

ESKİŞEHİR
OSMANGAZI
ÜNİVERSİTESİ

e-ISSN 2149-9047

sb

ESKİŞEHİR OSMANGAZI ÜNİVERSİTESİ, SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, ESKİŞEHİR OSMANGAZI UNIVERSITY

CİLT/VOL: 25 SAYI/NO:3 KASIM/NOVEMBER 2024

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Kasım (November) 2024 | Cilt (Volume): 25 | Sayı (No): 3 | e-ISSN 2149-9047 | Yayın No: 395

İmtiyaz Sahibi: Prof. Dr. Oytun MEÇİK (Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü)
Owner: Prof. Dr. Oytun MEÇİK (Director of Graduate School of Social Sciences)

Editör (Editor): Dr. Öğr. Üyesi Burcu ERDİNÇ TAVİL

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nce yılda iki kez yayımlanan hakemli uluslararası bir dergidir. Dergi 2021 yılı Aralık ayı itibari ile elektronik olarak yayınlanmaktadır. Dergi, aşağıda yer alan ulusal ve uluslararası veri tabanları ve indekslerde taranmakta ve indekslenmektedir:

- . TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
- . International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
- . Ebscohost
- . Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)
- . Ulrich's Periodicals Directory

Basılması istenen yazılar, derginin yazım kurallarına uygun biçimde hazırlanmalıdır.

Derginin tümü ya da bölümü/bölemleri Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

Makale içeriklerinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

Eskişehir Osmangazi University, Journal of Social Sciences is a refereed international journal published by Eskişehir Osmangazi University, Institute of Social Sciences biannually. The journal has been published electronically since June 2021. The journal is indexed and covered by the following national and international databases and indexes:

- . TÜBİTAK-ULAKBİM Social Science Database
- . International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
- . Ebscohost
- . Akademia Social Sciences Index (ASOS)
- . Ulrich's Periodicals Directory

Before submission, manuscripts should be prepared by Journal's writing instructions.

No part of this journal may be printed, reproduced, or distributed by electronic, mechanical, or other means without the written permission of the University.

Writers are solely responsible for the content of their articles.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ogusbd>

İletişim Bilgileri (Contact Info): Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Meşelik, 26040 ESKİŞEHİR/ e-posta: sosbildergi@ogu.edu.tr

Web: <http://sbd.ogu.edu.tr>, Tel: +90 222 229 30 48 / Faks: +90 222 229 30 48

Alan ve Dil Editörleri (Field and Language Editors)

Görsel Sanatlar - Endüstriyel Tasarım - İletişim

Doç. Serenay ŞAHİN
Doç. N. Müge SELÇUK
Dr. Öğr. Üyesi Hatice S. KESDİ
Dr. Öğr. Üyesi Tezcan BAHAR
Dr. Öğr. Üyesi Didem DENİZ ANAMUR

Hukuk

Doç. Dr. Pelin KARAASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Bilge AYTUĞAR

İlahiyat

Doç. Dr. Yunus ARAZ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma HAZAR

İktisadi ve İdari Bilimler

Prof. Dr. Selim ŞANLISOY
Dr. Öğr. Üyesi Esin KILIÇ
Dr. Öğr. Üyesi Uğur AYTUN

Psikoloji

Doç. Dr. Kerim SELVİ

Tarih

Doç. Dr. Oktay BERBER

Turizm - Gastronomi ve Mutfak Sanatları

Doç. Dr. Seden DOĞAN
Doç. Dr. Duran CANKÜL

Türk Dili ve Edebiyatı

Doç. Dr. Duygu KAMACI GENCER

Yabancı Dil Editörü

Öğr. Gör. Dr. Sibel KUŞÇA GÜNGÖR

Dil Editörü

Öğr. Gör. Dr. Pınar ERGİN

Yayın Kurulu (Editorial Board)

Prof. Dr. Tunç KÖSE
Prof. Dr. Gülbin ÖZDAMAR AKARÇAY
Doç. Dr. Ece ÖMÜRİŞ
Doç. Dr. Emine ÇELİKSOY
Doç. Dr. Sevilay KÜÇÜKSAKARYA
Doç. Dr. Aslıhan KIYMALIOĞLU
Doç. Dr. Ufuk TEKİN
Doç. Dr. Ferzane DEVLETABADİ
Doç. Dr. Aybiçe TOSUN
Dr. Öğr. Üyesi Fulya KIRIMER AYDINLI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Akdeniz Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi
Akdeniz Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Kasım (November) 2024 | Cilt (Volume): 25 | Sayı (No): 3 | e-ISSN 2149-9047 | Yayın No: 395

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Deniz BOZER	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Eyyup YARAŞ	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma DOĞRUEL	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ	University of Central Florida
Prof. Dr. Halis Murat YILDIZ	Ryerson University
Prof. Dr. Hayati DEVELİ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar SAYAN	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü ÖZEN	İzmir Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. Yalçın KARATEPE	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Selmin KARA	OCAD University
Doç. Handan DAYI	Akdeniz Üniversitesi

Yayına Hazırlık (Preparation for Publication)

Selçuk AKALIN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 540-560** **Makale Türü:** Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
Füzyon Mutfak Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi
A Bibliometric Analysis of Studies on Fusion Cuisine
Serpil KAYA, Mustafa Oğuzhan ERCAN, Taner ERDOĞAN
Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
- 561-576** **Orta Çağ İngiltere’de Angevin Yönetiminde Yahudilere Genel Bir Bakış ve Bir Yahudi Portresi: Lincoln’lü Aaron**
A General Overview of Jews under Angevin Rule in Medieval England: Aaron of Lincoln
Fuat CEYLANBAŞ
Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
- 577-592** **Van Ağzında Kullanılan İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme**
An Evaluation on the Hendiadyoins in Van Dialect
Gamze ÖZOK
Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
- 593-613** **Özel Sağlık Kuruluşlarında Medikal Muhasebenin Yeri ve Önemine Yönelik Nitel Bir Araştırma**
A Qualitative Study on the Position and Importance of Medical Accounting in Private Health Institutions
Eren ÇEVİK, Reyhan SARIÇİÇEK
Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
- 614-627** **The Changing Role of the Architect from Craftsmanship to Artificial Intelligence Environment in Historical Context**
Zanaatkarlıktan Yapay Zekâ Ortamına Tarihsel Süreçte Mimarın Değişen Rolü
Aslı YILDIZ, Gizem ÖZKAN ÜSTÜN, Fulya Pelin CENGİZOĞLU

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

628-652

Factors Determining the Impact of Medical Tourism on Sustainable Development Goals: Evidence from Multiple Medical Tourism Stakeholders

Medikal Turizmin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Üzerindeki Etkisini Belirleyen Faktörler: Çoklu Medikal Turizm Paydaşlarından Elde Edilen Kanıtlar

Haşim ÇAPAR, Kübra İNAN

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

653-675

COVID-19 Pandemisiyle Mücadelede Dünya Sağlık Örgütü'nün Rolünün Uluslararası Rejim Kuramına Göre İncelenmesi

Examining the Role of the World Health Organization in the Fight Against COVID-19 Pandemic According to the International Regime Theory

Merve SÖNMEZ, Elif TOPRAK

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

676-688

Ankara'nın Coğrafi İşaretli Yemeklerinin Karbon Ayak İzinin Belirlenmesi

Determination of Carbon Footprint of Ankara's Geographically Indicated Foods

Fügen DURLU-ÖZKAYA, Mehmet Berk VAROL, Sezen COŞKUN, Nilgün Havva BUDAK

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

689-704

Finansal Gelişme ve Yenilenebilir Enerji Üretimi İlişkisi

Relationship between Financial Development and Renewable Energy Production

Hande ESEN, Güntülü Özlem KAHRAMAN, Muharrem AFŞAR

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

XIX. Yüzyılda Avrupalı Seyyahların Gözünden Tebriz

Tabriz Through of European Travelers in the XIX. Century

705-722

Gülten BAL, Abdolvahid SOOFİZADEH

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısının Dikey Uzmanlaşma ve Katma Değer Açısından Analizi

723-744

An Analysis of Türkiye's Foreign Trade Structure in Terms of Vertical Specialization and Value Added

Burak ARSLAN, Erol KUTLU

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

Endüstri 5.0'a Geçişte Siber Güvenlik: Yeni Sanayileşen Ülkeler Üzerine Bir İnceleme

745-760

Cybersecurity in the Transition to Industry 5.0: A Study on Newly Industrializing Countries

Zafer DURAN

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

İstanbul'da Kent Tarımını Tartışmak: Sermaye ve Topluluk Temelli Yaklaşımlar

761-774

Debating Urban Agriculture in Istanbul: Capital and Community-Based Approaches

Cemil YILDIZCAN

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

Jeopolitik Risklerin Küresel Enerji ve Gıda Fiyatları Üzerinde Zamanla Değişen Etkileri

775-791

Time-Varying Effects of Geopolitical Risks on Global Energy and Food Prices

Fatih CEYLAN

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

Research on the Effect of Social Media Implementations for Improved Customer Relations and Services

792-805

Gelişmiş Müşteri İlişkileri ve Hizmetleri İçin Sosyal Medya Uygulamalarının Etkisinin Araştırılması

Özge HABİBOĞLU, Ceyda Aysuna TÜRKYILMAZ, Cenk Arsun YÜKSEL, Serdar PİRTİNİ

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

806-824

Türkiye'de Gelir Dağılımının Yapısal Kırılmalar Altında Belirleyicileri: Genişletilmiş Kuznets Eğrisi Hipotezi Geçerli mi?

Determinants of Income Distribution in Türkiye under Structural Breaks: Is the Extended Kuznets Curve Hypothesis Valid?

Fatih YETER, Bünyamin DEMİRGİL

Makale Türü: Derleme Makale / **Paper Type:** Review Article

825-839

Sosyal Norm-Hukuki Norm Çatışması: Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması

Conflict between Social Norms and Legal Norms: Closure of Lodges and Shrines

F. Gökçen ÇETİN-CAN

YAYIN POLİTİKASI

1. Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmaların daha önce hiç bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir derginin değerlendirme sürecine alınmamış veya başka bir yerde yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir.
2. Değerlendirme sürecinde olan ve yayımlanan yazıların sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir. Dergide yayımlanan yazılar Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin görüşünü yansıtmaz.
3. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, yayımlanmak üzere kabul edilen ve yayımlanan yazıların yazılı ve elektronik ortamda, başka bir işleme gerek kalmaksızın, bütün yayın haklarına sahip olur.
4. Dergide, Türkçe ve İngilizce dillerinde yazılmış yazılar yayımlanır.
5. Araştırma konusu makale ve yazı herhangi bir kurum tarafından destek görmüş veya tezden üretilmiş ise bu durum eser başlığının son kelimesi üzerine (*) işareti konularak aynı sayfada dipnot olarak belirtilmelidir.
6. Dergiye gönderilen çalışmalar, bir Yayın Kurulu üyesi tarafından ön değerlendirmeye tabi tutulur. Ön değerlemeye alınan makale ve yazılara ilişkin her türlü şekil ve içerik değişiklikleri istenebilir.
7. Hakem inceleme sürecinin başlatılmasına Editör ve Yayın Kurulu karar verir. Ön değerlemeyi geçen yazılar, en az iki hakem tarafından incelenir.
8. Makale değerlendirme sürecinde yazar ve hakem isimleri gizli tutulur.
9. Hakemlerden gelen raporlar doğrultusunda, makale veya yazıların yayımlanmasına, raporlar çerçevesinde yazar(lar)dan düzeltme, ek bilgi ve kısaltma istenmesine veya yayımlanmamasına karar verilir ve yazar(lar)a bildirilir.
10. Yazar(lar), hakemler tarafından istenilen bütün değişiklikleri yapmakla yükümlüdür. İstenilen değişiklikler yapılmadan makale ve yazılar basılamaz. Yazar(lar), yaptıkları değişiklikleri içeren bir raporu, düzeltilmiş makale veya yazılarıyla birlikte dergiye gönderirler.
11. Bir yazarın aynı sayıda veya birbirini takip eden iki sayıda birden fazla makalesi yayımlanamaz.
12. Dergiye gönderilen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.
13. Bu dergi açık erişimi sağlama politikasını benimsemektedir. Yayımlanan sayılar bu politikaya uygun olarak açık erişime sunulmaktadır.
14. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi en yüksek yayın etiği standartlarını korumak için COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) ilkelerini gözetmektedir. Ayrıntılı bilgi için <http://sbd.ogu.edu.tr/> adresini ziyaret ediniz.

YAZIM KURALLARI

1. Yazarlar makalelerini dergi internet sitesinde yer alan dizgi şablonuna uygun şekilde Microsoft Office Word ile hazırlayarak göndermelidirler. Makale şablonuna uygun hazırlanmayan çalışmalar hakem değerlendirme sürecine alınmadan editoryal redde tabi tutulacaktır. **Makale yazımına dair tüm kurallar dizgi şablonu içerisinde verilmiştir.**
2. Makale giriş sayfası ve gerektiğinde son sayfadaki ek bilgiler hariç metin içinde yazar/ların kimlik bilgileri ya da bu içerikleri çağrıştıracak bilgiler yer almamalıdır.
3. Dergide yayımlanmak üzere gönderilecek çalışmaların, şablona uygun haldeki metinlerinin 5.000-12.000 kelime aralığında olması gerekmektedir. Yazılar 11 puntoda "Calibri" fontu kullanılarak ve bir (1) aralıkla hazırlanmalıdır. Makalelerin bu limitleri belirli bir ölçüde aşması durumunda, değerlendirme sürecinin başlatılmasına dergi editörlüğü karar verecektir.
4. Gönderilen yazıların Türkçe ve İngilizce başlıkları, 120 kelimeyi aşmayacak şekilde yazının tümünü öz biçimde (çalışmanın amacını, yöntemini, bulgu ve sonucunu) yansıtacak nitelikte Türkçe ve İngilizce özetler ile Özetlerin başlığı ve metin kısmı, "Calibri" karakterde 10 punto ve bir (1) aralıkla yazılmalıdır. Yazıların başlığı çalışmayı doğru temsil etmelidir.
5. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi en yüksek yayın etiği standartlarını korumak için COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) ilkelerini gözetmektedir. Ayrıntılı bilgi için <http://sbd.ogu.edu.tr/> adresini ziyaret ediniz.
6. Etik kurul izni gerektiren araştırmalarda, izinle ilgili bilgilere (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde, ayrıca makalenin ilk/son sayfalarından birinde; olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmelidir. Etik kurul onayı gerektirip bu izni bulunmayan ya da bilgileri sağlanmayan makaleler dergimizde değerlendirmeye alınmaz ve yayımlanmaz.
7. Metin içi ve metin sonu atıflarda APA yöntemi olarak adlandırılan ve Amerikan Psikoloji Birliği tarafından yayımlanan "Publication Manual of American Psychological Association" 6. versiyon kuralları takip edilmelidir.
8. Gönderilen yazıların sonunda ayrı bir sayfada kaynakça oluşturulmalıdır. Yazıda kullanılan kaynaklar yazar soyadı dikkate alınarak alfabetik sıra ile kaynakçada yer almalı, yazıda adı geçmeyen kaynaklara yer verilmemeli, yazı içinde yer alan tüm kaynaklar da kaynakçada yer almalıdır.

Kaynak Verme Kuralları

Metinde kaynaklara atıfta bulunurken yazar soyadı, tarih ve gerekliyse sayfa bilgisi verilmelidir. Tek yazarlı kaynaklara atıf örnekleri, Öztürk (2005)...; Kaya (2008)...; Taş (2007). İki yazarlı kaynaklara yapılan atıf örnekleri: Kaya ve Taş (2004)...; Öztürk ve Doğan'a (2009) göre.

APA atıf formatına uygun olarak, atıfta bulunulan kaynağın yazar sayısı 3 ile 5 arasında ise, kaynağa metin içinde ilk geçtiği yerde yukarıdaki gibi atıfta bulunulur: Öztürk, Kaya ve Taş (1998). Aynı kaynağa daha sonra yapılan atıflarda ilk yazarın soyadı ile birlikte "v.d." ifadesi kullanılır: Öztürk v.d. (1998). Cümle

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Kasım (November) 2024 | Cilt (Volume): 25 | Sayı (No): 3 | ISSN: 1302-9703 | e-ISSN 2149-9047 |

sonunda birden fazla esere atıfta bulunuluyorsa bu kaynaklar parantez içinde alfabetik sıra ile verilmelidir. Örneğin: ...(Kaya, 2008; Öztürk, 2005; Öztürk ve Doğan, 2009; Taş, 2007).

Amaç ve Kapsam

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında yapılan nitelikli bilimsel çalışmaları yayımlayarak sosyal bilimlerin gelişimine katkı yapmayı amaç edinmiştir.

Dergi, Hukuk, İktisat, İlahiyat, İşletme, Karşılaştırmalı Edebiyat, Maliye, Psikoloji, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Sanat ve Tasarım, Sosyoloji, Tarih, Turizm, Türk Dili ve Edebiyatı, Uluslararası İlişkiler alanlarındaki Türkçe ya da İngilizce hazırlanmış bilimsel makaleleri yayınlamaktadır.

İletişim Adresi:

Prof. Dr. Oytun MEÇİK

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyal Bilimler Dergisi

26480 Meşelik / ESKİŞEHİR

Telefon: 0 – 222 – 2293048

Belgegeçer: 0 – 222 – 2293048

E-posta: sosbildergi@ogu.edu.tr

EDITORIAL POLICY

1. All manuscripts submitted to Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences should not previously be published elsewhere or should not be submitted for publication in another journal, they should not be in the review process of another journal or should not have been accepted for publication elsewhere.
2. Author(s) are fully responsible for studies published in Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences and those under review processes. Articles published in the journal do not reflect the opinions of Eskişehir Osmangazi University.
3. Copyrights of all accepted manuscripts and published articles (printed or electronic) belong to Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences, without any further action.
4. The Journal publishes articles written in Turkish and English.
5. Any study supported by an institution or derived from a thesis should indicate this by using (*) sign at the top of the last word on the title of the work and give information in a footnote on the same page.
6. All manuscripts submitted to the journal, are subject to initial review by the editorial board. All types of content and formatting changes may be requested from studies under initial review.
7. Editor and editorial board decide to start the review process. Manuscripts that passed the initial review are sent to at least two referees.
8. The identity of both author and referees is kept strictly confidential during the evaluation process.
9. According to the referees' reports, the manuscript may be accepted for publication, revision or additional information and shortening may be requested from the author(s), or it may be rejected, and the author(s) is notified from the decision made.
10. Author(s) is required to make all the changes requested by referees. The manuscript cannot be published without requested changes have been made. The author(s) should submit a report containing changes that have been made to referees' reports.
11. An author can publish only one article in one issue. Also, an author cannot publish more than one article in two consecutive issues.
12. Manuscript submitted to journal cannot be returned to the author(s).
13. This journal adopts open access policy. When an issue is published, it will be freely opened to the public.
14. Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University is committed to upholding the highest standards of publication ethics and observes the following principles of Publication Ethics and Malpractice Statement which is based on the recommendations and guidelines for journal editors developed by the Committee on Publication Ethics (COPE) and International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE). For detailed information please visit the website of the journal which is available at <http://sbd.ogu.edu.tr/>

WRITING INSTRUCTIONS

1. Authors should prepare their manuscripts using our typesetting template in Microsoft Office Word. Manuscripts that do not comply with the article template will be subject to editorial desk rejection. All the rules are given in the typesetting template.
2. Except for the introduction page of the article and additional information on the last page, when necessary, the author's identity (s) or any information that may be linked to the author(s) should not be included in the text.
3. Manuscripts should be in the range of 5.000-12.000 words. Manuscripts should be prepared using the "Calibri" font with 11 points and one (1) spacing. If the articles exceed these limits to a certain extent, the journal editor will decide to initiate the evaluation process.
4. The Turkish and English titles and Turkish and English abstracts (not exceeding 120 words) should be written with 10 font sizes in the "Calibri" font and one (1) spaced. The titles of the articles should accurately represent the work.
5. Journal adapts to the principles of the Committee on Publication Ethics and International Committee of Medical Journal Editors to maintain the highest standards of publication ethics. For detailed information, visit <http://sbd.ogu.edu.tr/>.
6. For research requiring ethics committee approval, authors should provide relevant information about the permission (committee providing the approval, date, and protocol number) both in the methods section and at the end of the manuscript. Manuscripts that do not have an ethics committee approval or have missing information will not be evaluated and published in the Journal.
7. For in-text and end-of-text citations, American Psychological Association 6th edition guidelines should be followed.

Aim and Scope

Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences aims to contribute to the development of social sciences by publishing qualified scientific studies in diverse fields of social sciences.

The journal publishes scientific articles in Turkish and English in the fields of Art and Design, Business, Comparative Literature, Economics, Finance, History, International Relations, Law, Psychology, Political Science and Public Administration, Sociology, Theology, Tourism, and Turkish Language and Literature.

Communication Address:

Prof. Dr. Oytun MEÇİK
Eskişehir Osmangazi University
Social Sciences Institute
Journal of Social Sciences
26480 Meşelik / ESKİŞEHİR
Phone: 0 – 222 – 2293048
Fax: 0 – 222 – 2293048
E-mail: sosbildergi@ogu.edu.tr

Füzyon Mutfak Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi

Serpil KAYA¹, Mustafa Oğuzhan ERCAN², Taner ERDOĞAN³

Füzyon Mutfak Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi

A Bibliometric Analysis of Studies on Fusion Cuisine

Öz

Bu çalışmanın amacı, füzyon mutfağı ile ilgili araştırma literatürünün bibliyometrik analizini yapmaktır. Füzyon mutfağı üzerine yapılan araştırmaların sentezlenmesi, araştırmacılara yeni fikirler oluşturması, farklı bakış açıları sağlaması ve konu ile ilgili eksikliklerin tespit edilmesi açısından önemli bir değere sahiptir. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi/anahtar kelime analizi kullanılmıştır. Araştırmanın kapsamını makale, bildiri ve tezler oluşturmaktadır. Tüm çalışmalar YÖK Akademik, Google Akademik ve Ulusal Tez Merkezi veri tabanlarından elde edilmiştir. Toplam 32 çalışma tespit edilmiştir. Bu çalışmaların 15'i makale, 14'ü bildiri ve 3'ü tezdur. Çalışmalar yayın yılı, yazar sayısı, dergi/etkinlik türü, araştırma yöntemi ve bölümlerine göre bibliyometrik olarak analiz edilmiştir. Sonuçlar, çalışmaların çoğunlukla nitel olduğunu ve iki ila üç yazarlı olduğunu göstermektedir. Makalelerin çoğunluğu 2023 yılında yayınlanırken, bildirilerin çoğunluğu 2017 yılında yayınlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Füzyon Mutfak, Bibliyometrik Analiz, Gastronomi

Abstract

The objective of this study is to conduct a bibliometric analysis of the research literature on fusion cuisine. The synthesis of research on fusion cuisine has an important value in terms of creating new ideas for researchers, providing different perspectives and identifying the deficiencies related to the subject. Document analysis/keyword analysis, one of the qualitative research methods, was employed in the research. The scope of the research consists of articles, papers and theses. All studies were obtained from the YÖK Academic, Google Academic and National Thesis Centre databases. A total of 32 studies were identified. Of these studies, 15 are articles, 14 are papers and 3 are theses. The studies were analysed bibliometrically according to publication year, number of authors, journal/event type, research method and department. The results indicate that the studies are mainly qualitative and have two to three authors. The majority of articles were published in 2023, while the majority of papers were published in 2017.

Keywords: Fusion Cuisine, Bibliometric Analysis, Gastronomy

Makale Türü: Araştırma makalesi

Paper Type: Research article

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, serpil.kaya@rumeli.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3430-7169>

² Öğr. Gör., İstanbul Rumeli Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, moguzhan.ercan@rumeli.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5498-0591>

³ Öğr. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, taner.erdogan@ogu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9280-9664>

1. Giriş

Yeme-içme, fizyolojik bir gereksinim olduğundan zorunlu bir turizm faaliyeti olarak kabul edilmektedir. Gerçekten de turistlerin yiyecek ve içecek harcamaları toplam harcamalarının yaklaşık üçte birini oluşturmakta, dolayısıyla destinasyonlar için önemli bir gelir kaynağı haline gelmektedir (Mak vd., 2012). Bu bağlamda turizm, yerel mutfak unsurlarına ait ürünlerin tüketimine aracılık etmeye hizmet etmektedir. Ayrıca yerel gastronomi, yerel ürünlerin satışını teşvik etmek amacıyla turistleri belirli destinasyonlara çekmenin bir aracı olarak kullanılmaktadır. Turistlerin günlük yaşamlarında gerçekleştiremedikleri faaliyetleri telafi etmek için seyahate çıktıkları varsayılmaktadır. Bununla birlikte turizm, seyahatleri sırasında evlerindeki rutin alışkanlıklarını sürdürmeye çalışan turistler için günlük yaşamın bir devamı niteliğindedir (Richards, 2002). Ayrıca, turistlerin seyahatleri sırasında yiyecek ve içecek unsurlarından duydukları memnuniyet düzeyleri ile seyahatlerinden duydukları memnuniyet arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Bu bağlamda, farklı kültürel geçmişlerden gelen turistlerin yiyecek türlerine ilişkin beklentileri ve memnuniyet düzeyleri farklılık gösterebilmektedir (Beltrán vd., 2016). Örneğin, Sánchez-Cañizares ve López-Guzmán (2012) destinasyon seçiminde, destinasyonda sunulan yiyeceklerin turistlerin kişisel beslenme tercihleriyle uyumlu olmasının önemini vurgulamaktadır. Bu görüşü destekler şekilde Lan vd., (2012) turistlerin ziyaret ettikleri bölgelerde kendi tercihlerine uygun yeni tatlar ve konseptler aradıklarını belirtmektedir. Gastronomi turizminin temel motivasyonunun yiyecek ve içecek tüketimi olduğu ileri sürülmektedir (Tikkanen, 2007; Yüncü, 2010; Surenkok vd., 2010; Horng ve Tsai, 2012).

Gastronomi turizmi yapanlar için, ziyaret edilen destinasyonun kendine özgü yiyecek ve içecek ürünlerinin deneyimlenmesi kadar, o destinasyonda sunulan yeni, farklı ve özgün lezzetlerin keşfedilmesi de önem taşımaktadır (Can vd., 2012). Füzyon mutfağı, farklı uluslara ve bölgelere özgü pişirme tekniklerinin ve malzeme türlerinin tek bir yemekte bilinçli bir şekilde bir araya getirilmesini içeren özgün, yaratıcı ve yenilikçi bir mutfak yaklaşımı olarak tanımlanmaktadır (Fischler, 1990; Sandıkçı ve Çelik, 2007; Can vd., 2012; Mil, 2009; Uyar ve Zengin, 2015). Füzyon mutfağı, farklı bir mutfak deneyimi yaratmak için tasarlanmıştır (Cook ve Crang, 1996). Gıda sektöründe faaliyet gösteren restoranların müşterilerinin yanı sıra gastronomi turizmi yapan turistlerin de çevrelerinde yenilik ve çeşitlilik aradıkları düşünülmektedir. Dolayısıyla füzyon mutfak uygulamalarının onlara farklı bir deneyim sunacağı öngörülmektedir (Kılıçhan, 2016). Aynı zamanda, turistlerin kendi kültürlerinde tükettiklerine benzer yiyecekleri tercih etmeleri ve ziyaret ettikleri destinasyonlarda farklı kültürlerin yemeklerini deneyimleme istekleri, füzyon mutfağının o destinasyon için önemini vurgulamaktadır (Sánchez-Cañizares ve López-Guzmán, 2012). Bu nedenle Türkiye literatüründe füzyon mutfak kapsamında yapılan çalışmaların bibliyometrik özellikler açısından incelenmesi araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Çünkü bibliyometrik analiz, belirli bir alanda, belirli bir dönemde ve belirli bir bölgede kişiler veya kurumlar tarafından üretilmiş yayınların ve bu yayınlar arasındaki ilişkilerin sayısal olarak incelenmesi olduğundan, bir bilim dalının gelişimine önemli katkılar sağlamaktadır. (ULAKBİM, 2024). İlgili literatür incelendiğinde, gastronomi üzerine çok sayıda bibliyometrik analiz yapıldığı görülmektedir (Güzeller ve Çeliker; 2017; Sandıkçı ve Mutlu 2019; Ercan, 2020; Çuhadar ve Morçin, 2020; Alan ve Şen, 2020; Gülcan vd., 2021; Özdemir ve Kasap, 2021; Bayram ve Arıcı; 2021; Cankül ve Ünal, 2021; Arslan, 2022; Çetin, 2023; Şahin, 2023; Gazelci ve Aksoy;2024). Bununla birlikte, bu disiplin içerisinde füzyon mutfağı üzerine yapılan çalışmalar oldukça azdır. Füzyon mutfağının gastronomi sektörüne sağlayacağı katkılar ışığında, mevcut literatürün sistematik bir şekilde analiz edilmesinin, araştırmacıların gelecekteki çalışmalarını planlamalarına yardımcı olacağına ve füzyon mutfağının gelişiminde rol alan özel sektör paydaşlarına katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde füzyon mutfak kavramına ve bibliyometrik analiz yöntemine ilişkin tanımlara yer verilmiştir. Füzyon mutfak kavramı ve bibliyometrik analiz yöntemine ilişkin tanımlamalar araştırmanın amacı doğrultusunda ele alınmıştır.

2.1. Füzyon Mutfak

Füzyon mutfak, yiyecek-içecek ürünlerinin uyumlu bir birleşimini yansıtan yenilikçi ve özgün yemekler yaratmak için farklı mutfak geleneklerinin ve tekniklerinin harmanlanmasıyla karakterize edilen, son yıllarda popülerlik kazanan bir mutfak konseptidir (Takenaka, 2018). Bu mutfak eğilimi, geleneksel mutfağın bir evrimi olarak görülen Güneydoğu Asya'daki Fransız-Lao füzyon yemekleri gibi örneklerle dünyanın çeşitli bölgelerinde gözlemlenmiştir. Benzer şekilde, Tayland'da yerel satıcılar, yemeklerin orijinalliğini korurken, turistlere hitap etmek için geleneksel yemekleri yeniden tasarlamaktadır (Krajangchom, 2023). Füzyon mutfağın ortaya çıkışı ise şeflerin yeni ve özgün gastronomik ürünler yaratmak için farklı kültürel unsurlardan ilham aldığı mutfak yaratıcılığına ve deneyselliğine doğru bir değişimi temsil etmektedir (Takenaka, 2018). Füzyon mutfağın en önemli yönlerinden biri, hem yenilikçi hem de kültürel açıdan çeşitli yemekler üretmek için farklı mutfak kültürlerinde yer alan malzemelerin ve pişirme tekniklerinin birleştirilmesidir (Mihee, 2018). Bu hususa örnek olarak Japonya'da üretilen sukiyaki gibi yemekler, Batı ile kültürlerarası alışverişin bir sonucu olarak, geleneksel Japon malzemelerinin Edo dönemine kadar uzanan Batı etkileriyle harmanlanmasıyla ortaya çıkmıştır (Danaher, 2013).

Farklı kültürlerden gelen tatların harmanlanması yalnızca benzersiz yiyecek ve içecek ürünlerinin üretilmesini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kültürel alışverişi ve gıdanın küreselleşmesini de mümkün kılar (Mihee, 2018). Füzyon mutfak, geleneksel mutfaklar arasında köprü kurmanın dışında deneysel ve yaratıcı yollar ile yeni mutfak kimliklerinin oluşturulduğu mutfak sanatlarının gelişen doğasının da bir kanıtıdır (Takenaka, 2018). Ayrıca, füzyon mutfak küreselleşme, modernleşme ve moleküler gastronominin ortaya çıkışı gibi çok sayıda faktör tarafından şekillendirilmiştir. Yeni mutfağın ortaya çıkışının ardından, çeşitli Asya mutfak geleneklerinden unsurları bir araya getiren Asya-Pasifik füzyon trendi de dahil olmak üzere füzyon mutfaklara olan ilgide gözle görülür bir artış olmuştur. Dahası, moleküler gastronominin ortaya çıkışı füzyon mutfağının sınırlarını genişletmiş, şefler avangart yemekler yaratmak için bilimsel teknikler ve alışılmadık lezzet kombinasyonları kullanmıştır. Geleneksel pişirme yöntemlerinin modern mutfak trendleriyle birleşmesi, füzyon mutfağının dünya çapında yemek meraklılarının ilgisini çekmeye devam eden dinamik ve gelişen bir mutfak hareketi olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır (Zeng vd., 2014).

Füzyon mutfak kavramı sadece mutfak alanının ötesine geçerek, kültürel alışveriş, özgünlük ve sürdürülebilirlik unsurlarını da kapsamaktadır. Özgünlüğü korumak için üreticiler ve tüketiciler arasında sürekli etkileşimi içeren yerel üretimin dışında yapılan yemek üretimi, füzyon mutfağının sürdürülebilir gelişiminde çok önemli bir rol oynamaktadır. Geleneksel mutfak uygulamalarını korurken yenilikçi unsurları da bünyesinde barındıran füzyon mutfak, yalnızca duyuusal bir deneyim sunmanın dışında kültürel etkileşim ve alışveriş için de bir platform görevi görmektedir. Özgünlük ve sürdürülebilirliğe yapılan bu vurgu, füzyon mutfak alanında yenilikçiliği ve yaratıcılığı benimserken mutfak mirasını korumanın önemini altını çizmektedir. Sonuç olarak füzyon mutfak, çeşitliliği, yaratıcılığı ve kültürel etkileşimi içerisinde barındıran dinamik ve gelişen bir mutfak hareketini temsil etmektedir. Füzyon mutfağı, farklı mutfak geleneklerindeki malzemeleri, teknikleri ve lezzetleri harmanlayarak küresel yemek kültürünün zengin dokusunu yansıtan eşsiz bir gastronomi deneyimi sunmaktadır. Bahsedilen hususların dışında füzyon mutfak gastronomi turizminin gelişmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Füzyon mutfağın uygulanması sadece mutfak inovasyonu ve pazarlamasıyla ilgili olmayıp aynı zamanda gastronomi turizminin ilerlemesine de katkı sağlamaktadır (Kılıçhan vd., 2021). Yerel mutfaklar içerisinde yiyecek, içecek ve kültür arasındaki ilişkinin

araştırılmasını içeren gastronomi turizmi, turistlere özgün ve çeşitli mutfak deneyimleri sunan füzyon mutfağı uygulamalarıyla zenginleştirilmektedir (Heşdak vd., 2020). Gastronomi turizmi, gezginlere yerel lezzetlere kapılma, farklı mutfak geleneklerini öğrenme ve yemeğın kültürel yönlerini deneyimleme fırsatı sunmaktadır (Üzölmez ve İştin, 2021). Bu turizm türü yalnızca yemeğın tadını değıil aynı zamanda yemeğın arkasındaki tarihi ve kültürel önemini de vurgulayarak onu turistler için zengin ve sürükleyici bir deneyim haline getirmektedir (Febriyanti, 2020).

Gastronomi ve turizm arasındaki ilişki çok yönlüdür ve gastronomi turistler için önemli bir çekim noktasıdır. Gastronomi, turistlerin tercihlerini ve davranışlarını etkileyen bir pazarlama değıışkeni olarak hareket ederek onu genel seyahat deneyiminin ayrılmaz bir parçası haline getirmektedir (Pérez-Priego vd., 2019). Ek olarak, destinasyonlar gastronomiyi turistler için çekici bir ürün haline getirmektedir ve gastronomi ile turistik destinasyonlar arasındaki simbiyotik ilişki vurgulanmaktadır (Sánchez-Cañizares ve Canalejo, 2015). Ayrıca gastronomi turizmi şehirler ve ülkeler arasındaki kültürel etkileşimi teşvik ederek kültürlerarası anlayış ve takdiri teşvik eder (Ülkü ve Göktaş, 2022) . Aynı zamanda turizm endüstrisindeki çeşitli sektörleri olumlu yönde etkileyen benzersiz turistik deneyimlerin geliştirilmesine de katkıda bulunur (Cabaguino ve Lacaba, 2021). Füzyon mutfak ise farklı mutfak geleneklerinden unsurları harmanlayarak yenilikçi yemekler yaratan bir mutfak trendini temsil etmektedir. Füzyon mutfak sadece mutfak yaratıcılığıyla ilgili olmayıp aynı zamanda inovasyonu, pazarlama stratejilerini ve gastronomi turizminin gelişimini de etkilemektedir (Kılıçhan vd., 2021). Modern mutfakta farklı mutfak etkilerinin birleşimi, benzersiz gastronomik deneyimlerle ilgilenen turistlerin ilgisini çekebilir. Mutfak geleneklerinin bu şekilde harmanlanması, yolculukları sırasında özgün ve unutulmaz mutfak deneyimleri arayan gezginler için önemli bir çekicilik olabilir (Zain vd., 2023). Füzyon mutfak ile gastronomi turizmi arasındaki ilişki karmaşıktır. Füzyon mutfak, yenilikçi ve eklektik yemek pişirme yaklaşımıyla, yeni mutfak deneyimleri arayan gastronomi turistlerinin ilgisini çekebilmektedir (Kılıçhan vd., 2021). Bir destinasyonun mutfağında farklı mutfak geleneklerinin birleştirilmesi, farklı lezzetleri ve mutfak füzyonlarını keşfetmeye ilgi duyan turistlerin ilgisini artırabilir (Zain vd., 2023). Destinasyonlar, sundukları ürünlere füzyon mutfak unsurlarını dâhil ederek, mutfak deneyimlerinde özgünlük ve yenilik arayan gastronomi turistlerinin gelişen zevklerine hitap edebilir. Ayrıca, Michelin yıldızlı restoranların sunduğı gastronomik deneyimlerin kalitesi, turistleri bir destinasyona çekmede önemli bir rol oynamaktadır. Gastronomi turizminde nicelikten çok niteliğın vurgulanması, turistlerin algı ve seçimlerini şekillendirmede olağınüstü mutfak deneyimlerinin önemini vurgulamaktadır (Castillo-Manzano vd., 2020). Bu nedenle, yaratıcılığa ve kaliteye odaklanan füzyon mutfak, bir destinasyonun genel gastronomi turizmi tekliflerini geliştirerek onu seçici yemek meraklıları için daha çekici hale getirebilir. Sonuç olarak, füzyon mutfağı ve gastronomi turizmi karşılıklı olarak birbirini güçlendirmektedir. Füzyon mutfağının yenilikçi mutfak uygulamaları, turistlerin gastronomik deneyimlerini zenginleştirebilir ve onları mutfak sunumlarında gelenek ve yaratıcılığın bir karışımını sunan destinasyonlara çekebilir. Destinasyonlar, füzyon mutfağınını benimseyerek ve gastronomi turizmi stratejilerine dâhil ederek, otantik, çeşitli ve kaliteli mutfak deneyimleri arayan, farklılaşmış tercihlere sahip turistlere hitap edebilir. Yukarıda belirtilen açıklamalar ışığında, füzyon mutfağı kapsamında füzyon mutfağı kavramına ilişkin bibliyometrik bir analiz çalışması, alanın mevcut durumunun ve gelecekteki araştırma yönelimlerinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

2.2. Bibliyometrik Analiz

Bibliyometrik analiz, belirli bir alandaki bilimsel literatürü niceliksel olarak değıerlendirmek ve analiz etmek için araştırmacılar tarafından yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir (Kurdi ve Kurdi, 2021). Bu yöntem, istatistiksel tekniklerin bilimsel yayınlardan oluşan geniş veri kümelerine uygulanmasını içermektedir ve araştırmacıların literatürdeki eğilimleri belirlemesine olanak tanımaktadır (Ng vd., 2023). Bibliyometrik analizin temel bileşenleri arasında veri tabanı kapsamı, veri doğruluğı, arama seçenekleri ve yayınların etkisini ölçmek için çeşitli ölçümlerin kullanımı yer almaktadır (Thompson ve Walker, 2015). Bu analiz yöntemi, yazar işbirliklerini ve bilginin yayılmasını

inceleyerek belirli bir alandaki araştırmanın durumuna dair rapor sağlamayı amaçlayan detaylı bir yaklaşımdır (Liu ve Li, 2016). Bibliyometrik analizin temel amaçlarından en önemlisi etki oranı yüksek yayınları, yazarları ve araştırma konularını belirleyerek bir bilim alanının gelişim durumunu haritalandırmaktır (Gomathi, 2014).

Araştırmacılar, bibliyometrik analiz sayesinde bir bilim dalı içerisindeki bilginin mevcut durumuna ilişkin kapsamlı bir anlayış kazanabilir ve yapılan akademik çalışmaların zaman içerisindeki değişimini takip edebilmektedir. Bu yöntem, farklı araştırma grupları ve kurumları arasındaki bağlantıları vurgulayarak araştırma ağlarının görselleştirilmesine olanak tanımaktadır (Cömert, 2022). Ayrıca bibliyometrik analiz, belirli bir alandaki dergilerin ve araştırmacıların etkisini değerlendirmek için kullanılabilir ve araştırma değerlendirmesi, yeni yapılacak olan bir araştırmaya karar verme konusunda değerli bilgiler sağlayabilmektedir (Yılmaz, 2023). Son yıllarda, araştırma konularını görselleştirmek ve ortaya çıkan eğilimleri belirlemek için bilim haritalama tekniklerinin entegrasyonu bibliyometrik yöntemler giderek daha karmaşık hale gelmiştir (Ellegaard ve Wallin, 2015). Araştırmacılar, bilim haritalamasını geleneksel bibliyometrik analizle birleştirerek, bir alanın entelektüel yapısına bütünsel bir bakış sunan etkileşimli görselleştirmeler oluşturabilirler (Asmawanti-S, 2023). Akıllı bibliyometrik olarak bilinen bu bütünlük yaklaşım, araştırmacıların araştırma konuları arasındaki karmaşık ilişkileri keşfetmesine, işbirliği ve yenilik için potansiyel alanları belirlemesine olanak tanır (Župič ve Čater, 2015). Ayrıca bibliyometrik analiz, özellikle bilimsel ve uygulamalı alanlar bağlamında araştırma değerlendirme ve performans değerlendirmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Padrón-Ávila ve Martín, 2023). Alıntıları ve yayın eğilimlerini analiz ederek kurumlar ve finansman sağlayan kuruluşlar, araştırma çıktılarının etkisini ölçmekte ve kaynak tahsisi konusunda bilinçli kararlar verebilmektedir (Yang vd., 2022). Alıntı sayıları, h-indeksi ve etki faktörü gibi bibliyometrik göstergeler, araştırmacıların ve kurumların verimliliğini ve etkisini değerlendirmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Shim vd., 2017). Bu ölçümler, bilimsel çıktının niceliksel ölçümlerini sağlar ve performansın karşılaştırılmasına imkân tanımaktadır (Ellegaard, 2018). Genel olarak bibliyometrik analiz, araştırmacıların, karar vericilerin ve paydaşların bilimsel literatürün geniş ortamında bilgi sahibi olmak ve veriye dayalı bilgilere dayanarak bilinçli kararlar almak için değerli bir araç olarak hizmet etmektedir (Lyu vd., 2023). Bu nedenle turistlerin gastronomik deneyimlerine değer katabilecek füzyon mutfak konsepti konusunda yapılmış olan çalışmaların gelişiminin bu çalışma ile ortaya konulması gerek araştırmacılara gerekse kamu ve özel sektör paydaşlarına olumlu yönde katkı sağlayacaktır.

İlgili literatür incelendiğinde Güzeller ve Çeliker (2017), 1970-2017 yılları arasında gastronomi ile ilgili yapılan 703 çalışmayı bibliyometrik açıdan incelemiş ve bu alan ile ilgili son 48 yıldaki eğilim ve trendleri tespit etmiştir. Sandıkcı ve Mutlu (2019), 2013-2017 yılları aralığında Türkiye’de gastronomi alanında yayınlanan makaleleri incelemiş, çalışmaların en fazla gastronomi ve yiyecek içecek endüstrisi alanında yapıldığını belirlemiştir. Çuhadar ve Morçin, (2020) Türkiye’de gastronomi turizmi alanında yapılan çalışmaları incelemiş, bu çalışmaların genellikle makale ve bildiri olarak yayınlandığını tespit etmiştir. Ercan (2020), 2010-2020 yılları arasında Ulakbim veri tabanında yer alan gastronomi turizmi konulu çalışmaları incelemiş, Marmara ve Ege destinasyonlarının diğer destinasyonlara göre daha fazla araştırıldığını belirlemiştir. Alan ve Şen (2020), Web of Science Core Collection veri tabanında 1975-2019 yılları aralığında veri taraması yapmış, gastronomik etkinlik içerikli çalışmaları incelemiş ve etkinlik alan taraması konusunun araştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Gülcan vd. (2021), 2011-2021 yılları arasında Web of Science ve Scopus veri tabanında sürdürülebilir gastronomi turizmi alanında yapılan çalışmaları incelemiş, sürdürülebilir gastronomi turizmini konu alan çalışmaların arttığını tespit etmiştir.

Özdemir ve Kasap (2021), 2010-2019 yılları aralığında ulusal turizm kongrelerinde gastronomi ve mutfak sanatları alanında yapılan bildiri çalışmalarını incelemiş, bildirilerin tüketici görüş ve düşünceleri konuları üzerine yoğunlaştığını belirlemiştir. Bayram ve Arıcı (2021), WoS veri tabanında

1975 – 2021 yılları arasında yapılan çalışmaları uluslararası alandaki gastronomi araştırmalarındaki gelişmeleri incelemek amacıyla yaptıkları çalışmada, kavramsal kümelenmenin kültür ve turizm tabanlı gastronomi çalışmaları ve yiyecek içecek üretimi tabanlı gastronomi çalışmaları şeklinde olduğunu tespit etmiştir. Cankül ve Ünal (2021), Türkiye’de turizm ve gastronomi alanında menü konusu ile ilgili gerçekleştirilen araştırmaları inceledikleri çalışmada, konu olarak çoğunlukla menü planlama üzerinde durulduğunu belirlemiştir. Arslan (2022), 2004-2022 yıllarında gastronomi ve turizm alanlarında coğrafi işaret konusu üzerine yapılan çalışmaları incelemiş, gastronomi ve turizm alanında coğrafi işaret konusuna verilen önemin arttığını tespit etmiştir. Çetin (2023), gastronomi deneyimi araştırmalarının gelişimini incelemiş, gastronomi deneyimi araştırmalarının 2010 yılından sonra arttığını tespit etmiştir. Şahin (2023), 1993-2022 yılları aralığında Web of Science veri tabanında yer alan uluslararası mutfaklara yönelik yapılan çalışmaları incelemiş, Uluslararası mutfaklar ile ilgili en sık kullanılan anahtar sözcüklerin sırasıyla; haute cuisine, gastronomy ve cuisine olduğunu belirlemiştir. Gazelci ve Aksoy (2024), ulusal literatürde teorik olarak geliştirilmiş gastronomi rotaları ile ilgili 2017 yılı ve 2023 Temmuz ayı arasında yapılan çalışmaları incelemiş, gastronomi rotası hakkında en çok çalışma yapılan destinasyonların Çanakkale, Hatay, Gaziantep, Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ olduğunu tespit etmiştir.

İlgili literatürde yer alan bibliyometrik analiz çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda bibliyometrik analiz yönetiminden yararlanılarak füzyon mutfak üzerine yapılan pek fazla çalışmaya rastlanılmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle bu araştırmada füzyon mutfak ile ilgili çalışmaların gelişimini incelemek hedeflenmiştir. Füzyon mutfak kapsamında bir bibliyometrik analiz çalışmasının yapılması, alanın mevcut durumunu ve gelecekteki araştırma yönelimlerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

3. Yöntem

Bu çalışmada füzyon mutfak araştırmaları ile ilgili literatürü incelemek için bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometrik yöntem, büyük hacimli bilimsel verileri keşfetmek, değerlendirmek ve incelemek için nicel veri analizinin bir uygulamasıdır (Ellegaard ve Wallin, 2015; Župič ve Čater, 2015). Bibliyometrik analizin birçok farklı türü olmakla birlikte, bilimsel araştırmalarda en yaygın olarak kullanılan bibliyometrik analiz yöntemleri atıf analizi, ortak atıf analizi, ortak kelime veya anahtar kelime analizi, bibliyografik eşleştirme ve ortak yazar analizidir (Župič ve Čater, 2015; Donthu vd., 2021). Bu çalışmada, YÖK Akademik, Google Akademik ve Ulusal Tez Merkezi veri tabanları “füzyon mutfak” anahtar kelimesi kullanılarak taranmış ve erişilen bilimsel makaleler, bildiriler ve tezler incelenmiştir.

Çalışmada Aguinis vd., (2018) tarafından geliştirilen araştırma sürecinin her aşamasında şeffaflığın nasıl artırılacağı konusunda yol gösterici olan sistematik inceleme süreci füzyon mutfak konusuna uygulanmıştır. Sistematik inceleme sürecinin ilk adımı amaca karar vermektir. Çalışmanın amacı, füzyon mutfak ile ilgili yapılmış çalışmaların gelişimini incelemektir. Bu doğrultuda çalışmada yer alan araştırma soruları aşağıda belirtilmiştir:

1. Füzyon mutfak ile ilgili yapılan çalışmalar nelerdir?
2. Füzyon mutfak ile ilgili yazılan makalelerin/bildirilerin yıllara göre dağılımı nedir?
3. Füzyon mutfak ile ilgili makalelerde/bildirilerde çok yazarlılık durumu nedir?
4. Füzyon Mutfak ile ilgili makalelerin/bildirilerin araştırma yöntemleri nelerdir?
5. Füzyon Mutfak ile ilgili makalelerin/bildirilerin yayınlandıkları dergiler nelerdir?
6. Füzyon Mutfak ile ilgili yazılan tezlerin yıllara göre dağılımı nedir?
7. Füzyon Mutfak ile ilgili yazılan tezlerin yayınlandığı tür nelerdir?

8. Füzyon Mutfak ile ilgili yazılan tezlerin bilim dallarına göre dağılımı nedir?

3.1. Veri Toplama Süreci

Sistematik inceleme sürecinin ikinci aşaması ise veri tabanlarının/dergilerin seçiminde uygulanacak prosedürlerin belirlenmesidir. Bu kapsamda YÖK Akademik, Google Akademik ve Ulusal Tez Merkezi veri tabanlarında tarama yapılarak veri seti oluşturulmuştur. Üçüncü adımda makale/bildiri/tez seçimi yer almaktadır. Füzyon mutfak anahtar kelimesiyle yıl sınırlaması yapılmadan belirlenen veri tabanlarında kayıtlı olan çalışmalar incelenmiştir. Dördüncü adım kaynakların seçimi, beşinci adım içeriklerin kodlanması, altıncı adımda ise çalışmanın amacına uygun olmayan içeriklerin çıkarılması yer almaktadır (Aguinis vd., 2018). Tarama sonucunda 15 makale, 19 bildiri ve 3 tez tespit edilmiştir. Ancak YÖK Akademikten füzyon mutfak anahtar kelimesiyle tarama yapıldığında çıkan bildirimlerden 1 tanesi füzyon mutfak ile ilgili olmadığı için araştırma kapsamı dışında tutulmuştur. Ayrıca 4 bildiriye hem erişim sağlanamadığı için hem de füzyon mutfak anahtar kelimesi ile bağlantısız başlıklar olduğu için 14 bildiri üzerinden inceleme yapılmıştır.

4. Bulgular

Tablo 1' de Füzyon mutfak ile ilgili yapılan çalışmalara ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 1: Füzyon Mutfak Kapsamında Yapılan Çalışmalara İlişkin Bilgiler

Araştırmanın Başlığı	Yazar/Yazarlar, Yayın Yılı
Yiyecek içecek endüstrisinde bir pazarlama stratejisi olarak ürün geliştirme çalışması (füzyon mutfak uygulaması)	Doğdubay, vd., 2007
Füzyon mutfak uygulamaları ve misafir memnuniyeti açısından önemi	Sandıkçı ve Çelik, 2007
Füzyon mutfağı uygulamalarının gastronomi turizminin gelişimine katkısı	Can vd., 2012
Türk mutfağında bir füzyon mutfak uygulaması Affagato eşliğinde tahin pekmez suflesi	Uyanık, 2016
Nevşehir yemeklerinin füzyon mutfağı uygunluğunun incelenmesi	Kamış vd., 2016
Dünyada gelişen yeni mutfak akımları slow food raw food moleküler gastronomi füzyon mutfak uygulamaları kavramlarının incelenmesi	Algan-Özkök, 2017
Yerli turistlerin füzyon mutfak tüketim eğilimleri üzerine Trabzon havalimanında bir araştırma	Birdir ve Kızılcık, 2017
Afro-Avrasya ülkelerinin birbiri ile entegrasyonunda, füzyon mutfağın etkisi: Akdeniz ülkeleri vaka çalışması	Kocaalan, 2017
Füzyon mutfağın Türk, Suriye ve Fars mutfaklarına etkisi ile ilgili vaka çalışması	Kocaalan, 2018
Gastronomi turizminde füzyon mutfak	Akın vd., 2019
Osmanlı mutfağının füzyon mutfağı çerçevesinde değerlendirilmesi	Tarıncı vd., 2019
Yenilik Davranışı ve yenilikçi mutfak akımlarının yerel yemek tüketimine etkisi	Saçılık ve Çevik, 2020a
Zeytinyağlı yemek kültürünün füzyon (fusion) mutfak olgusu ile geliştirilebilirliğine yönelik bir alan araştırması (Edremit Körfezi Örneği)	Sarioğlan vd., 2020
Yerel yemek eğiliminde yenilik davranışı ve yenilikçi mutfak akımlarının rolü	Saçılık ve Çevik, 2020b
Yenilikçi mutfak akımlarının Türk mutfağı kapsamında uygulanabilirliği ve yerel mutfağın menülerde kullanılması ile ilgili görüşlerin belirlenmesi	Saçılık, 2020
Mutfak personelinin gastronomik akımlar çerçevesinde gıda tüketim eğilimlerinin değerlendirilmesi	Tanrısevdi ve Atabey, 2020
Mutfak şeflerinin füzyon mutfağına yönelik görüşleri ve Çanakkale iline ait yöresel gıdalar ile füzyon mutfak önerileri	Turan vd., 2020

Türk mutfağında füzyon uygulamalarına yaklaşım ölçeğinin geçerlenmesi	Özgen vd., 2021
Füzyon mutfağına yönelik restoran deneyimi şikâyetlerinin içerik analizi yöntemi ile incelenmesi: Tripadvisor-İstanbul Örneği	Özkale, 2021
Füzyon mutfak konseptli restoran işletmelerine yönelik tripadvisor yorumlarının içerik analizi: Türkiye örneği	Kaya vd., 2021
Aşçıların inovasyon davranışı düzeyleri ile füzyon mutfak ve moleküler gastronomi uygulamalarına bakış açıları	Bozbayır, 2021
Gastronomi turizmi kapsamında Türk tatlılarının şefler tarafından değerlendirilmesi: Füzyon mutfak uygulamaları kapsamında ürün geliştirme çalışması	Ercan, 2021
Gastronomi ve mutfak sanatları bölümü öğrencilerinin gastronomik akımlar çerçevesinde gıda tüketiminin belirlenmesi üzerine bir araştırma	Altundağ ve Atik, 2022
Gastronomide füzyon mutfak denemesi Yöresel pekmezli Kombu Çayı	Canlı, 2022
Eklektik bir füzyon mutfak kültürü Yōshoku	Özsoy vd., 2023
Aşçıların İnovasyon Davranışı Düzeylerinin Füzyon Mutfaka Bakış Açılarına Etkisi	Bozbayır vd., 2023
Füzyon mutfak yeme eğiliminin demografik özellikler üzerinden incelenmesi	Dikme ve Şahingöz, 2023
Kapadokya bölgesindeki şeflerin füzyon mutfak bilgi düzeyleri ve kullanım sıklıkları üzerine bir araştırma	Evliyaoğlu ve Keskin, 2023
Moleküler gastronomi ve füzyon mutfak ürünleri tüketimi ile yenilikçilik davranışı eğilimlerinin analizi: Gastronomi bölümü öğrencileri örneği	Işık vd., 2023
Antalya ilinde hizmet veren restoranların menülerinde füzyon uygulamalarının Porter'ın beş güç modeli ile incelenmesi	Sormaz ve Dursun, 2023
Öğretmenlerin ekorekreatif tutumunun gastronomik akımlar çerçevesinde gıda tüketim eğilimine etkisi	Şen vd., 2023
Füzyon mutfak ve yiyecek içecek sektörüne yansımaları	Şirin ve Gençler, 2024

Tablo 1, Melahat Yıldırım Saçılık'ın füzyon mutfağı alanında en fazla çalışma yapan araştırmacı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmaların konuları incelendiğinde tüketici eğilimleri, yiyecek ve içecek pazarlaması, müşteri memnuniyeti, inovasyon davranışı, kültürel çalışmalar ve ürün geliştirme çalışmaları ile ilgili olduğu görülmektedir.

Füzyon mutfak ile ilgili yayınlanan makalelerin yıllara göre nasıl dağılım gösterdiği Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Makalelerin Yıllara Göre Dağılımı

Yayın Yılı	Makale Sayısı	Yüzde
2024	1	6,7
2023	6	40,0
2022	0	0
2021	2	13,3
2020	5	33,3
2019	1	6,7
Toplam	15	100,0

Makalelerin yıllara göre incelemesi yapıldığında en eski araştırmanın 2019 yılında yapıldığı görülmektedir. En fazla makale ise 2023 yılında (%40,0) yayınlanmıştır. Bunu sırasıyla 2020 (%33,3) ve 2021 (%13,3) yılları takip etmektedir. 2024 yılında ise konuyla ilgili sadece 1 makale yayınlanmıştır. Tabloda dikkat çekici en önemli unsur ise 2019 yılı öncesinde makale yayınlanmamış olmasıdır. Ayrıca makale sayısı da dikkate alındığında 5 yıl içinde çok az sayıda makale yazıldığını söylemek mümkündür.

Tablo 3: Makalelerin Yazar Sayısına Göre Dağılımı

Yazar Sayısı	Makale Sayısı	Yüzde
Tek Yazarlı	2	13,3
İki Yazarlı	6	40,0
Üç Yazarlı	4	26,7
Dört Yazarlı	2	13,3
Beş Yazarlı	1	6,7
Toplam	15	100,0

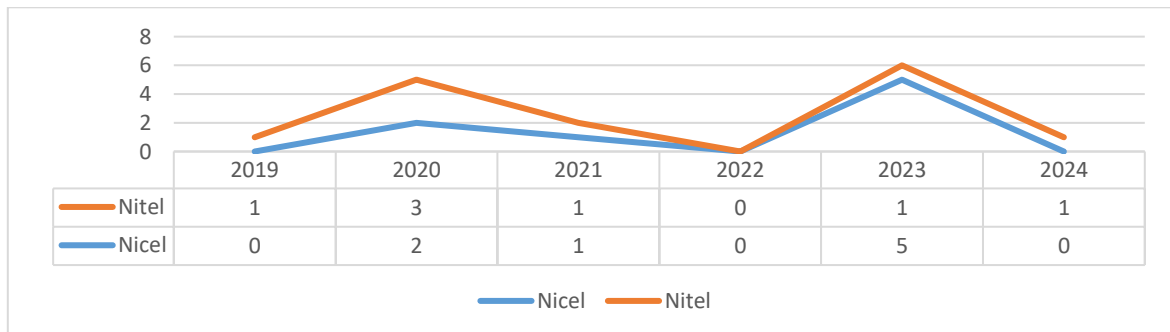
Tablo 3’de makalelerin yazar sayısına göre dağılımı yer almaktadır. Bilimsel araştırmanın doğası ve yürütülmesi 17. yüzyıldan bu yana büyük ölçüde değişmiştir. Kurumlar arası, sektörler arası ve uluslararası işbirliğinin iyi belgelenmiş sonuçlarından biri, ortak yazarlık oranlarındaki çarpıcı artış olmuştur. Bir yayının birden fazla kişi ile birlikte yapılması yayının niteliğini artırdığı yönünde bir görüş bulunmaktadır. Ayrıca hakem sürecini de kolaylaştırdığı söylenebilir (Cronin, 2001). Bu durumda füzyon mutfak ile ilgili yapılan araştırmaların çok yazarlılık durumu incelendiğinde iki yazarlı makale sayısı 6 (40,0), üç yazarlı makale sayısı 4 (%26,7)’tür. Tek yazarlı ve dört yazarlı makale sayısı 2 (%13,3) olarak tespit edilmiştir. Beş yazarlı makale sayısı ise 1 (%6,7)’dir. Tabloya bakıldığında yazarların makaleleri yazarken iş birliği içinde hareket ettikleri söylenebilir.

Tablo 4: Araştırma Yöntemine Göre Dağılımı

Yöntem Türü	Makale Sayısı	Yüzde
Nitel Çalışmalar	8	53,3
Nitel Çalışmalar	7	46,7
Toplam	15	100,0

Nitel ve nitel yöntemler, kanıta dayalı sonuçların arkasındaki güçtür. Yıllardır araştırmacıları rahatsız eden en önemli detay araştırmalarında hangi uygun araştırma yöntemini kullanacaklarıdır. Hem nicel ve hem de nitel araştırma yöntemleri sosyal bilimler alanında sıklıkla tercih edilmektedir. Tablo 4’de füzyon mutfak konusu ile ilgili makalelerin araştırma yöntemine göre dağılımı yer almaktadır. 15 makalenin 8 (%53,3) tanesi nicel çalışmalardan, 7 (%46,7) tanesi ise nitel çalışmalardan oluşmaktadır. Bu da her iki yöntemde araştırmalarda tercih edildiğinin bir göstergesidir.

Şekil 1: Makalelerde Tercih Edilen Araştırma Yöntemlerinin Yıllara Göre Dağılımı

Makalelerin yıllara göre dağılımı incelendiğinde en eski araştırmanın 2019 yılında olduğu ve nitel araştırma yöntemi kullanıldığı görülmektedir. 2020 yılında 3 tane nitel 2 tane nicel araştırma makalesi yayınlanmıştır. 2021 yılında ise 1 tane nitel, 1 tane nicel araştırma çalışması bulunmaktadır. Ancak 2022 yılında füzyon mutfak konusu ile ilgili hiç makale yayınlanmamıştır. 2023 yılında ise 1 nitel 5 nicel araştırma yöntemi kullanılarak toplamda 6 makale yayınlandığı tespit edilmiştir. 2024 yılına gelindiğinde ise 1 adet nitel araştırma yöntemi kullanılarak makale yayınlanmıştır. Grafikten yola çıkarak en çok makalenin 2023 yılında nicel araştırma yöntemi kullanılarak yapıldığı söylenebilir. Ancak yine de konu ile ilgili sınırlı sayıda makale yayınlandığını söylemek mümkündür.

Tablo 5: Yayınlandıkları Dergilere Göre Dağılımı

Dergi Adı	Makale Sayısı	Yüzde
Journal of Tourism and Gastronomy Studies	5	33,3
Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research	2	13,3
AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi	2	13,3
Turizm ve İşletmecilik Dergisi	2	13,3
Journal of Social And Humanities Sciences Research	1	6,7
Türk Turizm Araştırmaları Dergisi	1	6,7
Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi	1	6,7
Anatolia Social Research Journal	1	6,7
Toplam	15	100,0

Füzyon mutfak ile ilgili yayınlanan makalelerin yayınlandıkları dergilere göre dağılımı Tablo 5'te yer almaktadır. Tablo incelendiğinde 15 makaleden 4'ü dört farklı dergide yayınlanmıştır. Diğer 11 makaleden 5'i (%33,3) "Journal of Tourism and Gastronomy Studies" dergisinde, 2'si (%13,3) "Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research" dergisinde, 2'si (%13,3) "AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi'nde", diğer 2'si (%13,3) ise "Turizm ve İşletmecilik Dergisi'nde" yayınlanmıştır.

Tablo 6: Bildirilerin Yıllara Göre Dağılımı

Yayın Yılı	Bildiri Sayısı	Yüzde
2023	1	7,1
2022	1	7,1
2021	1	7,1
2020	1	7,1
2019	1	7,1
2018	1	7,1
2017	3	21,4
2016	2	14,3
2012	1	7,1
2007	2	14,3
Toplam	14	100,0

Füzyon mutfak ile ilgili sunulan bildirilerin yıllara göre nasıl dağılım gösterdiği Tablo 6'da yer almaktadır. Yıllara göre inceleme yapıldığında en eski bildirin 2007 yılında 2 (%14,3) tane yayınlandığı görülmektedir. En fazla bildiri ise 2017 yılında (%21,4) yayınlanmıştır. 2016 yılında da 2 bildiri yayınlandığı görülmektedir. Ancak 2012, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023 yıllarında ise sadece birer adet bildiri sunulduğu ve yayınlandığı tespit edilmiştir.

Tablo 7: Bildirilerin Yazar Sayısına Göre Dağılımı

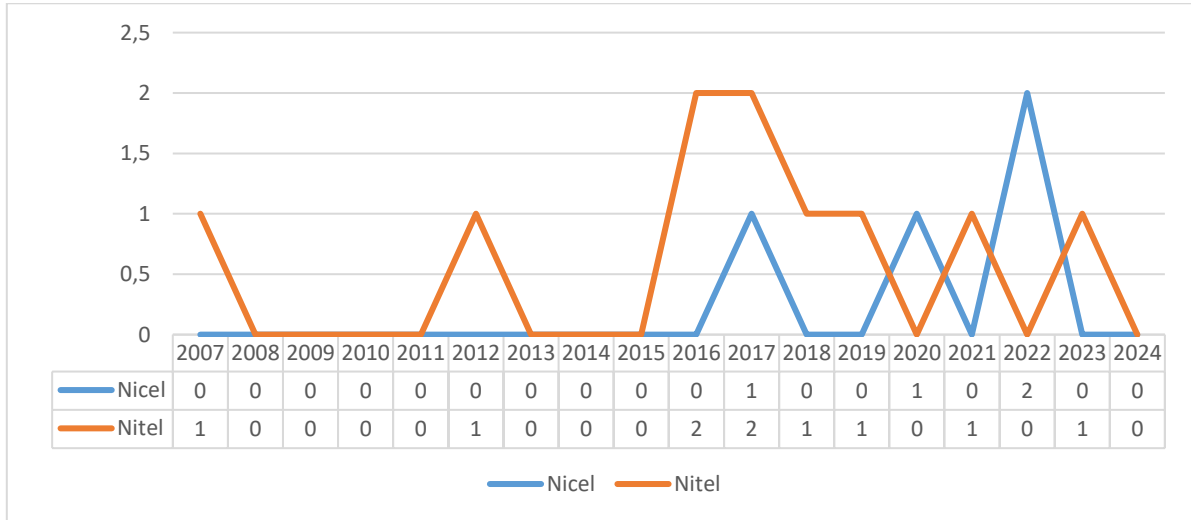
Yazar Sayısı	Bildiri Sayısı	Yüzde
Tek Yazarlı	4	28,6
İki Yazarlı	4	28,6
Üç Yazarlı	6	42,9
Toplam	14	100,0

Tablo 7 bildirilerin yazar sayısına göre dağılımını göstermektedir. Tablo incelendiğinde tek yazarlı bildiri sayısının 4 (%28,6), iki yazarlı bildiri sayısının 4 (%28,6) ve üç yazarlı bildiri sayısının 6 (42,9) olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacıların bildiri yazarken hem tek yazarlı hem de çok yazarlı çalışmaları eşit düzeyde tercih ettikleri söylenebilir.

Tablo 8: Araştırma Yöntemine Göre Dağılımı

Yöntem Türü	Bildiri Sayısı	Yüzde
Nicel	4	28,6
Nitel	10	71,4
Toplam	14	100,0

Bildirilerin araştırma yöntemine göre dağılımı Tablo 8’de gösterilmektedir. 4 bildiri (%28,6) nicel araştırmalardan, 10 bildiri (%71,4) ise nitel araştırmalardan oluşmaktadır.

Şekil 2: Bildirilerde Tercih Edilen Araştırma Yönteminin Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 2’de bildirilerde tercih edilen araştırma yönteminin yıllara göre dağılımı yer almaktadır. En eski bildirinin 2007 yılında sunulduğu nitel araştırma yönteminin kullanıldığı görülmektedir. 2008, 2009, 2010 ve 2011, 2013, 2014, 2015 ve 2024 yıllarında füzyon mutfak konusu ile ilgili bildiri sunulmamıştır. 2012, 2018, 2019, 2021 ve 2023 yıllarında 1 adet nitel araştırma yönteminin kullanıldığı bildiriler sunulmuş ve yayınlanmıştır. 2016 ve 2017 yılında ise 2 tane nitel yöntemin kullanıldığı bildiri bulunmaktadır. Nicel araştırma yönteminin kullanıldığı araştırmalara bakıldığında ise sadece 2017, 2020 ve 2022 yılında yayınlandığı görülmektedir. Şekilden de anlaşıldığı üzere en fazla tercih edilen yöntemin nitel araştırma yöntemi olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 9: Sunulduğu Etkinliğe Göre Dağılımı

Kongre/Konferans/Sempozyum Adı	Bildiri Sayısı	Yüzde
Ganud International Conference On Gastronomy, Nutrition And Dietetics	2	14,3
The First International Congress on Future of Tourism: Innovation, Entrepreneurship and Sustainability	1	7,1
13. Ulusal Turizm Kongresi	1	7,1
Çeşme Ulusal Turizm Sempozyumu	1	7,1
2. International Congress of New Generations and New Trends in Tourism	1	7,1
International Congress on Afro - Eurasian Research II	1	7,1
2. International West Asia Congress of Tourism Research	1	7,1
4. International West Asia Congress of Tourism Research	1	7,1
2. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu	2	14,3
2nd International Conference on Scientific Researches	1	7,1
5. Uluslararası KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu	1	7,1
1. Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler	1	7,1
Toplam	14	100,0

Tablo 9 bildirilerin sunulduğu etkinliklere göre dağılımını incelemektedir. 14 bildirinin 2'si (%14,3) "Ganud International Conference on Gastronomy, Nutrition And Dietetics" konferansında, 2'si (%14,3) "2. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu'nda" sunulmuştur. Diğerleri ise birbirlerinden farklı kongre ve sempozyumlarda sunulmuştur. Kongre ve sempozyumlar incelendiğinde turizm, kültür, bölgesel kalkınma, yeni trendler ve gastronomi üzerine etkinlikler olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 10: Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

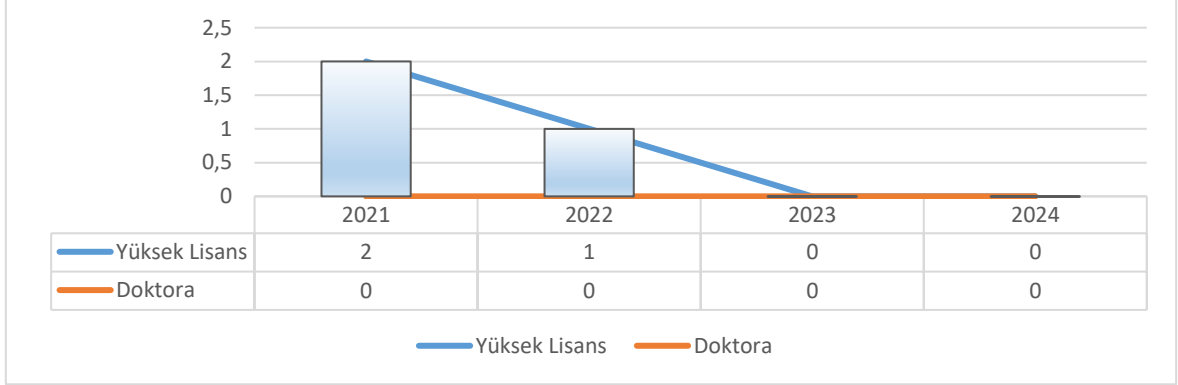
Yayın Yılı	Tez Sayısı	Yüzde
2022	1	33,3
2021	2	66,7
Toplam	3	100,0

Tezlerin yıllara göre dağılımı incelendiğinde sadece 2021 ve 2022 yılında füzyon mutfak konusu ile ilgili tez yazıldığı tespit edilmiştir. 2021 yılında 2 (%66,7) tane, 2022 yılında ise 1 (%33,3) tane yayın yapıldığı görülmektedir.

Tablo 11: Tezlerin Yayınlandığı Türe Göre Dağılımı

Tez Türü	Sayı	Yüzde
Yüksek Lisans	3	100,0
Doktora	0	0,0
Toplam	3	100,0

Tezlerin yayınlandığı türe göre dağılımı incelendiğinde yazılan tüm tezlerin yüksek lisans tezi olduğu tespit edilmiştir. Füzyon mutfak konusu ile ilgili doktora tezinin bulunmadığı görülmektedir. Füzyon mutfak konusu popüler olmasına rağmen araştırma konusu olarak tercih edilmemesi dikkat çekmektedir.

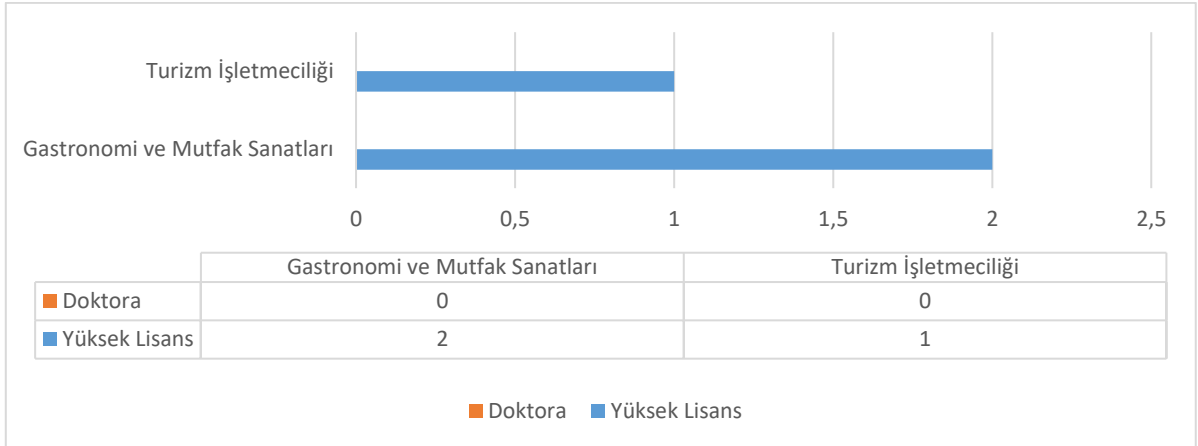
Şekil 3: Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 3'te görüldüğü üzere füzyon mutfak ile ilgili sadece yüksek lisans tezi yayınlandığı doktora tezinin ise hiç bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili yazılan en eski tarih 2021 yılıdır. 2021 yılında 2, 2022 yılında ise 1 tane yüksek lisans tezi yayınlanmıştır. 2023 ve 2024 yılında ise yayınlanan tez bulunmamaktadır.

Tablo 12: Tezlerin Bilim Dallarına Göre Dağılımı

Ana Bilim/Bilim Dalı	Sayı	Yüzde
Gastronomi ve Mutfak Sanatları	2	66,7
Turizm İşletmeciliği	1	33,3
Toplam	3	100,0

Tablo 12 incelendiğinde 2 (%66,7) tezin gastronomi ve mutfak sanatları bilim dalında 1 (%33,3) tezin ise turizm işletmeciliği bilim dalında yazıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 4: Tezlerin Anabilim Dallarına Göre Dağılımı

Grafığe bakıldığında füzyon mutfak konusu ile ilgili yayınlanan tezlerin 2'si gastronomi ve mutfak sanatları anabilim dalına, 1'i ise turizm işletmeciliği anabilim dalına aittir. Füzyon mutfak konusunun temelde gastronomi ve mutfak sanatları anabilim dalında yazılması beklenebilir. Yazılan tezler sayıca fazla olmasa da grafik bunu doğrulamaktadır.

5. Sonuç ve Öneriler

Füzyon mutfak trendi farklı mutfak kültürlerinin etkileşimi sonucunda bir kombinasyon mutfağı olarak ortaya çıkmıştır. Küreselleşme ile birlikte hem konaklama işletmeleri içerisinde yer alan yiyecek içecek üniteleri hem de bağımsız olarak faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmeleri müşterilerini memnun etmek için füzyon mutfağına eğilim göstermişlerdir. Farklı kültürlerin mutfak tekniklerini, malzemelerini tek bir tabakta birleştiren ve kendine özgü yaratıcı bir pişirme tarzını ortaya çıkaran füzyon mutfak akademik literatürde de araştırılması gereken önemli bir konudur. Bu nedenle füzyon mutfak ile ilgili yapılmış çalışmaların bibliyometrik analizini yapmak hedeflenmiştir. Bu doğrultuda bibliyometrik analiz yöntemlerinden biri olan anahtar kelime analizi kullanılarak YÖK Akademik, Google Akademik ve Ulusal Tez Merkezi veri tabanları taranmış ve erişilen bilimsel makaleler, bildiriler ve tezler incelenmiştir. Bu amaçla YÖK Akademikte bulunan makaleler (7), Google Akademikte bulunan makaleler (8) olmak üzere toplamda 15 makale değerlendirilmiştir. Ayrıca YÖK Akademikte 14 bildiri, Ulusal Tez Merkezinden ise 3 teze ulaşılmış ve araştırmaya dahil edilmiştir. Toplamda 32 çalışma anahtar kelime analizi kullanılarak değerlendirilmiştir. Araştırmada, tespit edilen araştırmaların yıllara, çok yazarlılık durumuna, araştırma yöntemine, dergi/kongre türlerine, ana bilim dallarına göre dağılımını analiz etmek için bibliyometrik yöntem kullanılmıştır.

Analiz, füzyon mutfağı ile ilgili makalelerin çoğunluğunun 2023 yılında (%40,0) yayınlandığını ortaya koymuştur. Analiz edilen makalelerin 6'sı (40,0) iki yazarlı, 4'ü (%26,7) üç yazarlıdır. Bu durum makalelerinin çoğunluğunun iş birliği içerisinde bir ekip çalışması ile gerçekleştirildiğini göstermektedir. Araştırmaya dahil edilen makalelerin 8 (%53,3) tanesi nicel çalışmalardan, 7 (%46,7) tanesi ise nitel çalışmalardan oluşmaktadır. Bu da her iki yönteminde araştırmalarda tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca değerlendirilen makalelerin birçok farklı dergide yayınlandığı tespit edilmiştir. Dergilerin çalışma alanlarının, sosyal bilimler, turizm, işletme ve gastronomi olduğunu söylemek mümkündür. Füzyon mutfak konusu ile ilgili en çok makale yayınlanan dergi ise "Journal of Tourism and Gastronomy Studies" dergisidir. Sunulan ve yayınlanan bildiriler incelendiğinde en eski bildirinin 2007 yılında (%14,3), en fazla bildirinin 2017 yılında (%21,4) yayınlandığı tespit edilmiştir. Analiz edilen bildirilerin 6'sı (%42,9) üç yazarlı, 4'ü (%28,6) iki yazarlı diğer 4'ü ise (%28,6) tek yazarlıdır. Çalışmaya dâhil edilen bildirilerin çoğunluğu (10 bildiri, %71,4) nitel çalışmalardır. Ayrıca, bildirilerin sunulduğu etkinlikler incelendiğinde, bildirilerin turizm, kültür, bölgesel kalkınma, yükselen trendler ve gastronomi gibi çeşitli konularla ilgili olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra Ulusal Tez Merkezi'nde konuyla ilgili tezler taranmış ancak en eski tezin 2021 yılına ait olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, konuyla ilgili sadece üç yüksek lisans tezi tespit edilmiş, herhangi bir doktora tezinde rastlanmamıştır.

Bibliyometrik analiz, füzyon mutfağı konusunda çok az sayıda makale, bildiri ve tez olduğunu ortaya koymuştur. Füzyon mutfağı son yıllarda oldukça popüler bir trend olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, ne yazık ki, akademik literatürde konuyla ilgili çok az çalışma bulunmaktadır. Ayrıca, çalışmaların çoğunun nitel veri analizine dayandığı ve sınırlı sayıda nicel veri analizinin kullanıldığı görülmektedir. Özetle füzyon mutfak ile ilgili mevcut literatürde önemli bir boşluk olduğu ve bu alanda daha fazla araştırma yapılması gerektiği sonucuna varılabilir. Yapılan çalışmalar genellikle misafir memnuniyetini ölçmeye, yenilikçi davranışların ölçülmesine ve kavram incelemesine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Ancak gastronomi sektörüne yol gösterici olması açısından ürün geliştirme çalışmalarının tüketici odaklı olacak şekilde yapılması önem arz etmektedir. Araştırmacıların Türk mutfağının füzyon mutfağı bağlamında değerlendirilmesine odaklanmasının, uzman şeflerle görüşmeler gerçekleştirilmesinin ve füzyon mutfağı çerçevesinde Türk mutfağının ürün geliştirme ve pazarlamasına yönelik çalışmalar yapmasının Türkiye'nin gastronomi sektörünün ilerlemesine katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Bu noktada özel sektör ve akademik kurumlar arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Ayrıca gelecekte yapılacak araştırmalarda nicel veri analizi ve karma yöntemlerin kullanılması önerilebilir. Web of Science veri tabanına kayıtlı makaleler analize tabi tutulabilir ve böylece veri setinin genişletilmesi sağlanabilir. İlerleyen yıllarda benzer bir çalışma

yapılabilir ve bu çalışmadan elde edilen bulgular bir önceki çalışmadan elde edilen bulgularla karşılaştırılabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı: Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları: Tüm yazarlar makaleye eşit katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Aguinis, H., Ramani, R. S. & Alabduljader, N. (2018). What you see is what you get? Enhancing methodological transparency in management research, *Academy of Management Annals*, 12(1), 83-110.
- Akın, A., Baş, M. & Akın, A. (2019). Gastronomi turizminde füzyon mutfak, GANUD - 3 International Conference on Gastronomy, Nutrition and Dietetics, 117-124, Gaziantep.
- Alan, A. A., & Şen., Ö. (2020). Gastronomi Temalı Festivaller Üzerine Yapılmış Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 132-144.
- Algan-Özkök, G. (2017). Dünyada gelişen yeni mutfak akımları slow food raw food moleküler gastronomi füzyon mutfak uygulamaları kavramlarının incelenmesi. Presented at the 5. Uluslararası KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu, Konya.
- Altundağ, Ö. Ö. & Atik, S. (2022). Gastronomi ve mutfak sanatları bölümü öğrencilerinin gastronomik akımlar çerçevesinde gıda tüketiminin belirlenmesi üzerine bir araştırma, GANUD - 3 International Conference on Gastronomy, Nutrition and Dietetics, 191-210, İstanbul.
- Arslan, F. (2022). Gastronomi ve Turizm Alanında Coğrafi İşaret Konulu Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(11), 1544-1556.
- Asmawanti-S, D. (2023). Analysis bibliometric good government governance di Indonesia Dari Tahun 2015-2020. *Monex Journal Research Accounting Politeknik Tegal*, 12(1), 21-38.
- Bayram, Ü. & Arıcı, S. (2021). Gastronomi araştırmalarına bütüncül bir bakış: Bibliyometrik bir analiz. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 9(4), 2734-2757.
- Beltrán, J., Lopez-Guzmán, T. & Santa-Cruz, F. (2016). Gastronomy and tourism: Profile and motivation of international tourism in the city of Córdoba, Spain. *Journal of Culinary Science & Technology*, 14(4), 347-362.
- Birdir, K. & Kızılcık, O. (2017). Yerli turistlerin füzyon mutfak tüketim eğilimleri üzerine Trabzon havalimanında bir araştırma. The First International Congress on Future of Tourism: Innovation, Entrepreneurship and Sustainability (Futourism), 28-36.
- Bozbayır, U. (2021). Aşçıların inovasyon davranışı düzeyleri ile füzyon mutfak ve moleküler gastronomi uygulamalarına bakış açıları (yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Bozbayır, U., Sürme, M. & Olcay, A. (2023). Aşçıların İnovasyon Davranışı Düzeylerinin Füzyon Mutfaka Bakış Açlarına Etkisi, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 11(4), 2940-2962.
- Cabaguing, J. and Lacaba, T. (2021). Gastronomy and hospitality enterprise image in Guiuan Eastern Samar, philippines. *Irapa International Journal of Business Studies*, 2(1), 01-06.
- Can, A., Sünnetçioğlu, S. & Durlu-Özkaya, F. (2012). Füzyon mutfağı uygulamalarının gastronomi turizminin gelişimine katkısı, 13. Ulusal Turizm Kongresi, 873-882.
- Cankül, D. & Ünal, M. (2021). Türkiye’de turizm ve gastronomi alanında menü ile ilgili araştırmaların bibliyometrik analizi. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11(3), 569-576.
- Canlı, D. (2022). Gastronomide füzyon mutfak denemesi Yöresel pekmezli Kombu Çayı (yüksek lisans tezi). Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Castillo-Manzano, J., Castro-Nuño, M., López-Valpuesta, L. & Zarzoso, Á. (2020). Quality versus quantity: an assessment of the impact of Michelin-starred restaurants on tourism in Spain. *Tourism Economics*, 27(5), 1166-1174.

- Cook, I. & Crang, P. (1996). The world on a plate: culinary culture, displacement and geographical knowledge. *Journal of Material Culture*, 1, 131-153.
- Cömert, S. (2022). Studies on kyphoplasty over 20 years by science mapping method: kyphoplasty by science mapping method. *Medicine*, 101(42), e31179.
- Cronin, B. (2001). Hyperauthorship: A postmodern perversion or evidence of a structural shift in scholarly communication practices?. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 52(7), 558-569.
- Çetin, K. (2023). Gastronomi deneyimine ilişkin bilimsel bilginin haritalanması: Bibliyometrik bir analiz. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 551-574.
- Çuhadar, M. & Morçin, İ. (2020). Türkiye’de gastronomi turizmi ile ilgili çalışmaların bibliyometrik analizi. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 7(1), 92-106.
- Danaher, P. (2013). From Escoffier to Adria: tracking culinary textbooks at the Dublin institute of technology. *M/C Journal*, 16(3), 1941–2013.
- Dikme, S. & Şahingöz, S. A. (2023). Füzyon mutfak yeme eğiliminin demografik özellikler üzerinden incelenmesi, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 11(3), 1983-1995.
- Doğdubay, M., Girgin, G. K. & Giritlioğlu, İ. (2007). Yiyecek içecek endüstrisinde bir pazarlama stratejisi olarak ürün geliştirme çalışması (füzyon mutfak uygulaması), *Çeşme Ulusal Turizm Sempozyumu*, 33-41.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines, *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Ellegaard, O. & Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact?, *Scientometrics*, 105(3), 1809-1831.
- Ellegaard, O. (2018). The application of bibliometric analysis: Disciplinary and user aspects. *Scientometrics*, 116(1), 181-202.
- Ercan, F. (2020). Türkiye’deki Gastronomi Turizmi Konulu Makalelerin Bibliyometrik Analizi (Bibliometric Analysis of Articles on Gastronomic Tourism in Turkey). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 8(2), 1058-1075.
- Ercan, M. O. (2021). Gastronomi turizmi kapsamında Türk tatlılarının şefler tarafından değerlendirilmesi: Füzyon mutfak uygulamaları kapsamında ürün geliştirme çalışması (yüksek lisans tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Evliyaoglu, G. & Keskin, E. (2023). Kapadokya bölgesindeki şeflerin füzyon mutfak bilgi düzeyleri ve kullanım sıklıkları üzerine bir araştırma, *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 11(4), 3475-3490.
- Febriyanti, Y. (2020). Nasi minyak, a product of arabian culinary heritage, as a gastronomy tourism in Palembang city. *The Journal Gastronomy Tourism*, 7(2), 68-73.
- Fischler, C. (1990). Food habits, social change, and the nature/culture dilemma. *Social Science Information*, 19, 937-953.
- Gazelci, S. C. & Aksoy, M. (2024). Türkiye’de Oluşturulan Teorik Gastronomi Rotalarının Bibliyometrik Analizi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 21(1), 149-167.
- Gomathi, P. (2014). Srels journal of information management: A bibliometric study. *Asian Journal of Information Science and Technology*, 4(2), 1-4.

- Gülcan, D., Ercan, M. O. & Katlav, E. Ö. (2021). Sürdürülebilir Gastronomi Turizminin Bibliyometrik Özellikler Açısından İncelenmesi. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 9(4), 2540-2560.
- Güzeller, C. & Celiker, N. (2017). Geçmişten günümüze gastronomi bilimi: Bibliyometrik bir analiz. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 88-102.
- Heşdak, M., Konakoğlu, S., Kurtyka-Marcak, I., Raszka, B. & Kurdoğlu, B. (2020). Visitors' perceptions towards traditional and regional products in Trabzon (Turkey) and Podhale (Poland). *Sustainability*, 12(6), 2362.
- Hornig, J. & Tsai, C. (2012). Culinary tourism strategic development: an Asia Pacific perspective. *International Journal of Tourism Research*, (14), 40-55.
- Işık, N., Sürme, M., Tiken, M. & Sevim, K. N. (2023). Moleküler gastronomi ve füzyon mutfak ürünleri tüketimi ile yenilikçilik davranışı eğilimlerinin analizi: Gastronomi bölümü öğrencileri örneği, *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 7(1), 124-140.
- Kamış, M. D., Türk, O. & İlhan, İ. (2016). Nevşehir yemeklerinin füzyon mutfağa uygunluğunun incelenmesi, II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu, 943-950.
- Kaya, D., Akdemir, N. & Altınar, D. D. (2021). Füzyon mutfak konseptli restoran işletmelerine yönelik tripadvisor yorumlarının içerik analizi: Türkiye örneği. 2nd International Congress of New Generations and New Trends in Tourism, 807-817, Sakarya.
- Kılıçhan, R. (2016). Türkiye'ye gelen ziyaretçilerin gastronomik akımlara yönelik gıda tüketim eğilimlerinin değerlendirilmesi. (doktora tezi). Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı. Mersin.
- Kılıçhan, R., Karamustafa, K. & Birdir, K. (2021). Gastronomic trends and tourists' food preferences: scale development and validation. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 34(1), 201-230.
- Kocaalan, M. L. (2017). Afro-Avrasya ülkelerinin birbiri ile entegrasyonunda, füzyon mutfağın etkisi: akdeniz ülkeleri vaka çalışması. International Congress on Afro-Eurasian Research II, 286-294, Malaga.
- Kocaalan, M. L. (2018). Füzyon mutfağın Türk, Suriye ve Fars mutfaklarına etkisi ile ilgili vaka çalışması, IWACT International West Asia Congress of Tourism Research, 549-561, Van.
- Krajangchom, S. (2023). Origins and localization of tai lue food culture in northern Thailand. *Journal of Ethnic Foods*, 10(1).
- Kurdi, M. and Kurdi, M. (2021). Analisis bibliometrik dalam penelitian bidang pendidikan: Teori dan implementasi. *Journal on Education*, 3(4), 518-537.
- Lan, L., Wu, W. & Lee, Y. (2012). Promoting food tourism with Kansai cuisine design. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, (40), 609-615.
- Liu, Y. & Li, M. (2016). BibeR: a Web-based tool for bibliometric analysis in scientific literature. *PeerJ PrePrints*, 4, e1879v1.
- Lyu, P., Liu, X. & Yao, T. (2023). A bibliometric analysis of literature on bibliometrics in recent half-century. *Journal of Information Science*, 01655515231191233.
- Mak, A., Lumbers, M. & Eves, A. (2012). Globalisation and food consumption in tourism. *Annals of Tourism Research*, 39(1), 171-196.

- Mihee, K. (2018). A consideration of the characteristics and historical background of Japanese fusion cuisine created through cross-cultural exchanges with the west in port cities. *Journal of Marine and Island Cultures*, 7(2).
- Mil, B. (2009). Yemek pişirmede gastronomiye uzanan bakış açısıyla küreselleşen yemek. 3. Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler. Antalya, TÜRKİYE, Nisan 17-18.
- Ng, J., Liu, H., Shah, A., Wieland, L. & Moher, D. (2023). Characteristics of bibliometric analyses of the complementary, alternative, and integrative medicine literature: A scoping review protocol. *F1000research*, 12, 164.
- Özdemir, S. & Kasap, G. (2021). A bibliometric analysis of presentations in the field of “gastronomy and culinary arts” in national tourism congresses. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 7(4), 391-402.
- Özgen, L., Güllü, M., Kalın, A. & Yılmaz, E. (2021). Türk mutfağında füzyon uygulamalarına yaklaşım ölçeğinin geçerlenmesi, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 1238-1257.
- Özkale, E. A. (2021). Füzyon mutfağına yönelik restoran deneyimi şikâyetlerinin içerik analizi yöntemi ile incelenmesi: Tripadvisor-İstanbul Örneği, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 9(2), 1250-1270.
- Özsoy Kutlu, G., Beykoz, M. M. & Demirkol, Ş. (2023). Eklektik bir füzyon mutfak kültürü Yöshoku. Presented At The 2nd International Conference on Scientific Researches.
- Padrón-Ávila, H. & Martín, R. (2023). Location-based concepts in tourism research: what do they mean?. *Pasos Revista De Turismo Y Patrimonio Cultural*, 21(2), 383-393.
- Pérez-Priego, M., García, M., Gómez-Casero, G., & Río, L. (2019). Segmentation based on the gastronomic motivations of tourists: the case of the costa del sol (Spain). *Sustainability*, 11(2), 409.
- Richards, G. (2002). Gastronomy: An Essential Ingredient in Tourism Production and Consumption. A. M. Hjalager, & G. Richards içinde, *Tourism and Gastronomy* (3- 20). Londra: Routledge.
- Saçılık, M. Y. & Çevik, S. (2020a). Yenilik Davranışı ve yenilikçi mutfak akımlarının yerel yemek tüketimine etkisi. *Turizm ve İşletmecilik Dergisi*, 1(1), 75-91.
- Saçılık, M. Y. (2020). Yenilikçi mutfak akımlarının Türk mutfağı kapsamında uygulanabilirliği ve yerel mutfağın menülerde kullanılması ile ilgili görüşlerin belirlenmesi, *Turizm ve İşletmecilik Dergisi*, 1(1), 21-39.
- Saçılık, Y. M. & Çevik, S. (2020b). Yerel yemek eğiliminde yenilik davranışı ve yenilikçi mutfak akımlarının rolü. Presented at the 4. International West Asia Congress of Tourism Research IWACT, Çanakkale.
- Sánchez-Cañizares, S. & Canalejo, A. (2015). A comparative study of tourist attitudes towards culinary tourism in Spain and Slovenia. *British Food Journal*, 117(9), 2387-2411.
- Sánchez-Cañizares, S. M. & López-Guzmán, T. (2012). Gastronomy as a tourism resource: Profile of the culinary tourist. *Current issues in tourism*, 15(3), 229-245.
- Sandıkçı, M. & Mutlu, H., (2019). Gastronomi, alanında yayınlanan makalelerin bibliyometriik profili (2013-2017). *The Journal of Social Sciences*, 33(33), 32-42.
- Sandıkçı, M. & Çelik, S. (2007). Füzyon mutfak uygulamaları ve misafir memnuniyeti açısından önemi, 1. Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler.

- Sarioğlan, M., Abacıgil, T. Ö. & Avcıkurt, C. (2020). Zeytinyağlı yemek kültürünün füzyon (fusion) mutfak olgusu ile geliştirilebilirliğine yönelik bir alan araştırması (Edremit Körfezi Örneği), *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(3), 2202-2213.
- Shim, J., Bliemel, M. & Choi, M. (2017). Modeling complex entrepreneurial processes. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 23(6), 1052-1070.
- Sormaz, Ü. & Dursun, K. (2023). Antalya ilinde hizmet veren restoranların menülerinde füzyon uygulamalarının Porter'ın beş güç modeli ile incelenmesi. *Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi*, 2(3), 175-197.
- Surenkok, A., Baggio, R. & Corigliano, M. (2010). Gastronomy and tourism in Turkey: the role of ITCs. *Information and Communication Technologies in Tourism*, (15), 567-578.
- Şahin., E. Ö. (2023). Küreselleşme ve mutfak: Uluslararası mutfaklar üzerine bibliyometrik bir inceleme. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 11(4), 3358-3372.
- Şen, A., Er, Y. & Konokman, G. B. (2023). Öğretmenlerin Ekorekreatif Tutumunun Gastronomik Akımlar Çerçevesinde Gıda Tüketim Eğilimine Etkisi, *Anatolia Social Research Journal*, 2(1), 21-41.
- Şirin, E. & Gençer, K. (2024). Füzyon mutfak ve yiyecek içecek sektörüne yansımaları. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 8(1), 1-14.
- Takenaka, A. (2018). Immigrant integration through food: Nikkei cuisine in Peru. *Contemporary Japan*, 29(2), 117-131.
- Tanrısevdi, A. & Atabey, S. (2020). Mutfak personelinin gastronomik akımlar çerçevesinde gıda tüketim eğilimlerinin değerlendirilmesi. *AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 211-236.
- Tarınc, A., Yıldırım, G. & Kılınc, C. Ç. (2019). Osmanlı mutfağının füzyon mutfağı çerçevesinde değerlendirilmesi. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 6(43), 3045-3053.
- Thompson, D. & Walker, C. (2015). A descriptive and historical review of bibliometrics with applications to medical sciences. *Pharmacotherapy the Journal of Human Pharmacology and Drug Therapy*, 35(6), 551-559.
- Tikkanen, I. (2007). Maslow's hierarchy and food tourism in Finland: Five cases. *British Food Journal*, 109(9), 721-734.
- Turan, H., Başaran, G., Ayduğ, İ., Bayesen, D. & Sünnetçioğlu, S. (2020). Mutfak şeflerinin füzyon mutfağa yönelik görüşleri ve çanakkale iline ait yöresel gıdalar ile füzyon mutfak önerileri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 23(2), 332-358.
- Ulakbim Cahit Arf Bilgi Merkezi. (2024, Nisan 12). Ulakbim Cahit Arf Bilgi Merkezi: Alındığı uzantı: <https://Cabim.Ulakbim.Gov.Tr/Bibliyometrik-Analiz> adresinden alındı
- Uyanık, B. (2016). Türk mutfağında bir füzyon mutfak uygulaması Affagato eşliğinde tahin pekmez suflesi. Presented at the II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu.
- Ülkü, A. & Göктаş, L. S. (2022). Tour guide competence in gastronomy tours. *Journal of Tourismology*, 8(2), 323-350.
- Üzülmez, M. & İştin, A. E. (2021). Evaluaton of Osmaniye province gastronomy tourism potential by swot analysis. *The Journal of Academic Social Sciences*, (116), 88-110.
- Yang, X., Sun, B., Lei, S., Li, F. & Qu, Y. (2022). A bibliometric analysis and review of water resources carrying capacity using rené descartes's discourse theory. *Frontiers in Earth Science*, 10.

- Yılmaz, A. (2023). The relation between intellectual capital and digital transformation: A bibliometric analysis. *International Journal of Innovation Science*, 16(2), 244-264.
- Yüncü, H. (2010). Sürdürülebilir Turizm Açısından Gastronomi Turizmi ve Perşembe Yaylası. S. Şengel içinde, *Yerel Değerlerce Yayla Turizmi* (s. 28-34). Ankara: Detay Anatolia Akademik Yayıncılık.
- Zain, W., Azinuddin, M., Sharifuddin, N. & Ghani, H. (2023). Capitalising local food for gastro-tourism development. *Planning Malaysia*, 21.
- Zeng, G., Zhao, Y. & Sun, S. (2014). Sustainable development mechanism of food culture's translocal production based on authenticity. *Sustainability*, 6(10), 7030-7047.
- Zengin, B. & Uyar, H. (2015). Gastronomi turizminin alternatif turizm çeşidi olarak değerlendirilmesi bağlamında gastronomi turizm indeksinin oluşturulması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(17), 355-376.
- Župič, I. & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization, *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472.

Orta Çağ İngiltere’de Angevin Yönetiminde Yahudilere Genel Bir Bakış ve Bir Yahudi Portresi: Lincoln’lü Aaron

Fuat CEYLANBAŞ¹

Orta Çağ İngiltere’de Angevin Yönetiminde Yahudilere Genel Bir Bakış ve Bir Yahudi Portresi: Lincoln’lü Aaron

Öz

Tarihin birçok farklı döneminde ve birçok farklı yerinde çeşitli hanedanlar tarafından yönetilen ve farklı coğrafyalarda yaşayan Yahudiler 1066 Norman İstilasından sonra İngiltere’ye yerleşmişlerdir. Yahudilerin İngiltere’de görünür olmaya başladığı dönem ise Angevin kralların yönetimi altında yaşamış oldukları dönemdir. Bu çalışma Angevin kralların yönetimi altındaki Yahudilerin siyasi, ekonomik, dini ve sosyal durumlarına dair bir inceleme sunmaktadır. Yahudiler, II. Henry’nin halefleri olan I. Richard ve John dönemlerinde oldukça baskılanmış, dışlanmış ve ötekileştirilmişler ancak asıl can alıcı kırılmayı 1290 yılında I. Edward tarafından sınır dışı edilmeleriyle yaşamışlardır. Çalışmamız Aaron’un, kral II. Henry başta olmak üzere Hristiyanlarla kurmuş olduğu bağ sayesinde alışlagelmiş Yahudi figürlerinden farklı bir portre olduğunu bize göstermiştir. Bu makalede kraliyete ait maliye kayıtları olan Pipe Roll’ların yanı sıra ana kaynaklardan ve telif eserlerden yararlanılmıştır. Orta Çağ İngiltere’sinde Yahudilik ve Lincoln’lü Aaron’a dair özgün bir çalışma olması nedeniyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yahudiler, Angevinler, Tefecilik

Makale Türü: Araştırma makalesi

A General Overview of Jews under Angevin Rule in Medieval England: Aaron of Lincoln

Abstract

Jews, who were ruled by various dynasties and lived in different geographies in many different periods of history and in many different places, settled in England after the Norman Invasion of 1066. The period when Jews started to become visible in England is the period when they lived under the rule of Angevin kings. This study provides an analysis of the political, economic, religious and social situation of the Jews under the Angevin kings. The Jews were oppressed, excluded and marginalised during the reigns of Richard I and John, the successors of Henry II, but they experienced the most crucial break when they were expelled by Edward I in 1290. Our study shows us that Aaron is a different portrait from the usual Jewish figures thanks to the bonds he established with Christians, especially King Henry II. This article draws on the Pipe Rolls, the royal financial records, as well as primary sources and copyright works. As an original study on Judaism in medieval England and Aaron of Lincoln, it is thought to contribute to the literature.

Keywords: Jews, Angevins, Usury

Paper Type: Research article

¹ Dr., Araştırmacı, fuatceylanbas@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5270-0442>

1. Giriş

Yahudiler tarihte pek çok defa sürgün ve katliama maruz kalmışlardır. Babil sürgününün ardından ikinci en büyük darbeyi Roma yönetiminde almışlardır. M.S. 70 yılında, Romalı General Titus'un liderliğindeki Roma ordusu, Kudüs'ü ele geçirerek şehir halkını sürgüne göndermiş, şehri yağmalamış ve hatta yerle bir etmiştir. Bu olay, Yahudi tarihinde İkinci Tapınak Dönemi'nin sonunu işaret ederken, 1948'de İsrail devletinin kuruluşuna kadar sürecek olan Büyük Sürgün/Diaspora döneminin başlangıcını oluşturmuştur (Hasanoğlu, 2022). Tarihin birçok döneminde bozgunculukla suçlanan ve egemen devletler tarafından sürgüne gönderilen Yahudilerin uğrak yerlerinden biri elbette makalemizin de konusunu oluşturan Avrupa ve İngiltere olmuştur.

İngiltere'ye ilk Yahudi yerleşimi 1066 Norman İstilasası ile başlamıştır ve tarihçiler bu konuda hemfikirdir (Mitchell, 2016). Ancak 1066'dan sonra başlayan yerleşimin ne şekilde olduğu konusu tartışmalıdır ve farklı görüşler mevcuttur. Bir takım tarihçiler Yahudilerin Norman İstilasası ile birlikte adaya yerleşmelerine sebep olan gelişmeyi I. William'ın (1066-1087) İngiltere'yi ele geçirmek için Yahudilerden borç almasına dayandırmaktadır. Bazı tarihçiler de I. Haçlı Seferi'ne (1096) hazırlanan Hristiyanların Haçlı motivasyonu ile Yahudilere saldırdığını ve bu nedenle Yahudilerin de henüz Haçlı düşüncesinin olmadığı İngiltere'ye göç ettiğini ileri sürmüştür. Sebep her ne olursa olsun İngiltere'de Norman İstilasından sonra Yahudi nüfusu oluşmuştur. İlaveten bu ilk Yahudi göçlerinden sonra XII. yüzyılda Fransa'da Yahudilere karşı biriken nefret ve olumsuz şartlar daha fazla Yahudi'nin İngiltere'ye göç etmesine neden olmuştur. 1182 yılında Fransa kralı Philip'in de Yahudilerin sürgün edilmesine dair emri bu göçleri oldukça teşvik etmiştir. Buradan biz henüz İngiltere'de Yahudilere ve onların sosyal yaşantılarına karşı bir olumsuzluğun olmadığını anlayabiliriz (Yavaş, 2023).

Normanlar İngiltere'ye gelen Yahudileri feodal sistemin dışında tutmuş ve kralın özel korumasında onlara özel bir statü sağlamıştır. Yahudiler bu nedenle "*kral(iyet) mülkü*" sayılmıştır (Langham, 2014). Kral William, Yahudilerin bu özel statülerini belgelendirmemesine rağmen onlara *de facto* koruma sağlamakta tereddüt etmemiştir. Kıta Avrupa'sıyla karşılaştırıldığında İngiltere'ye daha geç bir tarihte gelen ve feodal hukukun dışında tutulan Yahudilerin (Yavaş, 2023) toprak sahibi olmalarına izin verilmediğinden onlar da tefecilik ve bankacılık gibi Hristiyanlar tarafından makul kabul edilmeyen işlere yönelmiştir. Bu durum birçok İngiliz'in Yahudilere borçlanmasını ve Yahudilerin de borç verdikleri paralardan oldukça yüksek miktarlarda faiz kazanmalarını sağlamıştır (Mitchell, 2016).

Angevin krallara kadar Yahudilerle alakalı -I. Henry (1100-1135) hariç- hukuki çalışmanın olmadığını görüyoruz. İlk kez I. Henry döneminde Yahudilerle ilgili bir tüzük yayınlanmıştır. Bu tüzük günümüze ulaşmamıştır. Ancak II. Henry tüzüğünü bu tüzüğe atıf yaparak meydana getirmiştir. Buna göre Yahudiler ülke içinde serbestçe dolaşabilecek, miras bırakabilecek, yerleşim haklarına sahip olacak ve kral mahkemelerine ücretiz bir şekilde başvurabileceklerdir. Ancak I. Henry'den sonra İngiltere'de iç savaş meydana gelmiş, Stephan ve Matilda'nın taht mücadelesi (1135-1153) (Anarşi) Yahudileri de etkilemiş taraf olmaları -hangi taraf olduğu fark etmeksizin- onların sosyal ve hukuki statülerini bazen olumlu bazen olumsuz etkilemiştir (Yavaş, 2023). Angevin krallar da Yahudilerle ilgili meselelerde I. Henry'nin yayınlamış olduğu bu tüzüğe atıf yapmışlar bazen de eklemeler yaparak onlarla ilgili işleri yürütmüşlerdir (Mitchell, 2016).

Daha önce de belirttiğimiz üzere Orta Çağ İngiltere'sinde II. Henry döneminde yaşamış bir Yahudi finansörü olan Lincoln'lü Aaron 1123-1186 yıllarında arasında yaşamıştır. Döneminin en zengin adamı olan Aaron, Kral II. Henry'den baronlara ve şövalyelere kadar borç vermiştir. Kurmuş olduğu geniş ilişkiler ağıyla tüm İngiltere'de iş yapar hale gelmiştir. Yahudi düşmanlığının olduğu bir ortamda Haç'ın ve İsa'nın düşmanı olarak görülen bir Yahudi olmasına rağmen kralın özel korumasından yararlanmıştır (Nath, 2021).

2. II. Henry Dönemi Yahudiler (1154-1189)

Yahudilerin ekonomik ve politik olarak kendilerini en rahat hissettikleri dönem II. Henry (1154-1189) dönemidir (Gross, 1887). Bu dönemde Yahudiler hem finansal hem de politik olarak İngilizlerle iç içe geçmişlerdir. Önceleri toprak sahibi olamayan Yahudiler II. Henry'nin izniyle Hristiyanlar gibi toprak kiracıları olabilmıştır. Yahudiler kral(iyet) mülkü olarak görüldüğünden Yahudilere olan borçlar aynı zamanda kraliyete ait borçlar olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Yahudilerin düzenli bir kraliyet gelir kaynağı olarak görüldüklerini söyleyebiliriz (Jacobs, 1969). XII. yüzyıl boyunca Yahudilerin artan politik ve ekonomik refahları, II. Henry'nin Yahudileri özenle koruması Hristiyanların onların statülerine karşı memnuniyetsizlik duymasına neden olmuştur. Bu bağlamda özellikle XIII. yüzyılda (I. Richard, John ve III. Henry dönemleri) Yahudiler Haçlı ruhunun da vermiş olduğu motivasyonla dışlanmış, kiskanılmış ve sert muamelelere maruz kalmıştır. II. Henry'nin ölümüyle birlikte I. Richard'ın saltanatından itibaren Hristiyanların astları olarak görülmüşler ve kraliyetin de Yahudilere olan desteğinin azalmasıyla Yahudiler II. Henry dönemlerindeki rahatı bir daha elde edememişlerdir (Yavaş, 2023).

3. I. Richard Dönemi Yahudiler (1189-1199)

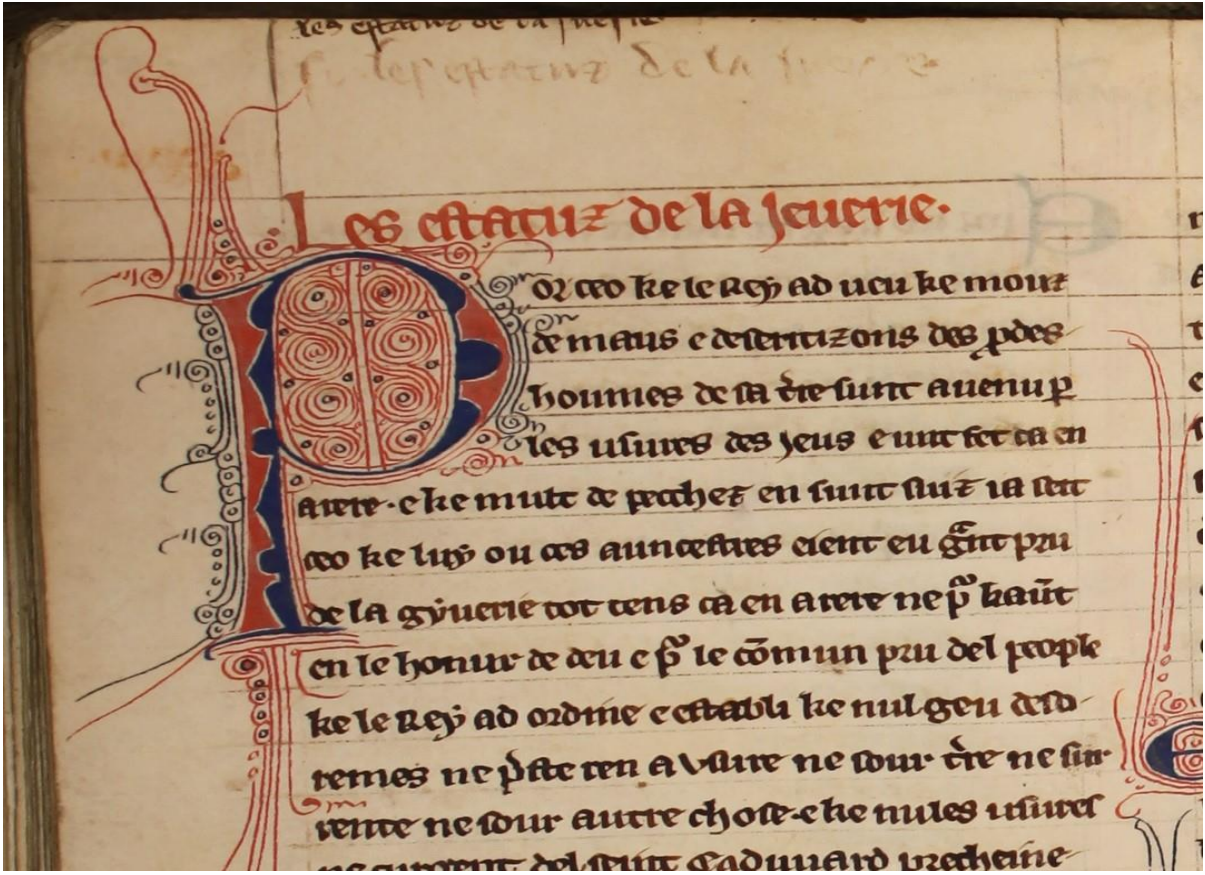
Richard döneminde İngiltere'de ticaret merkezleri olan Londra, York ve Lincoln gibi kentlerde yerleşik yaklaşık 5.000 Yahudi bulunmaktadır (Dyer, 2003). Bu nedenle Richard'ın Yahudileri yok sayması, görmezden gelmesi söz konusu olamazdı. Soylular, tüccarlar, çiftçiler pek çok özel finansal meselede Yahudilere temas etmek ve onlara borçlanmak durumundadır. Bu yüzden 1190 yılında Richard, Yahudilerle alakalı bir tüzük yayınladı. Bu tüzük ile babası II. Henry döneminde verilen özgürlük ve imtiyazları onaylamıştır. Bu nedenle Hristiyanlar sanki İngiliz kraliyeti tarafından değil de Yahudiler tarafından yönetiliyormuş hissiyatına kapılmış büyük bir kızgınlığın doğuşu böylece gerçekleşmiştir (Dyer, 2003).

III. Haçlı Seferi'ndeki motivasyon Haç'ın tüm düşmanlarını yok etme üzerinedir. 3 Eylül 1189 yılında Richard'ın taç giyme töreninde Yahudileri de bu motivasyon olumsuz etkilemiş ve aşağılanmışlardır (Gross, 1887). Zira I. Richard'ın taç giyme törenine davet edilmeyen Yahudi ileri gelenleri, kendilerine II. Henry dönemindeki gibi davranılacağını sanarak törene hediyeleriyle iştirak etmiştir. Ancak kral Yahudilerin törene katılımını yasaklamış bundan güç alan Hristiyanlar taşlar, sopalar ve yumruklarla Yahudilere saldırmıştır (Jacobs, 1969). Olaylar, kralın Yahudileri sınır dışı etmeye onay verdiği söylenen tüzüğün kulaktan kulağa yayılmasıyla daha da büyümüş Londra'daki Yahudilerin evleri ateşe verilmiş evlerinden çıkabilenler kılıçtan geçirilmiştir. Yakalanan Yahudiler İsa'yı kabul etmeye ve vaftiz edilmeye zorlanmıştır. Din değiştirenler ve İsa'yı kabul edenler hayatlarını kurtarabilmiştir (Jacobs, 1969). Elbette bu şiddet dalgası diğer şehirlere de yayılmış ve İngiltere genelinde Yahudileri hedef alan olaylar patlak vermiştir. Yahudi cemaati büyük bir korku ve panik yaşamıştır. Londra saldırısının ardından I. Richard, Yahudilere yönelik şiddetin sona erdirilmesi ve korunma haklarının yeniden teyit edilmesi yönünde bir kararname çıkarmış ancak Richard'ın III. Haçlı Seferi'ne (1189-1192) katılması nedeniyle Hristiyanlar bu kararnameye uymamıştır (Jacobs, 1969). Pek çok İngiliz'in "*dinsiz tefecilere büyük meblağlarda borçlu*" olduğunu düşünmesi, bizce onlara, üzerlerinde ekonomik güce sahip olan Yahudilere karşı şiddet uygulama ve borç kayıtlarını yok etme girişiminde bulunma fırsatı vermiştir. 1190 Şubat'ında birçok Yahudi Norwich'teki evlerinde öldürülmüştür. Newbury'li William bu saldırılardan kurtulan Yahudilerin evlerinin yağmalandığını yazmıştır. Lynn'deki Yahudiler bu durumların vermiş olduğu rahatsızlıkla Hristiyanlara saldırmışlar ancak Hristiyanların silahlanmasıyla kaçmışlardır. St. Edmunds'ta elli yedi Yahudi'nin öldürülmesinin ardından manastırın başında bulunan Abbot Samson bozgunculuk yaptıkları gerekçesiyle diğer

Yahudileri şehirden kovmuştur. Diyebiliriz ki yerel otoriteler ve kral tarafından korunmadıkları sürece Yahudilerin yaşadığı birçok yerde benzer olaylar gerçekleşmiştir (Jacobs, 1969).

Richard döneminde Yahudilere yönelik en büyük saldırı York'ta meydana gelmiştir. Hristiyanlardan kaçan binlerce Yahudi York Kalesi'ne sığınmıştır. Birçoğu Hristiyanlar tarafından öldürülmemek veya din değiştirmeye zorlanmamak için boğazlarını keserek, odaları ateşe vererek veya kale duvarlarından atlayarak intihar etmiştir (Jacobs, 1969). Kaleye giremeyen Yahudilere ise ya vaftiz olmaları ya da öldürülmeleri seçenek olarak sunulmuştur. Burada da kendilerini kurtarmak için Hristiyanlığa geçenler olmuşsa da birçoğu öldürülmüştür. Hristiyanların Yahudilere olan borç senetlerinin birçoğu ele geçirilmiş ve yok edilmiştir (Picciotto, 2012). Biz buradan hareketle halkın Yahudilere olan duygularında samimi (kızgın) olduğu sonucuna rahatlıkla varsak da bu katliamların kraliyetin işine gelmediği gerçeğine de ulaşıyoruz. Zira İngiliz maliyesinde Yahudilerin ön planda olması, faiz gelirleri ve kralın mülkü olmaları kraliyetin bu borç senetlerinin yok edilmesini pek de onaylamayacağı bir durumdur. Fakat Richard'ın yokluğunda Yahudilere karşı suç işleyenlerin neredeyse hiçbiri cezalandırılmamıştır. Zira suçlulardan birçoğu ya Haçlı Seferi'ne katılmıştı ya da soyluydu ve bölgeden rahat bir şekilde kaçabilmişlerdi.

Kral Richard'ın Haçlı Seferi'nden dönüşüyle birlikte Yahudilere yönelik eylemler kısmen sona ermiştir. Zira Richard hem sefere giderken yayınladığı kararnamenin dikkate alınmamasına hem de hazinenin oldukça boş olmasına oldukça kızmıştır. Yahudilere ödenmesi gereken borç kayıtlarının yok edilmesi dolaylı yoldan kralın mülkü sayılan paralarında yok edilmesi anlamına geliyordu. Richard, kraliyetin Hristiyan borç alanlar ile Yahudi borç verenler arasındaki etkileşimleri ve anlaşmazlıkları düzenleme konusunda sahip olduğu mali çıkarı fark eden ilk İngiliz kralıydı; bu da onu 1194'te Yahudi Kararnamesi'ni yürürlüğe koymaya yöneltmişti. Bu kararname ile Yahudilere karşı girişilen ya da girişilecek sert tutumlar yasaklanmış ve ayrı bir Yahudi maliyesi oluşturulmuştur (Mitchell, 2016). Bu yeni idari kurumda yetkililer, Yahudi ticari işlemlerinin kayıtlarını ve kopyalarını, Hristiyanlar tarafından yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmayacakları merkezi depolarda tutmuşlardır (Jacobs, 1969). Yayınlanan kararname ile ayrıca Yahudilere ait tüm alacaklar, ipotekler, araziler ve mallar hazineye kaydedilecektir. Oluşturulan Yahudi maliyesiyle birlikte anlaşmazlıklar ve sözleşmelere bakacak iki Hristiyan ve iki Yahudi yargı görevlisi görevlendirilmiştir (Mitchell, 2016). Diyebiliriz ki bu düzenleme, iki taraf arasında mali çözümler bulmak için daha adil bir adli ortam yaratmıştır.

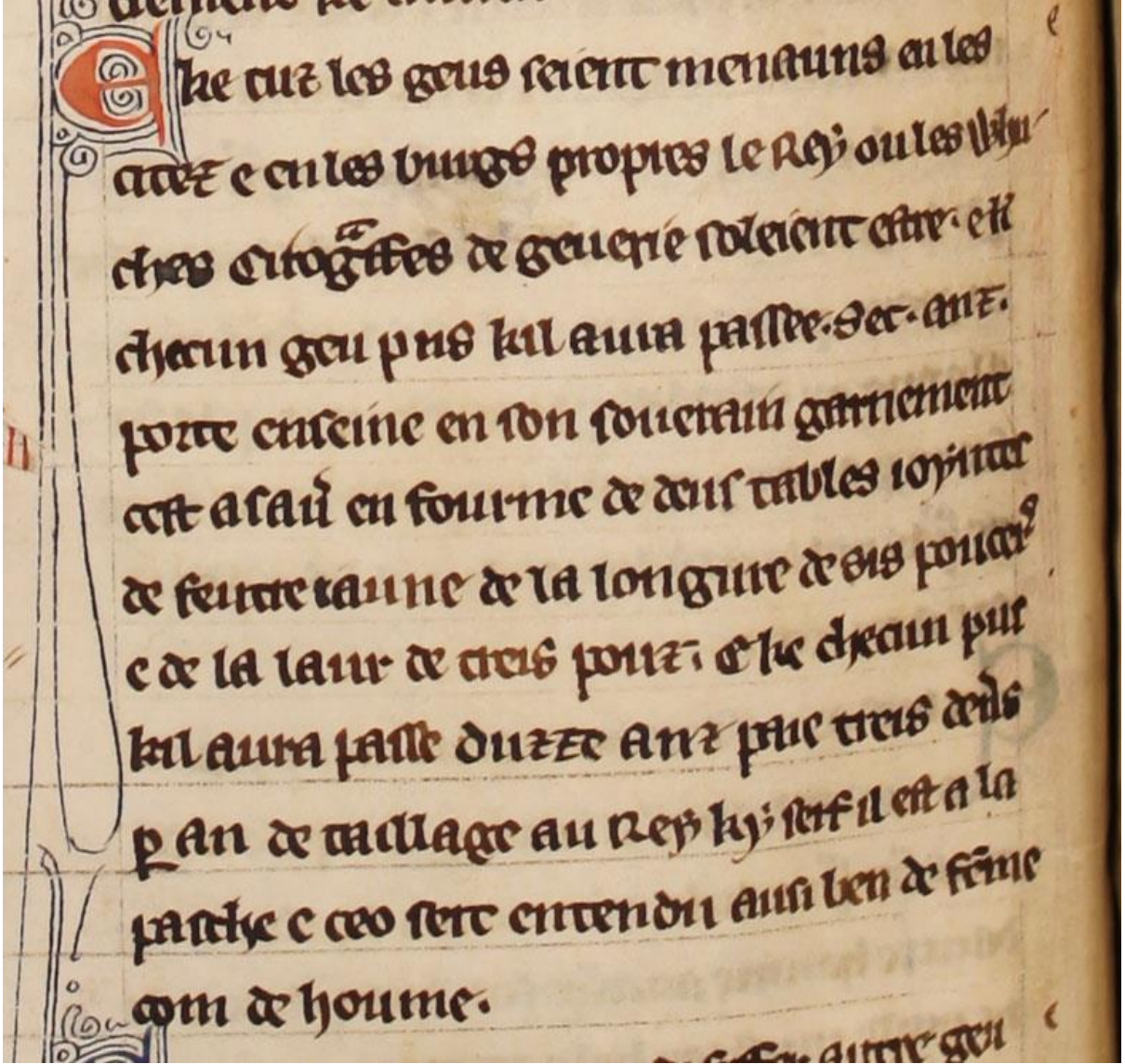

Şekil 1. Yahudi Nizamnamesi'nden bir görünüş.

<https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/jews-in-england-1290/source-one-statute-of-jewry-extract-a/> (E. T. 14.05.2024).

Türkçe Çeviri

Kral, Yahudilerin geçmişte yaptıkları tefecilik (faizle borç para verme) yüzünden çeşitli kötülükler ve ülkesinin iyi insanların mirastan mahrum kaldığını ve bunu çeşitli günahların izlediğini gördüğünden; [ve] kendisi ve ataları geçmişte Yahudi halkından çok fayda görmesine rağmen; yine de Tanrı'nın onuru ve halkın ortak yararı için kral, bugünden itibaren hiçbir Yahudi'nin ne toprak, ne kira ne de başka bir şey üzerine tefecilikle borç vermemesini emretti ve kararlaştırdı [...]

Şekil 2. Yahudilik Tüzüğü'nün (b) alıntısı, c. 1275. (Katalog ref: E 164/9, fol. 31g).
<https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/jews-in-england-1290/source-one-statute-of-jewry-extract-b/> (E. T. 14.05.2024).

Türkçe Çeviri

Bütün Yahudiler kralın kendi kentlerinde ve ilçelerinde, Yahudilerin Belge Sandıklarının bulunduğu yerlerde kalacaklar. Her Yahudi yedi yaşına girdikten sonra giysilerine bir rozet takacak; bu rozet sarı keçeden yapılmış iki tablonun birleşiminden oluşacak, altı inç uzunluğunda ve üç inç genişliğinde olacaktır. Ve her biri on iki yaşına girdikten sonra, Paskalya'da krala yılda üç penyy vergi ödeyecek [...]; ve bu hem kadınlar hem de erkekler için aynıdır [...].

4. Yurtsuz John Dönemi Yahudiler (1999-1216)

Kral John döneminde yayınlanan 1201 tarihli Yahudi Kararnamesi'nde II. Henry tarafından Yahudilere verilmiş tüm özgürlükler onaylanmıştır. Zira kral John da halefi Richard gibi Yahudilerin sermaye oluşturmada ne kadar faydalı olduklarının farkına varmış bu kararnameyi de o yüzden yayınlamıştır. Bu kararname ile Yahudilere kraldan izin almak şartıyla İngiltere'deki ikametlerini diledikleri gibi taşıma ve kullanma izni verilmiştir (Jacobs, 2004). Her kral döneminde Yahudilere verilen imtiyazlar vardı ancak bu imtiyazların onlardan geri alınması ya da tahkikatlara maruz kalmaları kraliyetin çıkarına göre idi.

Düzenli vergilere tabi olan Hristiyanların aksine Yahudilerin, değişen ve genellikle Haçlı Seferleri veya diğer savaşları finanse etmek için artan para ihtiyacına dayalı olarak kral tarafından uygulanan özel, yüksek vergileri vardı (Poliakov ve Howard, 2003). Yüzyılın başında nüfusları yüzde birin altında olmasına rağmen Yahudiler yıllık kraliyet gelirinin yaklaşık on ikide birini sağlıyorlardı (Abraham, 1894). Bu özel vergilerden yararlanmak isteyen Kral John, 1210 yılında Fransa'ya planladığı sefer için Yahudilerden o kadar yüksek bir miktar para talep etti ki Yahudiler borçlarını ödemekte zorlandı. Borçlarını ödeyemeyen Yahudiler tutuklanıp hapse atıldı (Poliakov ve Howard, 2003). Bu nedenle 1215 Magna Carta'da kralın Yahudilerin üzerindeki tahakkümünün kaldırılması tesadüf değildir. Ancak 1215 yılında bu tahakküm Magna Carta ile kaldırılrsa da III. Henry döneminde Magna Carta'daki bu madde yürürlükten kaldırılmış kraliyetin Yahudiler üzerindeki tahakkümü devam ettirilmiştir (Langham, 2014).

Kilise, faize karşı tutumu nedeniyle Hristiyanların tefecilik yapmasını yasaklamıştır. Bu bağlamda tefecilik yapan Yahudilere karşı İngilizlerin nefret dolu olmasına rağmen Hristiyan soylu halk Yahudilerle ilişkilerini sürdürmüştür (Mitchell, 2016). Çünkü soylular sermaye yaratmak, kasabalarına ekonomik ilerleme sağlamak ve işlerini yürütmek için borçlanmaya (kredi) ihtiyaç duyuyorlardı. Canterbury kilisesi dahi -597 yılında kurulan İngiltere'nin en eski ve köklü kilisesi- 1220 yılında Yahudilerden borç almıştı. (Mundill, 2010) Kral John, Yahudi tefeciliği yoluyla, kredilerini geri ödeyemeyecek kadar borçlu olan soyluların topraklarını ele geçirmişti. Zira Yahudilere olan borç aynı zamanda krala ait borçtur. Dolayısıyla John hem siyasi hem ekonomik disiplini böylece ülkesinde sağlama yoluna gitmişti. Bu durum aslında Yahudilere karşı Hristiyanların nefretlerini körüklemiş ve kralın, Hristiyanlardan para, mal, mülk almak için Yahudileri kullandığı fikrini meşrulaştırmıştır (Jacobs, 1969).

5. III. Henry Dönemi Yahudiler (1216-1272)

Yüksek vergiler Kral III. Henry döneminde de devam etmiş ve 1230'dan 1254'e kadar III. Henry, her yıl, Yahudi mülklerinin yaklaşık üçte birini haraç olarak alarak topluluklarını daha da istikrarsız hale getirmiştir (Abraham, 1894). Ancak buna rağmen İngilizler, Yahudilerin monarşi tarafından kayırıldığını ve onların borçluluğundan kâr elde ettiğini düşünmeye devam etmiştir. Ayrıca Yahudileri, kasabalarına bağlı veya topluluklarının bir parçası olarak değil, kralın hizmetkârları ve adamları olarak görme tutumlarını sürdürmüşlerdir.

Kral III. Henry'nin hükümdarlığında, Yahudi ahlaksızlığını savunan ve Yahudilerin kâfir bir ırk ve İsa'nın düşmanları ve katili olduğuna inanan Hristiyanlar tarafından son derece Yahudi karşıtı duygular gelişme göstermiştir. Kilise bir Hristiyan'ın Yahudi bir kişinin emrinde çalışmasını dahi yasaklamıştır. (Stacey, 1992). Kilise ayrıca zaman zaman Yahudilere borcu olan Hristiyanların borçlarını ödeyerek adeta bir hayır kurumu gibi hareket etmiştir. Bu da kilisenin itibarının İngiltere'de yükselmesine katkı sağlamıştır. 1215 yılında 1.500 piskoposun katıldığı konsilde Yahudilere ilişkin politikalar belirlenmiştir. Konsilde Yahudilerin kendilerini belli etmek için kıyafetlerine bir simge takmaları ve paskalya öncesi gözükmemeleri kararı alınmıştır (Poliakov ve Howard, 2003). Ancak Yahudilerin bu zorunluluktan kurtulmak için bir miktar para ödemelerine de hükmedilmiş. Buradan

anlaşılan odur ki kraliyet Yahudilerin mevcut ekonomik durumlara olan katkılarını Hristiyanlığa tercih etmiştir. III. Henry, Kilise'den aldığı güçle, Yahudilere, on emrin iki şeridini göğüslerine takmaları emri vermiştir. Ayrıca on iki yaşını doldurmuş her Yahudi yılda 3 penyy ödemekle mükellef tutulmuştur. Yahudilerin kralın belirlediği (Londra, York vs.) şehirler dışında yaşamaları da yasaklanmıştır (Brand, 2000). Ancak Papa IX. Gregory'nin İngiltere'ye gelip Talmud'u Hristiyanlara yönelik ahlaksız bir kitap olarak araştırmak istemesine de (Yahudilik'ten Hristiyanlığa geçenler Yahudilik ve Talmud ile ilgili akıl almaz iddialar öne sürmüş, Papa'da neredeyse tüm Avrupa krallarından Talmud'u araştırmalarını ve yasaklamalarını talep etmiştir (Bkz: Özmen, 2021). Kral III. Henry engel olarak Yahudilerin ibadetlerini yapmalarına olanak sağlamıştır (Poliakov ve Howard, 2003). III. Henry Yahudilerin ibadetlerini yasaklamak yerine *Domus Conversorum* (Dönüştürme Evi) denilen kurumu tesis ederek onları Hristiyanlaştırmayı hedeflemiştir. Buna göre her ne kadar tüm malları krala devrolunacak da olsa kral tarafından onlara bir ev, dini eğitim ve maaş verilecektir. (Stacey, 1992). *Domus Conversorum*'un kapasitesi 80 kişi olduğundan dolayı III. Henry din değiştirenleri diğer dini evlere göndermiştir. 1255 yılında 160 dini eve mektup yazarak gerekli finansmanın olmadığını ve din değiştirenlerin iki yıl daha dini evlerde kalmalarını istediğini yazmıştır. III. Henry döneminde bir nebze de olsa Hristiyanların Yahudi düşmanlığı azalmaya başlamış fakat bir Yahudi'nin küçük bir çocuğu çarpmıha gerdiği dedikodusu yayılınca Hristiyanlar tekrar Yahudilere karşı öfkelenmişlerdir. Üstelik Henry de bu iddialara inanmış olacak ki mahkeme heyetinde Yahudilerin de olması gerektiğini savunan Yahudiler Henry'nin sert muhalefetiyle karşılaşmışlar ve direnenler asılmıştır. Kaçan Yahudilerden bir kısmı Londra Kulesi'ne sığınmış Cornwall'li Richard, Fransiskanlar ve Dominikanlar Yahudilere yardım etmiştir. Biz buradan Hristiyanların tamamının Yahudilere düşmanca davranmadığını anlayabiliyoruz (Jenks, Rose, Whittick, ve Brand, 2012).

1255'te ise Kral III. Henry bir miktar borç karşılığında, Yahudilerin ekonomik velayetini kardeşi Richard FitzRoy'a vermiş ve böylece Yahudilerin daha önce kralları zenginleştiren mali anlaşmalarından Richard FitzRoy'un da yararlanmasına olanak tanınmıştır. Buradan anlıyoruz ki III. Henry acil para ihtiyacı nedeniyle Yahudilerin kraliyet mülkü görülmesi uygulamasından vazgeçmiş ve Yahudilere olan borçları Richard FitzRoy'a satmıştır. Henry aslında böyle yaparak kraliyetin ekonomik çıkarı nedeniyle de facto koruma sağlanan Yahudileri korumaktan vazgeçmiştir. Bu nedenle 1263-1267 yılları arasında Yahudilere borçlu olan baronların borç sözleşmelerini yok etmek amacıyla gerçekleştirdikleri saldırılarından özellikle Londra, Winchester, Canterbury ve Northampton'daki Yahudiler olumsuz etkilenmişler ve bir hayli şiddete maruz kalmışlardır. Pek çok Yahudi erkek öldürülmüş ve hayatta kalan pek çok kadın da öldürülmemek için vaftiz edilmeyi kabul etmiştir. Henry, Yahudilerin velayetinin Richard FitzRoy'da olmasına rağmen ülkesindeki sükûneti sağlamak amacıyla Simon de Monfart'ı ve baronları durdurmak istemiş ancak başarılı olamamıştır. 1261 yılında Canterbury'de, 1262'de Derby'de ve 1264'te Londra'da Yahudi evleri ateşe verilmiştir. 1265 yılında bir grup asi baron, Lincoln Yahudilerini yağmalamış ve sinagoglarına girerek Yahudileri öldürmüş tüm tahvil-sözleşmelerini yakmıştır. Henry, şiddet olaylarından etkilenmiş olacak ki Yahudilerin durumlarını gözlemledikten sonra İngilizleri Yahudileri korumak için görevlendirmiştir (Mundill, 2010).

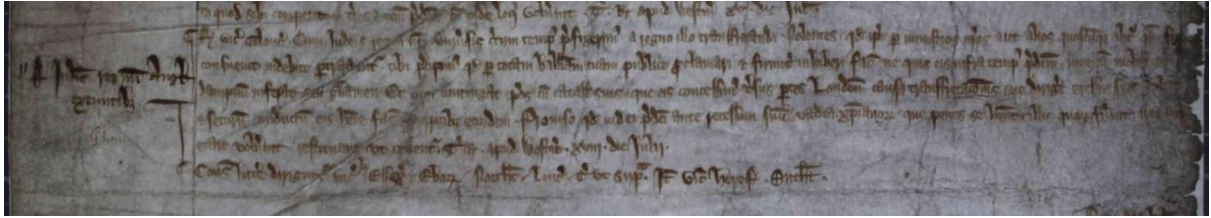
5. I. Edward Dönemi Yahudiler (1272-1307)

Yahudilere en az değer verilen dönem I. Edward dönemidir. Bu nedenle biz I. Edward döneminde Yahudilerin kraliyet tarafından oldukça az korunduklarına şahit olmaktayız. Bu değişimdeki en büyük faktör, Kilise'nin tefecilik konusundaki değişen tutumudur. 1215'teki Dördüncü Lateran Konseyi, kilisenin yeni tefecilik tanımını ve İtalyan bankacıların Avrupa'nın önemli şehirlerinde bankacılık şubeleri açmasına olanak tanıyan bankacılık etiğine ilişkin tutumunu dile getirmiştir (Mitchell, 2016). Bu bağlamda Hristiyan tefeciliğinin yükselişiyle birlikte Yahudilere olan mali bağımlılık azalmıştır. İngiliz kralları ve tebaaları yavaş yavaş Lucca'lı İtalyan tüccarları tercih ederek mali ve siyasi yükümlülüklerini desteklemek için Yahudi bankerlere olan ihtiyaçlarını azaltmışlardır. 1275'te Edward

Yahudilerin borç vermelerini de yasaklayan bir kararname çıkararak onları ekonomik açıdan daha da zor bir durumda bırakmıştır. Ayrıca Dominiken vaizlerin vaazlarına katılmaları için onları zorlamıştır (Stacey, 1992). Bununla da yetinmeyen I. Edward Yahudilerin tefecilik yapmaya devam ettiklerini düşünerek onları sınır dışı etme kararı almıştır (Abrahams, 1894).

Aslında Edward'ın sınır dışı etme kararını almasının altında yatan sebep bizce farklıdır. Zira siyasi ve askeri hiçbir gerek olmamasına rağmen Hristiyanlardan alınan vergilerde artış talep etmiş ve bu nedenle Hristiyanların tepkisini en aza indirmek için Yahudiler kurban olarak seçilmiştir. Verginin onaylanması için soyluların ve baronların desteğini kazanma konusundaki uzlaşmanın bir parçası olarak Yahudiler sınır dışı edilecektir.

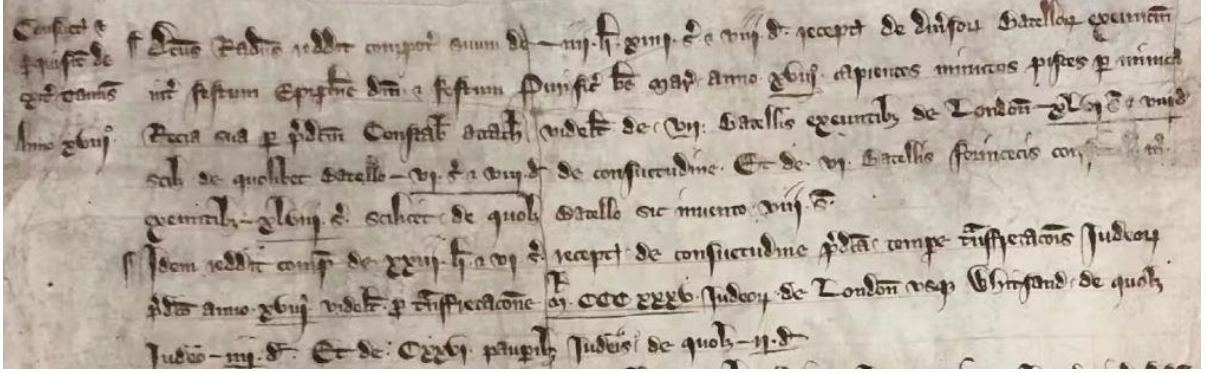
Sınır dışı edilme fermanı ile bu durumu kabul etmeyen Yahudiler öldürülmekle tehdit edilmiştir. Avrupa, İskoçya ya da İrlanda gidebilecekleri yerler olarak gösterilmiş ve ayrıca tüm eşyalarını yanlarına almalarına da izin verilmiştir. Geride kalan malları kraliyete intikal ettirilmiş ve Yahudilere olan borçlar da krala ödenmiştir (Abrahams, 1894).

Şekil 3. Kral Edward'ın Gloucester Şerif'ine Yahudilerin İngiltere'den sınır dışı edilmesine dair yazdığı 1290 tarihli mektup <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/jews-in-england-1290/source-three-edward-i-to-the-sheriff-of-gloucester/> (E. T. 14.05.2024).

Türkçe Çeviri

Kral'dan Gloucester şerifine. Kral, ülkesindeki tüm Yahudilere ülkeyi terk etmeleri için belirli bir süre tanımıştır; onlara bakanlar tarafından ya da başkaları tarafından alışlagelmişin dışında davranılmamasını istiyoruz. Şerif, söz konusu süre içinde hiç kimsenin Yahudilere zarar verilmemesini sağlamak ya da onlara haksızlık edilmesini yasaklayan bir bildiri yayınlamak zorundadır. Kral'ın kendilerine bağışladığı mallarıyla birlikte denizi geçmek üzere Londra'ya doğru yola çıktıklarında, yola çıkmadan önce ellerindeki Hristiyan rehinlerini ait oldukları kişilere iade etmeleri koşuluyla, Yahudilerin masrafları kendilerine ait olmak üzere güvenli bir şekilde taşınmalarını sağlaması emredilir. Kral Westminster'da şahittir, 18 Temmuz. Essex, York, Northampton, Lincoln, Hereford ve Southampton şeriflerine de aynı şekilde.

Şekil 4. Londra'dan Wissant'a giden 1335 Yahudi'den alınan 26 pound 6 şilin'e dair kayıt (The National Archives, E 101/4/25, m. 3). <https://www.hrp.org.uk/about-us/research/the-jewish-history-of-the-medieval-tower-of-london/#gs.90gcve> (E. T. 14.05.2024).

Şekil 5. Yahudilerin sınır dışı edilmesine dair görsel. <https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/English-School/1422009/Cotton-Nero-D.-II%2C-f.183v-Persecution-of-the-Jews%2C-illustration-from-%27Chronica-Roffense%27-%28vellum%29.html> (Cotton MS Nero D II, f.183v). (E. T. 14.05.2024).

6. II. Henry Döneminden Bir Portre: Lincoln'lü Aaron (1125-1186)

Yukarıda birçok kez zikrettiğimiz ve makalemizin de araştırma öznesi olan Aaron, XII. yüzyıl İngiltere'sinde yaşamış (1125-1186) bir Yahudi finansörüydü ve tarihçilerin ittifak ettiği bir biçimde döneminin en zengin adamlarından biriydi. Hatta tarihçi Robert Chazan tarafından servetinin kraldan dahi fazla olduğu ileri sürülmüştür (Chazan, 2006). Lincoln'lü Aaron'dan ilk kez bir Pipe Roll (Maliye Kayıtları) sayesinde haberdar oluyoruz. Bu Pipe Roll'da Aaron için kral II. Henry'nin finansörü olarak bahsedilmiştir. (Robert, 2006). Yukarıda da zikrettiğimiz gibi II. Henry dönemi Yahudilerin İngiltere tarihinde refahlarının ve güvenliklerinin en fazla korunduğu dönemdir. Aaron kanaatimizce İngiltere tarihi ve maliyesi için o kadar önemlidir ki Orta Çağ İngiltere'si ile ilgili yapılacak bir ekonomi çalışması o olmadan eksik kalacaktır.

Yahudilerin toprak sahibi olmalarına izin verilmediğinden ve Hristiyanlar tarafından tefeciliğin yasaklanmasından dolayı Aaron da diğer Yahudiler gibi tefecilik, ticaret ve tıp alanlarından birini seçmek durumunda kalmıştır. Aaron ve Yahudiler yüksek getirisinden dolayı en fazla tefeciliğe rağbet etmişler ve adeta bu alanda (tefecilik) bir tekel oluşturmuşlardır. Doğrudan kralın özel mülkü olduğundan dolayı feodal bir hiyerarşiye tabi olmayan Aaron'un kral dışında bir efendisi de bu yüzden olmamıştır. Zaten Yahudilerin çiftçi olduklarına ya da kırsal bölgelerde yaşadıklarına dair elimizde hiçbir kayıt yoktur.

Yahudiler, Angevinlerin kurucusu olarak kabul edilen II. Henry döneminde en rahat dönemini yaşasalar da ilk ciddi imtiyazlarının Normandiya Dükü ve İngiltere Kralı I. Henry (1100-1135) döneminde verildiğini söyleyebiliriz. Yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz bu tüzükte, Yahudilere, ücret ödemedi krallık içinde serbestçe dolaşabilme, mal alıp satabilme, rehinli malları bir yıl bir gün ellerinde tuttuktan sonra alıp satabilme ve Tevrat üzerine yemin etme hakkı tanınmıştır. (Hillaby, 2003). I. Henry'nin Yahudilere bir tür vize olan güvenli geçiş belgelerini süresiz verdiğine, ticari ve dini imtiyazlar tanıdığına böylece şahit oluyoruz. Ayrıca I. Henry ile başlayan bu teamül ve hukuki statü Angevinlere emsal oluşturmuştur. II. Henry döneminde I. Henry'nin tüzüğüne yapılan atıfların da etkisiyle Yahudiler ve II. Henry arasında bir bağ oluşmuştur. Aaron işte bu süreçte İngiltere'de tarih sahnesinde yerini almaya başlamıştır (Nath, 2021).

1166 yılındaki Pipe Roll'dan öğrendiğimize göre *ferm*'lerden (krala ait *shire*'lerden [ilçe] alınan kira payı) Lincoln'lü Aaron'a 626 pound ödenmesi için Lincoln, Norfolk, York, Hampshire Rutland, Cambridge, Oxford, Buckinghamshire ve Essex şeriflerine talimat verilmiştir. Anladığımız kadarıyla Aaron işinin doğası gereği krala borç para veriyordu ve kral da *shire*'²larda hakkı olan ücreti (*ferm*) almadan Aaron'na borcuna karşılık yönlendiriyordu. Yine Pipe Roll'lardan öğrendiğimiz kadarıyla II. Henry'nin 1166 yılındaki geliri 35.000 pound idi. Dolayısıyla Aaron'a *ferm*lerden ödenen 626 pound'dan anlıyoruz ki Aaron yaklaşık 1/50 oranında Henry'nin 35.000 pound'luk gelirine katkı sağlamıştır. Her ne kadar biz 1166'dan önceki kayıtlarda onun adını bulamasak da, krala borç verecek, 1/50 oranında ona katkı sağlayacak bu kadar büyük bir mali yapının inşa edilmesi yıllar, hatta on yıllar almış olmalıdır (Nath, 2021).

Elbette burada sormamız gereken sorulardan ilki bir Yahudi'nin hem de öteki görülen, Haç'ın düşmanı addedilen ve dışlanan birinin nasıl bu kadar büyük bir servete nasıl sahip olduğudur. Bu soruya feodal İngiltere'de büyük ölçekte bir ticari ağın olmaması cevap olarak verilebilir. Ticaretin az ve kontrolünde büyük ölçüde Yahudilerde olduğu bir dönemde Aaron çoğunlukla krala, şövalyelerine, vasallarına, manastırlara ve kiliselere borç veriyordu. Krallar çoğunlukla savaşları -Haçlı Seferleri de dâhil- ve yönetimi finanse etmek için borç aldı. Aslında kralın Yahudilerle olan mali işleri sadece Aaron'la da sınırlı değildi. Zira az olan ticaret neredeyse Yahudilerin kontrolündeydi. 1166 tarihli Pipe Roll'da bir başka finansör olan haham Joseph'in oğlu Londra'lı Joce'yi de bu nedenle görebiliyoruz. Bu kayıtlardan görebildiğimiz kadarıyla 13 *shire*'dan, Joce'a, kralın *ferm*'lerinden 743 pound ödenmesi emredilmiştir. Joce, Aaron'a rakip bir finansör ve Londra Yahudilerinin lideridir. Burada bizi ilgilendiren ve şaşırtıcı olan Joce ile Aaron'un rakip olmaları değil iki finansörün kralın tüm gelirinin 1/20'ini sağlayabiliyor oluşudur (Skinner, 2003). Bu İngiliz maliyesinin gerçekten Yahudilere ne kadar bağımlı olduğunun kanıtıdır.

Sorumuza verdiğimiz birinci cevap özetle İngiltere'de ticaretin az oluşu ve var olan ticaretinde Yahudilerin kontrolünde olduğu gerçeğidir. İkinci olarak da faiz gelirlerini söylememiz yerine olacaktır. Faiz almanın Hristiyanlar tarafından günah sayıldığı bir dönemde ortalama Yahudi faiz oranı %25 ile

² Shire, Orta Çağ İngiltere'sinde idari merkezlerdir. Kontluklara bağlı olan bir çeşit idari valilik merkezleridir. Kralın memurları olan sheriff'ler tarafından yönetildiği bilirse de erken dönemlerde alderman ya da gerefa denilen üst düzey görevliler tarafından idare edilmekteydi (Yavaş, 2022).

%40 arasında değişiyordu. Bir maliye kaydına göre Bisbrooke'lu Richard Aaron'dan haftalık pound başına 2 penny faiz oranıyla 10 pound borç almıştır. Bu da yaklaşık %43 faiz anlamına gelmektedir. Borçlu hem sermayeyi hem de faizi ödeyene kadar Aaron borca karşılık borçluya ait Bisbrooke'daki arazisini elinde tutmuştur. Bazı durumlarda haftada pound başına 4 penny faizle bile karşılaşabiliyoruz ki bu da yaklaşık %86'ya varan faiz oranı demektir. Kayıtlardan ulaşabildiğimiz en düşük faiz oranı ise yüzde 22'dir. Aaron'un bu faiz oranları karşılığında üstelik kısa vadede borç vermesi zenginliğin temelidir. Aaron tefecilikle İngiltere'nin en zenginlerinden biri olmuştur. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki bu kadar yüksek faiz oranları halkın Yahudilere karşı öfkelerini artırmış ve kısa sürede açgözlü, para avcısı bir Yahudi imajı yaratmıştır (Nath, 2021).

Aaron sadece krala ya da baronlara değil aynı zamanda din adamlarına da borç vermiştir. Ünlü St. Albans Katedrali'nin, Lincoln Katedrali'nin (1311-1548 yılları arasında dünyanın en yüksek binası), Peterborough Katedrali'nin ve en az dokuz Sistersiyen manastırının inşasını finanse etmiştir. Aaron, bizce Hristiyanların Yahudilere karşı olan düşmanlıklarını tersine çevirmek istediğinden özellikle iki büyük katedralin (St. Albans Katedrali-Lincoln Katedrali) inşasında para desteği sağlamıştır. Bu manastırların tümü 1140 ile 1152 yılları arasında kurulmuş ve Aaron'un ölümü üzerine ona ödenmek üzere kiliselerin 6.400 mark borç kaydı ortaya çıkmıştır. St. Albans manastırının tarihçesinde Aaron'un bu yapıyı finanse etmekle övündüğüne dair bir kayıt da vardır. Aaron, devasa inşaat işlerinin yanı sıra, manastırların kendilerine yakın araziler edinmesine de yardımcı olmuştur. Örneğin Meaux'lu William Fossard, Yahudilerden 1800 mark borç almıştı. Fossard daha sonra borcunu ödeyememiş olacak ki Bainton ve Nessenwick mâlikanelerini Meaux başrahibi Philip'e verme karşılığında başrahipten borcu üstlenmesini istedi. Başrahip Bainton ve Nessenwick mâlikaneleri karşılığında borcu üstlenmeyi kabul etmiş Aaron'a 1260 mark kadar ödeme yapmıştır. Aaron muhtemelen Philip kilisenin temsilcisi olduğu ve Hristiyanlarla iyi ilişkiler kurmak için kalan 540 markı affetmiştir. Bu hadise bize Aaron'un ticari ağını nasıl bu kadar genişletebildiğine dair ipucu sunmaktadır. Hristiyanlarla iyi geçinerek ve onların gönlünü fethederek belki de diğer Yahudilerden ayrılmıştır (Hillaby, 2003).

Aaron'un ticari ağı ise neredeyse tamamı Yahudi olan görevlileri tarafından yönetilmiştir. İbrance bir belge, iki Warwick Yahudisi'nin, kralın emriyle Leicester şerifinden Aaron adına yaklaşık 109 pound aldıklarını gösterir. Başka bir belge, bir Yahudi'nin, efendisi Lincoln'lü Aaron için Paris'ten York'a kadar para toplamak üzere geldiğini gösterir. Yahudiler oldukça birlik idiler ve Aaron da kendisi kadar zengin finansörlerle yakın çalışmayı ihmal etmemiştir. (Jacobs, 2004) Ancak kralın emri gereği diğer Yahudilerle birlikte ortak bir mâlikane, çiftlik kuramamışlardır. Bu da bize Aaron'ın kralla olan ekonomik, siyasi ve hukuki ilişkisi hakkında ipucu sağlar. Her ne kadar Aaron kral tarafından korunmuşsa da feodal hukuk ve siyasi bağlar Aaron'a tefecilikten fazlasının sunulmasına engel olmuştur. Zaten Aaron'un da elde etmiş olduğu zenginliğe bakacak olursak fazlasını talep ettiğini düşünmüyoruz.

Angevin kralları, Yahudileri, kilisenin ve nüfusun büyük bir bölümünün düşmanlığı ve kızgınlığına karşı tek bir nedenden dolayı korudu: Yahudi finansı, altın yumurtlayan bir tavuk idi. Bir Yahudi öldüğünde malları kralın sayılmaktaydı. Genellikle krallar mülkün üçte birini alır ve geri kalanını ölen Yahudi'nin doğal varisine bırakırdı. Bu durum kral için olumluydu çünkü tefecilik işlerinin sürmesini sağlıyordu hem Yahudiler daha zengin oluyor hem de öldüklerinde kral daha fazla bir pay alabiliyordu. Bir Hristiyan olan kral Yahudilerin yaptığı tefeciliği yapamayacağından onlara izin vermekte ya da mallarının bir kısmını geri iade etmekte tereddüt etmiyordu.

Lincoln'lü Aaron 1186'da öldüğünde, kral II. Henry onun tüm taşınabilir mallarına el koymuştur. Paralar, Kral II. Henry'nin o sırada Fransa Kralı Philip Augustus ile savaştığı Fransa'ya gönderilmiştir. Zira Henry'nin kıta Avrupa'sında toprakları vardı ve o toprakları Fransız kralına karşı korumak zorundaydı. Ancak çok ilginç bir biçimde Aaron'un paralarını taşıyan gemi Manş Denizi'nde batmıştır.

Paralar kurtarılamasa da Aaron'a borçlu olanların kayıtları kraliyetin elinde kalmıştır. Bu borç senetleri bize devasa ticari ağı bir kez daha kanıtlamaktadır. Zira Aaron'a ait borç senetlerinde ona borçlu toplam 430 kişi bulunmaktadır ve toplam borçları 15.000 pound'u aşmaktadır. Bir baronun yıllık gelirin 20.000 pound olduğu düşünülürken (Ceylanbaş, 2023) Aaron'un sadece alacaklarının 15.000 pound olması zenginliğini kanıtlamaktadır. Zaten listede baronlar, şövalyeler ve din adamları yer almaktadır. Artık bu borçluların borçlarını ödeyeceği kişi ise kraldır. Ayrıca Aaron'un servetinin büyüklüğünü kral tarafından bu servetle ilgilenmek üzere ayrı bir maliye dairesi kurulmasıyla da anlıyoruz. Bu maliye dairesinin adı Aaron Maliyesi'dir ve 1201 yılına kadar faal kalmıştır. 1194 yılında I. Richard da tüm Yahudilerin tefecilik işlerini kraliyetin kontrolüne almak için Yahudi Nizamnamesi yayınlamıştı. 1201 yılında Aaron Maliyesi Yahudi Maliye İdare'sine dönüştürülmüştür. Aaron'a olan borçların bazen hepsi alınmamış bir kısmı kral tarafından affedilmiştir. Örneğin, Sistersiyen manastırlarının Aaron'un ölümü sırasında 6.500 mark borcu vardır ancak kral yalnızca 1.000 mark ödeme olarak geri kalan borcu affetmiştir.

Yahudilerin tefecilik icra etmeleri, Orta Çağ İngiltere'sinin siyasi durumunu derinden etkilemiştir. XII. ve XIII. yüzyıl İngiltere'sinde monarşi ile baronlar ve kilise arasında sürekli bir mücadele vardı (Ceylanbaş, 2023). Lincoln'lü Aaron'un ölümüyle birlikte kralın serveti önemli ölçüde artarken, kral bunu borçlu soylulara ve din adamlarına karşı siyasi avantaj olarak kullanmıştır. Elbette kral hem kendisine doğrudan ait olmayan parayla büyük bir gelir elde etmiş hem de bazen borçları affederek tebaasından sadık adamlar yaratmak için onları mutlu etmiştir. Bize göre Yahudi Aaron'un serveti üzerinden hem mali hem de siyasi disiplin sağlanmaya çalışılmıştır (Nath, 2021). Diyebiliriz ki Yahudi sermayesi üzerindeki kontrol, krallar II. Henry, I. Richard ve John'a asi baronlarla olan çatışmaları sırasında yardımcı olmuştur. Baronların, 1215 tarihli Magna Carta'da kralın borçları ve faizleri değil, yalnızca ölen Yahudilerin ana sermayelerini alabileceğini açıkça belirtmeyi gerekli bulmaları bu nedenledir (Ceylanbaş, 2023).

Yahudilerin tefecilik yapımları ile Yahudi karşıtlığı arasında da kesinlikle bir bağlantı vardır. Bazen borçlu şövalyeler veya baronlar borçlarından kurtulabilmek için Yahudi düşmanlığını körüklemişlerdir. Yahudilerin İngiltere'den tamamen sürülmesi yönündeki talepler de her ne kadar dinsel coşkuyla ifade edilse de baronlar ve şövalyelerin Yahudilere olan borçlarıyla alakalı olabilir. Yahudilere karşı yukarıda ifade ettiğimiz şiddet eylemleri de zaten daha çok Lincoln'lü Aaron'un ölümünden sonra başlamıştır. Aaron'a borçlu olanlardan biri de Yorkshire'ın en büyük toprak sahiplerinden olan Richard Malebys'di. 1182'den beri Aaron'a borçluydu ve borç miktarı bir hayli yüksekti. Aaron öldükten sonra Richard, borcunu ödememek için 16-17 Mart 1190'da York Kale'sine Yahudileri öldürmek için yapılan saldırıyı organize etmiştir. York Yahudilerinin lideri olan ve yukarıda da Aaron ile ilişkilerini zikrettiğimiz Joce bu saldırılarda Hristiyan olmaya zorlandığı için intihar etmiştir. Diğer başka bölgelerde de benzer nedenlerden dolayı saldırılar olmuş ve mesela Lincoln Yahudileri hayatlarını son anda kurtarmayı başarabilmişlerdir (Jacobs, 2004).

Aaron'dan elbette sadece Hristiyanların borç alması düşünülemez. York'taki 80 borçlunun 20'si Yahudi'dir. Yukarıda zikrettiğimiz York Yahudilerinin lideri Joce'nin kendisi de Aaron'a borçlanmıştır. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki Yahudiler kendi aralarındaki borçlara faiz uygulamamışlardır. Aaron'un ticari ağının genişlemesine neden olan bir başka gelişme onun bazı Hristiyanlara da faizsiz borç vermesidir. Whissendine papazı Herbert'in, Aaron'a altı yıl içinde ödenecek 120 mark borcu vardı. Aralarındaki sözleşme gereği eğer altı yıl içinde bu miktar ödenmezse faiz uygulanacaktı. Bu yöntem daha sonra İtalyan tefeciler tarafından kiliseden kaçmak ve tefecilik yapmak için de kullanılmıştır.

Lincoln'lü Aaron'ı incelerken yukarıda bahsettiğimiz ve sonuçlarına ulaştığımız durumun tekil ve istisnai bir portresini gördük. Ticaretin az olduğu, Yahudi düşmanlığının artmaya başladığı ve küçümsenen bir azınlığın üyesi olarak yaşadığına şahit olduk. Ayrıca Aaron soylu ya da güçlü bir

hahamın oğlu da değildir. Tüm bunlara rağmen çalışmamız göstermiştir ki Aaron Orta Çağ İngiltere'sinde deyim yerindeyse güçlü bir para imparatorluğu kurmuştur. Faaliyetleri pek çoğu Yahudi olan görevlileri aracılığıyla İngiltere'nin her yerine yayılmıştır. Ayrıca Aaron o güne kadar pek de kimsenin alışık olmadığı bir ticaret tarzı benimsemiş, öteki olarak görülmesine ve dışlanmasına rağmen Hristiyanlara ait dini mekânların inşasını finanse etmiştir. Ayrıca zaman zaman bazı Hristiyanlara da faizsiz borç vererek bizce onların gönlünü kazanmıştır. Manastırların toprak satın almasına da dolaylı yollardan destek vererek ticari ağlarının güçlenmesine olanak sağlayan bir politika gütmüştür.

Aaron'un borçluları arasında baronlardan şövalyelere hatta Canterbury başpiskoposu da dâhil yüksek mevkilerde bulunan din adamlarına kadar herkes bulunmaktaydı. Yukarıda bahsettiğimiz yumuşak ilişkiler olmasaydı bu ticari ağın bu kadar genişlemesine de imkân yoktu. Dolayısıyla Aaron'un kiliseler inşa etmesinde ya da bazı Hristiyanlara faizsiz borç vermesinde bizce şaşılacak bir durum yoktur. Diyebiliriz ki Aaron modern bankacılık sistemi ortaya çıkmadan önce İngiltere'de tek başına bankadır ve İngiliz ekonomi tarihçiliği Aaron olmadan incelenmemelidir.

7. Sonuç

XII. ve XIII. yüzyıllar İngiltere'deki Yahudiler için düşmanlık, yoksulluk, ayrımcılık ve kraliyetin desteğinden yoksunluk yüzyılı olmuştur. Kısmen refah ve huzurlarını artıran politikalar olsa da onlar için genel kanı değişmemiştir. Yüzyıl boyunca uygulanan politikalar 1290 yılında sınır dışı edilmeleri için yayınlanan kararname ile doruğa ulaşmıştır. Kilisenin Hristiyanlara kredi, bankacılık, faiz ve tefeciliği yasakladığı bir dönemde Yahudiler kraliyete mali ve hatta kraliyetin kurnazlığı ile siyasi can suyu olmuşlardır. İngiliz ekonomisinin gelişmesine ve kralların projelerini gerçekleştirebilmelerine katkı sağlamışlardır.

Tarihleri sürgünler ve katliamlarla dolu olan Yahudiler Norman İstilasası (1066) ile birlikte İngiltere'ye gelmiş Fatih William'ın korumasında sorunsuz bir yerleşim hakkı elde etmişlerdir. Feodal hukukun dışında yer almaları nedeniyle kralın özel korumasından yararlanmışlardır. İlk yerleşimin ardından Fransa'dan hala Yahudi göçünün devam etmesi İngiltere'nin kıta Avrupası'ndan farklı olarak Yahudiler için daha elverişli bir ortam sağladığı sonucuna ulaşmamızı sağlar. Her ne kadar Normanlar, Yahudilerin İngiltere'de yerleşmesini sağlasa da Yahudilere hukuki bir düzenleme sunmamıştır.

Angevin yönetimi dışında ilk kez I. Henry döneminde Yahudilerle ilgili hukuki bir düzenleme yapılmıştır. Bu dönemde ibadet özgürlükleri, seyahat özgürlükler ve ticari birtakım haklar elde edilmiştir. Angevin hükümdarları için de emsal teşkil eden bu tüzük bugün elimizde değildir. Bu tüzüğe yapılan atıflardan biz I. Henry'nin ilk hukuki düzenlemeyi yaptığı sonucuna ulaşıyoruz.

II. Henry döneminde ise Angevinlerin hükmü altında oldukları ve makalemizin de konusu olan kısmen huzurlu olan bir dönem yaşamışlardır. Angevin yönetimi altında baskı, ötekileştirme, katliamlar çoğunlukla karşımıza çıksa da II. Henry seleflerinden ayrılmıştır. Zira II. Henry Yahudilerle ilgili yayınladığı tüzükte I. Henry'nin tüzüğünden yararlanmış, Yahudilere önemli haklar ve ayrıcalıklar tanımıştır. Bu nedenle kesin olarak diyebiliriz ki Yahudilerin Angevinler döneminde en rahat yaşadıkları dönem II. Henry dönemidir. Lincoln'lü Aaron da bu dönemde yaşamış ve İngiltere'nin en zengin adamı olmuştur. Aaron, II. Henry'den elde ettiği haklar sayesinde şövalyelerden baronlara, baronlardan din adamlarına ve hatta II. Henry'e kadar birçok önemli kişiye finansman desteği sağlamıştır. Elbette Aaron sağlamış olduğu finansman üzerinden yüklü bir faiz geliri de elde etmiştir. Aaron'un kısa sürede büyük bir para imparatorluğunun kurmasının sebebi de izlemiş olduğu politikadır. Zira Aaron, Hristiyanlarla iyi geçinmiş, kiliselerin yapım aşamalarında para desteği sağlamış hatta bazen ona faizsiz borç vermiştir. Geliştirmiş olduğu bu farklı ticari tarzıyla Aaron da kısa sürede ticaretini İngiltere'nin neredeyse tamamına yayabilmiştir. Dolayısıyla diğer Yahudilerin maruz kaldığı

ötekileştirmeden ve tacizlerden kurtulmuştur. Böylece Aaron alışımlı Yahudi figürleri dışında bir portre oluşturmuş bu nedenle de makalemizin konusu olmuştur.

Krallar, Yahudilere borçlu olmaları nedeniyle baronları, soyluları ve tüccarları siyasi disiplin altına alabilmiştir. Zira hem II. Henry, hem Richard hem de John dönemlerinde Yahudiler kraliyetin en büyük gelir kaynakları olarak görülmüş, öldüklerine mallarına el konulmuş ve kraliyet hazinesi güçlendirilmiştir. Bu bağlamda kraliyet mülkü görülen Yahudilere borcunu ödeyemeyen baronların topraklarına el konulması böylece gerçekleşebilmiştir. Diyebiliriz ki krallar gelir sağlamak amacıyla hem Yahudileri ve Aaron'u tefeciliğe teşvik etmiş hem de tebaasının artan Yahudi düşmanlığını hafifletebilmek amacıyla zaman zaman Yahudilerin saldırılara maruz kalmalarına göz yummuşlardır.

I. Richard döneminde Yahudiler II. Henry dönemindeki gibi umduklarını bulamamışlardır. Aslında XIII. yüzyıldaki ötekileştirilmelerinin, dışlanmalarının başladığı dönem de Richard dönemidir. Henüz taç giyme töreninde taş ve sopalarla törenden gönderilmişlerdir.

John döneminde ise John'un kişiliği ve siyaset tarzı nedeniyle kraliyetin ve John'un çıkarına uygun konularda desteklenmişler ancak Richard döneminde maruz kaldıkları kötülükleri yaşamaya devam etmişlerdir. III. Henry de babası John'un politikasını devam ettirmiş ve yayınladığı tüzüklerdeki yasaklamalar Yahudileri oldukça istikrarsızlaştırmıştır.

I. Edward dönemi en nihayetinde malum sonun ilan edildiği dönemdir. Her ne kadar bu dönem Angevinlerin hükmü altındaki dönemlerin dışında tutulsa da I. Edward'ın Yahudileri sınır dışı etme kararını olgunlaştıran olaylar Angevinlerin saltanatında yaşanmıştır. Bu sebeple I. Edward döneminin genel hatlarıyla makalemizde yer alması konu bağlamı açısından ve sonuç için önemlidir.

Her ne kadar Yahudiler çeşitli saldırılara maruz kalsa da I. Edward döneminden önce İngiltere'den ayrıldıklarına dair bir kanıtımızın olmayışı onların kıta Avrupa'sından farklı olarak İngiltere'de daha huzurlu olduklarına bir işarettir. Lincoln'lü Aaron ise tamamen huzurlu bir yaşam geçirmiş olması hasebiyle istisnadır. Onun huzurlu bir yaşama sahip yukarıda değindiğimiz gibi gütmüş olduğu ticari politikayla doğru orantılıdır.

1260 yılına gelindiğinde ise krallar Yahudi sinagoglarına el koymuş ve onları Kilise'ye dönüştürmüştür. Bu değişim ve dönüşümün yaşanmasında elbette Kilise'nin Hristiyanlar için belirlediği bankacılık kriterlerinin rolü büyüktür. Zira artık Yahudilere mali destek için ihtiyaç kalmamaya başlamıştır. İtalyan bankerlerin artan rekabeti ile 1275 yılında yayınlanan Yahudi Kararnamesi sonucu Yahudilerin eski konumlarında büyük bir düşüş meydana gelmiştir. Richard, John, III. Henry ve I. Edward'ın hükümdarlıkları altında onlarca yıl süren sömürü, ayrımcılık ve düşmanlığın ardından, Oliver Cromwell'in onları geri davet ettiği 1640'lara kadar Yahudilerin İngiltere'ye geri dönmelerine izin verilmemiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma araştırma makalesi olduğu için, etik kurul izin belgesine gerek olmamıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %100'dür.

Destek Beyanı

Araştırmada herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Abrahams, B. L. (1894). *Expulsion of the Jews from England in 1290*. Wertheimer, Lea & Co. London.
- Brand, P. (2000). "Jews and the law in England". *The English Historical Review* 115(464), 1138-1158.
- Ceylanbaş, F. (2023). Kral John dönemi İngiltere’de feodalite ve Magna Carta’ya giden yol (1199-1216). [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Chazzan, R. (2006). *The Jews of medieval western civilization, 1000-1500*. Cambridge University Press. New York.
- Dyer, C. (2003). *Making a living in the middle ages: The people of Britain 850-1520*. Yale University Press, New Haven.
- Gross, C. (1887). *The exchequer of the Jews of England in the middle ages. A lecture... Reprinted from the Anglo-Jewish exhibition papers*. Jewish Chronicle. London.
- Hasanoğlu, E. (2022). "Yahudileri siyonizmi Hristiyanlardan mı aldılar?". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 1(9), 117-154.
- Hillaby, J. (2013). *The palgrave dictionary of medieval Anglo-Jewish history*. Macmillan. Basingstoke.
- Jacobs, J. (1969). *Jews of Angevin England: Documents and Records, from Latin and Hebrew Sources, Printed and Manuscript*. Gregg International Publishers.
- Jacobs, J. (2004), *The Jews of Angevin England*. University Press of Pacific.
- Jenks, S. & Rose, J. & Whittick C. & Brand P. (2012). *Laws, Lawyers, and Texts: Studies in Medieval Legal History in Honour of Paul Brand*. Brill. Leiden.
- Langham, R. (2014). *Jews in Britain: A chronology*. Macmillan, Palgrave.
- Mitchell, L. E. (2016). *Voices of medieval England, Scotland, Ireland, and Wales: contemporary accounts of Daily life*. Greenwood Publishing. Santa Barbara.
- Mundill, R. R. (2010). *The King’s Jews: Money, massacre and exodus in medieval England*. Continuum. London.
- Nath, A. (2021). "Aaron of Lincoln: The Jewish financier and the wealthiest man of 12th century England". *Journal of Research in Humanities and Social Science*(9) 7, 50-53.
- Paliakov, L. & Howard, R. (2003). *The History of Anti-Semitism from the time of Christ to the Court Jews*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Picciotto, J. (2012). *Sketches of Anglo-Jewish history*. Hardpress Publishing. London.
- Stacey, R. C. (1992). The conversion of Jews to Christianity in thirteenth-century England. *Speculum* 67(2), 262-282.
- Özmen, S. (2021). Orta Çağ Yahudi karşıtlığına bir örnek olarak Talmud’un yargılanması ve yakılması. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2(2), 432-461.
- Yavaş, H. (2022). Orta Çağ İngiltere’sinde şeriflik kurumunun gelişimine dair mukayeseli bir değerlendirme. *Baytam*(9) 1, 2-18.
- Yavaş, H. (2023). Haçlı düşüncesi ve tefecilik bağlamında orta çağ İngiltere’sinde Yahudi düşmanlığı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(57), 139-156.

Van Ağzında Kullanılan İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme

Gamze ÖZOK¹

Van Ağzında Kullanılan İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Türkçede ikilemeler, hem konuşma hem de yazı dilinde yaygın bir şekilde kullanılan sözcük gruplarıdır. Türkiye Türkçesi ağızları da ikilemeler bakımından oldukça zengindir. Ağızların zengin ve çok yakın mesafede bile birbirinden farklı olan söz varlıkları, o ağızda oluşan ve kullanılan tekrar gruplarında da kendisini göstermektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında ikilemeler üzerine genel ya da bölgesel anlamda kitap, tez, makale düzeyinde çalışmalar yapılmıştır. Ağızlar üzerine yapılan genel kapsamlı çalışmaların bir kısmında Van ağızı yer almazken, ikilemelerle ilgili bölgesel ağız araştırmalarının bir kısmında ise Van ağızında kullanılan sınırlı sayıda ikileme bulunmaktadır. Bu çalışmada amaç, Van ağızında bugün yaygın kullanılan ikilemeleri tespit ederek yapı ve anlam bakımından incelemektir. Çalışmada yer alan ikilemeler, Vanlı olan makale yazarı tarafından hem kendisinin hem de çevresinde Van ağızıyla konuşan insanların günlük konuşmaları dikkate alınarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Van Ağızı, İkilemeler, Tekrar Grubu, Söz Varlığı

Makale Türü: Araştırma makalesi

An Evaluation on the Hendiadyoins in Van Dialect

Abstract

In Turkish, reduplications are word groups that are widely used in both spoken and written languages. Türkiye Turkish dialects are also very rich in terms of hendiadyoins. The rich vocabulary of the dialects, which differ from each other even at very close distances, also shows itself in the repetition groups formed and used in that dialect. Studies have been conducted on hendiadyoins in Turkey Turkish dialects at the level of books, theses and articles in general or regional sense. While Van dialect is not included in some of the general comprehensive studies on dialects, some of the regional dialect studies on hendiadyoins include a limited number of reduplications used in Van dialect. The aim of this study is to identify the commonly used hendiadyoins in Van dialect today and examine them in terms of structure and meaning. The hendiadyoins in the study were determined by the article author, who is from Van, by taking into account the daily speech of both herself and the people around her who speak Van dialect.

Keywords: Van Dialect, Hendiadyoins, Repetition Group, Vocabulary

Paper Type: Research article

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, gamzeozok@yyu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0631-4209>

1. Giriş

İkileme, anlatımı zenginleştirmek, etkiyi arttırmak için bir sözcüğün tekrarıyla ya da aynı türden sözcüklerin arka arkaya gelmesiyle oluşan sözcük grubudur. Türkçede dilin iki cephesinde gerek konuşma dilinde gerek yazı dilinde ikileme kullanımı oldukça yaygındır. Bu durum ilk yazılı belgelerden günümüze kadar tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine ait metinlerde açık bir şekilde görülmektedir. Bugüne kadar bu sözcük grubu, Türkiye’de Türkoloji alanında çalışanlar tarafından farklı terimlerle karşılanmıştır. Vecihe Hatiboğlu (1981) “ikileme”, Hasan Eren (1949) “ikiz kelime”, M. Ali Ağakay (1953) “ikizleme”, Saadet Çağatay (2008) “hendiadyoin”, Osman Nedim Tuna (2012) “tekrar”, Muharrem Ergin (2003) “tekrarlar”, Tahsin Banguoğlu (2015) “bağlam öbeği” terimlerini kullanmışlardır. Bugün kaynaklarda ya da bu sözcük grubunu ifade etmede yaygın olarak “ikileme” teriminin kullanıldığı söylenebilir.

Konuşma anında bir varlığı, hareketi ya da durumu daha ayrıntılı betimlemek, anlatmak ve bu şekilde etkiyi arttırmak için ikilemeler, başvurulan söz gruplarının başında yer almaktadır. Muharrem Ergin (2003, s. 377) ikilemeler için “tekrarlar aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime gruplarıdır... Türkçede hemen hemen her çeşit kelimedenden tekrar yapılabilir” der. İkilemelerin her tür sözcükten yapılabilmesi de bu sözcük grubunun dilde sayısını arttıran ve kullanım alanını genişleten faktörlerden biridir. Her tür sözcükten ikileme yapılabilse de daha çok isim soylu sözcüklerden tekrar grupları oluşturulmaktadır. İkilemenin türüne göre kullanılan sözcük türleri de değişiklik gösterebilmekte; ikileme yapmaya uygun olmayan sözcükler de bulunmaktadır. Muharrem Ergin (2003, s. 377), zamirlerin tekrara elverişli olmadığını, edatlardan da bazı ünlem edatlarının tekrarlarının yapılabilmesini, bu sözcük türlerine göre fiillerden daha çok tekrar grubu oluşturabileceğini ama fiil tekrarlarında da tekrardan çok bir arka arkaya gelme durumu olduğunu ifade etmektedir. Leyla Karahan (2005, s. 61) da “bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur” şeklinde tanımladığı tekrar grubunun bağlama ve çekim edatları dışında bütün kelimelerle kurulabileceğini, ünlemlerin de tekrara elverişli kelimeler olduğunu belirtmektedir. Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli (2019, s. 44) de ikilemeyi “tekrar grubu, anlamı güçlendirmek, ifade gücünü arttırmak, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya gelmesiyle oluşan kelime grubudur. Bu grupta yan yana gelen iki kelimeyi anlam ve şekil ilişkisi birbirine yakınlıştırır. Bu yüzden tekrarlar, bazen aynı anlamları birbirine yakın ya da karşıt olan kelimelerin tekrarlanması ve sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana gelmesiyle oluşur” şeklinde açıklamaktadırlar.

İkilemeler, söz diziminde kullanıldıkları yere göre ifadeye devamlılık, kuvvetlendirme, çokluk, birliktelik ve ortalama anlamlarını katmaktadırlar. Cümleye kattıkları bu anlamlarla ifadeyi kuvvetlendirip pekiştiren ikilemeler, belirli şekillerde, bazı kurallar çerçevesinde oluşturulmakta ve geçmişten günümüze kullanılmaktadır. Türkçede ikilemeler, oluşum şekillerine göre aynen tekrar edilen, eş ya da yakın anlamlı, zıt anlamlı ve sözcük başına ses, sonuna ek ilavesi yapılan sözcüklerin bir araya gelmesiyle kurulan sözcük gruplarıdır. Tabii geçmişten günümüze ikilemelerin biçimsel özellikleri incelendiğinde sözcüklerin belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelerek bu sözcük grubunu oluşturduğu görülmüştür. Hatiboğlu (1981, s. 13-18), ikilemelerin kurulumunda ortaya çıkan kuralları; ses benzerliği (ön ve son seste benzerlik), ikilemelerde kalıplaşma, sıra kalıplaşması, kalıplaşmanın sürdürülmesi, kalıplaşmayı perçinleyen etkenler (az heceli sözcüğün önce gelişi, ünlü ile başlayan sözcüğün önce gelişi, Türkçe sözcüklerin önce gelişi, b- veya p- ile başlayan sözcüklerin sonra gelişi) şeklinde sıralamaktadır. İkilemelerin en belirgin ve diğer sözcük gruplarından ayrılan “kalıplaşma” özelliği, geçmişten bugüne dilin tüm gelişim sürecinde ve her cephesinde kendini göstermiştir. İkilemeleri, “kelimelerin tamamının veya bir ögesinin tekrarlanması yoluyla oluşan yeni birtakım yapılar” olarak tanımlayan Mehmet Ali Ağakay (1953, s. 189) da arka arkaya tekrarlanan bir kelimenin, her tekrarı söz dizimi bakımından ayrı bir görevde ise “*laf lafi açar, daldan dala konar*” örneklerindeki

sözcük gruplarının ikizleme sayılmayacağını, çünkü tekrarların ikizleme olabilmesi için tek bir bütün hâline geçerek anlamca az çok değişik bir değer kazanmaları gerektiğini belirtmektedir. Ağakay (1953), ikilemelerdeki kalıplaşma durumunu anlam bakımından bu şekilde değerlendirmiştir. Kalıplaşmış ifadeler olduğu için ikilemeleri oluşturan sözcüklerin sırası değiştirilememekte, değiştirildiğinde aynı etki ve anlam sağlanamamaktadır. Bu ‘kalıplaşmış ifade’ özelliğinden dolayı bir ikileme, sözlü ya da yazılı dilde, yerel ağızlarda farklı telaffuzdan doğan ses farklılığının dışında bir değişikliğe uğramamaktadır. Bunun yanı sıra yerel ağızlarda ülkedeki standart konuşma dilinde kullanılan ikilemelerin dışında sadece o bölge ağızında görülen tekrarlara da rastlanır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye Türkçesi ağızlarının ikilemeler bakımından zengin bir söz varlığına sahip olduğu söylenebilir.

Vecihe Hatiboğlu (1981, s. 9), “Türk Dilinde İkileme” adlı eserinde ikilemenin; Türkçenin bilinenden çok daha önemli, yapı bakımından Türkçenin temellerine kadar inen bir özelliği olduğunu; ünlü uyumları, ünsüz benzeşmeleri gibi Türkçenin kuralları arasında yer alması gerektiğini, Türkçenin yaratma gücü ve zenginliğini gösterdiğini ifade etmektedir. Hatiboğlu’nun bu bakış açısı ve tespiti, Türkçe söz diziminde, sözlü ve yazılı anlatımda ikilemelerin önemine dikkat çekmesi açısından önemlidir. Hatiboğlu (1981, s. 9-10) aynı eserinde ikilemelerin yerel ağızlarda daha çok kullanılmasıyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: “İkileme, Türkçenin yüzyıllar boyunca, evre evre ilgili bulunduğu Sanskritçe, Farsça, Arapça, Fransızca gibi dillerde az kullanılan bir özelliktir. Bu bakımdan dilimizde yabancı dillerin etkisi arttıkça ikilemenin kullanış alanı daralmış ve ikileme daha çok halk dilinde geçerli sayılmıştır”. Bu görüşten hareketle de Türkçenin çağdaş lehçelerinde ve bu çağdaş lehçelerin yerel ağızlarında ikilemelerin sıklıkla kullanılan sözcük gruplarından olduğunu söylemek mümkündür. Hatiboğlu (1981, s. 62) bu durumu, “Türkiye Türkçesinde ikileme türleri o kadar çok kullanılır ki hemen hemen her yazıda ve konuşmada birine ya da birkaçına rastlanır” ifadesiyle de ayrıca desteklemektedir.

Türkiye’de kullanıldığı bölge ağızında ifadeyi zenginleştiren, daha etkili hâle getiren ikilemeler üzerine yapılan genel çalışmalar olduğu gibi sadece bir bölgenin yerel ağızlarındaki ikilemeleri konu alan tez, makale, bildiri şeklinde çalışmalar da bulunmaktadır. Vecihe Hatiboğlu’nun “Türk Dilinde İkileme” adlı çalışması bu alanda yapılan kapsamlı çalışmaların başında gelmektedir. Sonrasında yapılan çalışmalarda ikileme konusunun Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde, bu lehçelerin yerel ağızlarında ele alınıp işlendiği görülmektedir. Genelden özele giden bu çalışmalara bir yenisini ekleme amacıyla bu çalışmada, Van ağızında ikilemeler üzerine bir inceleme yapılmıştır. Son dönemde bu tarzda yapılmış çalışmalar arasında 2019 yılında Kırıkkale Üniversitesinde Özlem Merve Aksoy tarafından yapılan “Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkilemeler” adlı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bu çalışmada ikilemeler ses, anlam ve sözcük türü bakımından ele alınıp incelenmiş, Van ağızından ikileme örneklerine de yer verilmiştir. Çalışmada Van ağızından verilen ikileme örnekleri çok fazla olmamakla birlikte çoğunluğu Standart Türkçede de yer alan örneklerdir. Aynı adlı bir başka tez çalışması da 2020 yılında Gazi Üniversitesinde Öznur Sivri tarafından yapılan “Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkilemeler” adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada da genel bir bakış açısıyla Türkiye Türkçesi ağızları içinde birçok il ve yöre ağızlarına yer verilirken Van ağızı ve yöresi yer almamaktadır. Bunun yanı sıra Burak Telli (2018, s. 201) kaleme aldığı “Doğu Anadolu Bölgesi Ağızlarında Tespit Edilen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme” adlı makalesinde bölge sınırları içerisinde bulunan Van dâhil 14 ilin ağızlarına yönelik kitap ve lisansüstü tez düzeyindeki çalışmalar ile Derleme Sözlüğünde bulunan bu bölge ağızlarındaki ikilemeleri dikkate aldığını belirtmiştir. Ayrıca Telli (2018, s. 201), çalışmada verilen 581 adet ikilemenin bölge ağızlarındaki bütün ikilemeleri içermediğini; yapılacak yeni çalışmalarla bu sayının artacağını ifade etmiştir. Bu çalışmayla da Van ağızı üzerine yapılan çalışmalarda yer alan ikilemelerin yanı sıra Vanlı olan makale yazarının günlük konuşmada kullandığı ve hâlihazırda bugün Van ağızında kullanılmaya devam eden ama herhangi bir çalışmada yer almayan ikilemelerin tespit edilerek yapı ve anlam bakımından incelenmesi amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra Standart Türkçede kullanılan ikilemeler ses değişikliklerine

uğrayarak yerel ağızlarda da kullanılmaktadır ve bu durum Van ağı için de geçerlidir. Bu çalışmada bir iki örnek (ev barh, epi topi gibi) dışında -ki Van ağızında bu örneklerdeki ses değişikliklerini ve kullanım farklılıklarını göstermek amaçlanmıştır- daha çok Van ağızına has, bir Vanlının günlük konuşmada sıklıkla kullandığı ikileme örnekleri makale yazarı tarafından tespit edilerek bu örnekler incelenmeye çalışılmıştır. Tespit edilen ikilemeler, oluşum şekilleri dikkate alınıp sınıflandırılarak bunların yapıları, anlamları ve kullanım alanları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda makale yazarının kendisinin ve çevresindeki insanların günlük hayattaki “ikileme” kullanımından hareketle Van ağızında tespit ettiği bu sözcük grubuna ait örnekler şu başlıklar altında sınıflandırılabilir:

1. Sözcüğün aynen tekrarından oluşan ikilemeler: Bu kategoriye giren ikilemeler bir ismin, sıfatın, zarfın tekrarından oluşmaktadır. Yansıma sözcüklerle kurulan ikilemeler de genellikle bu kategoriye girmektedir. Van ağızında bu kurulumla karşımıza çıkan ikilemeler şunlardır:

bör bör: Van ağızında “(hayvanlar için) bağırarak, melemek, acı acı ses çıkarmak” anlamlarının yanı sıra “yüksek sesle konuşmak” anlamını da karşılayan “börülde-” fiili ile birlikte kullanılan bir ikilemedir. Bu fiilin de ikilemeyi oluşturan “bör” isim kökünden türediği açık bir şekilde görülmektedir. Acı çeken bir hayvandan ya da yüksek sesle konuşan bir insandan çıkan sesin dile yansıması olarak düşünebileceğimiz “bör” isim kökünün aynen tekrarıyla yapılan ikileme, eylemi daha etkili ve güçlü ifade etmek için fiilin hemen önünde zarf görevinde kullanılmaktadır. Derleme Sözlüğü²’ne göre Kırşehir ve Ordu yöresi ağızlarında “böğür, göğüs, bağır” anlamlarında bir “bör” sözcüğü bulunmaktadır. İkilemeyi oluşturan ve karşıladığı anlamla da ses yansımaları bir sözcük olduğu görülen “bör” sözcüğünün Derleme Sözlüğünde geçen “bör” sözcüğüyle bu açıdan bir anlam bağlantısı bulunmamaktadır. Van ağızında “*Bu inek sabahtan bör bör börüldiyi*” şeklinde bir cümlede ya da çok bağırarak konuşan ya da ses tonu sert ve yüksek olan bir kişinin konuşması anlatılırken “*Sokahtaki adamlar bör bör bağıriler gafamız şışti*”³ gibi bir cümlede ikilemenin kullanımına rastlanabilir.

cığ cığ: Bu ikileme de bir önceki ikilemede olduğu gibi genellikle kendisini oluşturan isim kökünden türeyen fiille birlikte Van ağızında “cığ cığ cığılda-” şeklinde kullanılmaktadır. Bedri Sarıca’nın (2006) “Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü”nde “cığ cığ” için “tiz sesle sesli konuşan” anlamı verilirken, “cığılda-” için “sevinç çığılığı atmak anlamı” verilmiştir. İkileme “cığılda-” fiiliyle birlikte cümlede zarf görevinde “tiz ve yüksek sesle bağırarak” anlamıyla kullanılmaktadır. Van ağızında “*Bu çocuk odada cığ cığ cığıldiyi. Bi kimse de bahmiyi*” şeklinde bir cümlede ikilemenin kullanımına rastlanabilir. Cümlede isim göreviyle kullanıldığı da görülmektedir. “*Komşumuz da çoh çığ cığıdır*” şeklinde kullanımı bu duruma örnek verilebilir.

çüt çüt: İkilemeyi oluşturan “çift” sözcüğünün kökeni Farsçadır ve TDK Güncel Türkçe Sözlük’te sözcüğün Farsçada “cuft” şeklinde olduğu bilgisi yer almaktadır. Kanar’ın (2019) sözlüğünde ise sözcük “coft” şeklinde geçmektedir. Kanar (2019) sözlüğünde Pehlevince kökenli olduğunu belirttiği “coft” için “çift; karı koca, çift; bir ölçme birimi” anlamlarını vermiştir. “Çift” sözcüğünün Van ağızındaki ifade biçiminin aynen tekrar edilerek kullanılması bu ikilemeyi oluşturmuştur. Van ağızında sözcüğün sonundaki çift ünsüzden ilkinin düşmesi sonucunda sözcükteki tek ünlü yuvarlaklaşarak “çüt” şekli ortaya çıkmıştır. Günay Karaağaç (2013, s. 73), bazı şartlarda görülen sözcükteki bu iç ses düşme olayını, birkaç yapım ekinin kullanımında iç ve son ses durumundaki kapanma seslerinin düşmesinde ve alıntı sözlerde görülen bir değişme olarak ifade etmekte; “çift>çit” sözcüğü gibi pek çok sözcükle örneklendirdiği bu durumu düzensiz iç ses düşmesi olarak değerlendirmektedir. İç seslerden f’nin

² Çalışma boyunca ikilemeleri oluşturan sözcükleri daha iyi açıklayabilmek için Türk Dil Kurumunun <https://sozluk.gov.tr/> adresinde bulunan Derleme Sözlüğü, Tarama Sözlüğü, Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü ve Güncel Türkçe Sözlük kaynak olarak kullanılmıştır. Bu bağlantı adresi ve erişim tarihi aralığı kaynakçada internet kaynakları kısmında verilmiştir.

³ İkilemeler için verilen örnek cümleler makalenin yazarı tarafından oluşturulmuş, Van ağızında benzer kullanımlarına sıklıkla rastlanabilecek cümlelerdir.

erimesi sonucu sözcükteki tek ünlü de Van ağızında yuvarlaklaşarak “çüt” şeklini almıştır. Derleme Sözlüğü’ne göre “çift” sözcüğü Van ağızı dışında Bolu, Kars, Bitlis, Mardin, Diyarbakır, Tunceli, Elazığ, Hatay, Urfa, Erzincan ve Malatya ağızlarında “çüt” şeklinde kullanılmaktadır. Sözcüğün Van ağızında tek başına kullanımı da bu şekildedir. “*Bi çüt çorabi çoğ gördi*” cümlesiyle bu kullanım örneklendirilebilir. Bu sözcükten oluşan tekrar grubu ise cümlede hem zarf hem de sıfat görevinde kullanılmaktadır. “*Her birinden çüt çüt alıp; çüt çüt çantalar, çüt çüt etekler...*” şeklinde bir cümleyle kullanımı örneklendirilebilir.

dem dem... zır zır... : Bu madde başında iki ikilemenin bulunmasının nedeni Van ağızında ikisinin bir deyim içinde kullanılmasıdır. Bu deyim “dem dem gelip zır zır gitmek” şeklinde “bir şeyin, bir hâlin; bir ara, zaman zaman aniden ortaya çıkıp sonra beklenmedik şekilde ve zamanda ortadan kaybolması ya da tam tersi bir duruma evrilmesi” anlamında kullanılır. Örneğin bir insanın bir anda sinirlenmesi, bir süre bu sinirli hâlin devam etmesi; sonrasında ise bu sinirliliğin aniden geçmesi ya da yerini anlamsız bir coşkuya, mutluluk hâline bırakması bu deyimle anlatılabilir. Bu deyimde geçen ilk ikilemeyi oluşturan “dem” sözcüğü Farsça kökenli olup “zaman, an” anlamını karşılamaktadır (Kantar, 2019). Van Gölü ve Çevresi Ağızları Sözlüğü’nde “zır” sözcüğü için de “kuşun çalınıp veya alındıktan sonra eski yerine döneni” anlamı verilmiştir (Sarıca, 2006). Sözcük, bu anlam bağlamında deyimde kattığı “eski hâle dönme” anlamını kısmen de olsa karşılamaktadır. Fakat ikilemenin deyimde “başka bir hâle evrilme, tümüyle değişme” anlamları kattığı düşünülürse de o zaman ikilemeyi oluşturan “zır” sözcüğünün Derleme Sözlüğü’nde verilen “büsbütün, tümünden” anlamlarını karşıladığı da söylenebilir. Derleme Sözlüğü’ne göre sözcük, bu anlamlarıyla Bolu ve Niğde ağızlarında kullanılmakta; Van, Kars ve Kerkük ağızlarında ise “susuz, kıraç tarla” anlamlarını karşılamaktadır, bu kullanımın da ikilemenin verdiği anlamla bir ilgisi bulunmamaktadır. Van ağızında “*Gülü mi ağılyı mi belli değil, buna da dem dem geli zır zır gidi*” şeklinde bir cümlede deyim kullanımı rastlanabilir.

ezim ezim: Van ağızında bu ikileme, “çok nazlanan, çitkırıldım, nazlanarak hava atan” insanlar için “ezil-” fiiliyle birlikte “ezim ezim ezil-” şeklinde kullanılır. Van ağızında “ezil-” fiili hem tek başına hem de bu ikilemeyle birlikte kullanıldığında, “çok nazlanmak; her tavır ve davranışta nazlı olmak” anlamını karşılamaktadır. Bunun yanı sıra bu fiil, Van ağızında gerçek anlamıyla da kullanılmaktadır. İkilemeyi oluşturan sözcük, “ez-” fiiline /-m/ fiilden isim yapım ekininin getirilmesiyle yapılmış bir isimdir. “*Sizin gelin de ne az ezim ezim ezili, gören de diyecağ babasının evinde de hep bele nazlıydı, hiç iş yapmıydı*” şeklinde bir cümleyle ikilemenin Van ağızındaki kullanımı örneklendirilebilir. Aynı ifadenin (ezim ezim ezil-) Sivas yöresine ait “ezim ezim eziliyor yüreğim” adlı bir türküde geçtiği de görülmektedir⁴. Fakat bu türküde geçen “ezim ezim ezilmek” ifadesini oluşturan sözcükler gerçek anlamında kullanılmakta, Van ağızındaki anlamı karşılamamaktadır.

gêj gêj: Van ağızında “gêj”, “aptal, sersem” anlamlarıyla çok kullanılan bir sözcüktür, “deli” anlamında da kullanılmaktadır. Derleme Sözlüğü’nde “gej” sözcüğünün “beynin uyusuk hâli” anlamıyla sadece Bitlis ağızında görüldüğü belirtilmektedir. Yusuf Ziyaeddin Paşa’nın (1978) Kürtçe-Türkçe Sözlük adlı çalışmasında ise “gêj” sözcüğü için “Başı dönen. Hem insanlar hem hayvanlar için kullanılır” açıklaması yer almaktadır. Bu anlamlandırmadan hareketle başı dönen insanın kısa süreliğine aptallaşıp sersemleştiği düşünülürse Van ağızında “gêj” sözcüğüyle sürekli bu hâlde yaşayan, aptal, sersem insanlar ve bu insanların aptalca davranışları kastedilmektedir. Bunun yanı sıra sözlükte “gêj”den türeyen “gêjbûn, gêji, gêjkırın” madde başlarına da yer verilmiştir. Yusuf Ziyaeddin Paşa’nın sözlüğünde bu sözcük ve sözcükle ilgili madde başları da “gêj”in Kürtçe kökenli olduğunu göstermektedir. “Gêc ya da gij” şeklinde de telaffuzuna rastlanır. Sözcüğün tek başına “gêj” ya da “gêjo” şeklinde kullanımı çok yaygın olmakla birlikte aynen tekrarıyla ikileme hâlinde kullanımı da mevcuttur. “*Ne ele gêj gêj*”

⁴ https://tr.wikisource.org/wiki/Ezim_Ezim_Eziliyor_Y%C3%BCre%C4%9Fim
<https://www.youtube.com/watch?v=SqrTnx1OxUI>

bağışan? (niye öyle sersem sersem bakıyorsun?) ya da “gêj gêj gonusma” gibi cümlelerde zarf görevinde kullanılmaktadır.

heydi heydi: Standart konuşma dilinde kullanılan “haydi haydi” ikilemesinin Van ağzında aldığı biçimdir. İkilemeyi oluşturan “haydi” sözcüğünün kökeniyle ilgili Mustafa Toker (2011) “‘Haydi, Hadi, Hayda’ Kelimeleri Üzerine” adlı makalesinde ayrıntılı bilgi vermektedir. Toker (2011, s. 58) çalışmasında araştırmacıların sözcükle ilgili görüşlerini detaylı bir şekilde anlattıktan sonra şu şekilde özetlemektedir:

1. *Arapça heyte kelimesine dayanır: Keresteciyan, Eyuboğlu.*
2. *Hay yansima kelimesi ile di-/de-fiilinden ortaya çıkmıştır: Nişanyan, Efendioğlu.*
3. *Hay yansima kelimesiyle di/de edatlarından meydana gelmiştir: Jean Deny, Muharrem Ergin, Şemseddin Sami (Net değil).*
4. *Hay yansima kelimesiyle deiktik ve anlamı kuvvetlendirici-di ekinden oluşmuştur: Andreas Tietze.*
5. *Hayda- fiilinden ortaya çıkmıştır: Jean Deny, Ali Ulvi Elöve*

Çalışmanın sonunda Toker (2011, s. 66) “haydi” kelimesinin kökeni hakkında araştırmacılar arasında bir fikir birliği olmadığını ve kendi kanaati olarak da “haydi” kelimesinin, “hayda-” fiilinin ikinci teklik şahıs emir ifadesinden ortaya çıktığını; kelimenin Anadolu ağızları ile Tatar, Başkurt ve Karaçay-Malkar Türkçelerinde fiil gibi kullanılmasının da bu sebeple olduğunu ifade etmektedir. Türkçe Sözlük’te de belirtildiği gibi sözcüğün kökeninin Türkçe olduğu kanaatinin güçlü olduğu bu çalışmadan hareketle sözcükteki ünlü incilmesi, Leyla Karahan’ın (1996, s. 3) Doğu grubu ağızlarında alınma sözcüklerde görülen ünlü incilmesi durumuyla açıklanamaz. Ancak bu durum, Türkçe sözcüklerde inceltici etkiye sahip olan ünsüzlerden “y” sesinin sözcükte bulunmasıyla açıklanabilir. İkileme cümleye “kolaylıkla, rahatlıkla” ya da “olsa olsa, en çoğu, haydi” gibi anlamları katmakta ve zarf görevinde kullanılmaktadır. Van ağzında “Gavutun kilosu heydi heydi elli lira olsun” cümlesiyle “olsa olsa” anlamında kullanımı, “Bu iş aşışama heydi heydi biter” cümlesiyle de “kolaylıkla, rahatlıkla” anlamı örneklendirilebilir.

heyif heyif: Arapça’dan dilimize “hayif (hayf)” olarak geçen sözcüğün aynen tekrarıyla Van ağzında kullanılan şeklidir. Kanar (2012) sözlüğünde “hayif” sözcüğü için “1. baykuş, 2. zulüm, 3. keskin kenarlı taş ve 4. yazık, çok yazık, eyvahlar olsun” anlamlarını vermiştir. Güncel Türkçe Sözlük’te de “vah, heyhat, yazık” anlamlarında ünlem olarak kullanılan bir sözcük olduğu belirtilmiştir. Van ağzında da “tüh tüh, vah vah, yazık yazık” anlamlarıyla ünlem olarak kullanılır. Hayıflanma anlamı taşıyan cümlelerin başında ya da sonunda bu ünlemin söylemine sıkça rastlanır. İkilemeyi oluşturan “hayif” sözcüğünün ilk hecesindeki kalın ünlünün incilmesi durumunu, Leyla Karahan (1996, s. 3) Doğu Grubu Ağızları için şu şekilde açıklamaktadır: “Alınma kelimelerdeki kalın ünlülerin pek çoğu bu ağızlarda ince ünlüye döner... Ünlü incilmesi, genellikle gerileyici benzeşme yoluyla ortaya çıkar. Son hece veya hecelerde bulunan ince ünlü, diğer ünlüleri de incelterek kalınlık-incelik uyumuna sokar. Bazı ünlü incelmelerinde diş, diş eti, ön damak ünsüzlerinin etkili olduğu açıkça görülmektedir. Ancak her örneği bu şekilde izah etmek mümkün değildir.” “Heyif heyif! Bir tencere süti yere dökti” ve “Bütün parasını bu çar çaputa verip, heyif heyif!” cümleleriyle ikilemenin Van ağzındaki kullanımı örneklendirilebilir.

part part: Van ağzında “konuş-” fiiliyle birlikte “part part konuş-” şeklinde kullanılan bir ikilemedir. Aslında bu ikilemeyi oluşturan “part” sözcüğü, “patavatsız, düşünmeden konuşan” anlamıyla “part sözlü” ifadesinde sıfat olarak da kullanılmaktadır. Bu ikileme standart Türkçede “pat pat” şeklinde görülmekte ve cümleye “bir işin aniden, düşünmeden, birdenbire yapıldığı” anlamını katmaktadır. Van ağzında da aynı anlamı karşılayan bu yansıma tekrar grubunu “part part” şeklinde görmekteyiz (Özok, 2022, s. 1748). Bunun yanı sıra sözcüğün “pat” yerine “part” şeklinde kullanılması, Van ağzında /r/ sesiyle sözcükteki vurguyu, etkiyi arttırma düşüncesiyle açıklanabilir (Özok, 2022, s. 1748). İkilemenin “Adamla part part konuşdi, herkes utandı, kimse de bi şey demedi” şeklinde bir cümleyle Van ağzındaki kullanımı örneklendirilebilir.

pel pel: Van ağzında “boş boş, sersem sersem, aptal aptal” anlamlarında yaygın kullanılan bir ikilemedir. Derleme Sözlüğü’ne göre “aptal aptal, şaşkın, şaşkın, saf saf (bakış için)” anlamlarıyla Malatya, Yozgat, Niğde, Ankara, Niğde ve Adana ağızlarında da bu şekliyle kullanılmaktadır. Farsça Sözlük’te “topuk, ökçe, küçük çadır kazığı, çelik çomak oyunu” anlamlarını karşılayan “pel, pil” şeklinde bir madde başı bulunmaktadır (Kantar, 2019). Fakat bu sözcükle ağızlarda görülen “pel” sözcüğü arasında -gerek tek başına gerekse ikileme olarak kullanımında- bir anlam ilgisi kurulamamaktadır. Burak Telli (2018, s. 204) de çalışmasında bunu, Malatya ağzında görülen bir ikileme olarak vermektedir. İkilemenin Van ağzında daha çok “pel pel bak-” şeklinde kullanımına rastlanmaktadır. “*Pel pel bahma. Ge yardım et*” cümlesiyle de kullanımı örneklendirilebilir.

peren peren: “Parça parça, lime lime ya da darmadağın” anlamlarında kullanılan bir ikilemedir. Derleme Sözlüğü’ne göre “perem perem” şekliyle Isparta, Denizli, Manisa, Kütahya, Çorum, Ordu, Sivas gibi pek çok ağızda görülmektedir. “Peren peren” şekliyle de Van ağızı dışında Artvin, Maraş, Gaziantep, Hatay gibi birçok ağızda kullanılmaktadır. Tarama Sözlüğü’nde Şeyh Galip’ten alınan bir beyitte ise “peren peren” şekliyle kullanımına rastlanmaktadır: “*O maha hâlet-i diğer verir perişanlık/ Hemîşe ahter-i hali peren peren yaraşur.*” Farsça-Türkçe Sözlük’te “peren” için “Süreyya yıldızı, Pervin, Ülker” anlamları verilmektedir (Kantar, 2019). Sözcüğün ilk bakışta ikilemede verilen anlamla bir ilgisi gözükmemektedir. Ama “peren”in yani “Ülker”in ‘dağınık’ bir yıldız kümesinin adı olduğu düşünüldüğünde ikilemede kastedilen anlamla bir bağ kurulabilir. Van ağzında ikilemenin “*Açarken çoh nişasta atıp, yufğalar peren peren oldi*” cümlesinde “parça parça” anlamında kullanımını “*Anaları öldühdan sonra peren peren oldilar*” cümlesinde de “darmadağın” anlamında kullanımını örneklendirebiliriz.

tikân tikân: “Diken diken” ikilemesinin Van ağzında aldığı şekildir. Bu ikilemeyi oluşturan sözcükte Eski Türkçe’deki gibi Van ağzında sözcük başı /t/ sesinin korunduğu görülmekte ve sözcüğün ikinci ünlüsünün /e/ yerine ince /a/ şeklinde söylendiği bilinmektedir. Clauson’un (1972) sözlüğünde “tiken” şeklinde madde başı verilen sözcük için “yapısı tikge:n, fiilden türetilmiş” açıklaması yapılmıştır. “*Ele gorhtum, tüylerim tikân tikân oldi*” cümlesiyle bu ikilemenin kullanımı örneklendirilebilir.

udum udum: “Yudum yudum” ikilemesinin Van ağzında aldığı şekildir. İkilemeyi oluşturan sözcük “yut-” fiilinden türemiş bir isimdir. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te “yut-” fiili “Oğuz ve Kıpçak lehçesinde yutmak” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 990). Van ağzında “yudum” sözcüğünün ön sesinde yaşanan ünsüz kaybı böyle bir ifadeyi ortaya çıkarmıştır. Leyla Karahan (1996, s. 31) ön sesteki “y” sesinin düşmesini şöyle izah etmektedir: “ y ünsüzü, akıcı ve yarı ünlü olma özelliğinden dolayı ağızlarda kolay eriyip düşebilen bir sestir. Bu ünsüz, Doğu Grubu ağızlarında ilk hecesinde dar ünlü bulunan belirli bazı kelimelerin başında düzenli olarak düşmüştür.” Standart Türkçede var olan bu ikilemenin Van ağzında aldığı bu şekil, onu yerel ifadeye özgü bir hâle getirmiştir. İkilemenin “*Bu çayı udum udum iç, biraz boğazın yumuşasın*” cümlesindekine benzer kullanımına Van ağzında sıkça rastlanmaktadır.

2. Eş anlamlı ya da yakın anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemeler

alav ataş: Van ağzında “alev” ve “ateş” iki yakın anlamlı sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan, “çok fena, çok yaramaz (çocuklar için), baş edilmez, laf dinlemez” anlamlarında daha çok zarf ve isim görevinde kullanılan bir ikilemedir. Farsça kökenli olan “âteş” sözcüğü Türkçeye “ateş” olarak geçmiştir. Türkçe kökenli “alev” sözcüğünün morfolojik tahlilini ise Fatma Özkan (2003, s. 161) şu şekilde açıklamaktadır: “*ya- fiilinden -l+ ile isim, -va- ile isimden fiil ve -gu+ ile de tekrar isim yapılmıştır. *ya-l+a-gu > *yalawu > *yalavu > *yalau > *yalav > alav > alev. Burada *yalagu/yalangu* kelimesinde yer alan -agu/-egü ses grubunun Kuzey Türk lehçelerinde -agu/-egü > -av/-ev şeklinde gelişme gösterdiğinin pek çok örneği bulunmaktadır... Alev kelimesi *yalagu/yalangu*’dan fonetik değişime uğrayarak bugünkü hâline gelirken, önemli bir değişim de kelime başında olmuştur: Kelime başındaki y- düşmüştür. Söz

başındaki y-'nin düşmesiyle ilgili Türkçede sayısız örnek bulunmaktadır." İkilemenin "Oğli alav ataş olup canına yapışıp zavallı gâdının" cümlesiyle zarf görevinde kullanımı, "*Çocuğu uç kişi zapt edemedi, evi perişan etti, çocuğ değil alav ataş*" cümlesiyle de isim görevinde kullanımı örneklendirilebilir.

bel buhun: Derleme Sözlüğü'ne göre "bıkın" Van dışında başka bölge ağızlarında "sırt, omurga, bel" anlamlarında ve genellikle de "bel" sözcüğü ile birlikte kullanılan bir sözcüktür. Clauson'un (1972) sözlüğünde "bel" sözcüğü, madde başı olarak verilmiş ve "'bel', bazı anlam uzantılarıyla 'dağ geçidi'" şeklinde açıklanmıştır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te "bıkın" için "böğür" anlamı verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 585). Tarama Sözlüğü'nde de bu anlamı bulunmaktadır. Clauson'un (1972) sözlüğünde "bıkın" şeklinde madde başı olarak verilen sözcük, "bir insanın ya da hayvanın kalçası veya yan tarafı" şeklinde açıklanmıştır. Derleme Sözlüğü'ne göre sözcük, bölgelerde "bıkın, bikin, bukun ya da buhun" biçimleriyle ifadelerde kullanılmaktadır. Yakın anlamlı bel ve bıkın sözcüklerinin bir araya gelmesiyle de Van ağızında "bel buhun" ikilemesi oluşmuştur. Bu ikileme sadece Van ağızında değil Derleme Sözlüğü'ne göre Diyarbakır, Erzurum, Gaziantep ağızlarında da genellikle "beli buhunu kırılmak" biçiminde görülmektedir. "*Yorganları tek başıma odaya götürdüm, belim buhunum gırıldı*" cümlesinde ikilemenin Van ağızındaki kullanımı görülmektedir.

çar çaput: "Gereksiz, bir işe yaramayan eskimiş bez parçaları" anlamında isim ve zarf görevinde kullanılan bir ikilemedir. Bunun yanı sıra Van ağızında "beğenilmeyen, gereksiz görülen kıyafet ve kumaş parçaları" için de kullanılır. İkilemeyi oluşturan sözcüklerden "çar", Tarama Sözlüğü'nde "başörtüsü, çarşaf"; Derleme Sözlüğü'nde de Erzurum, Kırşehir ağızlarında "başörtüsü ya da yazma, tülbent gibi başörtülerinin genel adı" anlamlarıyla yer almaktadır. Etimoloji Sözlüğünde de "car" şeklinde yer alan sözcüğün, "kadınların boydan boya örtündükleri çarşaf" anlamıyla Anadolu'nun birçok yerinde "zar" olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Güncel Türkçe Sözlük'te "çaput" şeklinde geçen sözcük, Dîvânu Lugâti't-Türk'te "çapğut" şeklinde bulunmakta ve bu sözcüğe, Besim Atalay'ın (2013, c. IV, s. 135) hazırladığı Divanü Lûgat-it Türk'te "çaput, şilte" anlamı verilirken Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyad Akkoyunlu'nun (2015, s. 615) hazırladığı Dîvânu Lugâti't-Türk'te "kıtık" karşılığı verilmektedir. Güncel Türkçe Sözlük'te "kıtık" sözcüğü, "minder, yastık vb.ni doldurmak için kullanılan ve bazen de sıvanın içine katılan keten ve kendir lifleri" şeklinde açıklanmıştır. Clauson'un (1972) sözlüğünde de "çapğut" şeklinde geçen sözcük için madde başında "türetilmiş" sözcük kodu soru işaretiyle verilmiştir. Türemiş bir sözcük olup olmadığının belirsizliği bu şekilde ifade edilen sözcüğün açıklamasında "belki çapfiilinden türetilmiş, fakat anlamsal bağlantı uzaktır" ifadesi yer almaktadır. "Eskimiş bez parçası, paçavra" anlamındaki *çaput* sözcüğü ile "başörtüsü, siyah üstlük, çarşaf" anlamlarında kullanılan *çar* sözcüğünün, "örtü, kumaş, bez" ortak ve yakın anlamları çerçevesinde bir araya gelmesiyle bu ikileme oluşmuştur. "*Bu elbiselere dünyanın parasını verip, çar çaputtan başka bi şey değil*" veya "*Eski nevresimleri kesip toz bezi yapıp, ortalı çar çaputtan geçilmiyi*" cümleleriyle ikilemenin Van ağızındaki kullanımı örneklendirilebilir.

çat cıngır: Bu ikileme aslında "çar çaput" ikilemesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Derleme Sözlüğü'ne göre "çat" Van ve Bitlis ağızlarında "eski bez parçası" anlamında kullanılan bir sözcüktür. "Bütün bir kumaşın, eski bir örtünün, bir nevresimin veya çarşafın yırtılması Van ağızındaki ifadeyle cırılması sonucunda ortaya çıkan parçalar "çat" sözcüğüyle ifade edilir. Bazen başkaları tarafından değersiz görülen, beğenilmeyen giysiler de *çat* sözcüğüyle karşılanmaktadır" (Özok, 2022, s. 1741). Derleme Sözlüğü'ne göre "cıngır" da yine Erciş-Van ve Ahlat-Bitlis bölgelerinde "eski bez parçası, paçavra" anlamlarında kullanılan bir sözcüktür. Bu iki sözcüğün bir araya gelmesiyle de Van ağızında kullanılan "çat cıngır" ikilemesi oluşmuştur. Kızının aldığı kıyafetleri beğenmeyen ve kalitesiz bulan bir anne "*Bütün parasını bu çat cıngıra/cingire verip, héç biri de bi şeye benzemiyi*" şeklinde bir cümleyle duygularını ifade edebilir.

çorma çocuğ: Van ağzında “çoluk çocuk” anlamını karşılayan bir ikilemedir. Güncel Türkçe Sözlük’te “çoluk çocuk” için “çocuklarla birlikte aile topluluğu, oğul uşak” anlamı verilmiştir. Van ağzında “çoluğ çocuğ” ikilemesinin yanında “çorma çocuğ” da sıkça kullanılmaktadır. Van Gölü Çevresi Ağzları Sözlüğü’nde de madde başı olarak verilmiştir (Sarıca, 2006). İkilemenin ilk sözcüğü “çorma” için Derleme Sözlüğü’nde “bataklık yer” anlamı verilerek sözcüğün Balıkesir, Trabzon ve Gümüşhane ağzlarında görüldüğü belirtilmektedir. Fakat bu anlamın, ikilemenin verdiği anlamla herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır. Derleme Sözlüğü’nde geçen ve bazı bölgelerde kullanılan “çorma”nın, Moğolca-Türkçe Sözlük’te (Lessing, 2003) “tuzlu, az tuzlu bataklık, kurak yer” anlamında kullanılan “şor” sözcüğünden gelebilme ihtimali de söz konusudur. Bunun yanı sıra Andreas Tietze’nin (2016) “Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati”nde “çor çocuk” şeklinde bir madde başı bulunmakta ve madde başı için “çoluk çocuk” anlamı verilmekte; devamında “reduplication (ikileme) ve /r/ tezat ünsüzü ile yapılan allitération’lu çift söz, bu ifade tipi için b. cer cihaz ...” açıklaması yapılmaktadır. Tietze’nin bu açıklaması, “çorma” sözcüğünün etimolojisi açısından önemli bir yaklaşımdır. Tietze’nin açıklamada özellikle bu ifade tipini “cer cihaz” sözcük grubuyla örneklemesi ve bu sözcük grubunu ikileme olarak değerlendirmesi, ikilemedeki “çorma”nın “çor”un Van ağzında aldığı şekil olarak yorumlanabilmesine imkân sağlamaktadır. Bu değerlendirmenin haricinde de sözcüğün kökeniyle ilgili net bir şey söylemek pek mümkün değildir. Van ağzında “Çorma çocuğ toplanıp size geldiler” şeklinde bir cümlede ikilemenin kullanımı örnekendirilebilir.

endek dōndek: Van Gölü Çevresi Ağzları Sözlüğü’nde madde başı olarak bulunan bu ikileme için “dōnek, sözünde durmayan” anlamı verilmiştir (Sarıca, 2006). İkilemeyi oluşturan “endek” sözcüğü de “sözünden dönen, cayan, iradesiz” anlamıyla karşılanmıştır. Derleme Sözlüğü’nde de ikileme ve sözcük için aynı anlam verilmekte, ikileme hâlinde sadece Van ağzında kullanıldığı, “endek”in de “sözünden dönen, cayan, iradesiz” anlamıyla Van ve Kars ağzlarında görüldüğü belirtilmektedir. Clauson’un (1972) sözlüğünde “endek” ve “endik” şeklinde iki madde başı bulunmaktadır. “Endek” için “düz bir çatı, düz bir yüzey” anlamı, “endik” için de “basit fikirli, aptal” anlamları verilmiştir. Aynı sözcükler, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Clauson’un sözlüğündekine yakın “endek”, ‘satih’; “endik”, ‘ebleh, aptal’ anlamlarıyla yer almıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 639). Sözlüklerde “endek” için verilen anlamlar ile ikilemenin verdiği anlam şu noktada birbirini tamamlayabilir: “Düz, doğru, satih” anlamlarıyla “endek”, “dōndek” sözcüğüyle bir araya gelerek “doğru mu sözünden dönen dōnek mi” anlamını veren “endek dōndek” ikilemesi ortaya çıkmıştır, denilebilir. Fakat bu şekilde de zorlama bir anlam ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak Derleme Sözlüğü’nde “endek” için verilen anlamı esas alarak bu ikilemenin yakın anlamlı sözcüklerden oluştuğunu söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. İkilemeyi oluşturan ikinci sözcük “dōndek” de bugün kullandığımız “dōnek” sözcüğünün Van ağzında aldığı şekildir. Hatta “dōn- (tōn-)” fiiline Eski Türkçe’de fiilden isim yapım eki olan /-gAk/ ekinin gelmesiyle oluşan “tōngek” adının Batı Türkçesi’nde sözcük başı t->d- ses değişimiyle “dōngek” hâlini aldığı ama ek başındaki -g- sesinin düşmeyip sözcüğün yerel ağızda kullanıldığı tekrar grubunda diğer sözcüğe uyum sağlayarak “dōndek”e dönüştüğünü söylemek mümkündür. İkilemenin kullanımı “Etraf endek dōndek insanlarla doli, insan kime inanacağını şaşırı” cümlesiyle örnekendirilebilir.

epi topi: Güncel Türkçe Sözlük’te Farsça kökenli olduğu belirtilen “hep (heb)” ile Türkçe “top” sözcüklerinden oluşan bir ikilemedir. Güncel Türkçe Sözlük’te “hepsi, tamamı” anlamını karşılayan “hepi topu” ikilemesinin Van ağzında aldığı şekildir. İkilemeyi oluşturan iki sözcük de üçüncü tekil şahıs iyelik ekini almıştır. İkilemeyi oluşturan sözcüklerden birincisinin, konuşma sırasında başındaki sesi yitirmesi; ikincisinin de son sesinde yuvarlak ünlünün düzleşmesiyle böyle bir ifade ortaya çıkmıştır. Güncel Türkçe Sözlük’te bulunmasına rağmen bu ikilemenin çalışmada verilme amacı da ikilemeyi oluşturan ilk sözcüğün ilk sesini yitirerek Van ağzında kullanılmasıdır. Derleme Sözlüğü’ne göre “hep” sözcüğü, “ep” şekliyle sadece Doğu Trakya ağzlarında görülmektedir. “Epi topi bir saat bekleyecağdın, sıra sana gelecağdı” cümlesiyle ikilemenin Van ağzındaki kullanımı örnekendirilebilir.

ev barh: Eski Türkçe döneminden günümüze kadar kullanılagelen bir ikilemedir. Van ağzında da çok sık kullanılmaktadır. Orhon Yazıtları'ndan Bilge Kağan Yazıtı'nda "ebig barkıg" ve "ebin barkin" şeklinde geçen ikilemeye daha sonraki dönem metinlerinde de rastlanmaktadır (Tekin, 2014, s. 62). Uygur dönemi metinlerinde "ev bark" şeklini almış (Eraslan, 2012, s. 456) ve Türkiye Türkçesinde kullanımı da bu şekilde devam etmiştir. Güncel Türkçe Sözlük'te bulunmasına rağmen bu ikilemenin çalışmada verilme amacı, karşıladığı gerçek anlamın ve tek başına kullanımının dışında Van ağzında belirli durumlarda (minnet, teşekkür, beddua, sitem gibi) söylenen kalıplaşmış ifadelerde yer almasıdır. Van ağzında misafir olarak gidilen evde ağırlamasından memnun olunan ev sahibine "Eviz barhız şen olsun" cümlesiyle misafirin teşekkürü, minneti ifade edilir ve bu ifade çok kullanılır. Ayrıca "Evin barhın yihılsın" cümlesi de beddua şeklinde, bir de bu cümlenin olumsuzu başka bir cümleden önce söylenerek ikinci cümledeki durumu "karşı taraftan beklememek, ummamak, muhataba sitem etme" anlamında kullanılır. "Evin barhın yihılmasın, sabahtan evde merahtan öldü, senin umrun değil" şeklinde kullanımına da çok fazla rastlanır.

ğab gışı: Van ağzında mutfak eşyalarının genel adı gibi kullanılan bir ikilemedir. "Kap" ve "kaşık" sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Eski Türkçeden beri kullanılagelen -ki Eski Türkçe'de var olan bir sözcük olduğu Clauson'un (1972) sözlüğünde "kab" maddesinde belirtilmektedir- "kab/kap" sözcüğü, Derleme Sözlüğü'ne göre Van ağzının yanı sıra Erzurum, Samsun, Ordu, Kırşehir ağızlarında da "ğab" şeklinde söylenmektedir. "Kaşık" sözcüğü de Eski Türkçe metinlerde "kaşuk" şeklinde karşılaştığımız ve o zamandan bugüne kullanılan bir sözcüktür. Bu ikilemeyi oluşturan sözcüklerin ön seslerinde meydana gelen ses değişikliği için Leyla Karahan (1996, s. 77) "Van ağzında kelime başında "k->ğ" değişmesi yaygındır" ifadesini kullanır. Günlük konuşma dilinde bir Vanlının sıklıkla kullandığı bir ikilemedir. "Musluğun başı gab gışıdan geçilmiyi, bir kimse elini vurmüyüp" şeklinde bir sitem cümlesini her ev hanımından duymak mümkündür.

gada bela: İkileme, Arapçadan dilimize girmiş, yakın anlamlı "kaza" ve "bela" sözcüklerinin birlikte kullanılmasıyla oluşmuştur. Derleme Sözlüğü'ne göre "kaza" sözcüğü, "bela" anlamıyla "gada" şeklinde Van ağzının yanında Erzurum, Kars, Yozgat ve Kayseri ağızlarında da kullanılmaktadır. Sözcüğün bu ağızlarda "gada" şeklinde telaffuz edilmesinin nedeni, Arapçada sözcüğün ض (dâd) harfiyle yazılması denilebilir. Bu harfin telaffuzu Arapçada da karışıklığa sebep olmakla birlikte oldukça da zordur. Türkçeye Arapça ve Farsçadan geçen bazı sözcüklerde bulunan dâd harfi bazen /d/ bazen de /z/ şeklinde telaffuz edilmiştir. Bazı bölge ağızlarında da *kaza* sözcüğü /d/ ile telaffuz edilerek *gada* şeklini almıştır. Van'da genellikle annelerin çocukları için söyledikleri "Gadan belan bana gele./Gadan belan benim boynuma" gibi cümlelerde ikilemenin kullanımına sıklıkla rastlanmaktadır. Van'da günlük konuşma dilinin yanı sıra bu ikileme, nazardan korunmak için yakılıp dumanı koklanan üzerlikle ilgili şu tekerlemede de geçmektedir:

Üzerliksen hevasan
Her derde sen devasan
Üzerlik olan yerde
Gada belâ savasan

Tekerlemenin Van ağzında son dönemlerde söylenme biçimi bu şekilde iken bir iki kelime farkla aynı tekerleme Van Kütüğü'nde şu şekilde geçmektedir:

Üzerliksen savasan
Hezen derde devasan
Üzerlik olan yerde
Gadayı belâyı savasan (1993, s. 416)

ğam gesevet/gesevet: Arapça'dan dilimize giren "ğam" ve "kasavet" sözcüklerinden oluşan bir ikilemedir. Kanar (2012) "ğamm" sözcüğü için "gam, keder" anlamlarını verirken Devellioğlu (2004) "keder, tasa, kaygı, dert" anlamlarını vermiştir. "Kasâvet" sözcüğü için de Kanar (2012) "sert olmak, katıllık, katı yürekli olmak", Devellioğlu ise (2004) "1. sertlik, katılık 2. gam, keder, tasa" anlamlarını vermiştir. "Derleme Sözlüğü'ne göre bu ikileme "gam kasavet" biçimiyle Uşak ili ağızlarında da görülmektedir. Leyla Karahan'ın (1996, s. 3) belirttiği gibi alınma sözcüklerin ilk hecesindeki ünlünün Doğu grubu ağızlarında gerileyici benzeşme şeklinde incelenmesi (kasavet>gesevet), bu ikilemenin ikinci sözcüğünde de görülmektedir. Van ağızında sıklıkla kullanılan bu ikileme, "*Hava üç gündür ğapalı, içimi gam gesevet bastı*" şeklinde bir cümlede örneklendirilebilir.

ğapi paca: "Evin önü, kapının önü, civarı" anlamlarında kullanılan ikileme, "kapı" ve Farsça kökenli "baca" sözcüklerinden oluşmaktadır. Kanar (2019) "bâce" için "küçük kapı, gişe", "bâceng" madde başında da "küçük pencere" anlamını vermiştir. Devellioğlu'nun (2004) sözlüğünde ise "bâce" madde başı bulunmazken, "bâceng" için "1. küçük pencere, tepe penceresi, 2. baca" anlamları verilmiştir. Eski Türkçe'de "kapıg, kapağ, kapag" şeklinde bulunan, Orhun Yazıtları'nda "kapıg" şeklinde geçmektedir (Tekin, 2014, s. 147). Divânu Lügâti't-Türk'te ise "kapuğ" madde başı olarak verilmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 684). Batı Türkçesi'nde son sesi yitirerek "kapı" şeklini almıştır. Ağızlarda karşılaşılan ses değişimi de sözcüğün bu şekli üzerinde meydana gelen değişikliklerdir. Bu ikilemeyi oluşturan sözcüklerin ön seslerinde Van ağızında yaygın görülen sözcük başı "k->ğ" değişimi meydana gelmiştir. Leyla Karahan (1996, s. 77) "Van ağızında kelime başında "k->ğ" değişmesi yaygındır" ifadesini kullanırken bu ses değişikliğini "ğapi" sözcüğüyle örneklendirmektedir. İkilemenin kullanımı "*Sabah erken ğağ, ğapi pacayı bi süpürâğ*" şeklinde bir cümlede örneklendirilebilir.

ğaş ğabağ: "Kaş" ve "kabak" sözcüklerinden oluşan bu ikileme "yüz, surat" anlamında kullanılmaktadır. İkilemeyi oluşturan bu sözcükler Van ağızında "ğaş" ve "ğabağ" şeklini almakta; Derleme Sözlüğü'ne göre "ğabağ" sözcüğü, "ön" anlamıyla Van ağızı dışında İğdir ve Kars ağızlarında da görülmektedir. Clauson'un (1972) sözlüğünde "ka:ş" için "tam anlamıyla 'kaş' dolayısıyla metafor bir şeyin kenarı veya yanı" anlamı verilmiştir. İkilemeye kattığı anlam dolayısıyla ikinci sözcük "kabak" için sözlükte "kapak" madde başında "*kap- fiilinden türetilmiş; "bir şey örten/kapsayan veya kapatan, genellikle 'kapak veya başka bir kapak' ve 'göz kapağı' için kullanılır" açıklaması yapılmıştır (Clauson, 1972). Bu ikilemeyi oluşturan sözcüklerin ön seslerinde Van ağızında yaygın görülen sözcük başı "k->ğ" değişimi ile ikinci sözcüğün sonunda Van ağızında sıklıkla görülen "-k->ğ" değişimi meydana gelmiştir. Van ağızında bu ikilemeyle kurulmuş "ğaş ğabağ tøk-" deyimini bulunmaktadır. Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü'nde bu deyim anlamı "yüzünü asmak" olarak verilmiştir (Sarıca, 2006). İkilemenin geçtiği deyim, "*Ele hemen ğaş ğabağın tøkme. Beki sınavı geçtin, ne bilisen? (Öyle hemen yüzünü asma. Belki sınavı geçtin, ne biliyorsun?)*" şeklinde bir cümlede kullanılabilir.

ğol ğemet: Türkçe "kol" ve Arapça "kâmet" sözcüklerinin birlikte kullanılmasıyla oluşmuş bir ikilemedir. İkilemenin ilk sözcüğü olan "kol", Eski Türkçe'den Türkiye Türkçesi'ne kadar anlam ve biçim özelliklerini koruyarak gelmiştir. Kanar'ın (2012) "boy, boy bos; uzunluk" anlamlarını verdiği "kâmet" sözcüğü, Van ağızında "güç, takat" anlamlarında kullanılmaktadır. Van ağızında bu ikileme kullanılırken ikilemeyi oluşturan sözcüklerin her ikisi de iyelik eki alır. Örnek verilecek olursa bu ikilemenin en çok kullanıldığı ifade "... ğolum ğemetim ğırdı (gücüm, takatim bitti; dayanamayacak hâle geldim)" şeklindedir. Bunun yanı sıra ikilemeyi oluşturan sözcüklerin ön seslerinde Van ağızında yaygın görülen sözcük başı "k->ğ" değişimi meydana gelmiştir. Leyla Karahan'ın (1996, s. 3) belirttiği gibi alınma sözcüklerin ilk hecesindeki ünlünün Doğu grubu ağızlarında gerileyici benzeşme şeklinde incelenmesi (kâmet>ğemet), bu ikilemenin ikinci sözcüğünde de görülmektedir. "*Oğlı başka ülkeye çalışmağa gidince ğadının ğoli ğemeti ğırdı*" şeklinde bir cümleyle ikilemenin Van ağızındaki kullanımını örneklendirebiliriz.

ğol gıç: “Kol” ve “kıç” sözcüklerinden oluşan bu ikileme “ğol gıç” ikilemesinde olduğu gibi genellikle “kırıl-” fiiliyle birlikte kullanılmakta ve her iki sözcük de iyelik eki almaktadır. İkilemenin ilk sözcüğü olan “kol”, Eski Türkçe’den Türkiye Türkçesi’ne kadar anlam ve biçim özelliklerini koruyarak gelmiştir. “Kıç” sözcüğü için TDK Güncel Türkçe Sözlük’te “kuyruk sokumu bölgesi, kaba et, popo...” anlamları verilmiştir. Derleme Sözlüğü’nde ise Van ağzıyla birlikte Gaziantep, Malatya, Yozgat ve Kayseri ağzlarında bu sözcüğün “bacak” anlamında da kullanıldığı belirtilmektedir. Eski Türkçe kaynaklarda ve Dîvânu Lugâti’t-Türk’te bulunmayan bu sözcük için TDK’nin Etimoloji Sözlüğü’nde şu açıklama yer almaktadır:

“1. ‘kuyruk sokumu bölgesi’, 2. yerel ‘bacak, ayak’ Yerel ağzılarda gıç olarak da geçer. ~ Az gıç ‘bacak’. -Çuv xıs ‘art, arka’. Eski kaynaklarda kıç biçimi kullanılır. Orta Kıpçakçada kıç ‘bacak’ olarak geçer. Kökenini bilmiyoruz. Perm dillerinden alındığı yolundaki sav çürüktür.”

Bu ikilemeyi oluşturan sözcüklerin ön seslerinde Van ağzında yaygın görülen sözcük başı “k->ğ” değişimi meydana gelmiştir. Van ağzında bu ikileme genellikle “ğolı gıçı gırıl-” şeklinde söylenirken sözcüğün her iki anlamının da kastedildiği söylenebilir. “*Diyesen ğolı gıçı gırılıp bu eve bi süpürge vurmıyıp*” ya da beddua olarak “*Boyni altında ğalsın, ğolı gıçı gırılısın*” şeklindeki cümlelerde ikilemenin Van ağzındaki kullanımı örneklendirilebilir.

henşer menşer: Van ağzında “mahşeri kalabalık, çok karışık ortam” anlamında kullanılan bir ikilemedir. Derleme Sözlüğü’nde bu ikilemenin, “dağıtmak, alt üst etmek” anlamıyla “enşer menşer” şeklinde geçtiği belirtilmektedir. Yine Derleme Sözlüğü’ne göre “menşer” sözcüğü Gümüşhane ağzında “mahşer” anlamında kullanılmaktadır. İkilemeyi oluşturan her iki sözcük de Arapça kökenli olup “henşer”, anlamı “ölüyü diriltme” olan “inşar” sözcüğünün Van ağzında aldığı şekildir. Aslında yukarıda belirtildiği gibi bu sözcük diğer ağzlarda “enşer” şeklini almış sonrasında Van ağzında “enşer” başına bir /h/ sesi eklenerek “henşer” olmuştur. Arapça kökenli “menşer”in sözlük anlamı ise “neşredilen, dağıtılan yer”dir. Bu sözcüklerin birleşmesiyle oluşan tekrar grubu da bu bağlamda “ölülerin dirilip dağıldığı, kalabalık yer” anlamını karşılamaktadır. “*Arefe ğünü Cumhuriyet Caddesi henşer menşer yeri yidi. Adım atacağ yer yoğdı*” cümlesiyle ikilemenin Van ağzındaki kullanımı örneklendirilebilir.

hır heşek: Van ağzında “evde bulunan gereksiz, faydasız, bir işe yaramayan, döküntü eşyalar” anlamında kullanılan bir ikilemedir. Aynı anlamıyla Elazığ ağzında da kullanıldığı Ferdi Güzel’in (2016, s. 26) “Şahsuvar (Elazığ) Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar-2” adlı makalesinde hem de *elazığfırat.com* internet sayfasında “Şehirlerin yerel sözcükleri haritasında Elazığ hangi sözcükle yer aldı?” başlıklı haberde belirtilmektedir. Haberde şöyle bir ifade kullanılmaktadır: “*Sosyal medyada şehirlerin yerel sözcükleri haritası yayımlandı. Haritada şehirlere özgü yerel sözcüklere yer verildi. Elazığ ise ‘hırheşek’ sözcüğü ile öne çıktı.*” Sosyal medyada yayımlanan bu haritanın bölgelerin dil verileri incelenip, değerlendirilerek oluşturulduğu kanısı bulunmamakla birlikte buradan “hırheşek” ifadesinin Elazığ ağzında da sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. İkilemeyi oluşturan sözcüklerden “hır” sözcüğünün kökeni ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşamamakla birlikte Farsça Sözlük’te “döküntü, öteberi, ıvır zıvır” anlamında “hırt u pırt” şeklinde bir sözcük grubu madde başı olarak yer almaktadır (Kanar, 2019). Buradan hareketle “hır heşek”teki “hır” sözcüğünün bu Farsça ifadedeki “hırt” olabileceği düşünülebilir. İkilemenin ikinci sözcüğü “heşek” içinse Derleme Sözlüğü’nde “bez dokurken dokuma arasına geçirilen iki kat bükülmüş kalın ip” ile “hayvan sürüsü” anlamları verilmiş ve sözcüğün bu anlamlarıyla Malatya ağzında görüldüğü belirtilmiştir. Van ağzında “*Ne görse ali, ev hır heşekten geçilmiy*” ya da “*Ev değil hır heşek dükkâni!*” şeklinde cümlelerde ikilemenin kullanımı örneklendirilebilir.

hort (hırt) heşil: Van ağzında daha çok “hort heşil” şeklinde söylene de “hırt heşil” şeklinde söylenme biçimlerine de rastlanmaktadır. Farsça Sözlük’te “hord” sözcüğü için iki ayrı madde başı

altında “küçük, ufak” ve “lâyık, yaraşır, uygun, yakışık alır” anlamları verilirken benzer seslere sahip “herd” sözcüğü için de “çamur” anlamı verilmektedir (Kanar, 2019). Bu sözcüklerin anlamlarıyla “hort” sözcüğünün ikilemeye kattığı anlamın yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda sözcüğün kökeninin bu iki sözcükten biri olduğunu söylemek mümkündür. İkilemeyi oluşturan ikinci sözcük Tarama Sözlüğü’nde “haşıl” için “dokumacılıkta kullanılan unlu veya çirişli sıvı” anlamı verilmiştir. Derleme Sözlüğü’nde de bu sözcüğün “buğday, mısır ya da darı unundan yapılan bir çeşit yemek” anlamıyla Van dâhil Denizli, Amasya, Gümüşhane, Rize, Artvin, Erzurum ve Erzincan ağızlarında kullanıldığı, başka bölgelerde de yine bu anlama yakın genel olarak “bir un çeşidinden yapılan sulu, lapa veya bulamaç benzeri yemek” anlamlarını karşılayan bir sözcük olduğu belirtilmektedir. Hasan Eren’in (1999) “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü” adlı çalışmasında “haşıl” maddesi, Derleme Sözlüğü’nde verilen anlamlarla açıklandıktan sonra sözcüğün Ermenice kökenli olduğuna dair şu açıklamaya yer verilir: “< *Erm xaşil 'su ve unun kaynatılmasıyla yapılan ve sertleştirmek için yamın batırıldığı macun'; 'Aziz Sargis bayramında pişirilen, p'oxind, kavrulmuş buğday unu, sirke ve sudan yapılan bir yemek'.*” Sözcükteki ünlüler “ş” sesinin etkisiyle incelenerek Van ağzında “heşil” şeklini almıştır. Bu ikilemenin, “Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü”nde “hırt heşil ol-” şeklinde “ol-” fiiliyle birlikte “ezilmek, enkaz hâline gelmek” anlamında kullanıldığı belirtilmektedir (Sarica, 2006). Van’da bu ikileme genellikle çok pişirilip lapalaşan, malzemelerinin birbirinden ayırt edilemediği yemeklerin durumunu anlatmak için kullanılır. İkilemenin “*Sulu köfteyi çoğ pişirdin. Köfteler heppi dağılıp, hort heşil olup*” şeklinde bir ifade içinde kullanımına sıkça rastlanmaktadır.

yan yerve: Van ağzında “etraf, çevre, her taraf” anlamında kullanılan bir ikilemedir. İkilemenin ilk sözcüğü “yan” için Clauson’un (1972) sözlüğünde “ya:n” madde başında “aslında anatomik bir terim olan 'kalça'; dolayısıyla daha genel olarak vücudun 'yan tarafı' veya diğer bağlamlarda, durumlarda (yan, taraf)” açıklaması yapılmıştır. Dîvânü Lugâti’t-Türk’te de “yân” madde başında “kalça kemiklerinin başları, kalça kemiği” açıklaması verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 948). İkilemeyi oluşturan “yerve” sözcüğüne kaynaklarda rastlanılmamıştır. Kaynaklarda bulunmamasının nedeni belki de sözcüğün Van ağzında ses değişikliğine uğramasıdır. Derleme Sözlüğü’nde ses olarak bu sözcüğe benzeyen “yelve” sözcüğü bulunmaktadır. Sözlüğe göre bazı yörelerde bu sözcük “boz renkli, uzun gagalı, çulluğa benzer bir kuş” için kullanılmaktadır ki bunun da ikilemenin verdiği anlamla bir ilgisi bulunmamaktadır. Yine Derleme Sözlüğü’nde Denizli Çal’da “tek katlı ev, kulübe” anlamında “yerev” sözcüğünün kullanıldığı belirtilmektedir. Bu sözcüğün karşıladığı anlam; bir mekân, yer belirtmesi açısından ikilemenin karşıladığı anlama daha yakındır. İkilemenin Van ağzındaki kullanımı “Dün evi temizledim, sabaha geder yanım yervem ağridi” ya da “*Küpesi gaybolup, yan yerveye bahdım, bulamadım*” cümleleriyle örneklendirilebilir.

3. Sonuç

Bu çalışmada iki başlık altında ele alınıp değerlendirilen ikilemelerin çoğu, giriş bölümünde belirtildiği gibi yazı dilinde olmayıp şekil ve anlam özellikleri bakımından daha çok konuşma dilinde var olan, Van ağzına özgü sözcük gruplarıdır. Aynı sözcüğün tekrarından oluşan ikilemelerle birlikte eş ya da yakın anlamlı sözcüklerin tekrarıyla oluşan ikilemeler şeklinde iki ayrı başlık altında sınıflandırdığımız bu tekrar grupları, Van ağzında günlük hayatta sıklıkla kullanılmaktadır. Bu çalışmada aynı sözcüğün tekrarından oluşan 13, eş ya da yakın anlamlı sözcüklerin tekrarıyla oluşan 19 ikileme ele alınmış ayrıca ikilemelerin Van ağzında aldığı şekil ve karşıladığı anlamlar örnek cümlelerle verilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra ikilemeleri oluşturan sözcüklerin kökenleri hakkında -kaynaklarda ulaşılabildiği ölçüde- bilgilere de yer verilmiştir. Bu bağlamda yapılan çalışmayla Van’da günlük konuşmada sıkça kullanılan ve konuşmayı daha etkili hâle getirmek için başvurulan ikilemeler toplu bir şekilde verilmek istenmiştir. Tabii ki Van ağzında kullanılan ikilemeler bu çalışmada verilenlerle sınırlı olmayıp Standart Türkçe’de kullanılan birçok ikileme de (toz toprak, hoş hoş, iyi kötü gibi) Van ağzına özgü ses değişiklikleriyle günlük konuşmada çokça kullanılmaktadır fakat çok büyük değişikliğe uğramayan bu ikilemeleri

çalışmada tekrar etmeye gerek görülmemiştir. Van ağızında ses, şekil ve anlam özellikleriyle kullanım farklılığı gösteren “epi topi, ğada bela, ev barı” ikilemelerinin çalışmada yer alma nedenleri ise bu söz gruplarının açıklamalarında verilmiştir. Diğer tüm sözcük grupları gibi anlatımı zenginleştiren, ifadeyi kuvvetlendiren ikilemelerin kullanımına ağızlarda daha çok rastlandığı bu gibi çalışmalarda daha net bir şekilde görülmektedir. Ağızlar üzerine yapılan bu ve benzeri çalışmalarla genellikle Türkiye Türkçesi ağızlarında var olan söz varlığı kendi içinde sınıflandırılarak bu söz varlığının kullanım alanları ile geçmişten bugüne geçirdiği ses, şekil ve anlam özellikleri tespit edilmekte; elde edilen verilerin de alana katkı sağlaması, sadece konuşma dilinde yer alan birçok yerel söylemin yazıya geçirilerek unutulmasının engellenmesi ve dildeki çeşitliliğin korunması amaçlanmaktadır. Yapılan bu çalışmayla da Van ağızına ait söz varlığında önemli bir yere sahip olan ikilemeler, bu doğrultuda değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul izni alma gerekliliği yoktur. Etik kurul izni bulunmamaktadır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazarın makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Çalışmadan kaynaklı herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. M. (2019). *Türkiye Türkçesi Ağzlarında İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- Atalay, B. (2013). *Divânü Lûgat-it Türk Dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çağatay, S. (2008). *Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri* (haz. Aysu Ata). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2004). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesinin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu Z. (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (1949). İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7(2), 283-286.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ergin, M. (2003). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayın Tanıtım.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güzel, F. (2016). Şahsuvar Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar-2. *Diyalektolog- Ağız Araştırmaları Dergisi*(6), 15-33.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi: Ocak 2024-20 Mart 2024]
- https://tdk.gov.tr/dosyalar/TDD/1953s16/1953s16_03_M_A_AGAKAY.pdf [Erişim Tarihi: 16.03.2024]
- <https://www.elazigfirat.com/sehirlerin-yerel-sozcukleri-haritasinda-elazig-hangi-sozcukle-yeraldi#:~:text=Sosyal%20medyada%20%C5%9Fehirlerin%20yerel%20s%C3%B6zc%C3%BCkleri%20haritas%C4%B1%20yay%C4%B1mland%C4%B1.,h%C4%B1rhe%C5%9Fek%E2%80%9D%20s%C3%B6zc%C3%BC%4%9F%C3%BC%20ile%20%C3%B6ne%20%C3%A7%C4%B1kt%C4%B1.> [Erişim Tarihi: 04.03.2024].
- https://tr.wikisource.org/wiki/Ezim_Ezim_Eziliyor_Y%C3%BCre%C4%9Fim
- <https://www.youtube.com/watch?v=SqrTnx1OxUI>
- Kanar, M. (2012). *Arapça-Türkçe Sözlük (1.Baskı)*, İstanbul: Say Yayınları.
- Kanar, M. (2019). *Farsça-Türkçe Sözlük (5.Baskı)*, İstanbul: Say Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (2005). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud. (2013). *Divânü Lûgat-it Türk* (çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük 2* (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, F. (2003). Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?. *Bilig*(27), 157-178.
- Özkan, M. ve Sevinçli V. (2019). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Özok, G. (2022). Van Ağzında Görülen Yansıma Sözcükler Üzerine Bir İnceleme. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 62 (2), 1735-1754. <https://doi.org/10.33171/dtcfjournal.2022.62.2.38>
- Sarıca, B. (2006). *Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü*. Ankara: Atlas Yayınları.
- Sivri, Ö. (2020). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Telli, B. (2018). Doğu Anadolu Bölgesi Ağızlarında Tespit Edilen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(14), 198-217.
- Tietze Andreas (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Cilt 3. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Yayınları.
- Toker, M. (2011). "Haydi, Hadi, Hayda" Kelimeleri Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (30), 55-70.
- Tuna, O. N. (2012). Türkçede Tekrarlar. *Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*, 3(2-3).
- Van Kütüğü (1993). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları.
- Yusuf Ziyaeddin Paşa (1978). *Kürtçe-Türkçe Sözlük* (haz. Mehmet Emin Bozarıslan). İstanbul: Çıra Yayınları.

Özel Sağlık Kuruluşlarında Medikal Muhasebenin Yeri ve Önemine Yönelik Nitel Bir Araştırma¹

Eren ÇEVİK², Reyhan SARIÇİÇEK³

Özel Sağlık Kuruluşlarında Medikal Muhasebenin Yeri ve Önemine Yönelik Nitel Bir Araştırma

A Qualitative Study on the Position and Importance of Medical Accounting in Private Health Institutions

Öz

Bu araştırma özel sağlık kuruluşları açısından medikal muhasebe kavramının yeri ve önemini tanımlamayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda Balıkesir, İstanbul ve Sakarya'da bulunan sekiz özel hastanenin medikal muhasebe yetkilisi ile mülakat gerçekleştirilerek elde edilen veriler MAXQDA programıyla analiz edilmiştir. Araştırmada medikal muhasebenin katılımcılar tarafından "SGK'ya raporlamak üzere kuralları ve işleyişi oluşturan birim ve hastanenin kalbi" olarak tanımlandığı, hastanede tüm birimlerle koordinasyon içinde çalıştığı ve en büyük paydaşının SGK olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sağlık kurumunun verdiği sağlık hizmetini bağımsız olarak fiyatlandırma yetkisinin bulunmaması ve SGK tarafından fatura incelemelerinde karşılaşılabilecek büyük cezai yaptırımlar göz önüne alındığındaki parametreler sağlık kurumları açısından medikal muhasebenin artan önemini vurgulamaktadır.

Abstract

This study aims to define the position and importance of the concept of medical accounting for private healthcare organisations. In this context, medical accounting officers of eight private hospitals in Balıkesir, İstanbul and Sakarya were interviewed and the data obtained were analysed with MAXQDA software. In the study, it was concluded that medical accounting was defined by the participants as "the unit that creates the rules and functioning to report to SSI and the heart of the hospital", it works in coordination with all units in the hospital and its biggest stakeholder is SSI. Considering the fact that the health institution does not have the authority to independently price the health service provided and the large penal sanctions that may be encountered in invoice reviews by SSI, the parameters emphasise the increasing importance of medical accounting for health institutions.

Anahtar Kelimeler: Medikal Muhasebe, Muhasebe, Özel Sağlık Kuruluşu, Sosyal Güvenlik Kurumu

Keywords: Medical Accounting, Accounting, Private Health Organisation, Social Security Institution

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Resarch Article

¹ Bu çalışma Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi Reyhan Sarıçicek danışmanlığında Eren Çevik tarafından "Özel Sağlık Kuruluşlarında Medikal Muhasebenin Yeri ve Önemine Yönelik Nitel Bir Araştırma" başlığı ile tamamlanarak 26.4.2024 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi, erencevik13@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7274-1620>

³ Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, reyhansaricicek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8902-6853>

⁴ Bu çalışma, 05.12.2022 tarih ve 2022-10 sayılı Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurul Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

1. Giriş

Sağlık hizmeti veren kuruluşlar sundukları sağlık hizmetlerinin ücretlerini çoğunlukla kendileri belirleyemezler. Sosyal devletlerde sağlık hizmet sunum giderleri devlet tarafından karşılandığından sağlık kuruluşları fiyatlandırmada yetkili değildirler. Sağlık hizmetlerinin fiyatlandırılmasında genel olarak yetkili merci devlettir. Türkiye’de ise özel sağlık kurumlarının sunduğu hizmetler sonucunda en büyük geri ödeme sağlayan kurum Sosyal Güvenlik Kurumu’dur. Özel sağlık kuruluşları SGK ile yapılan anlaşmalar neticesinde, sundukları hizmetleri medikal muhasebe aracılığıyla hastanın hastaneye gelişi itibarıyla başlayan süreç ile değerlendirerek işlemlerinin bitişiyile faturalandırırılar.

Günümüzde, sağlık sektörü hızla evirilmekte ve özel hastaneler, sundukları yüksek kaliteli sağlık hizmetleriyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Genel olarak özel sağlık kuruluşlarının sunmuş oldukları sağlık hizmetinin kalitesi ve çeşitliliği ile hastanenin finansal gücü doğru orantılıdır. Özel sağlık kuruluşlarının sundukları hizmetin maliyeti ile bu hizmetten elde ettikleri gelir arasındaki finansal dengeyi korumak ve geliştirmek adına başvurduğu önemli fonksiyonlardan biri de medikal muhasebedir.

Medikal muhasebe, sağlık kurumlarında mali süreçleri düzenlemek, kaynakları etkili bir biçimde kullanmak ve sürdürülebilir bir finansal gücün sağlanması amacıyla kullanılan stratejik bir yönetim aracıdır (Kördeve, 2017; Nazlıoğlu, 2020). Medikal muhasebenin, tıbbi malzeme tüketimi, personel giderleri, tıbbi ekipman alımları gibi detaylı ögeleri etkili bir biçimde yönetme kabiliyeti, özel sağlık kuruluşlarına sağlıklı bir finansal görünüm sunarak karar alma süreçlerine değer katabilir. Özel sağlık kuruluşlarında medikal muhasebe süreçlerinin etkili bir biçimde yönetilmesinin kurumların mali açıdan güçlü kalmasını sağlayabileceği ve hastane yöneticilerine stratejik planlama ve bütçe kontrolü konusunda rehberlik edebileceği ön görülmektedir.

Muhasebe ve finans konusundaki kararların günümüz sağlık yöneticisinin alacağı en kritik kararlar arasında olduğu düşünüldüğünde, sağlık kuruluşları açısından medikal muhasebenin önemi daha çok ortaya çıkmaktadır. Ancak artan bu öneme rağmen ülkemiz sağlık kurumlarında medikal muhasebe kavramı ve süreçlerine ait tam ve net bir tanımın yapılamamış olması (Kördeve, 2017; Sayım, 2016), sağlık kurumlarında medikal muhasebe süreçlerini uygulamadaki farklılıklar (Sayım, 2016; Nazlıoğlu, 2020), sağlık yönetiminde muhasebe alanındaki akademik ilginin daha çok hastanelerdeki maliyet ve yönetim muhasebesi konularına odaklanması (Akkuyu, 2020) gibi konular medikal muhasebe kavramının araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Türkiye’de konuya ilişkin mevcut literatür incelendiğinde medikal muhasebeyi kavramsal olarak tanımlamaya çalışan nitel bir araştırmanın bulunmadığı görülmüş ve bu çalışmada medikal muhasebe kavramı ve sağlık kuruluşları açısından önemi tanımlanmaya çalışılarak literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır.

2. Medikal Muhasebe

Türkiye’de çoğu ülkede olduğu gibi sağlık kurumlarının hizmet vermelerinin sağlanmasındaki en büyük finansman sağlayıcısı devletin kendi bütçesi olmaktadır (Orhaner, 2006). Sağlık bakım hizmetlerinin sunumundaki gelişim ve teknolojik ilerleme finansmanla ilgili de kapsayıcı farklı çözümler geliştirmiştir (İstanbuloğlu vd., 2010). Sağlık kuruluşlarından bakım, teşhis, tedavi vb. hizmet alan kişilerin sağlıkla ilgili bu harcamaları artık yalnızca devlet bütçesindeki paydan değil sigorta şirketlerince oluşturulan primlerden de tahsil edilmektedir. Hizmetin sunumu ya da satın alma sonrasında oluşturulan ücret kaydı sağlık bakım hizmet sunucuları tarafından Sosyal Güvenlik Kurumu’na fatura edilmek suretiyle karşılanmaktadır. Sosyal Güvenlik Kurumu ise artan sağlık harcamalarını kontrol edebilmek için bunları birçok sınırlandırmaya tabi tutmuştur (Aytekin ve Aytekin, 2010).

Sağlık hizmet gider takibi işini kamu dışı sağlık kurumlarında medikal muhasebe birimi üstlenmektedir. Bu birim yalnızca faturaları takip etmez aynı zamanda hekimlerin işe başlama süreci, kurumun fiyat politikası, anlaşmalı kurumlarla ilgili süreçler ve benzeri birçok iş ve işleyişte

bulunmaktadır (Kördeve, 2017). Medikal muhasebe kapsamındaki iş ve işlemleri yapan personellerin genel muhasebe yöneticileri ve kurum yöneticilerine karşı hesap verme sorumluluğu bulunmaktadır. (Bozdemir, 2019). Buna göre medikal muhasebenin yalnızca genel muhasebenin bir alt dalı olmadığı aynı anda yönetime karşı sorumlu olduğundan dolayı yönetim muhasebesiyle de ilintili olduğu kanısına varılmaktadır (Nazlıoğlu, 2020). Türkiye’de medikal muhasebe uygulamaları sağlık hizmeti verilirken maliyetlerin takibini yapmak, finansal kararlar almak, sağlık hizmetlerinin kalitesini artırmak ve kaynakların etkin kullanımını sağlamak amacıyla hastaneler, özel sağlık kuruluşları ve sigorta şirketleri gibi farklı sağlık kuruluşları tarafından kullanılmaktadır (Kördeve, 2017).

2.2. Medikal Muhasebe Hakkında Daha Önce Yapılmış Çalışmalar

Medikal muhasebe sağlık yönetimi alanında yeni kavramsallaştırılmaya başlanan bir konudur. Dolayısıyla medikal muhasebe ile ilgili literatür incelendiğinde Türkiye’de 2016 öncesinde pek fazla çalışma olmadığı görülmektedir. Tablo 1’de medikal muhasebe hakkında daha önce yapılmış çalışmalar incelenmiştir.

Tablo 1: Medikal Muhasebe Hakkında Daha Önce Yapılmış Çalışmalar

Çalışmanın Yazar(lar)ı, Yıl	Çalışmanın Özeti
Rodriguez – Martinez vd., 2012	Amerika Birleşik Devletleri’ndeki sağlık hizmet sunumu maliyetlerini düşürmek, sahte faturaların önüne geçmek ve fazladan oluşturulan işlemleri kısıtlama için MedBook sistemini önermişlerdir.
Daşdemir vd., 2013	Hacettepe Üniversitesi’nin hastane hizmeti ödemelerini değerlendirerek sağlık bakım hizmeti sunan kurumların faturalama ile ilgili hatalarını incelemiş ve önemli tutarlarda fatura hatalarının olduğunu tespit etmişlerdir. Bu hatalar ve kesintilerin önüne geçilmesi için SGK tarafından medikal muhasebe işlemlerinin düzenlenmesi gerektiğini savunmuşlardır.
Sayım ve Temir, 2014	Yalova Devlet Hastanesi faturalama birimindeki çalışanlarla görüşmeler yapmış ve elde edilen nitel verileri incelemiştir. Faturalama sürecindeki sorunları sınıflandırmışlardır.
Gençtürk ve Cansever, 2016	Faturalama süreçlerinde yaşanan sorunları görmek üzere üniversite hastanelerinde bu birimlerde çalışanlara anket yoluyla araştırma gerçekleştirmişlerdir. Yapılan analizlerle faturalama sürecinde sorunları sınıflandırarak belirlemişlerdir.
Sayım, 2016	Sağlık kuruluşlarında muhasebe ile ilgili işlemlerin hangi personellerce nasıl bir organizasyon yapısıyla yürütüldüğünü açıklamış ve medikal muhasebe süreçlerine değinmiştir.
Kördeve, 2017	2003 yılında SDP sonrasında gelişen ödeme sistemleriyle oluşturulmuş olan medikal muhasebe biriminin taşıdığı hayati önemi vurgulamıştır.
Nazlıoğlu, 2020	Medikal muhasebenin tanımı ve fonksiyonlarıyla açıklanmasını amaçlamış ve medikal muhasebe

- uygulamalarının sistemin faydası açısından çok önemli olduğunu belirtmiştir.
- Akkuyu, 2020 Medikal muhasebe uygulamalarının birim hakkında eğitilmiş ve deneyimli profesyoneller tarafından yapılması gerektiğini savunmuştur.
- Arık ve Yılmaz, 2021 Medikal muhasebenin önemine atıfta bulunarak sağlık yöneticilerinin farkındalığını artırmayı ve başarılı bir sağlık yönetimi için katkı sunmayı amaçladıklarını belirtmişlerdir.
- Küçük, 2022 Sağlık bakım hizmeti sunumlarında hasta ve sağlık hizmeti sunucuları ile diğer kişilerin oluşturduğu suiistimal ve usulsüzlük raporlarını incelemiştir. SGK ve denetleyici kuruluşların yapay zekâ vb. teknolojilerden faydalanarak denetim mekanizmasını işler hale getirmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.
- Şenol ve Metin, 2022 Türkiye'deki eğitim veren üniversitelerin medikal muhasebe hususunda eğitime ne kadar önem verdikleri ve bu alanda görev yapan personellerin ne düzeyde profesyonelleştiklerini belirlemeyi amaçlamışlardır. 68 kamu ve vakıf üniversitesinden sadece 5 tanesinde medikal muhasebe adı verilmiş bir dersin olduğunu tespit etmişlerdir.
- Pirim ve Bulut, 2022 Kamu hastanelerinin faturalandırma işlemlerindeki sorunları araştırmak amacıyla kamu hastanelerinin faturalandırma birimlerinde çalışanlara uyguladıkları anket sonucu faturalandırma süreçlerinde faturalama birimi, mevzuat ve ödeyen kurum kaynaklı problemlerin olduğunu belirlemiştir.
- Korkmaz ve Tercan, 2023 Medikal muhasebenin sağlık hizmetlerinin etkin yönetilmesindeki rolünü ortaya koymuşlar ve medikal muhasebenin özel hastanelerde finansal sürdürülebilirliğin ve yönetim performansının artırılmasında önemli rollerde bulunabileceğini değerlendirmişlerdir.
- Çevik ve Sarıççek, 2023 Medikal muhasebe uzmanlığında aranan nitelikleri belirlemek için Türkiye'de en çok kullanılan beş iş arama sitesindeki medikal muhasebe uzmanı ilanlarını incelemiştir. Medikal muhasebe uzmanlarında en çok aranan özelliklerin faturalandırmaya, Sosyal Güvenlik Kurumu ve Sağlık Uygulama Tebliği konularına hakimiyet olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
- Kılınç ve Boztosun, 2024 Sağlık işletmelerinde medikal muhasebe sistemi içerisinde faturalandırılmayan işlemlere yönelik

Akdoğan, 2024

tahakkuk kayıtlarının netleştirilmesini ve ortaya koyulmasını amaçlamışlardır.

Belge analizi yöntemi ile sağlık sektöründeki muhasebe iş ilanlarını incelemiştir. İlanlarda medikal muhasebe kapsamında 7 farklı muhasebe unvanı bulunduğu ve medikal muhasebenin sağlık sektörü bilgisi gerektiren bir alan olmasına rağmen medikal muhasebe alanındaki ilanlarda sağlık yönetimi lisans programı mezununa yönelik bir talep olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Sağlık bakım hizmetleri, toplumun sağlığını korumak ve geliştirmek amacıyla sunulan önemli bir hizmet alanıdır. Sağlık bakım hizmeti sunan kurumlar, hastaneler, klinikler, eczaneler ve diğer sağlık hizmeti sağlayıcıları gibi çeşitli organizasyonlardan oluşur. Bu kurumlar hem hasta bakımı hem de işletme mühendisliği açısından önemli bir dengeyi sağlamak zorundadır. Medikal muhasebe, sağlık bakım hizmeti veren kuruluşlar için bu dengeyi oluşturmada kritik bir rol oynamaktadır (Finkler vd., 2022). Medikal muhasebe, sağlık bakım hizmeti veren kurumlar için finansal yönetimden hasta maliyet analizine, yasa uyumluluğundan stratejik karar alınmasına kadar birçok süreçte etkilidir ve bu süreçler, sağlık kurumlarının uzun vadeli sürdürülebilirliklerini sağlamalarına ve en üst düzeyde hizmet kalitesi sunmalarına yardımcı olmaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, konuyla ilgili kişilerin görüşleri ve önerilerini doğrudan içererek nitel bir yaklaşımı temsil etmektedir. Nitel araştırma; nitel bir biçimde veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, olay ve algıların bütünsel ve gerçekçi olarak ortaya konması doğrultusunda nitel bir sürecin izlenmiş olduğu araştırmadır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Mevcut araştırma özel sağlık kuruluşlarında medikal muhasebe kavramını açıklamak ile yeri ve önemine dikkat çekmek amacıyla oluşturulmuş olup nitel araştırma yaklaşımını benimsemesi açısından literatürdeki bir boşluğu doldurması öngörülmüştür.

Bir içerik analizi için analiz biriminin boyutu, bilgi verenlerin sayısı, çalışılacak nesnelere ilişkin veri miktarı gibi kullanılan belirli bir kriterin olmaması durumuna istinaden ulaşılabilecek maksimum görüşmeciyeye ulaşılmıştır. Çalışmanın olabilecek en temel, tekrarlanmayan verilerin temin edilebileceği görüşmeciler ile tamamlanması hedeflenmiştir (Bengtsson, 2016). Ek olarak katılımcıların sayısı araştırma soruları, bireysel cevapların zenginliği, araştırmacının görüşme becerileri ve araştırma kısıtları çerçevesinde şekillenmektedir. Yorumlayıcı analizde çok deneyimli olmayan araştırmacıların çalışmaları için katılımcı sayısı 3-6 olarak önerilirken daha deneyimli araştırmacılar için ise bu sayının 4-10 olabileceği öngörülmüştür (Keskin, Aksoy ve Fidan, 2021).

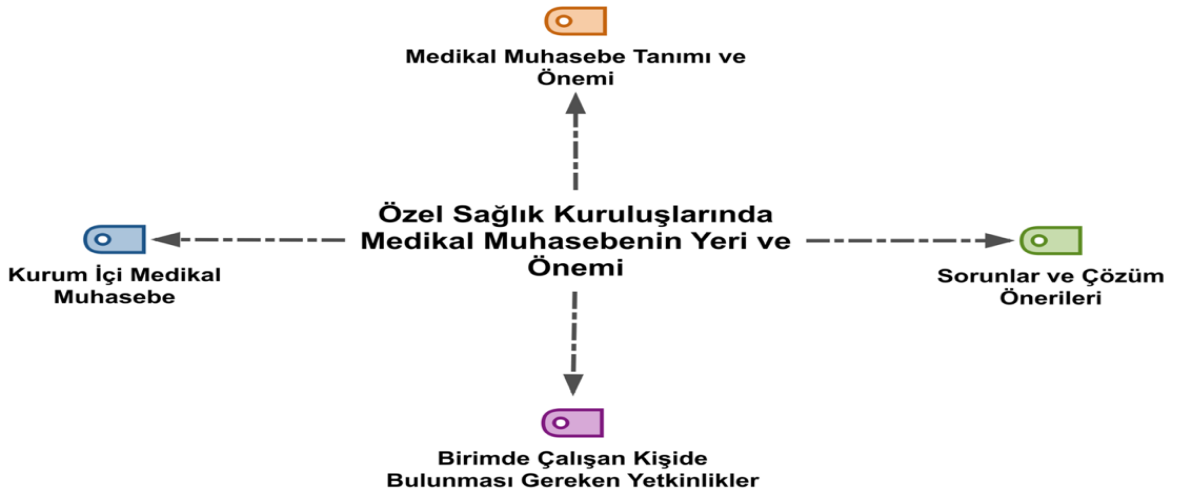
Araştırmaya başlamak için Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan 05/12/2022 tarihinde etik kurul onayı alındıktan sonra Balıkesir'de bulunan bir hastane belirlenmiştir. Daha sonra ilgili hastane yöneticisinden araştırmaya katılım sağlayabilecek ve medikal muhasebe süreçlerine hâkim farklı hastane yöneticilerinin bilgileri istenerek kartopu örnekleme ile maksimum çeşitliliğe ulaşılan kadar özel hastanelere gidilip görüşmelere devam edilmiştir (Flick, 2014; Creswell, 2013; Kerlinger ve Lee, 1999). Örneklemi oluşturan hastaneler seçilirken göz önünde bulundurulmuş özellikler arasında hastanelerin farklı özellikte konumları, yönetim süreçlerine olan hâkimiyet, örnekleme maksimum çeşitlilik ve güvenilirlik kavramlarının desteklenmesi hedeflenmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu kapsamda Balıkesir, İstanbul ve Sakarya illerinde 8 özel hastane ile görüşülmüştür. Çalışmanın yürütülmesi için gerekli olan veriler yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi doğrultusunda toplanmış bu kapsamda araştırmacılar sormayı düşündüğü soruları da ihtiva eden

görüşme formu düzenleyerek görüşmenin seyrine göre mülakatı yan ya da alt sorularla desteklemişlerdir (Türnüklü, 2000). Araştırmada görüşmeler sonucu elde edilmiş olan ses kayıtları yazı biçimine dönüştürülerek oluşturulan veri MAXQDA 2022 programı ile analiz edilmiştir. MAXQDA nitel ve karma araştırma yöntemleri için tercih edilen profesyonel veri analizi programıdır (Rädiker ve Kuckartz, 2020; Guetterman ve James, 2023).

4. Bulgular

Araştırmada probleme açıklık getirmesi adına yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular bu başlık altında sunulmuştur. Katılımcılar K-1, K-8 arası kodlanarak verilmiştir. Araştırmanın dört ana teması belirlenerek Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: Temalar Gösterimi

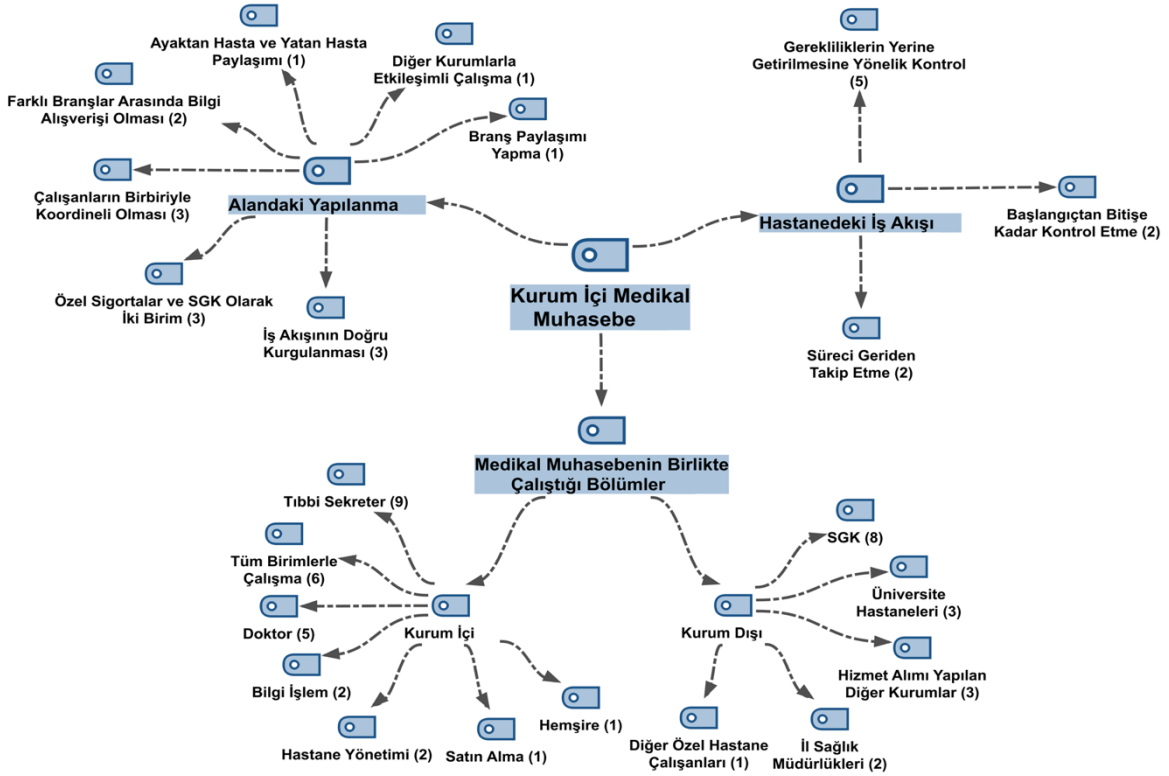

Çalışma Şekil 1’de görüldüğü üzere 4 tema altında toplanmıştır. Bunlar; medikal muhasebe tanımı ve önemi, kurum içi medikal muhasebe, birimde çalışan kişide bulunması gereken yetkinlikler, sorunlar ve çözüm önerileridir.

4.1. Kurum İçi Medikal Muhasebe

Katılımcıların kurum içi medikal muhasebe yapılıması ve birlikte çalıştığı bölümlere yönelik ifadeleri kurum içi medikal muhasebe teması altında toplanmıştır. Kurum içi medikal muhasebe teması kategorileri, kodları ve kod frekanslarına yönelik veriler Şekil 2’de yer almaktadır. Kurum içi medikal muhasebe, alandaki yapılanma, hastanedeki iş akışı ve medikal muhasebenin birlikte çalıştığı bölümler kategorilerinden oluşmaktadır.

Şekil 2: Kurum İçi Medikal Muhasebe Teması Hiyerarşik Kod Alt Kod Gösterimi

4.1.1. Alandaki Yapılanma

Katılımcıların medikal muhasebe alanındaki yapılanmaya yönelik ifadeleri alandaki yapılanma kategorisi altında kodlanmıştır. Alandaki yapılanma kategorisinde katılımcıların en çok ifadeye buldukları kodlardan ilki iş akışının doğru kurgulanması kodudur.

“Medikal muhasebe yapılanması genelde tüm kurumlar için geçerli olan; tüm sahaya yayılan ve tüm sahaya etkin bir şekilde hâkim olan SGK iş süreçlerini takip eden bir yapılanmadır.” (K7)

Alandaki yapılanma kategorisinde en çok tekrar eden ifade olan iş akışının doğru kurgulanması kodunu sırasıyla; çalışanların birbiriyle koordineli olması, özel sigortalar ve SGK olarak iki birim şeklinde çalışılması, farklı branşlar arasında bilgi alışverişi olması, ayaktan hasta ve yatan hasta olarak fatura paylaşımı, diğer kurumlarla etkileşimli çalışma ve branş paylaşımı yapma kodları takip etmektedir.

4.1.2. Hastanedeki İş Akışı

Katılımcıların çalıştıkları hastanedeki medikal muhasebe alanındaki iş akışına ilişkin ifadeleri hastanedeki iş akışı kategorisi altında toplanmıştır. Hastanedeki iş akışı kategorisinde katılımcıların en çok ifadeye buldukları kod gerekliliklerin yerine getirilmesine yönelik sürekli kontrol kodudur.

“Medikal muhasebe iş akışı şöyle, veznedenden başlıyor hasta ilk geldiği andan başlıyor veznelerimizin eğitimini bile medikal muhasebe veriyor. Oradan başlıyor oradaki veri girişlerinin eksiksiz provizyonların tam alınması sağlanıyor. Daha sonra da yatıyorsa yatış birimine ilerliyor poliklinikte ise taburculuk verilip gidiyor hasta içeride doktor epikrizini dolduruyor.” (K2)

Hastanedeki iş akışı kategorisinde katılımcıların ifadeye buldukları bir diğer kod başlangıçtan bitişe kadar kontrol etme kodudur. Katılımcılar hastanedeki iş akışının başlangıçtan bitişe kadar kontrol ederek ilerlendiğini dile getirmiştir.

“SGK olarak hastanemize başvuran tedavileri tamamlanan Ayaktan, Yatan, Günübirlik tüm hastaların anamnez, epikriz ve diğer tüm tetkik ve sonuçlarını Hastanemiz otomasyonu aracılığıyla

Medula sistemi üzerinde e-nabız teletip, üts gibi sağlık bakanlığına bağlı tüm entegratörlere veri göndererek faturalandırma süreçlerini takip etmek, SGK ile mutabakat toplantılarına katılmak ve SGK ile hasta arasındaki ücret anlaşmazlıklarını takip etmek.” (K7)

Hastanedeki iş akışı kategorisinde katılımcıların ifadede buldukları bir diğer kod süreci geriden takip etme olarak belirlenmiştir.

4.1.3. Medikal Muhasebenin Birlikte Çalıştığı Bölümler

Katılımcılar medikal muhasebe biriminin birlikte çalıştığı bölümleri kurum içi ve kurum dışı olmak üzere iki farklı grupta ifade etmişlerdir.

4.1.3.1. Kurum İçi

Katılımcıların medikal muhasebede kurum içerisinde birlikte çalıştıkları bölümlere ilişkin ifadeleri kurum içi alt kategorisi altında kodlanmıştır. Kurum içi alt kategorisinde katılımcıların en çok ifadede buldukları kod tıbbi sekreter kodudur.

“Kurum içinde neredeyse tüm birimler özellikle kat sekreterleri, tıbbi sekreterler, hasta hizmetler, hemşirelik hizmetleriyle. Kurum dışında da SGK ve il sağlık müdürlükleri sayılabilir.” (K3)

Medikal muhasebenin kurum içinde birlikte çalıştığı bölümler konusunda tıbbi sekreter harici en çok tekrar eden ifadeler; tüm birimlerle çalışma, doktor, bilgi işlem, hastane yönetimi, satın alma ve hemşire olarak belirlenmiştir.

4.1.3.2. Kurum Dışı

Katılımcıların medikal muhasebede kurum dışında birlikte çalıştıkları bölümlere ilişkin ifadeleri kurum dışı alt kategorisi altında kodlanmıştır. Kurum dışı alt kategorisinde katılımcıların en çok ifadede buldukları kod SGK kodudur.

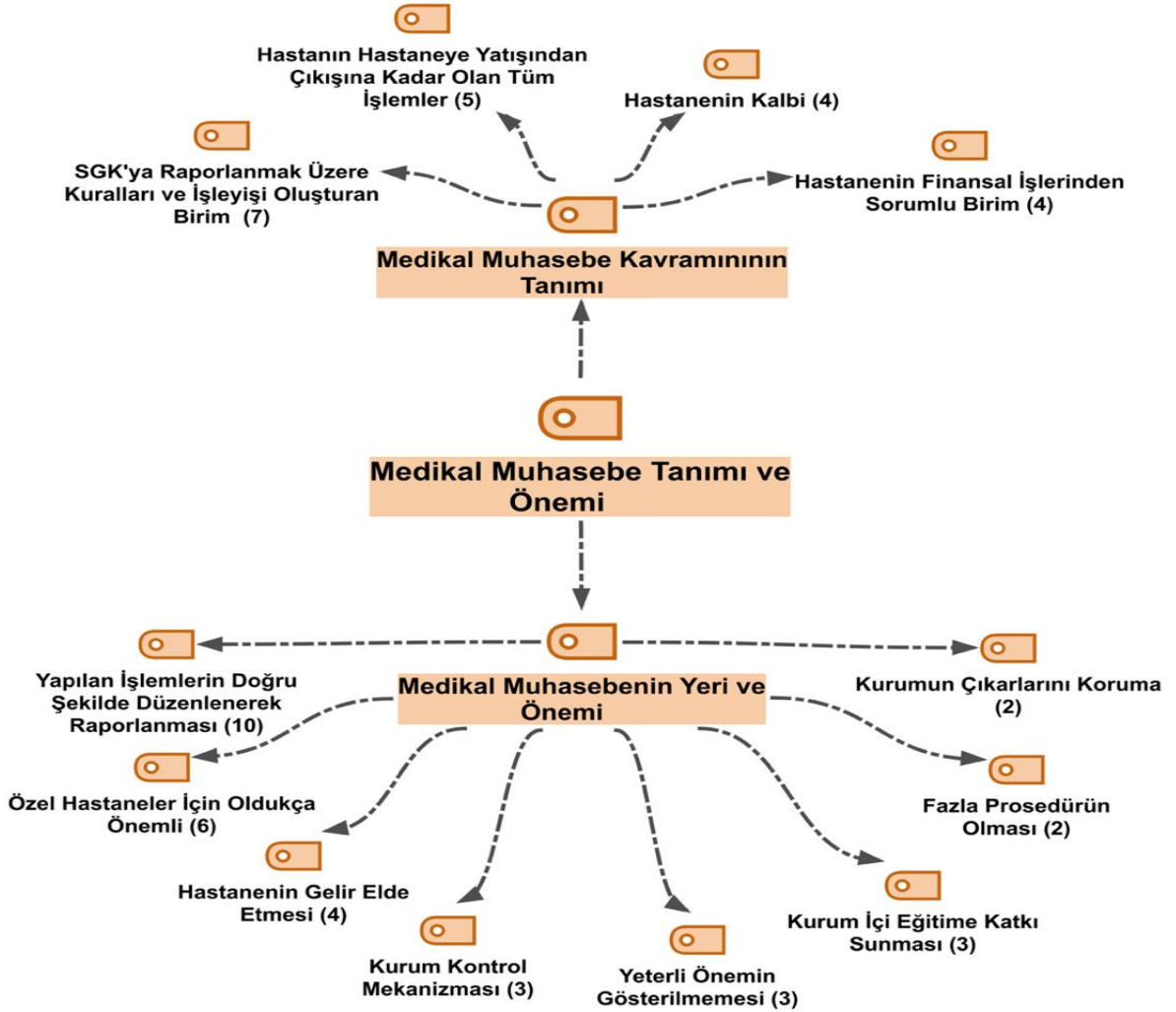
“Bir SGK yani kurum hangi kurumlarda özel sigorta olabilir ya da SGK eskiden BAĞ-KUR vardı şimdi onlar birleştiği için servislerle SGK ile en çok ilişki içindeyiz” (K1)

Medikal muhasebenin kurum dışında birlikte çalıştığı kuruluşlar konusunda SGK harici en çok tekrar eden ifadeler; üniversite hastaneleri, hizmet alımı yapılan diğer kurumlar, il sağlık müdürlükleri ve diğer özel hastane çalışanları olarak tespit edilmiştir.

4.2. Medikal Muhasebe Tanımı ve Önemi

Katılımcıların medikal muhasebenin ne olduğu ve önemine yönelik ifadeleri medikal muhasebe tanımı ve önemi teması altında toplanmıştır. Medikal muhasebe tanımı ve önemi teması kategorileri, kodları ve kod frekanslarına yönelik bilgilere Şekil 3'te yer verilmiştir.

Şekil 3: Medikal Muhasebe Tanımı ve Önemi Teması Hiyerarşik Kod Alt Kod Gösterimi

4.2.1. Medikal Muhasebe Kavramının Tanımı

Katılımcıların medikal muhasebenin ne olduğuna ilişkin ifadeleri medikal muhasebe kavramının tanımı kategorisi altında kodlanmıştır. Medikal muhasebe kavramının tanımı kategorisinde katılımcıların en çok ifadeye buldukları kod "SGK'ya Raporlanmak Üzere Kuralları ve İşleyişi Oluşturan Birim" koduyken, bir diğeri hastanın hastaneye yatışından çıkışına kadar olan tüm işlemler kodudur.

"Medikal muhasebe iş akışı şöyle, veznedenden başlıyor hasta ilk geldiği andan başlıyor veznelerimizin eğitimini bile medikal muhasebe veriyor. Oradan başlıyor oradaki veri girişlerinin eksiksiz provizyonların tam alınması sağlanıyor. Daha sonra da yatıyorsa yatış birimine ilerliyor poliklinikte ise taburculuk verilip gidiyor." (K2)

Medikal muhasebe kavramının tanımı kategorisinde katılımcıların ifadeye buldukları kodlardan bir diğeri hastanenin kalbi kodudur. Katılımcılar medikal muhasebeyi hastanenin kalbi olarak gördüklerini dile getirmiştir.

"Sağlık kurumlarının yaptığı tüm işlemler ve hastane hizmetlerinin maddi karşılığının alındığı birim olduğundan Medikal Muhasebe birimi çok önemlidir. Adeta hastanenin kalbi olarak çalışmaktadır. Medikal Muhasebe birimi gelirlerin çok büyük kısmının sağlandığı birim olduğundan hastanenin varlığını devam ettirebilmesi açısından çok önemli ve hayati bir yerde bulunmaktadır." (K3)

“Medikal muhasebe bence yani hastanenin en temel direği diyebilirim. Yani en kısacası en önemli evet sosyal güvencesi olanlar hakkında çoğunlukla evet bir hastanenin işte kaç basamaktan oluşuyorsa en üst basamağı medikal muhasebedir, öyle. Düşünün medikal muhasebeyi oradan çıkardığımızda hastanenin işleyişi gitmez ilerlemez maliyet gelir gider tablosu tamamen bozulur öyle düşünüyorum. Yani çünkü şey bir hastanenin işte giderinin hesaplanabilmesi bile medikal muhasebe ayağına bağlıdır, buradaki sisteme bağlıdır buradaki sistemin faturalandırma aşamasına faturalandırma sonrası geri dönüş aşamasına bağlıdır o yüzden dediğim gibi en önemli en üstteki basamaktır. Medikal Muhasebe hastanenin kalbidir.” (K4)

Medikal muhasebe kavramının tanımı kategorisinde katılımcıların ifadede buldukları kodlardan bir diğeri hastanenin finansal işlerinden sorumlu birim kodudur.

“Anlaşmalı kurumların, SGK, TSS, Özel Sigorta veya anlaşmalı firmaların, faturalarının kesildiği kesildikten sonra firmalara gönderildiği özellikli birim Medikal Muhasebe birimi olarak geçmektedir.” (K3)

4.2.2. Medikal Muhasebenin Yeri ve Önemi

Katılımcıların medikal muhasebe biriminin önemine yönelik ifadeleri medikal muhasebenin yeri ve önemi kategorisi altında kodlanmıştır. Medikal muhasebenin yeri ve önemi kategorisinde katılımcıların en çok ifadede buldukları kod Yapılan İşlemlerin Doğru Şekilde Düzenlenerek Raporlanması kodudur.

“Bir günde hastayı 10 tane binlik serum takılmış gibi girmiş hemşire, şimdi bu imkânsız. Şimdi burada aslında benim tıbbi bilgim yok, ben tıbbi bir eğitim almadım, ben hani tecrübesiz bir eleman olsam derim ki tamam hemşire girmiş girdiyse doğrudur deyip fatura edip geçebilirim. Ne olur kesinti alırız ondan sonra SGK’dan, ki oluyor. Bazen onu sorgulamak için şey bunu biraz da tecrübe ile tabi alakası var arıyoruz doktor ya da hemşireyi, işte bu doğru mu gerçekten imkânsız o kadar girilmiş olamaz, e girmişsin mesela ne yapıyoruz bunları engellemek için hemşirelere de eğitim veriyoruz, sonra veznedar dediğin gibi veznedar de doğru kayıt açması gerekiyor doğru şekilde çünkü birçok o kadar çok prosedür var.” (K1)

Medikal muhasebenin yeri ve önemi kategorisinde katılımcıların ifadede buldukları bir diğer kod özel hastaneler için oldukça önemli kodudur.

“Sağlık kurumlarının yaptığı tüm işlemler ve hastane hizmetlerinin maddi karşılığının alındığı birim olduğundan medikal muhasebe birimi çok önemlidir.” (K3)

“Hastanenin gelir kaynaklarından biri hatta en önemlisi diyebilirim. SGK anlaşması olan hastanelerde SGK’ya başvuran hastaların hizmetlerini SUT kurallarına uygun olarak faturalayarak hastane için finansal bir kaynak oluşturuyor.” (K5)

Medikal muhasebenin yeri ve önemi kategorisinde katılımcıların ifadede buldukları bir diğer kod yeterli önemin gösterilmemesi kodudur.

“Ben istersem bir hastayı 100 TL fatura ederim, 150 TL da fatura ederim niçin dosyanın eksikliğini ben görüp de dikkat edersem tamamlayabilirim. Ama ben bunu bilmiyorsam o dosya 50 TL da gider 60 TL da gider o eksik de gider çünkü SGK’da böyle bir şey yok dosyayı eksik gönderdim bu kadar fatura edemezsin diye bir uygulama yok. Siz onu isterseniz 10 TL gönderirsiniz. İsterseniz gerçek fiyatı 100 liraysa 100 TL da gönderirsiniz ama bunu maalesef yöneticiler bilmediği için yeri ve öneminin çok olmadığını düşünüyorum.” (K2)

“Türkiye şartlarında Medikal muhasebe meslek sektörü çok bilinmemekle birlikte aslında çok önemli ve çok yaygın bir meslek grubudur. Türkiye’deki tüm özel ve kamu hastanelerinde Medikal muhasebe departmanı bulunmaktadır. Bu departman hastanenin tüm işleyiş ve sürecine hâkim, diğer departmanlar ile dirsek teması bulunmaktadır.” (K7)

Medikal muhasebenin yeri ve önemine ilişkin diğer en çok tekrar eden ifadeler; hastanenin, gelir elde etmesi, kurum kontrol mekanizması, kurum içi eğitime katkı sunması, fazla prosedürün olması ve kurumun çıkarlarını koruma olarak tespit edilmiştir.

4.3. Birimde Çalışan Kişide Bulunması Gereken Yetkinlikler

Katılımcıların medikal muhasebe alanında çalışan ve bu bölümden mezun olan kişilerde bulunması gereken özelliklere yönelik ifadeleri birimde çalışan kişide bulunması gereken yetkinlikler teması altında toplanmıştır. Birimde çalışan kişide bulunması gereken yetkinlikler teması kategorisi, kodları ve kod frekanslarına yönelik bilgilere Şekil 4'te yer verilmiştir.

4.3.1. Sağlık Yönetimi Bölümü Mezunlarının Yetkinliğini Değerlendirme

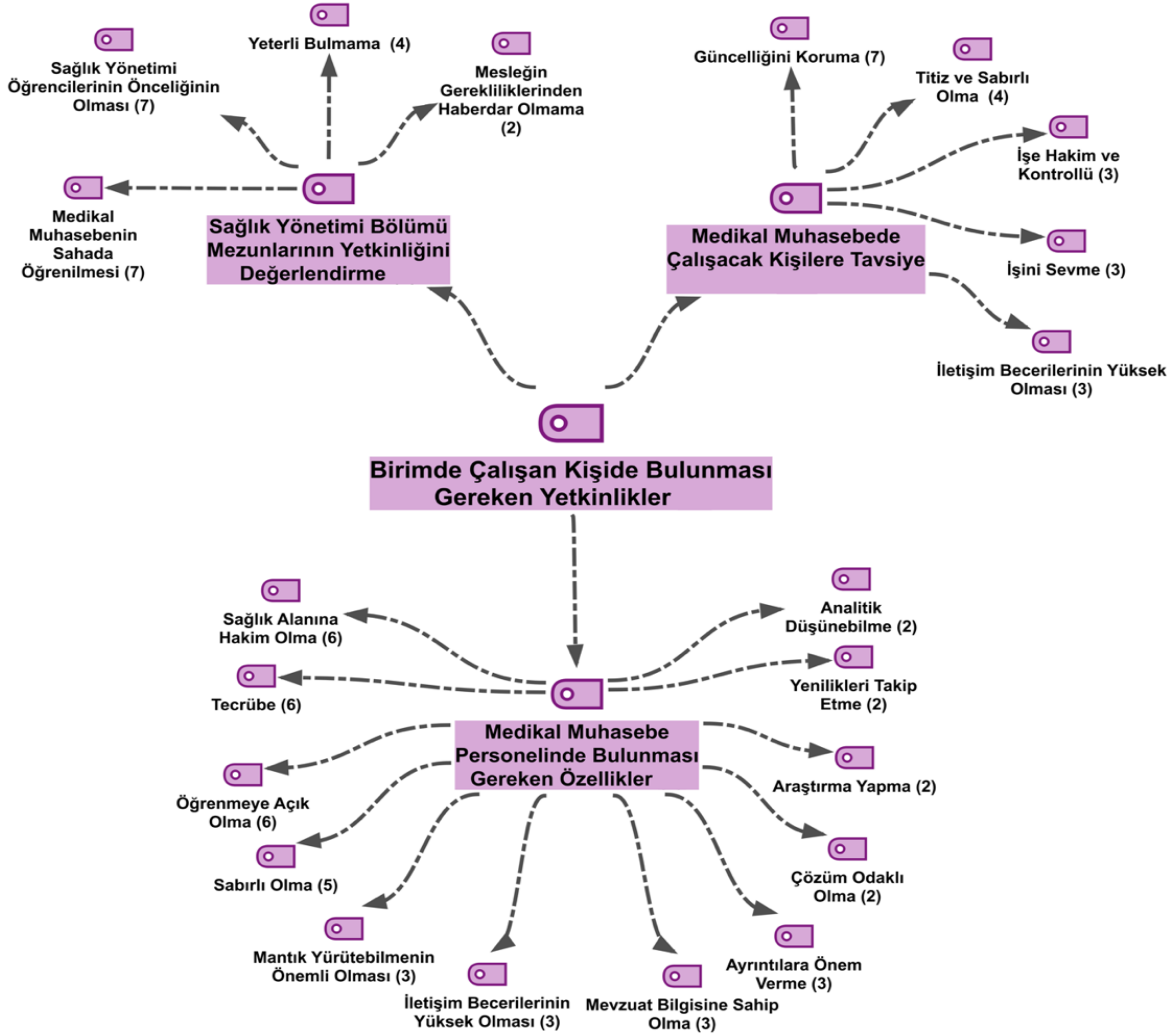
Katılımcıların sağlık yönetimi alanından mezun olan kişilerin yetkinliklerini değerlendirdikleri ifadeler sağlık yönetimi bölümü mezunlarının yetkinliğini değerlendirme kategorisi altında kodlanmıştır. Sağlık yönetimi bölümü mezunlarının yetkinliğini değerlendirme kategorisinde katılımcıların en çok ifadeye buldukları kodlardan ilki medikal muhasebenin sahada öğrenilmesi kodudur. Katılımcılar medikal muhasebenin sahada öğrenildiğini dile getirmiştir.

“O yüzden medikal muhasebe tecrübe gerektiren bir alan. Ama bence sağlık yönetimi okuyan kişilere en azından 2 yıllık okuyorum, 2 yıl şu an da 4 yılda, evet en azından son bir yılı medikal muhasebe üzerine olmalı, çünkü sağlık yönetimi mezunu olan kişi hastanede idarecilik yapıyor ve kesinlikle bir hastanenin idarecisi medikal muhasebe bilmeli.” (K2)

Sağlık yönetimi bölümü mezunlarının yetkinliğini değerlendirme kategorisinde katılımcıların ifadeye buldukları bir diğer kod yeterli bulmama kodudur.

“Yok yani bence yeterli değil. Kesinlikle ben de yine burada staj yapmıştım ve stajyer olduğum dönemdeki olan bilgilerimle şu anki bilgilerim farklı, mutlaka benzer ortak noktaları var ama hiç yeterli olduğunu düşünmüyorum. Asıl alanda çalışmaya başladıktan sonra öğrenmeye başladığımı hissettim o yüzden yeterli görmüyorum.” (K5)

Sağlık yönetimi bölümü mezunlarının yetkinliğini değerlendirme kategorisine ilişkin diğer en çok tekrar eden ifadeler; sağlık yönetimi öğrencilerinin işe alımda önceliğinin olması ve mesleğin gerekliliklerinden haberdar olmama olarak görülmüştür.

Şekil 4: Birimde Çalışan Kişide Bulunması Gereken Yetkinlikler

4.3.2. Medikal Muhasebe Personelinde Bulunması Gereken Özellikler

Katılımcıların medikal muhasebe alanında çalışan kişilerde bulunması gereken özelliklere yönelik ifadeleri medikal muhasebe personelinde bulunması gereken özellikler kategorisi altında kodlanmıştır. Kategoride katılımcıların en çok ifadeye buldukları koddan ilki tecrübe kodudur.

“Medikal muhasebede çalışacak kişiler deneyimli ve bu işin içinden gelerek işe hâkim olmalıdır. Tecrübeli kişiler ve bilgi birikim seviyesi yüksek, yeterli donanıma sahip kişiler çalışmalıdır. Kalifiye insan gücüne medikal muhasebede ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca bu kişiler sabırlı ve öğrenmeye açık olmalı hatta diğer birimlere öğretmeye de açık olmalıdırlar. Yöneticilerin de liderlik vasfının yüksek, insan ilişkileri ve bilgi birikimi SUT vs. konusunda iyi olması gerekmektedir.” (K3)

Medikal muhasebe personelinde bulunması gereken özellikler kategorisine ilişkin diğer en çok tekrar eden ifadeler; sağlık alanına hâkim olma, öğrenmeye açık olma, sabırlı olma, mantık yürütebilme, iletişim becerileri, mevzuat bilgisine sahip olma, ayrıntılara önem verme, çözüm odaklı olma, araştırma yapma, yenilikleri takip etme ve analitik düşünebilme olarak tespit edilmiştir.

4.3.3. Medikal Muhasebede Çalışacak Kişilere Tavsiye

Katılımcıların medikal muhasebe alanında çalışacak kişilere tavsiyelerine yönelik ifadeleri medikal muhasebede çalışacak kişilere tavsiye kategorisi altında kodlanmıştır. Medikal muhasebede çalışacak kişilere tavsiye kategorisinde katılımcıların en çok ifadeye buldukları kod güncelliğini koruma kodudur. Katılımcılar medikal muhasebe alanında çalışacak kişilerin kendilerini güncel tutmaları gerektiğine yönelik tavsiyede bulunmuştur.

“Belirtmek istediğim burada önemli olan öğrenmeye açık olmaktır. En çok yapılan hatalar ben biliyorum demekle başlamaktadır. Sormaktan ve öğrenmekten kaçınmamalı ve iş esnasında motivasyonunu kesinlikle düşürmemelidir.” (K3)

Medikal muhasebede çalışacak kişilere tavsiye kategorisine ilişkin diğer en çok tekrar eden ifadeler; titiz ve sabırlı olma, işe hâkim ve kontrollü, işini sevme ve iletişim becerilerinin yüksek olması olarak belirlenmiştir.

4.4. Sorunlar ve Çözüm Önerileri

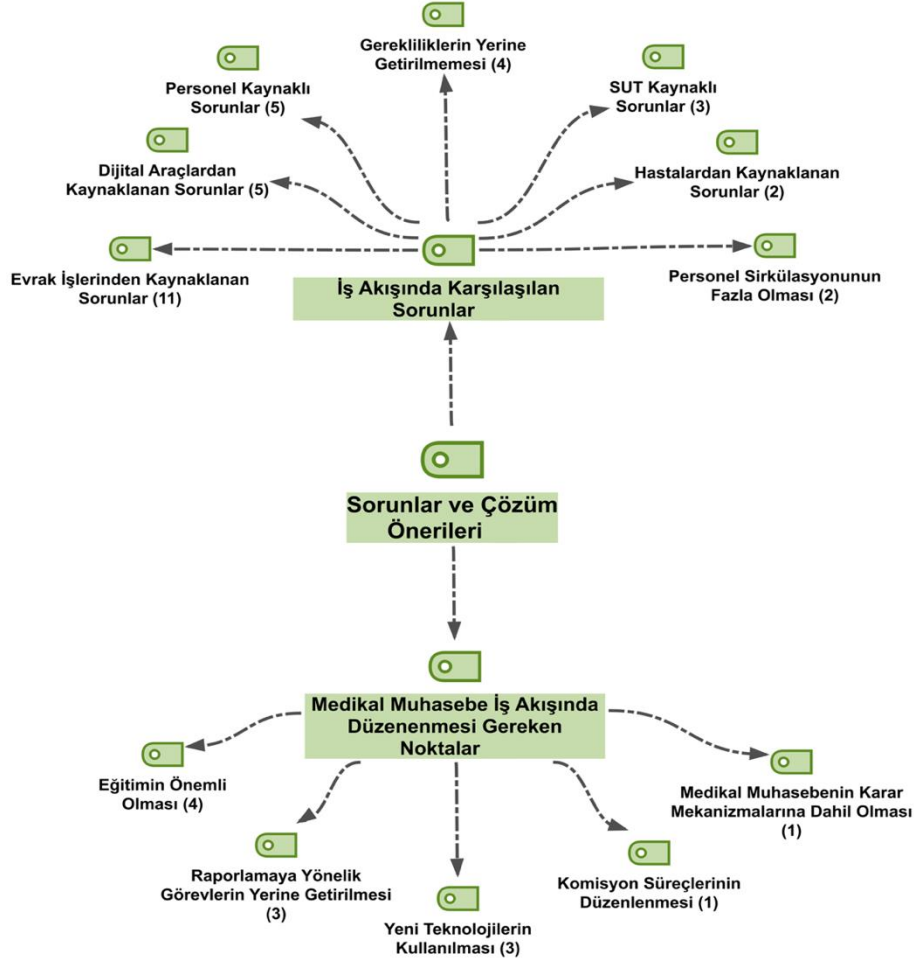
Katılımcıların medikal muhasebe alanında yaşanan sorunlar ve bu sorunlara çözüm önerilerine yönelik ifadeleri sorunlar ve çözüm önerileri kategorisi altında kodlanmıştır. Sorunlar ve Çözüm Önerileri teması kategorileri, kodları ve kod frekanslarına yönelik bilgilere Şekil 5’te yer verilmiştir.

4.4.1. İş Akışında Karşılaşılan Sorunlar

Katılımcıların iş akışında karşılaştıkları sorunlara yönelik ifadeleri iş akışında karşılaşılan sorunlar kategorisi altında kodlanmıştır. İş akışında karşılaşılan sorunlar kategorisinde katılımcıların en çok ifadeye buldukları kod evrak işlerinden kaynaklanan sorunlar kodudur. Katılımcılar iş akışında evrak işlerinden kaynaklanan sorun yaşadıklarını dile getirmiştir.

“Medikal muhasebede bazen provizyon alınmıyor, mesela 10 günlük süreç geçtiğimiz zaman o sıkıntıyı orada yaşıyorum ben bunu fatura edemiyorum. Mesela bazen e nabızla ilgili alakalı bir sıkıntı oluyor o yüzden faturalandırma süreci aksaklık oluyor, başka sorun olarak da genelde o şekilde yani.” (K6)

İş akışında karşılaşılan sorunlar kategorisine ilişkin diğer en çok tekrar eden ifadeler; dijital araçlardan kaynaklanan sorunlar, personel kaynaklı sorunlar, gerekliliklerin yerine getirilmemesi, SUT kaynaklı sorunlar, hastalardan kaynaklanan sorunlar ve personel sirkülasyonunun fazla olması kaynaklı sorunlar olarak tespit edilmiştir.

Şekil 5: Sorunlar ve Çözüm Önerileri

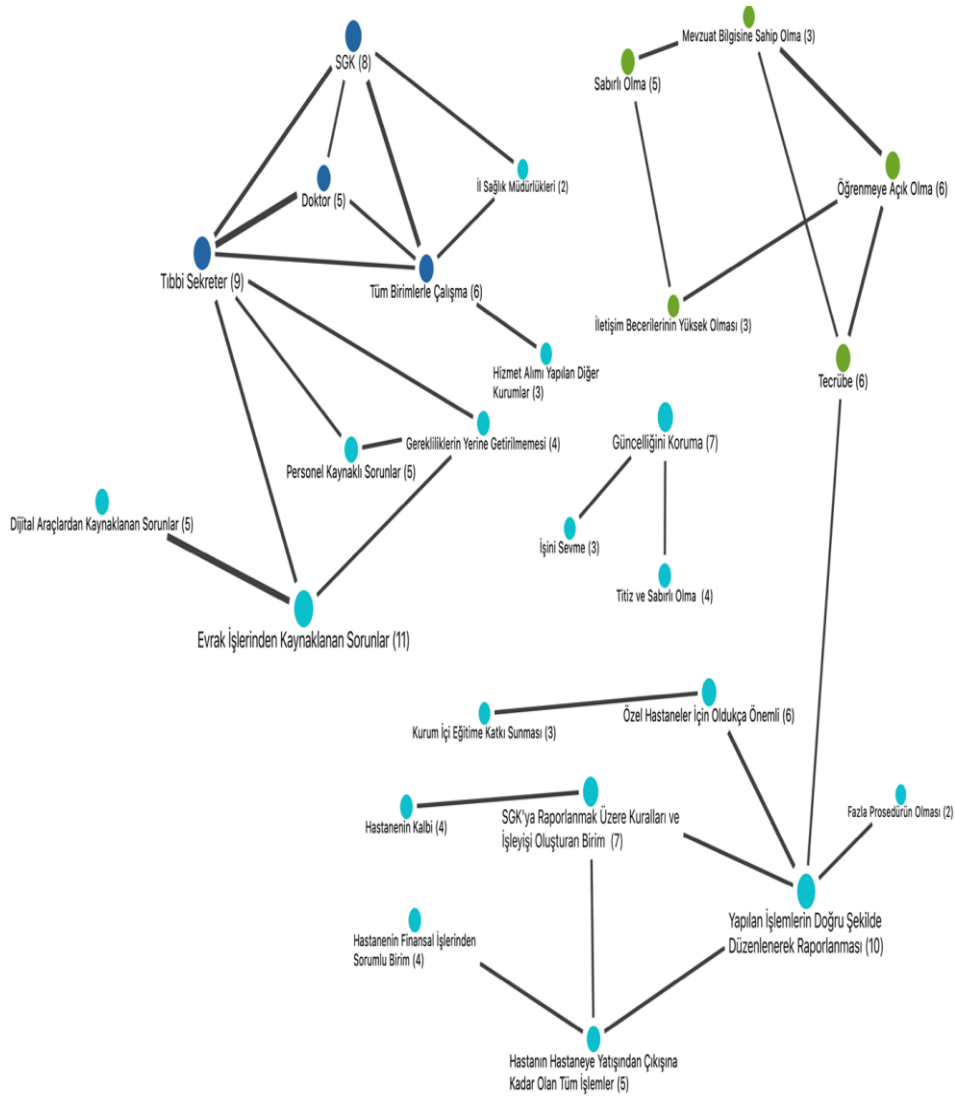
4.4.2. Medikal Muhasebe İş Akışında Düzenlenmesi Gereken Noktalar

Katılımcıların iş akışında karşılaştıkları sorunlara yönelik çözüm önerileri ifadeleri medikal muhasebe iş akışında düzenlenmesi gereken noktalar kategorisi altında kodlanmıştır. Medikal muhasebe iş akışında düzenlenmesi gereken noktalar kategorisinde katılımcıların en çok ifadede buldukları kod eğitimin önemli olması kodudur.

“Hani burası için değil genel olarak o yüzden doktorların eğitimi çok önemli aslında, doktorlar bir şey söylediğinde muhasebe yani medikal muhasebe daha doğrusu hani bunu biz keyfi isteklerimiz doğrultusunda değil de SGK’nın kuralları çerçevesinde onlara söylediğinizin farkında olmalılar. Ve onun lehine kurum lehine yani biz sonuçta gidip de başka bir kişiyi şahsi ya da başka bir kişiyi korumak için çalışmıyoruz bu bütün düşüncemiz kurumun kar oranını arttırmak doğru tedavileri doğru şekilde fatura etmek için çalışmak bu yani doktorları da aslında korumuş oluyoruz” (K1)

Medikal muhasebe iş akışında düzenlenmesi gereken noktalar kategorisine ilişkin diğer en çok tekrar eden ifadeler; raporlamaya yönelik görevlerin yerine getirilmesi, yeni teknolojilerin kullanılması, komisyon süreçlerinin düzenlenmesi ve medikal muhasebenin karar mekanizmalarına dahil olması olarak tespit edilmiştir.

Şekil 6: Kod Haritası

Katılımcılar tarafından sıkça bahsedilen kodlar Şekil 6'da gösterilmiştir. Harita, kodlar arasındaki ilişkileri ve hangi kodların sıklıkla birlikte anıldığını göstermektedir. Çizgiler, birlikte daha sık bahsedilen kodların ilişkisini yansıtmak için daha geniş gösterilmiştir.

Evrak işlerinden kaynaklanan sorunlar ve dijital araçlardan kaynaklanan sorunlar kodlarının birlikte bahsedildiği görülmektedir. Katılımcılar ifadelerinde medikal muhasebe ile ilgili sorunları aktarırken yoğun olarak bu iki koddan birlikte bahsetmişlerdir. Evrak işlerinden kaynaklanan sorunlar dijital araçlardan kaynaklanan sorunların dışında, gerekliliklerin yerine getirilememesi ve tıbbi sekreter kodlarıyla da ilişkilidir. Tıbbi sekreter ve doktor kodları katılımcıların en çok birlikte kullandığı bir diğer koddur. Tıbbi sekreter aynı zamanda, SGK, tüm birimlerle birlikte çalışma, gerekliliklerin yerine getirilememesi ve personel kaynaklı sorunlar kodlarıyla ilişkilidir. Bu kapsamda tıbbi sekreterlik mesleğinin medikal muhasebe süreci ve medikal muhasebe işlemleri açısından kilit bir konumda olduğu ve birçok farklı kodla ilişkili olduğu söylenebilir. SGK kodu katılımcılar tarafından tıbbi sekreter, tüm birimlerle çalışma ve il sağlık müdürlükleri ve doktor kodlarıyla birlikte ifade edilmiştir. SGK kodu medikal muhasebenin ilişkili olduğu pek çok kod ile ilişkilidir.

Mevzuat bilgisine sahip olma ve öğrenmeye açık olma yoğun olarak birlikte kullanılan diğer kodlardır. Öğrenmeye açık olma kodu, mevzuat bilgisine sahip olma dışında iletişim becerileri ve tecrübe ile ilişkilidir. Sabırlı olma kodu, iletişim becerisinin yüksek olması ve mevzuat bilgisi ile ilişkilidir. Tecrübe kodu mesleki bilgi açısından öğrenmeye açık olma ve mevzuat bilgisine sahip olma kodları ile kullanılırken, medikal muhasebe açısından yapılan işlemlerin doğru şekilde düzenlenerek raporlanması ile kullanılmıştır. Bu kapsamda doğru bir raporlama için medikal muhasebe elemanının tecrübesinin önemli olduğu söylenebilir. Yapılan işlemlerin doğru şekilde düzenlenerek raporlanması, fazla prosedürün olması, özel hastaneler için önemi, SGK'ya raporlanmak üzere kurulan ve işleyişi oluşturan birim ve hastanın yatışından çıkışına kadar olan tüm işlemler kodlarıyla birlikte kullanılmıştır.

Ayrıca hastanın yatışından çıkışına kadar olan tüm işlemler kodu, hastanenin finansal işlemlerinden sorumlu birim ve SGK'ya raporlanmak üzere kurulan ve işleyişi oluşturan birim kodları birlikte kullanılmıştır. SGK'ya raporlanmak üzere kurulan ve işleyişi oluşturan birim ve hastanenin kalbi kodları birbiri ile ilişkilidir. Son olarak özel hastaneler için medikal muhasebenin önemi ve kurum içi eğitime katkı sunması kodları birlikte kullanılan kodlar arasındadır.

5. Sonuç ve Öneriler

Medikal muhasebenin özel sağlık kuruluşları içerisindeki yeri ve önemini belirlemek için yapılan bu araştırmada 8 katılımcıyla gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış mülakatlar sonucunda katılımcıların verdiği cevaplar doğrultusunda “Medikal Muhasebenin Tanımı ve Önemi”, “Kurum İçi Medikal Muhasebe”, “Sorunlar ve Çözüm Önerileri” ile “Birimde Çalışan Kişide Bulunması Gereken Yetkinlikler” başlıklı dört farklı tema oluşmuştur.

Kurum İçi Medikal Muhasebe teması içinde “Alandaki Yapılanma” kategorisinde medikal muhasebeciler en çok önem verilen kısmın iş akışının doğru şekilde kurgulanması olduğunu belirtmişlerdir. İş akışının doğru şekilde ilerlemesi finansal kaybı yok edecek ve aynı zamanda gelirleri de en üst seviyeye çekecektir. Alandaki yapılanma kategorisinden çıkarılabilecek diğer sonuçlar; tüm personelin birbirleriyle koordine şekilde çalışması ve medikal muhasebe konusunda görev dağılımı yaparak düzenleme ile rotasyon sonucu hata payının indirgenmeye çalışılması, genellikle özel sigortalar ve SGK olarak ikili birim şeklinde çalışılması, farklı branşlar arasında bilgi alışverişi gerçekleştirilmesi ve rotasyonun önemi, hastane içi birimler ve dışardaki kurumlarla etkileşimli çalışma, ayaktan günlük tedavi için gelenler ve yatan hastaların birim içinde ayrıştırılarak faturaların kesilmesidir. Ayrıca branş paylaşımı yapılarak uzmanlaşmanın artırılması ve birim içi rotasyon sonucu da çalışanların güncel tutulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Kurum İçi Medikal Muhasebe teması içinde “hastanedeki iş akışı” kategorisinde en çok tekrarlanan kod gerekliliklerin yerine getirilmesine yönelik sürekli kontroldür. Medikal muhasebe iş akışı süreci sürekli kontrollerle ilerlemektedir. Medikal muhasebe hastanın hastaneye girdiği andan itibaren hastaya yapılan her işlemlerle ilgilenmektedir. Bu yüzden medikal muhasebe yetkililerinin en büyük görevlerinden biri sürekli kontrol sağlama amaçlı tüm evrakların kapsamlı denetlenmesidir. Ayrıca medikal muhasebe süreci geriden takip ederek tüm işlemler bittikten sonra faturaların kesilmesi iş akışında dikkat çeken bir diğer konudur. Benzer biçimde Arık ve Yılmaz (2021) medikal muhasebenin dinamik ve çok yönlü bir sürece sahip olduğunu ifade etmişlerdir.

Medikal muhasebenin birlikte çalıştığı bölümler kurum içi ve kurum dışı olarak ikiye ayrılmıştır. Medikal muhasebeciler için kurum içinde hastane bilgi sistemleri yardımıyla hastaya yapılan tüm işlemleri kayda geçiren ve medikal muhasebe biriminin kullanımına hazır hale getiren tıbbi sekreterler en çok iletişime geçilen kurum içi personellerin başında gelmektedir. Ayrıca kurum içi alt kategorisinde çıkarılan diğer sonuçlara göre; medikal muhasebecilerin iş akışını doğru ve sağlıklı ilerletebilmek için tüm birimlerle çalışmak zorunda olduğu, özellikle doktorlarla, bilgi işlem birimiyle, hastane yönetimiyle, satın alma birimiyle, hemşirelerle iletişimlerinin çok önemli olduğu vurgulanmıştır. Kurum dışı alt

kategorisi incelendiğinde medikal muhasebe yetkililerinin kurum dışında en fazla birlikte çalıştıkları kurum SGK olarak belirlenmiştir. Medikal muhasebe yetkilileri özel hastanelerde kestikleri faturayı SGK'ya göndermektedir. Aynı zamanda SGK tarafından gönderdikleri faturaları denetlenmektedir. Gerektiğinde de itiraz süreçleri işletilmektedir. Kurum dışı alt kategorisinde çıkarılan diğer sonuçlara göre; entegre ya da afiliye olarak ortak çalışılan kurumlar olan üniversite hastaneleri, hizmet ya da malzeme alımı yapılan diğer kurumlar, il ve ilçe sağlık müdürlükleri ve diğer özel hastaneler olarak belirlenmiştir.

“Medikal muhasebenin tanımı ve önemi” temasında medikal muhasebenin “SGK'ya raporlanmak üzere kuralları ve işleyişi oluşturan birim” ve “hastanenin kalbi” olarak tanımlandığı görülmüştür. En ufak gelirlerin bile çok önemli olduğu sağlık işletmelerinde gelir kaybına uğramamak ve gelirleri zamanında tahsil edebilmek oldukça önemli hale gelmektedir. Hastanelerin gelirinin çok büyük kısmının da medikal muhasebe birimi tarafından düzenlenen işlemler sonucunda SGK'dan elde edildiği düşünüldüğünde hastanenin kalbi ifadesi yanlış olmayacaktır. Medikal muhasebe aynı zamanda SGK tarafından kesilen faturalardaki yanlışlık ya da eksiklikler sonucunda hastaneyi gelir kaybına uğratma olasılığına sahip bir birimdir. Gelirlerin tahsil edilememesi özel sağlık kuruluşlarını iflas dahil olmak üzere çok olumsuz süreçlere sürükleyebilir. Bu nedenle medikal muhasebe hastanenin varlığını devam ettirebilmesi açısından hayati bir noktada yer almaktadır.

Medikal muhasebenin yeri ve önemi kategorisinde medikal muhasebe yetkilileri yapılan işlemlerin doğru şekilde raporlanmasının önemini vurgulayarak bu şekilde hastanenin gelirlerinin artabileceğine inandıklarını ifade etmişlerdir. İşini iyi yapan medikal muhasebe yetkililerinin daha doğru ve eksiksiz girişler yaparak gelirleri katlayabileceği, buna karşın işini eksik ya da hatalı yapan medikal muhasebe yetkililerinin gelirleri eksilteceği ve hatta kurumu SGK'nın cezalarına maruz bırakabileceğini belirtmişlerdir. Medikal muhasebenin yeri ve önemi kategorisinden çıkarılacak diğer sonuçlar; özel hastaneler için medikal muhasebe biriminin oldukça önemli olduğu, hastanenin elde ettiği gelirler hususunda temel bir noktada yer aldığı, medikal muhasebe biriminin kurum içi eğitime katkı sunarak temel işleyişi oluşturduğu ancak yine de yöneticiler tarafından birime yeterince önemin gösterilmediğidir. Araştırma sonuçları medikal muhasebenin önemine atıfta bulunarak sektördeki deneyimler ve işin süreçlerini ifade eden Kördeve (2017) ve muhasebe sistemleri ile olan ilişkisi, kendine özgü olan özellikleri ve fonksiyonları sebebiyle medikal muhasebenin gelecekte daha etkin bir rolde olacağını öne süren Nazlıoğlu (2020) ile benzerlik göstermektedir.

“Birimde çalışan kişide bulunması gereken yetkinlikler” temasında “medikal muhasebe personeline bulunması gereken özellikler” başlıklı kategori incelendiğinde en çok tekrar eden ifadelerden ilkinin tecrübe olduğu görülmektedir. Medikal muhasebe birimi üstünde uzmanlaşma gerektiren bilgiler ve iş aklısı içerdiğinden personellerin tecrübeli olması aranan özelliklerin en başında gelmektedir. Ayrıca tecrübe istenmesi, yükseköğrenim sırasında bu konuda yeterli eğitimin alınamayışından dolayı mesleki bilginin sadece iş başında öğrenilebilmesiyle de ilişkili olabilir. Gerekli diğer özellikler, öğrenmeye açık olma, sağlık alanına hâkim olma, sabırlı olma, mantık yürütebilme, ayrıntılara önem verme, mevzuat bilgisine sahip olma, analitik düşünebilme, yenilikleri takip etme, çözüm odaklı olma ve araştırma yapma olarak belirlenmiştir. Katılımcıların sağlık yönetimi bölümü mezunlarının yetkinliklerini değerlendirdikleri ifadeler “sağlık yönetimi bölümü mezunlarının yetkinliğini değerlendirme” kategorisi başlığı altında kodlanmıştır. Yetkililerin en çok ifadede buldukları kodların başında medikal muhasebenin sahada öğrenilmesi kodu gelmektedir. Medikal muhasebe yetkilileri sağlık yönetimi mezunlarının medikal muhasebe konusunda bilgileri olmadığını ifade etmişlerdir. Mevcut araştırmayı destekler nitelikte Akdoğan (2024) araştırmasında sağlık sektöründe medikal muhasebe alanında sağlık yönetimi mezunlarına dair bir talep olmadığını belirtmiştir. Medikal muhasebe alanında çalışacak kişilere tavsiye kategorisi altında en çok ifadede bulunan kod güncelliğini koruma kodu olarak belirlenmiştir. Medikal muhasebe yetkililerine göre

güncelliğini korumak ve sürekli yeni bilgilere açık olmak medikal muhasebede çalışacak kişilere önerilmektedir. Yine aynı şekilde titiz ve sabırlı olmak, iletişim becerilerinin yüksek olması, yapılan işe hâkim ve kontrollü olmak, işini sevmek medikal muhasebe yetkilileri tarafından tavsiye edilen nitelikler arasında görülmektedir. Medikal muhasebe alanında çalışacak kişilerin sektörün beklediği yetkinlikleri taşıması önemlidir çünkü SGK'ya ve diğer kurumlara yapılacak faturalandırmalar sonrası kurumun ulaşacağı eksiksiz ve kesintisiz gelirler bu alanda çalışan kişilerin yeterince kalifiye olmalarıyla doğrudan ilintilidir. Arık ve Yılmaz (2021) da sağlık kuruluşunun hak etmiş olduğu gelir bütçesinin medikal muhasebe alanında çalışanların azmi ve özverisine bağlı olduğunu ifade ederek, alanda çalışanların sahip oldukları yetkinliklere dikkat çekmiştir.

Medikal muhasebe yetkililerinin bu alanda yaşanan sorunlar ve bu sorunlara yönelik çözüm önerilerine ilişkin söylemleri “sorunlar ve çözüm önerileri” teması altında toplanmıştır. İş akışında karşılaşılan sorun kategorisi altında en çok tekrar eden kod evrak işlerinden kaynaklanan sorunlar kodu olarak belirlenmiştir. Medikal muhasebe birimine özel sağlık kuruluşunun nerdeyse her biriminden evraklar ve veriler gelmektedir. Medikal muhasebeciler en çok sorun yaşanan kısmın bu verilerin sağlıklı gelmemesinden gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Bu kategorideki diğer sonuçlar; dijital araçlardan hastane bilgi sistemleri ya da MEDULA kaynaklı sorunlar, veri gönderen personellerin dikkatsizliği sonucunda personel kaynaklı sorunlar, diğer birimlerdeki çalışanların gereklilikleri yerine getirmemesi kaynaklı sorunlar ve SUT yorum farkı kaynaklı sorunlar ile hastalardan kaynaklı sorunlar ile personel sirkülasyonunun fazla olmasından kaynaklanan öğrenme gücü ve yetişmiş personel eksikliğinin hissedildiği sorunlar olarak vurgulanmıştır. Korkmaz ve Tercan (2023) araştırmalarında medikal muhasebe çalışmalarında yapay zekâ, makine öğrenimi, veri madenciliği ve otonom sistemlerin kullanımının artması gerektiğini vurgulamıştır. Mevcut araştırma evraklardan, dijital sistemlerden, hastane bilgi sistemlerinden ve personel dikkatsizliğinden kaynaklanan sorunların varlığına dikkat çekmektedir. Bahsedilen teknolojilerin medikal muhasebe süreçlerinde daha aktif kullanımı bu sorunların pek çoğunun önüne geçebilmeye yardımcı olacaktır.

Medikal muhasebe yetkililerinin iş akışında karşılaşılan sorunlara ilişkin çözüm önerileri söylemleri medikal muhasebe iş akışında düzenlenmesi gereken noktalar kategorisinde değerlendirilmiştir. Medikal muhasebe yetkililerinin en önemli rollerinden birisi de eğitim olarak öne çıkmıştır. Medikal muhasebe birimi gerektiğinde tıbbi sekreterler ve sağlık personellerine hizmet içi eğitimler düzenleyerek gerekli hususlar hakkında bilgi vermektedir. Aynı zamanda bu kategori altında yeni teknolojilerin kullanılması ve dijitalleşmenin bir an önce sağlanarak kağıt ve gereksiz evrak yükünden kurtulmanın önünün açılması, diğer birimlerden raporlamaya yönelik görevlerin eksiksiz yerine getirilmesi hususunda gerekli teşvikin sağlanması, özellikle personel alımında medikal muhasebenin karar mekanizmalarına dahil olması böylelikle gerekli işlemlerin daha doğru ilerleyeceği son olarak da SGK itiraz komisyonlarının işlevsel bir biçimde çalışmadığı gerekli düzenlemelerin ivedilikle yapılması gerektiği değerlendirilmiştir.

Bu araştırmada oldukça karmaşık ve girift bir yapı olan medikal muhasebenin özel hastaneler için yeri ve önemine değinilmiş ve medikal muhasebe süreci kapsamlı bir biçimde açıklanmaya çalışılmıştır. Sonraki araştırmalarda SGK ve medikal muhasebe arasındaki yapısal ilişki ve idari para cezalarının sebep ve sonuçları ile medikal muhasebe süreçlerinin birimler ve işleyiş bazında detaylı incelenmesi konuları çalışılabilir. Ayrıca literatürde sağlık yönetimi eğitimi alan öğrencilerin medikal muhasebe hakkındaki farkındalıklarını ölçmeye ve artırmaya yönelik akademik çalışmalara da ihtiyaç vardır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi 5.12.2022 tarihli Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurul Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Çalışmanın tamamı iki yazar ile birlikte oluşturulmuştur.

Çıkar Beyanı

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Akdoğan, R. (2024). Sağlık Sektörü Muhasebe İş İlanlarında Sağlık Yönetimi Mezunu Talebinin İncelenmesi. *Financial Analysis/Mali Çözüm Dergisi*, 34(182), 521-547.
- Akkuyu A. (2020). Özel Hastanelerde Medikal Muhasebe Uygulamaları ve Medikal Muhasebeye Bağlı İç Kontrol Mekanizmasının Testi Özel Bir Hastane Uygulaması [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Arık, Ö. ve Yılmaz, F. Ö. (2021). Sağlık Kurumlarında Medikal Muhasebe Süreçleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 4(2), 34-42.
- Ashworth, P. ve Greasley, K. (2009). The phenomenology of approach to studying: The idiographic turn. *Studies in Higher Education*, 34, 561-576.
- Aytekin, A. G. Ç. ve Aytekin, S. (2010). Türkiye’de sağlık hizmetleri ve kamu sağlık harcamalarının finansmanı. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 163-184.
- Bengtsson, M. (2016). How to plan and perform a qualitative study using content analysis. *Faculty of Health and Society*, 2, 8-14.
- Bozdemir, E. (2019). *Sağlık İşletmelerinde Maliyet Muhasebesi ve Analizi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Creswell, J. W. (2013). *Research Design: Qualitative, Quantitative, And Mixed Methods Approaches*. New York: Sage.
- Çevik, E. ve Sarıçipek, R. (2023). Türkiye’de medikal muhasebe uzmanlığı: aranan nitelikler ve beklentiler. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 155-162.
- Daşdemir, E., Oguz, M., Atalay, M., Bilgin, V., Testik, M. ve Soydan, G. (2013). Improving Hospital Billing Processes for Reducing Costs of Billing Errors. *European Network for Business and Industrial Statistics (ENBIS) 13 Conference Ankara/Turkey*.
- Finkler, S.A., Calabrese, T.D. ve Smith, DL. (2022). *Financial Management for Public, Health, and Non-For-Profit Organizations*. Washington: CQ Press.
- Flick, U. (2014). *An Introduction To Qualitative Research*. New York: Sage.
- Gençtürk, M. ve Cansever, İ. H. (2016). Üniversite hastanelerinin faturalama sürecindeki sorunları üzerine bir araştırma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(3), 225-239.
- Guetterman, T.C. ve James, T.G. (2023). A software feature for mixed methods analysis: The MAXQDA Interactive Quote Matrix. *Methods in Psychology*, Volume 8.
- İstanbuluoğlu, H., Güleç, M. ve Oğur, R. (2010). Sağlık Hizmetlerinin Finansman Yöntemleri. *Dirim Tıp Gazetesi*, 85, 86-99.
- Kerlinger, F. N. ve Lee, H. B. (1999). *Foundations Of Behavioral Research*. New York: Harcourt College Publishers.
- Keskin, H., Aksoy, Z. ve Fidan, S.Ş. (2021). Yönetim ve organizasyon araştırmalarında yorumlayıcı fenomenolojik analiz yönteminin kullanılması: Sistemik bir inceleme. *Business & Management Studies: An International Journal*, 9, 1437-1451.
- Kılınc, S., ve Boztosun, D. (2024). Sağlık İşletmelerinde Medikal Muhasebe Perspektifinde Faturalandırılmayan İşlemlere Yönelik Tahakkuklar. *Denetçim* (29), 35-46.
- Korkmaz, E. ve Tercan, Ş. (2023). Medikal Muhasebe ve Sağlık Hizmetlerinin Etkin Yönetilmesindeki Rolü. *Sayıştay Dergisi*, 34,130, 441-466.

- Kördeve, M. (2017). Sağlık Ödemelerinde Yeni Bir Kavram: Medikal Muhasebe. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(2), 1-13.
- Küçük, A. (2022). Sağlık Hizmet Ödemelerinde Usulsüzlük Türleri ve Mücadele Stratejileri. *Sayıştay Dergisi*, 33(127), 585-607.
- Nazlıoğlu, B. (2020). Sağlık işletmelerinde muhasebe sistemi perspektifinde medikal muhasebe. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 533-550.
- Orhaner, E. (2006). Türkiye’de Sağlık Hizmetleri Finansmanı ve Genel Sağlık Sigortası. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-21.
- Pirim, E. ve Bulut, S. (2022). Kamu Hastanelerinde Gelir Döngüsünün Değerlendirilmesi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 8(3), 315-333.
- Rädiker, S. ve Kuckartz, U. (2020). *Focused analysis of qualitative interviews with MAXQDA: Step by step*. Berlin: MAXQDA Press.
- Rodriguez-Martinez, M., Valdivia, H., Rivera, J., Seguel, J. ve Greer, M. (2012). Medbook: A CloudBased Healthcare Billing and Record Management System. *2012 IEEE Fifth International Conference on Cloud Computing*, 899-905.
- Sayım, F. ve Temir, Y. (2014). Sağlık Hizmetlerinin Faturalanması İçin Yönetim Süreçleri ve Uygulamada Yaşanan Sorunlar-Kamu Hastanesi Örneği. 8. *Sağlık ve Hastane İdaresi Kongresi* KKTC, 10-12 Eylül, 1479-1792.
- Sayım, F. (2016). Kamu Hastanelerinde Muhasebe İlintisi Kurulan Faaliyetler ve Özel Hastane Karşılaştırması-Yalova Örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayı, 672-684.
- Şenol, A. ve Metin, M. H. (2022). Sağlık İşletmelerinde Medikal Muhasebe Uzmanlığı ve Önemi. *Scientific Journal of Innovation and Social Sciences Research*, 2(2), 111-121.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılabilecek nitel bir araştırma tekniği: görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24, 543-559.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Nitel Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

The Changing Role of the Architect from Craftsmanship to Artificial Intelligence Environment in Historical Context

Aslı YILDIZ¹, Gizem ÖZKAN ÜSTÜN², Fulya Pelin CENGİZOĞLU³

Zanaatkarlıktan Yapay Zekâ Ortamına Tarihsel Süreçte Mimarın Değişen Rolü

Öz

Mimarlar Modernite ile birlikte yapı ustaları, zanaatkarlar ve mühendislerden farklılaşmış bir kimlik, sosyal statü ve pozisyon edinmişlerdir. Bu çalışmanın gözlemi benzer bir radikal değişimin oluşmaya başladığına dair imlerin varlığıdır. İçinde bulunduğumuz enformasyonun, bilginin, teknolojik imkânların artışının çağında art arda gerçekleşen hızlı değişiklik ve devrimlerin etkisiyle mimar kimliğinin yeniden ele alınması gerekliliği gündeme gelebilir. Günümüz mimarlarının sahip olması gereken bilgi ve becerilerin farklılaşması, yapay zekâ, meta verse, blok zinciri, makine öğrenmesi, dijital ikiz gibi sistemler ile mimarların tasarlama biçimleri ve temsil teknikleri dönüşüme uğramaktadır. Bu bağlamda, çalışma tarihsel süreçte mimarın değişen rolü üzerinden kimliğindeki değişiklikleri saptamaya çalışır. Tarihsel süreç içerisinde mimarın rolünün stabil olmayan, devamlı / devingen bir değişime tabi olduğu sonucuna ulaşır.

Anahtar Kelimeler: Mimar, Mimarlık Mesleği, Mimarlık Mesleğinin Tarihi, Mimari Kimlik, Yapay Zekâ

The Changing Role of the Architect from Craftsmanship to Artificial Intelligence Environment in Historical Context

Abstract

Architects differentiated themselves from master builders, craftsmen, and engineers, acquiring a distinct identity, social status, and position with modernity. The observation of this study indicates the presence of signs that a similar radical change is beginning to emerge. The knowledge and skills that contemporary architects need to possess are diverging with the incorporation of systems such as artificial intelligence, metaverse, blockchain, machine learning, and digital twins into the process, thereby transforming the ways architects design and represent. In this context, the study attempts to identify changes in the architect's identity through the evolving role of the architect in the historical process. It concludes that the role of the architect throughout the historical process is not stable but subject to continuous and dynamic change.

Keywords: Architect, Architectural Profession, History of Architectural Profession, Architectural Identity, Artificial Intelligence

¹ Arş. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, aslydz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0408-1533>

² Arş. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, gizemozkanustun@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9559-0389>

³ Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, pelincengizoglu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9133-6858>

1. Introduction

Architecture has played a significant role throughout human history in responding to the needs of societies, shaping living spaces, and reflecting aesthetic values. Throughout the historical process, architects have not only considered aesthetic concerns but also functionality, sustainability, and social requirements when constructing their buildings. For this reason, the social, political, and technological developments of the period changed the context of the period and also affected the professional discipline. Balamir (1996: 4-6), in his study examining the radical changes in the architect's identity, argues that the professional role of the professional architect has changed with different understandings in the process from the classical disciplinary structure to a structure with increased uncertainty. Torabi and Brahman (2013) argue that since the profession of architecture requires a dynamic mindset, it is a discipline shaped by many cultural, intellectual, and social factors. Therefore, the profession has a multi-factorial, multi-component structure that undergoes rapid change and adapts. In this case, it becomes essential to determine which roles determine the architect's identity. Understanding the intellectual structures that shaped the identity of architects throughout the historical process can only be achieved by understanding the context of the period. Such historical research will pave the way to infer the current situation. Understanding the architect's role today is also important in terms of future projections. Today, the role of architecture and the architect is changing faster than expected. Factors such as the rapid advancement of technology, globalization, homogeneous and heterogeneous environments, increase in information, and increasing environmental problems deeply affect the role and responsibilities of the architect. Every new development prepares the present for the future before the architectural environment of the future is created. Such changes and developments are happening faster than ever. Therefore, it is essential to discuss the role of the architect of the future.

Doxiadis (1963) emphasized that while the postmodern period had just begun, the role of the architect had changed, and his responsibilities had increased. According to him, the architect should have the responsibility to be both a producer and a social creator and to direct trends. Burr and Jones (2010), who examine the role of the architect in the construction process today, underline that the changes experienced to date have not paradoxically reflected the identity of the architect and also state that significant differentiations have been detected. According to their research, the architect has new areas of responsibility during the construction process, and the areas in which he needs to know have increased. In the future, it is anticipated that architects will be active in a broader spectrum, not only in the physical design of structures but also in understanding the social and cultural dynamics of societies, ensuring environmental sustainability, and integrating technological advancements (Özbay, 2023).

The identity and role derived from the professional practice of architecture are strongly intertwined with the economic, social, political, and cultural elements of the periods experienced. Changes and transformations in these elements lead to changes in the role of the architect (Sezgin, 2005). Based on all these discourses, the discussion of the future of architecture and what the identity and role of the architect will evolve into always remains current. In the world that is changing faster than ever in the first quarter of the 21st century, the transformation of the future of architecture seems inevitable. In this case, taking a position on the architect's identity is valuable.

This article examines how the identity of architects has evolved in the changing context from their historical role to speculative discussions about their future transformation. In this context, the study attempts to identify changes in the role and identity of architects throughout different historical periods. It explores the societal, economic, and sociological events and phenomena that have shaped each period and influenced changes in the identity of architects. The findings regarding the formation

of identity stemming from the roles acquired by architects in different periods are presented in a tabular format in the conclusion section.

2. Method

In this study, in order to define the changing role and identity of architects throughout the historical process, the factors leading to this change have been investigated. The role and identity of architects have been examined in seven different periods in the study: from Ancient to Medieval times, the Renaissance Period, the Industrial Revolution, Modernism, the Postmodern Era, the recent past to the present, and the future. A brief description of each period has been provided, highlighting the socio-cultural factors prominent during each period. Within these periods, the positioning of architectural practice and architects has been addressed. The information gathered from the examined periods is discussed in the conclusion section, and possible identities representing architects throughout the historical process are presented in a table.

3. Results

3.1. Origin and Traditional Role of the Architect from Ancient to Medieval Times

The profession of architecture dates back to the 3rd millennium BCE (Dostoğlu, 2003). In ancient times, architects were typically versatile individuals with a diverse range of skills. Those who constructed the pyramids and temples in Egypt were knowledgeable in mathematics, engineering, and astronomy. Similarly, Greek and Roman architects combined aesthetic and technical knowledge to build temples, theaters, and baths. Architects in antiquity often led a group of craftsmen or workers and actively participated in every stage of a project. However, during this period, architects were not regarded as having a professional identity in the modern sense; rather, they were considered as artists and master craftsmen. According to Greek philosopher Plato (c. 461–322 BCE), architects were not mere laborers but masters of labor; they were providers of knowledge rather than manual laborers. According to the Roman architect and writer Vitruvius (c. 80–15 BCE), an architect was a versatile individual knowledgeable in various fields (Vitruvius, 1960).

As the transition from ancient times to the Middle Ages occurred, the identity and role of the architect underwent significant changes. While architects were highly respected and protected in ancient times, this changed in the Middle Ages, where the notion of the "architect of the universe" prevailed. The Catholic Church shaped medieval Europe and all aspects of society. Due to the belief that "God is the creator of everything done in the name of God," there are no records of artists or architects from this period in Christian medieval times. The prevailing idea during that time was that the creator of the universe was God (Tümer et al., 2003). However, despite the authority of the Church, the architect held a position beyond that of a craftsman in the Middle Ages. As evident from the description provided by Alberti, one of the prominent architects of the period, in his Latin work "De Re Aedificatoria" written in 1452, the architect was a person who used his own intellect and power to create forms to be executed by the workers during construction (Leach, 2015). These words emphasized that the architect was a person who thought differently from a craftsman (Leach, 1995).

Figure 1. An engraving showing the German Architect Erwin von Steinbach and his family in the Middle Ages (URL-1)

In the Middle Ages, architects were expected not only to possess technical knowledge but also to show respect for religious beliefs and the authority of the Church. During this period, architects worked within the guild system, which served as the social professional organizations of the medieval era. Guilds, which brought together professionals in the field, were particularly significant environments for masons. Until the Enlightenment period, education processes were governed by these guild systems based on certain principles. Guilds, which held an important place among social professional organizations, introduced certain standards to the apprenticeship system. This system entailed a traditional arrangement based on a fundamental agreement between masters and apprentices. While the master transmitted their craft to the apprentice, the apprentice was typically obligated to work alongside their master for a certain period (Davis, 2006). In this guild system, apprentices were required to complete their knowledge of tradition in order to become a master craftsman, necessitating a seven-year period (Louw, 1995).

Thus, it can be inferred that from the Ancient to the Medieval period, the role of the architect and hence their identity was significantly influenced by religion, art, and science. A versatile professional identity was effective in gaining respectability during these periods. The role of the architect stood out in this regard.

3.2. Renaissance: The Architect in the Role of the Artist

The Renaissance period marks a significant turning point in the history of architecture, shaping the identity of architects to a considerable extent. The Renaissance was a period of rediscovery of the ancient Greek and Roman cultures and their influence on art and architecture. During this period, architects began to be increasingly recognized as artists and scholars (Germaner, 2008).

With the decline of the dominance of the Church, individuals began to develop social awareness. The Renaissance was a period of exploration of humanity. In the Middle Ages, humans were deemed of little value, but during the Renaissance, they began to understand their own worth. Consequently, during the Renaissance, the boundaries between art and science blurred, and architects were not only involved in the design and construction of structural projects but also in fields such as mathematics, geometry, and optics. Famous figures like Leonardo da Vinci worked not only in architecture but also in painting, sculpture, and science. During this period, freed from the oppression and authority of the Church, architects embraced human-centered design. Studies based on human anatomy and proportions highlighted the importance of human scale in architectural design. In the Renaissance, the identity of the architect took on a more distinctive character. Architects gained more autonomy and artistic freedom, and they began to see themselves as artists. During this period, they started to add their signatures to their works and to develop individual ownership and identity (Conti, 1997).

Figure 2. A depiction showing Vincenzo Scamozzi, one of the Renaissance architects (1548-1616) (URL-2)

It can be argued that with the Renaissance, the professional identity and societal prestige of architects increased. Architects redefined themselves by combining art, science, and technology, laying the foundations for modern architectural practice. During this period, numerous architects such as Alberti, Vignola, Serlio, Palladio, and Scamozzi contributed to the development of architectural literature and theory through their publications (Burckhardt, 1995). The architects of the time solidified and differentiated their professional identities through precise drawings, handbooks, and theoretical writings, thus specializing and distinguishing themselves (Larson, 1982).

It is possible to infer that during the Renaissance, the identity of the architect, holding the creative power of an era prioritizing art and philosophy, was woven with intellectual and artistic roles.

3.3. Industrial Revolution: Professionalization and Identity Formation

The First Industrial Revolution brought significant changes to the field of architecture, reshaping the identity of architects to a large extent. Alongside technological advancements in construction and building material production, the Industrial Revolution facilitated the design and production of more complex and intricate structures. This evolution led to a shift in the perception of architects from artisan architects to engineering-oriented professionals (Özgüner, 2007).

With the Industrial Revolution came intense rural-to-urban migration, defining new areas of responsibility for architects such as urban planning and city development. The industrial production capabilities of the era popularized the manufacturing and standardization of building materials. Skyscrapers, factories, public institutions, railway stations, bridges, exhibition halls, low-income housing, and state universities began to be constructed during this period. Simultaneously, the professionalization of the architectural profession accelerated. Architectural services began to establish direct connections with various segments of society during this period (Clark, 1996).

Architectural schools and educational programs proliferated during this period, allowing architects to receive more disciplined training and develop their professional skills. Significant changes also occurred in architectural education curriculum. In 1671, the establishment of the Royal Academy of Architecture by Louis XIV separated architectural education and professional practice (Balamir, 1985). In 1793, the Royal Academy of Architecture merged with the Academy of Painting and Sculpture to form the Ecole des Beaux Arts school. This establishment marked the transition to a state-controlled open education system for the first time (Balamir, 1995). In conclusion, the Industrial Revolution initiated the professionalization and institutionalization of the architect's identity.

3.4. Modernism: The Modern Architect

Modernism was predominantly an innovative approach that prevailed in the early 20th century. The social phenomena that constituted modernism were primarily industrial and democratic changes. With modernism, functionality came to the forefront in the understanding of space in architecture. The main reason for the prominence of these principles was the belief that the housing problem and economic difficulties that emerged from the 18th century onwards could be overcome with functional architecture. The emphasis on function in architectural designs and the role assumed by architects were reflected in various ways. Housing began to be seen as a machine for living in, with the architect being the person who commands this machine. While all kinds of ornamentation were rejected in design, simplicity and plainness began to take precedence.

With the recovery process after World War II, the social and societal responsibilities of architects also increased. Architects found themselves in a process of social and spatial reconstruction. Architects of the period produced proposals and projects that questioned the existing order and aimed for change by considering theory, art, humanities, and practical applications together. In this process, the architect took on roles such as savior, social doctor, and utopian, assuming a responsibility and authority that transcended their own limits (Güzer, 2009). Since Modernism, architects have acquired a distinct identity, social status, and position differentiating them from craftsmen and engineers. Creative architects, bureaucratic architects, proletarianized architects, companies, and the image of the stylish male architect smoking a pipe are the products of this period (Yüksekli, 2004).

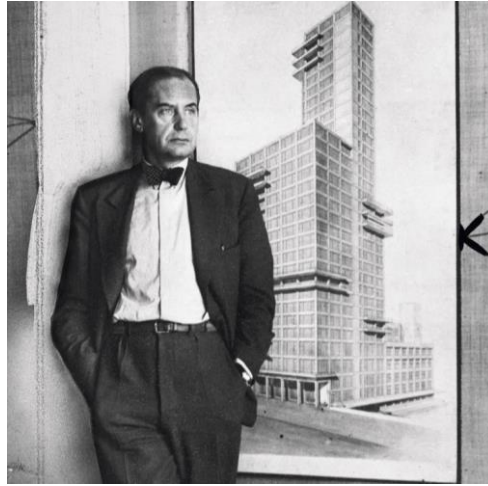

Figure 3. Modernist architect Walter Gropius in front of the Turbine Tower in Chicago (URL-3)

With Modernism, architects began to engage not only in building design but also in a wide range of activities such as urban planning, environmental landscaping, and social issues. The progressive and innovative ideals of Modernism enabled architects to utilize their design power to improve and transform society. Additionally, Modernism led to the adoption of an international architectural language beyond the architect's local identity. By embracing an international style, Modernism encouraged a universal design approach beyond local cultural and architectural elements. During this process, architects began to design more abstract and minimalist structures based on universal principles (Frampton, 2020).

Therefore, within the historical context, it is observed that the evolving identity of the Modernizing architect has taken on roles that are salvific, creative, and lifestyle-oriented. As a subject, the distinct aspect of the architect's identity comes to the forefront.

3.5. Postmodern Era: Diversifying Roles and Identities

After the 1950s, modernism began to encompass the entire world, shaping cities with once utopian architectural and urban images. This process reached a saturation point by the 1960s, and architects found themselves confronted with the "loss of the subject" thereafter (Karatani, 2021; Sim, 2006). In reaction to modernism's objectivity and uniformity, the postmodern architectural perspective began to dominate in the 1970s. Postmodern architecture was a pluralistic architectural approach that re-emphasized architectural elements from historical periods. It aimed to create a new process that was more subject-oriented and involved individuals making decisions based on their own identities, in contrast to the authoritarian, rigid, and harsh stance inherent in modernism (Roth, 2014). According to Roth (2014), postmodernism as a multi-layered period in the history of art and architecture has revealed and facilitated the power of the local, regional, and unique, preventing their homogenization (Eagleton, 2011; Roth, 2014).

Postmodernism is a rebellion in architecture against the singular value of modernism's concrete and glass, flat-lined glass and steel boxes. Architectural theorist Charles Jencks vehemently criticized modern architecture in his work "The Language of Post-Modern Architecture" (1977), condemning modern architecture with its concrete and glass, flat and ornamentation-free skyscrapers, and stating that modern architecture died with the demolition of the award-winning Pruitt-Igoe housing complex in 1972 (Jencks, 1977).

The pluralistic and diverse understanding of postmodernism has also reflected on the role and identity of architects. Postmodern architects have produced more diverse, flexible, and personal designs by drawing inspiration from different cultural and historical references. This has led architects to develop more original and diverse identities and has given rise to a new aesthetic understanding in architecture. Pluralistic architects have taken the place of individual/visionary architects in postmodernism. Postmodernism has embraced an understanding where different cultural and historical references come together instead of a single universal style. This has enabled architects to establish relationships with more diverse and multiple identities. At the same time, postmodern architects have questioned the monolithic and totalitarian approach of modernism and have proposed a human-focused, diverse, and layered architectural understanding. This has allowed architects to develop a critical perspective and produce more diverse and flexible designs (Çağlar, 2008).

Figure 4. Postmodernist architect Philip Johnson on the 1979 Time Magazine cover (URL-4)

It is possible to argue that along the path leading to the present day, behaviors have been introduced by the postmodern era that erode the perception of the architect's identity as autonomous,

totalitarian, and powerful. While exhibiting a resistance, the postmodernist architect, through their pluralistic approach, paves the way for a new type of formation of the architect's identity.

3.6. Architecture Practice from Recent Past to Present and the Reshaping Identity

In the post-postmodern era, the identity and role of architects have undergone continuous evolution. Throughout this process, various factors have shaped the architect's identity and design approaches. Influential factors in shaping the identity of architects in the post-postmodern era include the phenomenon of starchitects due to globalization, the concept of eco-architecture in response to sustainability, energy efficiency, and climate crises, as well as the emergence of AI designers and software programmer architects driven by advancing technology and artificial intelligence systems.

3.6.1. Starchitect

After the 1970s, globalization brought about a paradigm shift and rupture worldwide. With globalization, the Industrial Revolution ended, giving rise to a new type of economy and, parallel to this economy, a new social structure and ideological context emerged (Bell, 1973). Cities began to compete to attract capital, tourism, and transnational investments. At this point, the extravagant and extraordinary designs conceived by starchitects started to gain importance as an effective tool for cities to compete with each other. Starchitects were frequently utilized as a method to create images of creative allure. Popular architects and their star image became significant assets in the marketing of cities (Sklair, 2006). In fact, this phenomenon gradually transformed starchitects into media figures far beyond their architectural identities.

Figure 5. Depiction of architect Frank Gehry in the Simpsons cartoon (URL-5)

3.6.2. Eco Architect

"Eco architecture" refers to the design and construction of buildings that are environmentally friendly and energy-efficient, based on principles of environmental sustainability. The origins of this concept can be traced back to the mid-20th century with the increasing environmental concerns. Particularly in the 1970s, the rise of the environmental movement led to heightened awareness among people regarding environmental issues and the development of new approaches to address these problems. With technological advancements and increasing environmental regulations, the concept of eco architecture has gained importance and become a widespread practice, especially since the 2000s. Issues such as buildings generating their own energy, using fewer natural resources, and recycling resources have become part of the agenda of architects alongside the concept of eco architecture

(Özbay, 2023). Today's architects strive to create greener and more efficient buildings by embracing the principles of environmental sustainability.

In the current era, global-scale issues such as climate crisis, ecological degradation, and environmental problems, as well as social issues such as conflict, war, migration, disaster, housing and food shortages, population growth, and epidemics and pandemics have become increasingly prevalent. When all these factors are considered together, today's architect identity forms a profile of a businessperson who can manage different relationships, actors, and issues. Negative global and regional economic dynamics increasingly push architects towards becoming more business developers. Since the early 2000s, architectural service processes and practices requiring collaboration with other disciplines have increased. Therefore, in today's architectural environment, it is inevitable for architects to collaborate with various disciplines while considering environmental, economic, and social factors (Özgenel, 2023).

3.6.3. Artificial Intelligence Designer and Software Programmer Architect

In the latter half of the 20th century, with the accelerated processing power and increased memory capacity of computers, research in artificial intelligence gained momentum. Especially in the early 21st century, the use of artificial intelligence and software became widespread with the development of techniques such as big data analysis, machine learning, and deep learning. With the emergence of the Covid-19 pandemic in 2019, like in every sector, there was a rapid transition to the digital world in architecture as well. With the decrease in physical contact from person to person in daily life, workspaces were moved to digital environments or digital environments began to be used more actively from this point onwards (Yüksel and Yıldız, 2022). In this process, as artificial intelligence rapidly developed from 2022 onwards, the ways in which architects design and construct also began to change (Joshi, 2019). Computer and software technologies have now become involved in gathering, analyzing, and implementing information. Thus, the design and decision-making processes have both accelerated, and architects have started to dedicate more time to creative and original work by delegating routine and automation-based tasks to artificial intelligence systems. These developments not only influenced the design processes of architects but also reshaped their professional identity.

Thanks to digital technologies, architects have started to take into account design suggestions from software during the decision-making process. While these suggestions are within the limits set by the architect, digital design tools now function as design assistants (Zheng, 2018). Therefore, digital technologies are transforming and partly replacing some of the roles of architects. Currently, the inclusion of a much larger amount of data and variables in the architectural design process, along with the changes in the needs determined in buildings due to technology, significantly affect the architectural design process, which is already quite detailed and complex. The convergence of many more parameters and the involvement of artificial intelligence in the process have enabled architects to take on a more collective role in this process when making design decisions.

3.7. Speculation on the Role of Architects in the Current Context

In the future, the role and identity of architects will continue to evolve in response to technological, environmental, and societal changes. Technological innovations such as artificial intelligence, 3D printers, augmented and virtual reality, and the metaverse are expected to continue transforming the design processes of architects. According to Özerk (2015), it is anticipated that the development of digital technologies, primarily indicating a social potential, will not create a major rupture and change in the nature of the architectural profession, which encompasses all values related to history, culture, economy, politics, society, and humanity. The development of digital technologies is expected to

positively impact the profession by facilitating architectural design and production. Moreover, it is predicted that architects will always have the final say in this process (Özerk, 2015).

Like today, the global climate crisis, ecological degradation, and environmental problems will continue to encourage architects to develop more sustainable and environmentally appropriate projects in the future. Designing buildings that comply with green building standards and minimizing environmental impacts are expected to become significant roles for architects in the future. Sensitivity to sustainable design as a harmonious integration of design, materials, and technology is increasing. It is possible to say that this sensitivity will increase even more in the future and may even become a kind of necessity in the near future (Güzelkokar and Gelişen, 2019).

Factors such as increasing migration, population growth, and urbanization, which are continuing today, may require architects to focus more on living spaces, public buildings, and urban renewal. The changing needs of society and cultures will shape architects' design approaches and solutions.

Furthermore, it can be said that the architectural environment currently requires highly participatory and interdisciplinary complex design processes. While the creative role of the architect is still needed, determining the main principles of design by involving employers and other experts may indicate a potential for a fundamental change in the architect's role within the process.

The transformation of architectural knowledge in line with current developments and the transformation in power-sharing in shaping space, that is, the transformation of the recipients of buildings (users, property owners, the public, etc.) apart from architects, will also transform the practice of the profession (Özerk, 2015). It is predicted that employer demands will increase in the future due to the complexity of needs and the rapid rise in costs, leading to a limitation of the architect's scope of action (Özbay, 2023).

Considering the participatory structure in architectural design processes and the new and rapidly changing nature of globalization, it is conceivable that architects may take on different positions such as process management and consultancy.

4. Conclusion

In the process from ancient times to the present day, the role and identity of the architect have undergone significant changes, and it is predicted that in the fast-changing environment of the future, the architect's identity will continue to change and be redefined constantly. Architectural identity has always been a continuously changing and evolving structure, and it will continue to evolve in line with new trends and needs in the future.

This study examines how the identity of the architect has changed and transformed from ancient times to the present day. The image of the architect, perceived depending on the societal, cultural, and economic conditions shaping each period, has constantly changed. Although the periods are presented in a linear narrative in the study, it is important to consider the existence of actors attempting to prove the possibility of "deviant" paths within each period, which can shape future studies. Table 1 summarizes possible identities representing the architect in each period. Accordingly, in ancient times, the architect, who was knowledgeable about everything and held a highly respected and protected position, served as a clergyman under the authority of the church in the Middle Ages. With the Renaissance, the architect's artistic and intellectual aspect came to the forefront by breaking the church's pressure and authority. With the Industrial Revolution, the architect's identity began to institutionalize. The modernist architect is a visionary and utopian architect who takes on social responsibilities. The postmodern architect is libertarian and pluralistic. Today's and future architects embrace ecological and sustainable principles, embodying a identity harmonized with societal, environmental, and technological factors.

Table 1. The Changing Identity of Architects According to Historical Processes

No	Historical periods	The role and identity of the architect
1	From Antiquity to the Middle Ages	The Architect of the Universe, The Wise Architect, The Religious Leader
2	The Renaissance Period	Intellectual Architect, Artistic Architect
3	The Industrial Revolution	Corporate Architect, Professional Architect, Engineer Architect
4	Modernism	Visionary Architect, Creative Architect, Bureaucrat Architect, Proletarianized Architect, Savior, Social Doctor, Utopist
5	The Postmodern Era	Pluralist Architect
6	Architectural Practice from the Recent Past to the Present	Starchitect, Eco Architect, Software Architect
7	Future Architectural Practice	Business Developer, Manager Architect, Consultant

Considering their historical roles, the architect's identity today is not constituted solely by religion, art, or science. It doesn't seem easy to say that the most visible feature of the architect is intellectuality. The architect, who has reached the disciplinary separation of duties and multidisciplinary work beyond the engineer-architect stages, is not in search of a way of life or in the role of a savior who will change societies. Moreover, in this environment that is even more plural than in the 1960s, it doesn't seem easy to say that pluralism is reflected in today's architect's identity. We are moving towards a period where the concept of starchitect is gradually fading, and being an eco-architect cannot be a single identity.

The architect is not independent of the processes of change and transformation in society. Social changes affect both the architect's position and their thoughts and evaluations. In today's changing landscape, architects not only have to sustain their livelihood but also shoulder increased responsibilities towards nature, the built environment, and society. Sustainable design, a design philosophy that seeks to minimize negative impacts on the natural environment while maximizing the quality of the built environment, will continue to be one of the most significant inputs in the architectural design process, both now and in the future. Additionally, digital technologies will continue to shape the design processes of architects. In this case, speculation on the future role of the architect becomes essential because predicting responsibilities in advance affects both architectural education and the architect's sectoral position strategies.

Considering the speculation that the architect role will evolve into a business developer, manager, or consultant,

- Architectural theory will be the most crucial field that draws the future projection. In this context, education and the sector need to follow. It is a reference source for defining and understanding the architect's role. The architect's role in technological development and the change of world sociology will continue to be followed as a current issue in theory.
- It may be necessary to develop a strategy in architectural education to prevent artificial intelligence from removing the responsibilities arising from the architect's skills. Architectural education should provide the architect with the requirements of professional discipline and skills and the behavior of being a decision-maker. They should gain the mechanisms that will enable them to become a business developer, manager, or consultant. Architects should be trained on possible climate scenarios, so it may be necessary to establish sufficient knowledge of ecology as a default characteristic of every architect. Additionally, it may be required to develop economics-related courses that can be integrated into the economic structure of the developed and transformed capitalist world.

- In the architecture sector, architectural firms may need to develop strategies to adapt to the slippery slopes created by the capitalist world. It is essential from a sectoral perspective to closely follow all the developments in the world, taking as an example the multi-disciplinary large architectural firms with mechanisms that can work like a non-architectural company. Considering the inclusion of artificial intelligence in the sector, it may be necessary for the architect to take the correct position without losing his role and responsibilities and for the employment of architects to continue unabated.

As a result, the historical development of the architectural profession is a resource when creating future projections, and it will be necessary for architects to develop their imaginations and design the future by evaluating the current situation. The architect's self-education by anticipating his role will affect the future of the professional discipline. Possible threats and potentials should be well understood, and the currentness of professional identity and role issues should be considered. The subject should be detailed in this context in future studies.

Authors' Contributions to the Article

Author 1's contribution to the article is 33,3%, Author 2's contribution to the article is 33,3%, and Author 3's contribution to the article is 33,3%.

Conflict of Interest

There is not any conflict of interest in the study.

References

- Balamir, A. (1985). Mimarlık söyleminin değişimi ve eğitim programları. *Mimarlık*, 85/8, s.9-15.
- Balamir, A. (1996). Changes in the Discipline and Identity of the Architect: Classical-Academic and Modern Approaches to Profession, Education, Design. *The Graduate School of Natural and Applied Sciences of The Middle East Technical University*.
- Balamir, A. (1995). Modern mimarın kimliği ve disiplini: Mimarlık eğitiminde klasik ve modern yaklaşımlara bir bakış, *Mimarlık ve eğitimi forum 1: nasıl bir gelecek?*, İstanbul, 19-21 April, p. 353-364.
- Bell, D. (1973). *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*, NY: Basic Books.
- Burckhardt, J. (1995). *The civilization of the renaissance in Italy*. London: Phaidon.
- Burr, K. L. and Jones, M. S. (2010). The role of the architect: changes of the past, practices of the present, and indication of future. *International Journal of Construction Education and Research*, 6.122–138
- Clark, D. (1996). *Urban world/global city*, Routledge, London.
- Conti, F. (1997). *Rönesans sanatını tanıyalım*. İnkılap Kitabevi, İstanbul, s. 3-5.
- Çağlar, N. (2008). Postmodern anlayışta siyaset ve kimlik. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 369-386.
- Davis, H. (2006). *The culture of building*. England: Oxford University Press.
- Dostoğlu, N. (2003). Mimarlıkta kadının adı. *Arredamento Mimarlık*, S. 9, s. 71-74.
- Doxiadis C. A. (1963). A new role for the architect. *U.A. International Symposium on Architecture*, Mexican Union of Architects, Mexico, 9 Oct.
- Eagleton, T. (2011). *Postmodernizmin yanılsamaları*. (Çeviren Mehmet Küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Frampton, K. (2020). *Modern architecture: A critical history*, New York, Thames and Hudson.
- Germaner, S. (2008). "Rönesans", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. Yem Yayınları, İstanbul, C. III, 1341.
- Güzelkokar, O., Gelişen, G. (2019). Mevcut yapıların sürdürülebilir yeşil binalara dönüştürülmesi. *Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı 2(2), 76-90.
- Güzer, A. (2009). *Mimarlıkta geleceği düşünmek*. Ankara: Mimarlar Derneği 1927, 63-64.
- Jencks, C. (1977). *The language of postmodern architecture*. Rizzoli, New York.
- Joshi, N. (2019). Robotic process automation just got intelligent thanks to machine learning, *Forbes*.
- Karatani, K. (2021). *Metafor olarak mimari*, Metis Yayınları.
- Larson, M. (1982). 20. yüzyılın başlarında mimarlık mesleği, *Mimarlık*, S. 4, s. 2-7.
- Leach, A. (2015). *Mimarlık tarihi nedir?*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Leach, N. (1995). *Fracture and breaks, educating architects*, s. 26-29, Eds. Pearce, M., Toy, M., Academy Editions, Great Britain.
- Louw, H. (1995). Architectural education in a changing world, *Mimarlık ve Eğitimi Forum 1: Nasıl Bir Gelecek?*, İstanbul, 19-21 Nisan, s. 19-28.
- Özbay, H. (2023). Mimarın değişen rolü. *Batı Akdeniz Mimarlık Dergisi*, Sayı: 61, s. 5-6.
- Özerk, G.B. (2015). Mimarlık ve gelecek. *Batı Akdeniz Mimarlık Dergisi*, 58, s. 23-25.
- Özgenel, L. (2023). Mimar kimlikleri üzerine düşünceler. *Batı Akdeniz Mimarlık Dergisi*, Sayı: 62, s. 11-16.
- Özgüner, O. (2007). Mimarın üç şapkası. *Yapı*, 304, s.28-30.

- Roth, M. (2014). Postmodernism: Style and subversion 1970-1990 at the V&A, <http://www.dezeen.com/2011/09/26/postmodernism-style-and-subversion>.
- Sim, S. (2006). *Postmodern düşüncenin eleştirel sözlüğü*. (Çeviren Mukadder Erkan-Ali Utku). Ankara: Ebabel Yayınları.
- Sezgin, F. (2005). Mimarlığın geleceği üzerine kestirimler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9(3).
- Sklair, L. (2006). Iconic architecture and capitalist globalization, city: Analysis of urban trends. *Culture, theory, policy, action*. 10(1), 21-47.
- Torabi, Z. And Brahman, S. (2013). Effective factors in shaping the identity of architecture. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 15(1), 106-113.
- Tümer, G., Çolakoğlu, N., Sanlı, A., Ekinci, O., Karabey, H. (2003). *Mimarlık ve medya*. İstanbul: Mimarlar Odası İzmir Şubesi Yayınları.
- URL-1. <https://www.meisterdrucke.com.tr>, Son Erişim Tarihi: 10.04.2024
- URL-2. <https://ipfs.io>, Son Erişim Tarihi: 10.04.2024
- URL-3. <https://scaranoarchitect.com/walter-gropius/>, Son Erişim Tarihi: 10.04.2024
- URL-4. <https://www.archdaily.com/611169/ad-classics-at-and-t-building-philip-johnson-and-john-burgee>, Son Erişim Tarihi: 10.04.2024
- URL-5. <https://www.cosasdearquitectos.com/2014/10/sobre-frank-gehry-yo-icono/>, Son Erişim Tarihi: 10.04.2024
- Vitruvius, (1960). *The Ten Book on Architecture*, çeviri M.H.Morgan. New York: Dover Publications, s. 5.
- Yüksekli, A.B. (2004). Mimari/mekan, gündelik/mekan. *YTÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, s. 27-37.
- Yüksel, Ş. ve Yıldız, S. (2022). Metaverse dünyasında değişen sanal-gerçek mekanlar ve tasarımcının rolü. *7. Uluslararası Zeugma Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, Gaziantep.
- Zheng, H. (2018). Drawing with bots: Human computer collaborative drawing experiments. *Artificial Intelligence in Architectural Design*. s.128-131.

Factors Determining the Impact of Medical Tourism on Sustainable Development Goals: Evidence from Multiple Medical Tourism Stakeholders¹

Haşim ÇAPAR², Kübra İNAN³

Medikal Turizmin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Üzerindeki Etkisini Belirleyen Faktörler: Çoklu Medikal Turizm Paydaşlarından Elde Edilen Kanıtlar

Öz

Bu çalışmanın amacı, medikal turizmin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine (SKH) etkisini belirleyen faktörleri ortaya koymaktır. Bu çalışma, Temmuz 2023 ile Şubat 2024 tarihleri arasında beş kıtadan 1057 medikal turizm paydaşıyla tanımlayıcı kesitsel tipte gerçekleştirildi. Veriler çevrimiçi bir anketle toplandı. Belirleyicileri belirlemek için t testi, ANOVA, Pearson korelasyonu ve Çoklu Lojistik Regresyon analizi yapıldı. “Evet” ve “Fikrim Yok” arasında verimlilik ve sürdürülebilirlik (OR=1,101), politika (OR=0,975), etik (OR=1,035), altyapı (OR=1,917) ve önem (OR=1,045) arasındaki olasılık oranlarının anlamlı olduğu görüldü. “Hayır” ve “Fikrim Yok” arasındaki olasılık oranlarına bakıldığında, verimlilik ve sürdürülebilirlik (OR=1,063), politika (OR=1,022), etik (OR=1,024), altyapı (OR=1,081) ve bakım (OR=1,048) anlamlı bulunmuştur. Paydaşların medikal turizmdeki rolleri ve katılım düzeyleri, medikal turizmin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri üzerindeki etkisinin belirleyicileri olarak ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Medikal Turizm, Paydaşlar, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

Factors Determining the Impact of Medical Tourism on Sustainable Development Goals: Evidence from Multiple Medical Tourism Stakeholders

Abstract

The purpose of this study is to reveal the factors that determine the impact of medical tourism on sustainable development goals (SDGs). This study was conducted in descriptive cross-sectional type with 1057 medical tourism stakeholders from five continents between July 2023 and February 2024. Data were collected with an online survey. To determine the determinants, t test, ANOVA, Pearson correlation and Multi Logistic Regression analysis were performed. Odds ratios between “Yes” and “No Idea”, efficiency and sustainability (OR=1.101), policy (OR=0.975), ethics (OR=1.035), infrastructure (OR=1.917), and caring (OR=1.045) were found to be significant. Looking at the odds ratios between “No” and “No Idea”, efficiency and sustainability (OR=1.063), policy (OR=1.022), ethics (OR=1.024), infrastructure (OR=1.081), and caring (OR=1.048) were found to be significant. The roles and participation levels of stakeholders in medical tourism have been revealed as determinants of the impact of medical tourism on SDGs.

Keywords: Medical Tourism, Stakeholders, Sustainable Development Goals

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ The abstract of this study was presented as an oral presentation at the International Tourism, Culture and Economy Congress held on May 10, 2024. This study was supported by the Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TÜBİTAK) within the scope of the 2209-A University Students Research Projects Support Program.

² Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İİBF, Sağlık Yönetimi Bölümü, hasim.capar@dicle.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7056-7879>

³ Lisans Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, kubrainan040@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-9595-8504>

1. Introduction

It is stated that medical tourism, a new industry branch considered as an important export item, affects sustainable development goals (Butler and Szromek 2019; Hanefeld et al. 2017; Illario et al. 2019; Lotero 2022; Pessot et al. 2021; Rasoolimanesh et al. 2023; Siakwah, Musavengane, and Leonard 2020; Suess, Baloglu, and Busser 2018). In fact, a study by Suess et al. (2018) found that medical tourism has a positive effect on the growth of the local economy. Similarly, another study by Scheyvens et al. (2021) found that medical tourism increases the welfare of the country's citizens. It can be said that the education provided for the development of the medical tourism sector increases the quality education of the country (Musavengane and Simatele 2016; Siakwah et al. 2020), that quality education enables people to live a healthy and quality life (Gil-Lacruz, Gil-Lacruz, and Gracia-Pérez 2020; Ross and Van Willigen 1997), and therefore, medical tourism will increase the success rate of sustainable development goals. Because one of the sustainable development goals is to improve the health status of individuals.

At every stage of the positive impact of medical tourism on sustainable development goals, the roles and participations of health service providers and health tourists, and the government and other stakeholders who control or regulate these two sides, are quite diverse (Adams et al. 2017; Kamassi, Abd Manaf, and Omar 2020; Yilmaz, Capar, and Şeker 2021). It is thought that it will be important to examine the roles and participations of the main actors of a sector where such heterogeneous stakeholders work together in terms of sustainable development goals and to provide objective evidence. Therefore, this study focuses on examining the roles and participation levels of stakeholders in revealing the impact of medical tourism on sustainable development goals.

Some researchers, through their studies in different countries, have revealed who the stakeholders of medical tourism are, how these stakeholders define their roles in the sector, and how important their interactions are in medical tourism. However, it has been observed that research has not conducted a study examining the role and participation of medical tourism stakeholders in examining the impact of medical tourism on sustainable development goals. This study was designed to address this deficiency. This research has attempted to provide some evidence based on the role and participation levels of stakeholders in revealing the determinants of the impact of medical tourism on sustainable development goals.

2. Literature Review

Medical tourism is a tourism movement that has been carried out especially from developed countries to developing countries for the last decade (Carrera and Bridges 2006). It has been reported that this mobility has the potential to add economic strength to sustainable development goals and can play an important role in reducing poverty in developing regions (Alexis-Thomas 2020; Lotero 2022; Önder 2020; Scheyvens and Hughes 2019; Scheyvens and Laeis 2021).

The medical tourism industry is a complex structure that includes not only service providers but also travel agencies, patients, insurance companies, government and academics. Focusing on the roles and participation of stakeholders operating in this complex formation and their evaluations of the contribution of medical tourism to sustainable development goals shows the importance of this research (Uygun 2022). Effective evidence will be presented to the sector by revealing the determinants of the impact of medical tourism on sustainable development goals, depending on the role and participation levels of stakeholders in medical tourism. In this way, the development of the sector will be ensured (Johnston, Crooks, and Ormond 2015; Tsekouropoulos et al. 2024).

The multi-stakeholder structure of medical tourism requires different actors to reveal their roles, responsibilities and participation levels in its impact on sustainable development goals. This requirement can be fulfilled by measuring the role and participation of multiple stakeholders as revealed in the current study and their thoughts on the impact of medical tourism on sustainable development goals. Because governance and partnerships are also important phenomena that enable both the development of medical tourism and the fulfillment of sustainable development goals (United Nations 2021; United Nations-The World Commission on Environment and Development 1987; Vrontis et al. 2022).

In recent years, the medical tourism industry has become a driving force of sustainable development goals by enabling the export of healthcare services across borders, both facilitating access to the healthcare services needed by patients and affecting sustainability in different aspects. To understand the dynamics of this driving force, the interaction and cooperation between different stakeholders needs to be examined. This review is extremely important in terms of understanding the effects of medical tourism on sustainable development goals and shaping the future. Because medical tourism is a sector where many stakeholders do business together. By examining the roles and participation of these sector stakeholders, their opinions and thoughts in determining the sustainable development goals of medical tourism are extremely important (Adams et al. 2017; Collins et al. 2022; Jabbari et al. 2013; Kamassi et al. 2020; Yilmaz et al. 2021).

The contributions of medical tourism stakeholders to sustainable development goals play a critical role (Brown et al. 2020). This critical role-playing appears as medical tourism stakeholders' thoughts on sustainability and their activities in this field. The importance that different medical tourism stakeholders attach to sustainable development can only be understood by revealing the roles and participation levels of these stakeholders. Because the findings obtained from empirical studies on medical tourism stakeholders contribute to more accurate policies and strategies put forward for sector studies. This situation constitutes the motivation of this study.

In an empirical study conducted by (Çapar 2022), the effect of medical tourism on sustainable development goals was clearly demonstrated. However, unlike the related study, the current study tries to reveal the impact of medical tourism on sustainable development goals through evidence obtained from multiple medical tourism stakeholders. In this way, it will be tried to provide evidence about the future of medical tourism and sustainable development goals to sector representatives and policy makers.

3. Methods

3.1. Population and Sample

The research was conducted between July 2023 and February 2024 with 1057 medical tourism stakeholders from 25 different countries in the five continents.

This study was conducted in descriptive cross-sectional type. The model of the study is the relational screening model, which is a causal comparison subtype of quantitative research methods. The study complied with the Strengthening the Reporting of Observational Studies in Epidemiology (STROBE) statement's guidelines for reporting cross-sectional studies (Appendix 1).

Participants are people aged 18 and over who reside in one of the countries included in the medical tourism index and selected as a sample, and who voluntarily participate in the study among medical tourism stakeholders.

The population of this study consists of the countries included in the Medical Tourism Index published in 2021. Data were collected by online survey method from a sample of medical tourism

stakeholders in 25 different countries from the Americas, Asia, Middle East, Europe and Africa continents which are among the important destinations of this population. Corporate employees, patients and other medical tourism stakeholders were reached through purposive and snowball sampling methods from the United Kingdom, America, France, Germany, Costa Rica, Brazil, Morocco, Türkiye, India, Greece, Iran, Russia, Israel, Canada, Thailand, Singapore, Malaysia, Colombia, South Africa, Jordan, Egypt, Italy, Spain, Argentina, and Saudi Arabia.

3.2. Inclusion and exclusion criteria

Inclusion criteria; living in one of the countries included in the medical tourism index, being a medical tourism stakeholder (government, agency, health service provider, patient, academician, decision maker, etc.), knowing enough English to answer the survey prepared in English, volunteering to participate in the study, being over 18 years of age to be. Exclusion criteria: Not living in countries not included in the medical tourism index, and having a psychiatric disorder.

3.3. Data Collection Tools and Method

The data were collected with online survey by e-mail or social media platforms. Questions in the survey such as gender, age, marital status, family history of cancer, income, education level, stakeholder type, income, relationship and cooperation with other medical tourism stakeholders, different stakeholders should come together for the development of medical tourism, country, and compatible or integrated strategy and policy of medical tourism with sustainability were used to collect data of the participants' descriptives data. In addition to these demographic questions, the Multiple Stakeholder Roles and Participation Scale in Medical Tourism (MSRPS-in-MT) developed by the researchers and three options ("Yes", "No", and "No idea") question (Do you think medical tourism contributes to sustainable development goals?) was used.

First of all, the corporate contact information of the stakeholders in the countries where the research will be conducted was determined. Then, information about the study and the online questionnaire were sent to these corporate contact addresses. Stakeholders who agreed to participate in the study were asked to fill out the form. Those who did not accept participation in the study were thanked and the same process was repeated for other stakeholders. An invitation to participate in the study was sent by sending information about the study from the social media accounts of people who could not access their contact information from corporate information and who were thought to be stakeholders. The relevant questionnaire was directed to stakeholders who accepted the invitation to participate. This process proceeded in the same way for all stakeholders in different countries.

3.4. Validation Findings of (MSRPS-in-MT)

A draft scale consisting of a 31-item question pool was prepared by the researchers, benefiting from the opinions of academics who conduct academic studies on medical tourism and the theoretical literature. The 31-item draft scale was sent to experts and opinions regarding acceptance, rejection or correction of each item were collected. Correlation regarding expert opinions was examined. In this way, the final form of the items was given. The scale was prepared with a 5-point Likert type (1 = Strongly Disagree, 2 = Disagree, 3 = Neither agree nor disagree, 4 = Agree and 5 = Strongly Agree).

Four academic experts who work on medical tourism evaluated the question items of the 31-item MSRPS-in-MT scale in terms of suitability and understandability. Content validity was made based on the answers of the experts who evaluated each item. For this purpose, a form stating "suitable", "not suitable" and "needs correction" was sent to the experts for each item. The consistency between the answers given after these forms was examined. This fit was calculated for each item. As a result of this calculation, the lowest agreement was found to be 0.86 and the highest agreement was 0.92. 3 items

that three experts working on medical tourism said were "not suitable" were removed. With these corrections, a pilot test was conducted with the 28-item MSRPS draft scale.

The pilot practice was conducted with 389 people who were randomly selected from the population and were medical tourism stakeholders. Cronbach's alpha coefficient was used for the internal consistency of the MSRPS-in-MT total scale and sub-dimensions used in the pilot practice. Accordingly, the MSRPS-in-MT total scale Cronbach's alpha coefficient was 0.789. The Cronbach's alpha coefficient of the six sub-dimensions that make up the MSRPS-in-MT scale ranged from 0.713 to 0.893. These values are above the acceptable value of 0.70 (Taber, 2018).

Test-retest reliability was used to reveal whether the MSRPS-in-MT scale was of the same stability. The results of the pilot test application and the main test application were compared. The main test was applied in the second week after the pilot test. The Pearson correlation coefficient was used for the test-retest reliability. According to the test-retest reliability results between these two tests, a statistically significant correlation was found between the pilot test results and the main test results ($r = 0.79, p < 0.001$). In addition, a statistically significant positive correlation was found between the sub-dimensions of the scale according to the test-retest reliability results. Accordingly, a positive and strong correlation was found between the first factor ($r = 0.87, p < 0.01$), the second factor ($r = 0.80, p < 0.01$), the third factor ($r = 0.78, p < 0.01$), the fourth factor ($r = 0.85, p < 0.01$), the fifth factor ($r = 0.77, p < 0.01$), and the sixth factor ($r = 0.92, p < 0.01$) pilot application scores and the main application scores. In addition, the intraclass correlation coefficient was found to be 0.91 for the total scale and between 0.73 and 0.93 for the subscales ($p < 0.01$). According to the results obtained, a very strong similarity was found between the results of the pilot application and the main application of the 19-item MSRPS-in-MT scale.

The main application sample consisted of 1057 medical tourism stakeholders from 25 different countries in various regions of the world. The research was conducted between July 2023 and February 2024.

Item-total correlation coefficient and critical ratio (CR) were used to evaluate the item analysis of the first 19 items of the MSRPS-in-MT scale. An independent t test was used to analyze the CR of each item. The results of the mean differences ranged from 3.05 to 3.69. The critical ratio was in the range of 4.03 to 16.01 ($p < .001$). According to the results, there were significant differences between the group with the highest 35% score and the group with the lowest 35% score (Hair et al. 2013). Therefore, with this result, the discriminatory power of MSRPS-in-MT scale items is seen. Also, item-total correlations vary between 0.76 and 0.93, and the norm for proficiency is over 0.40 (Knoke, Bohrnstedt and Mee 2002).

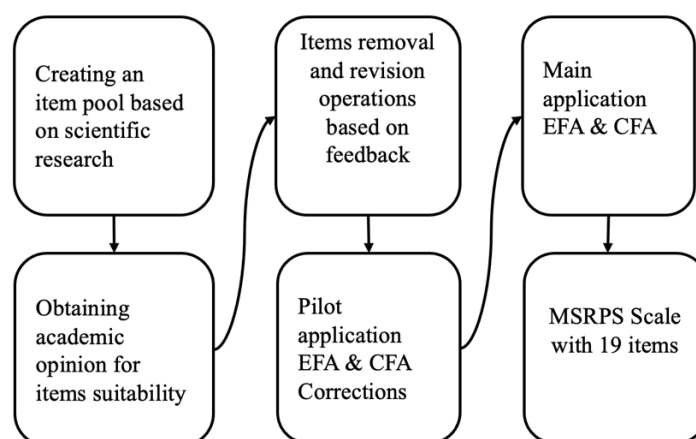

Figure 1. The flow chart of the MSRPS scale. The flowchart visualized the process from the beginning to the end of the research

Note. EFA stands for Exploratory Factor Analysis and CFA stands for Confirmatory Factor Analysis.

High scores obtained from the scale indicate that medical tourism stakeholders fulfill their roles and participation at a high level. As a result of EFA and CFA, a six-factor structure with an eigenvalue above 1 emerged. Sub-dimensions of the scale: Efficiency and Sustainability (items = 3, eigenvalue = 2.296, factor loadings = 540-890); Active role and participation for policy (items = 4, eigenvalue = 1.955, factor loadings = 580-723); Active Role and Participation for Ethics (items = 3, eigenvalue = 1.788, factor loadings = 600-810); Infrastructure for Stakeholder Role and Participation (items = 3, eigenvalue = 1.371, factor loadings = 580-760); Caring for Stakeholders and Reputation (items= 3, eigenvalue=1.119, factor loadings=630-870); Determination of roles and participation mechanism (items = 3, eigenvalue = 1.074, factor loadings = 590-821). The six-factor structure explains approximately 51% of the total variance. The Cronbach Alpha value of the scale is 0.863.

The scale instructions and items are given in Appendix 2. Since there are no negative items in the scale, there is no reverse coding.

Table 1. Values Relating to Factors and Items of the Scale (N = 1057)

Items	FACTORS						h ²
	1	2	3	4	5	6	
Faktor 1 (3 items): Efficiency and Sustainability							
1. I take an active role in issues related to resource efficiency, environmental protection, and climate change in medical tourism.	0.890						0.579
2. I fully and completely fulfill the roles assigned to me for efficiency and sustainability in medical tourism.	0.734						0.671
3. I fulfill my role to ensure that the resources allocated for medical tourism are used effectively and efficiently.	0.540						0.840
Faktor 2 (4 items): Active Role and Participation for Policy							
4. I take an active role in the formation of policies regarding cultural values, diversity, and heritage in medical tourism.		0.723					0.764
5. I participate in the formation and maturation of medical tourism policies.		0.716					0.530
6. I fulfill the requirements of my role for an effective medical tourism policy.		0.675					0.693
7. As a stakeholder, I take part and participate in the policy, planning, implementation, monitoring, and evaluation processes regarding medical tourism.		0.580					0.788
Faktor 3 (3 items): Active Role and Participation for Ethics							
8. As part of my role, I participate in the necessary work carried out by stakeholders to ensure that medical tourism is carried out in accordance with ethical values.			0.810				0.780
9. I take an active role in defining the necessary targets and indicators for medical tourism to be carried out and supervised in accordance with ethical values.			0.798				0.687

10. I participate in studies and meetings regarding the inspections and sanctions regarding whether medical tourism is carried out in accordance with ethical values.	0.600	0.567				
Faktor 4 (3 items): Infrastructure for Stakeholder Role and Participation						
11. In medical tourism, there is the necessary legal regulation for each stakeholder to participate in accordance with their role.	0.760	0.812				
12. There is strong communication and transparency among stakeholders to implement stakeholder participation in medical tourism.	0.649	0.743				
13. There is a strong institutional arrangement for the implementation of stakeholder participation in medical tourism.	0.580	0.589				
Faktor 5 (3 items): Caring for Stakeholders and Reputation						
14. I take an active role in establishing mutual understanding, peace and security among medical tourism stakeholders and participate in meetings and studies on the subject.	0.870	0.670				
15. I take an active role in ensuring that the opinions of all medical tourism stakeholders are respected, and I participate in meetings and studies on the subject.	0.678	0.807				
16. I participate in all studies to identify stakeholders for medical tourism and determine their roles.	0.630	0.582				
Faktor 6 (3 items): Determination of roles and participation mechanism						
17. I act according to the clear roles and responsibilities determined for each of the stakeholders in medical tourism.	0.760	0.821				
18. I participate in all studies to identify stakeholders for medical tourism and determine their roles.	0.652	0.808				
19. I help create the participation mechanism necessary for medical tourism stakeholders to fulfill their roles meaningfully and effectively.	0.630	0.590				
Eigenvalue	2,296	1,955	1,788	1,371	1,119	1,074
% Explained variance	12,082	10,289	9,410	7,217	5,892	5,650
Total variance %	12,082	22,371	31,781	38,998	44,890	50,540

Note. h^2 = Proportional common factor variance.

3.5. Data Analysis

Frequency and percentage values were used to report demographic and other discrete variables. Mean and standard deviation values were presented for descriptive analyzes of continuous variables. Skewness and kurtosis values were used to assume normality. Pearson Correlation Coefficient was used for correlation analysis. T-test and ANOVA analysis were conducted to reveal the determinants of the impact of medical tourism on the SDGs. Games-Howell, one of the Post Hoc tests, was applied to detect the differences reported in the ANOVA analysis. A multiple nominal logistic regression analysis (Ripley and Venables 2023) was conducted to identify the factors that determine the impact of medical tourism on the SDGs (Fox and Weisberg 2020; Hilbe 2016; Hosmer, Lemeshow, and Sturdivant 2013). All analyzes were performed with Jamovi Version 2.4 computer software (R Core Team 2022; The Jamovi Project 2023) with a two-sided p value < 0.05 at a 95% confidence level.

3.6. Ethical Consideration and Responsibilities

Ethics committee approval (decision date and number 12.06.2023–511191) was obtained from the ethics committee of a university. Informed consent was obtained from all stakeholders of medical tourism who participated in the research voluntarily.

4. Results

Table 2. Demographic Results of Participants

Variables		n	%
Gender	Male	559	52.9
	Female	498	47.1
Marital Status	Married	707	66.9
	Single, never been married	350	33.1
	Healthcare organizations	114	10.8
	Government	75	7.1
	Qualifying Organizations	90	8.5
	Healthcare Marketers	66	6.2
	Insurance Companies	87	8.2
	Academician	46	4.4
	Agencies	58	5.5
	Tour Operator	61	5.8
Stakeholder category	Local people	88	8.3
	Infrastructure and facility builders	61	5.8
	Accommodation and hotels	70	6.6
	Medical tourists	108	10.2
	Accreditation and authorization organizations	55	5.2
	Media	78	7.4
	Primary-Secondary School	212	20.1
	High school	203	19.2
	Associate Degree	216	20.4
	Graduate	233	22.0
Education	Postgraduate	193	18.3
	Bad	377	35.7
Cooperation with stakeholders	Incomplete, needs improvement	350	33.1
	Good	330	31.2
Medical tourism contributes to SDGs	Yes	305	28.9
	No	336	31.8
	No idea	416	39.4
Stakeholders should come together	Yes	332	31.4
	No	337	31.9
	No idea	388	36.7
Continent	Europe	318	30.1
	Americas	235	22.2
	Asia	241	22.8
	Middle East	206	19.5
Development strategy and policy of medical tourism compatible or integrated with sustainability	Africa	57	5.4
	Yes, partially	252	23.8
	Yes, completely	307	29.0
	No, not at all	268	25.4
	Needs to be improved	230	21.8

When the demographic characteristics of the participants were examined, it was seen that the majority were women, married and healthcare institution employees. It has been determined that the majority of stakeholders have completed graduate education, think that the cooperation between stakeholders is bad, state that it is not necessary for stakeholders to come together, state that medical tourism strategies and policies are integrated with sustainability, and are European (Table 2).

Table 3. Descriptive Statistics Results

Variable	Age	Income	Efficiency and Sustainability	Policy	Ethics	Infrastructure	Caring	Determination	MSRPS-in-MT
Mean	47.9	53463	8.57	12.3	9.29	8.63	8.96	9.90	57.6
Sd	15.7	21386	2.32	2.90	2.87	2.89	2.54	2.44	8.00
Skewness	0.025	0.062	0.226	-0.511	-0.153	-0.101	0.030	-0.395	-0.318
Kurtosis	1.13	-1.33	-0.643	-0.055	-0.730	-0.998	-1.03	-0.238	0.0874

Note. MSRPS-in-MT=Multiple Stakeholder Roles and Participation Scale in Medical Tourism

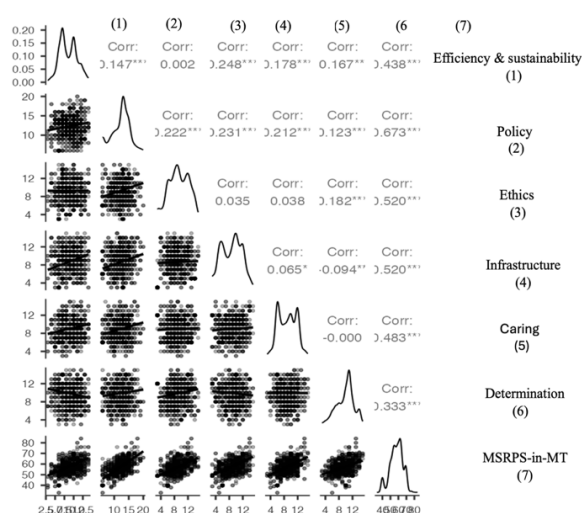
According to the t-test results conducted between the variables that could cause a difference between the Multiple Stakeholder Roles and Participation Scale in Medical Tourism (MSRPS-in-MT) and its sub-dimensions, it was seen that no variable could cause a significant difference (Table 3).

Table 4. Correlation Results

Variable	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Efficiency and sustainability (1)	Pearson's r —						
Policy (2)	Pearson's r 0.147***	—					
Ethics (3)	Pearson's r 0.002	0.222***	—				
Infrastructure (4)	Pearson's r 0.248***	0.231***	0.035	—			
Caring (5)	Pearson's r 0.178***	0.212***	0.038	0.065*	—		
Determination (6)	Pearson's r 0.167***	0.123***	0.182***	0.094**	-,0.000	—	
MSRPS-in-MT (7)	Pearson's r 0.438***	0.673***	0.520***	0.520***	0.483***	0.333***	—

Note. * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$; MSRPS-in-MT=Multiple Stakeholder Roles and Participation Scale in Medical Tourism

The results of Pearson's correlation analysis conducted between MSRPS-in MT and its sub-dimensions showed that all sub-dimensions had a strong positive, statistically significant correlation with MSRPS-in MT. On the other hand, while some of the sub-dimensions had a positive and statistically significant relationship with each other, some were not found to be significant (Table 4 and Figure 2).

Note. * p < .05, ** p < .01, *** p < .001; MSRPS-in-MT=Multiple Stakeholder Roles and Participation Scale in Medical Tourism

Figure 2. Graph for Correlation Results

Table 5. T-Test Results

Variable	n	Mean	sd	Statistic	df	p	Effect size	95% Confidence Interval			
								Lower	Upper		
Efficiency and sustainability	Male	498	8.52	2.35	-0.602	1055	0.548	-	0.037	-0.366	0.194
	Female	559	8.61	2.29							
Policy	Male	498	12.22	2.81	-0.375	1055	0.708	-	0.023	-0.417	0.283
	Female	559	12.29	2.97							
Ethics	Male	498	9.17	2.84	-1.206	1055	0.228	-	0.074	-0.561	0.134
	Female	559	9.39	2.90							
Infrastructure	Male	498	8.55	2.95	-0.890	1055	0.374	-	0.055	-0.507	0.191
	Female	559	8.71	2.83							
Caring	Male	498	8.89	2.55	-0.879	1055	0.380	-	0.054	-0.445	0.170
	Female	559	9.02	2.54							
Determination	Male	498	9.87	2.43	-0.381	1055	0.703	-	0.024	-0.353	0.238
	Female	559	9.92	2.46							
MSRPS-in-MT	Male	498	57.22	7.84	-1.460	1055	0.145	-	0.090	-1.687	0.247
	Female	559	57.94	8.13							

* p<0.05; **p<0.01; ***p<0.001; MSRPS-in-MT=Multiple Stakeholder Roles and Participation Scale in Medical Tourism

According to the t-test results conducted between the variables that could cause a difference between the Multiple Stakeholder Roles and Participation Scale in Medical Tourism (MSRPS-in-MT) and its sub-dimensions, it was seen that no variable could cause a significant difference (Table 3).

Table 6. ANOVA Results

Variable	N	Mean	SD	F	df1	df2	p	
(MSRPS-in-MT)- Education	Primary-Secondary School	212	57.17	8.00	0.743	4	1052	0.563
	High school	203	57.62	9.08				
	Associate Degree	216	58.39	6.99				
	Graduate	233	57.46	8.10				
	Postgraduate	193	57.36	7.76				
(MSRPS-in-MT)- Stakeholders	Healthcare organizations	114	57.13	8.40	0.438	13	1043	0.956
	Government Qualifying Organizations	75	58.03	7.53				
	Healthcare Marketers	90	58.11	8.60				
	Insurance Companies	66	57.02	7.28				
	Academician	87	57.68	8.25				
	Agencies	46	55.87	8.54				
	Tour Operator	58	58.05	7.35				
	Local people	61	57.57	7.73				
	Infrastructure and facility builders	88	58.28	7.64				
	Accommodation and hotels	61	56.93	7.91				
	Medical tourists	70	57.66	8.59				
	Accreditation and authorization organizations	108	57.98	7.71				
	Media	55	56.91	9.27				
(MSRPS-in-MT)- Cooperation with stakeholders	Bad	78	58.13	7.52	0.921	2	1054	0.398
	Incomplete, needs improvement	377	58.05	0.409				
	Good	350	57.41	0.416				
(MSRPS-in-MT)- Stakeholders should come together	Yes	330	57.30	0.458	1.334	2	1054	0.264
	No	332	57.12	8.29				
	No idea	337	58.13	7.78				
	Europe	388	57.56	7.93				
(MSRPS-in-MT)- Continent	Americas	318	58.0	8.65	1.500	4	1053	0.202
	Asia	235	57.5	7.76				
	Middle East	241	56.7	6.52				
	Africa	206	58.2	9.22				
(MSRPS-in-MT)- Development strategy and policy of medical tourism compatible or integrated with sustainability	Yes, partially	57	57.8	5.72	0.175	3	1053	0.913
	Yes, completely	252	57.82	7.61				
	No, not at all	307	57.40	7.72				
	Needs to be improved	268	57.50	8.57				
		230	57.77	8.15				

Note. Welch's and Wisner's; * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.00$; MSRPS-in-MT=Multiple Stakeholder Roles and Participation Scale in Medical Tourism

The results of the ANOVA analysis performed to reveal the determinants of the Multiple Stakeholder Roles and Participation Scale in Medical Tourism (MSRPS-in-MT) are reported. According to the findings obtained from this report, it was determined that none of the variables such as education, stakeholder type, cooperation with stakeholders, coming together of stakeholders, the continent where the stakeholders are located, and the integration of the strategy and policy of medical tourism with sustainability caused a significant difference ($p>0.05$) (Table 6).

Table 7. Omnibus Likelihood Ratio Tests Results

Predictor	χ^2	df	p
Efficiency and sustainability	7.31792	2	0.026*
Policy	2.28429	2	0.319
Ethics	1.56233	2	0.458
Infrastructure	9.46353	2	0.009**
Caring	2.77580	2	0.250
Determination	0.00409	2	0.998
Stakeholder type	87.88979	26	<.001***
How would you describe your relationship and cooperation with other medical tourism stakeholders?	8.32872	4	0.080
Do you think that different stakeholders should come together for the development of medical tourism?	5.99962	4	0.199
Do you think that the development strategy and policy of medical tourism in your country is compatible or integrated with sustainability?	29.56398	6	<.001***
Education	24.63394	8	0.002**
Income	1.30578	2	0.521

* $p<0.05$; ** $p<0.01$; *** $p<0.00$

When the results of Omnibus Likelihood Ratio Tests are examined, it is seen that variables such as Efficiency and sustainability, Infrastructure, Stakeholder type, compatible or integrated with sustainability strategy and policy of medical tourism and education, which are among the explanatory variables in the model, are statistically significant variables, while other model variables are not statistically significant variables (Table 7).

Table 8. Multiple Nominal Regression Analysis Results for “Yes” vs “No Idea”

Comparisons	Predictors	Estimate	95% Confidence Interval		SE	p	Odds ratio	95% Confidence Interval		
			Lower	Upper				Lower	Upper	
Yes vs No idea	Intercept	-0.6633	- 0.6636 3	- 0.6630 2	1.57e-4	< .00 1	0.51 5	0.515	0.515	
	Efficiency and sustainability	0.0965	0.0934 1	0.0994 9	0.0015 5	< .00 1	1.10 1	1.098	1.105	
	Policy	0.0256	0.0200 3	0.0311 0	0.0022 8	< .00 1	1.97 5	0.970	0.979	
	Ethics	0.0343	0.0308 4	0.0377 1	0.0017 5	< .00 1	1.03 5	1.031	1.038	
	Infrastructure	0.0869	0.0838 1	0.0898 9	0.0015 1	< .00 1	1.91 7	0.914	0.920	
	Caring	0.04412	0.0408 7	0.0473 7	0.0016 6	< .00 1	1.04 5	1.042	1.049	
	Determination	-4.93e	- 0.0037 9	0.0028 0	0.0016 8	0.769	1.00 0	0.996	1.003	
	Stakeholder type- The reference category is “health organization”									
	Government	-0.4289	- 0.4288 7	- 0.4288 3	1.06e-5	< .00 1	0.65 1	0.651	0.651	
	Qualifying Organizations	0.6912	0.6911 6	0.6912 1	1.17e-5	< .00 1	1.99 6	1.996	1.996	
Healthcare Marketers	1.0836	1.0835 7	1.0836 2	1.15e-5	< .00 1	2.95 5	2.955	2.955		
Insurance Companies	-0.3690	- 0.3690 1	- 0.3689 9	6.75e-6	< .00 1	0.69 1	0.691	0.691		
Academician	1.0848	1.0848 0	1.0848 4	8.91e-6	< .00 1	2.95 9	2.959	2.959		
Agencies	0.1192	0.1191 7	0.1192 0	8.98e-6	< .00 1	1.12 7	1.127	1.127		
Tour Operator	0.6851	0.6851 1	0.6851 7	1.55e-5	< .00 1	1.98 4	1.984	1.984		
Resident	-0.3884	- 0.3884 2	- 0.3883 6	1.49e-5	< .00 1	0.67 8	0.678	0.678		

Infrastructure and facility builders	0.3598	0.35983	0.35985	4.61e-6	< .001	1.433	1.433	1.433
Accommodation and hotels	1.1904	1.19039	1.19044	1.34e-5	< .001	3.288	3.288	3.289
Medical tourists	-0.0873	0.08737	0.08731	1.61e-5	< .001	0.916	0.916	0.916
Accreditation and authorization organizations	0.979	0.97867	0.97871	9.39e-6	< .001	2.661	2.661	2.661
Media	0.359	0.35898	0.35903	1.38e-5	< .001	1.432	1.432	1.432
Relationship with other medical tourism stakeholders- The reference category is "bad"								
Incomplete, needs improvement	0.242	0.24197	0.24217	5.08e-5	< .001	1.274	1.274	1.274
Good	0.371	0.37137	0.37159	5.63e-5	< .001	1.450	1.450	1.450
Stakeholders should come together for the development of medical tourism- The reference category is "Yes"								
No	-0.2329	0.23295	0.23278	4.50e-5	< .001	0.792	0.792	0.792
No idea	-0.4104	0.41018	0.40990	7.10e-5	< .001	0.664	0.664	0.664
Development strategy and policy of medical tourism integrated with sustainability-The reference category is "no, not at all"								
Yes, partially	-0.2374	0.23732	0.23716	4.19e-5	< .001	0.789	0.789	0.789
Yes, completely	-0.3036	0.30371	0.30353	4.78e-5	< .001	0.738	0.738	0.738
Needs to be improved	-0.5809	0.58095	0.58086	2.24e-5	< .001	0.559	0.559	0.559
Education- The reference category is primary-secondary school								
High school	-0.3421	0.34209	0.34200	2.37e-5	< .001	0.710	0.710	0.710

Associate Degree	-0.0829	- 0	- 0	2.58e-5	< .00 1	0.92 0	0.920	0.920
Graduate	-0.1828	- 8	- 6	3.11e-5	< .00 1	0.83 3	0.833	0.833
Postgraduate	-0.4089	- 5	- 5	2.74e-5	< .00 1	0.66 4	0.664	0.664
Income	1.85e	- 6	6.03e-6	2.13e-6	0.385	1.00 0	1.000	1.000

McFadden's R²=0.078; Cox & Snell's R²=0.055; Nagelkerkes's R²=0.107; Model χ^2 (62)=180; p<0.01

Note. The reference category is "no idea" for the dependent variable.

The model of the multinomial logistic regression analysis comparing the "Yes" and "No Idea" groups was found to be statistically significant (McFadden's R²=0.078; Cox & Snell's R²=0.055; Nagelkerkes's R²=0.107; Model χ^2 (62)=180; p<0.01) (Table 8 and Table 9).

Looking at the predictors of the dependent variable, efficiency and sustainability (β =0.0965, p<0.001), policy (β =0.0256, p<0.001), ethics (β =0.0343, p<0.001), infrastructure (β =0.0869, p<0.001), and caring (β =0.04412, p<0.001) which are the sub-dimensions of MSRPS-in-MT were found to be statistically significant, but determination (β = -4.93e, p>0.05) was not. Looking at the odds ratios between "Yes" and "No Idea", efficiency and sustainability (OR=1.101), policy (OR=0.975), ethics (OR=1.035), infrastructure (OR=1.917), and caring (OR=1.045) were found to be significant. Accordingly, if the efficiency and sustainability, policy, ethics, infrastructure and caring scores increase by 1 point, the probability of the medical tourism stakeholder thinking that medical tourism contributes to Sustainable Development Goals (SDGs) respectively 1.101, 1.975, 1.035, 1.917, 1.045 will increase (Table 8).

The results in which the Healthcare organization was determined as the reference stakeholder were reported. According to these results, government (β =-0.4289, p<0.001), qualifying organizations (β =0.6912, p<0.001), healthcare marketers (β =1.0836, p<0.001), insurance companies (β =-0.3690, p<0.001), academician (β =1.0848, p<0.001), agencies (β =0.1192, p<0.001), tour operator (β =0.6851, p<0.001), residents (β =-0.3884, p<0.001), infrastructure and facility builders (β =0.3598, p<0.001), accommodation and hotels (β =1.1904, p<0.001), medical tourists (β =-0.0873, p<0.001), accreditation and authorization organizations (β =0.979, p<0.001), and media (β =0.359, p<0.001) were all found to be statistically significant. Accordingly, when compared to the stakeholders of healthcare organizations, qualifying organizations (OR=1.996), healthcare marketers (OR=2.955), academician (OR=2.959), agencies (OR=1.127), tour operator (OR=1.984), infrastructure and facility builders (OR=1.433), accommodation and hotels (OR=3.288), accreditation and authorization organizations (OR=2.661), and media (OR=1.432) will increase medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 1.996, 2.955, 2.959, 1.127, 1.984, 1.433, 3.288, 2.661, 1.432, respectively. But, when compared to the stakeholders of healthcare organizations, qualifying organizations government (OR=0.651), insurance companies (OR=0.691), residents (OR=0.678), and medical tourists (OR=0.916) will decrease medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 0.651, 0.691, 0.678, 0.916 respectively (Table 8).

In the comparison of communication and cooperation between medical tourism stakeholders, the analysis results showed that the "Bad" category was the reference value and the incomplete, needs improvement ($\beta=0.242$, $p<0.001$) and good ($\beta=0.371$, $p<0.001$) categories were found to be significant. Accordingly, when compared to the bad category, the incomplete, needs improvement (OR=1.274), and good (OR=1.450) will increase medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 1.274, 1.450, respectively (Table 8).

When compared to the "yes" reference value in the necessity of medical tourism stakeholders coming together, the categories No ($\beta=-0.2329$, $p<0.001$), and No idea ($\beta=-0.4104$, $p<0.001$) were found to be significant. Therefore, No (OR=0.651), and No idea (OR=0.691) will decrease medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 0.792, 0.664 respectively (Table 8).

When compared to the "no nat at all" reference value for development strategy and policy of medical tourism integrated with sustainability, the categories yes, partially ($\beta=-0.2374$, $p<0.001$), yes, completely ($\beta=-0.3036$, $p<0.001$), and Needs to be improved ($\beta=-0.5809$, $p<0.001$) were found to be significant. Therefore, yes, partially (OR=0.651), yes, completely (OR=0.691), and Needs to be improved (OR=0.559) will decrease medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 0.789, 0.738, 0.559, respectively (Table 8).

When compared to the "primary-secondary school" reference for education, the categories high school ($\beta=-0.3421$, $p<0.001$), associate degree ($\beta=-0.0829$, $p<0.001$), graduate ($\beta=-0.1828$, $p<0.001$), and postgraduate ($\beta=-0.4089$, $p<0.001$) were found to be significant. Therefore, yes, high school (OR=0.710), associate degree (OR=0.920), graduate (OR=0.833), and postgraduate (OR=0.664) will decrease medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 0.710, 0.920, 0.833, 0.664 respectively.

Table 9. Multiple Nominal Regression Analysis Results for “No” vs “No Idea”

Comparisons	Predictor	Estimate	95% Confidence Interval		SE	p	Odds ratio	95% Confidence Interval	
			Lower	Upper				Lower	Upper
No vs No idea	Intercept	0.44979	0.45009	0.44948	1.57e-4	<.001	0.638	0.638	0.638
	Efficiency and sustainability	0.06087	0.05785	0.06389	0.00154	<.001	1.063	1.060	1.066
	Policy	0.02178	0.01732	0.02624	0.00228	<.001	1.022	1.017	1.027
	Ethics	0.02365	0.02024	0.02706	0.00174	<.001	1.024	1.020	1.027
	Infrastructure	0.05714	0.05013	0.06514	0.00153	<.001	1.081	0.942	0.947

Caring	0.0471 3	0.0438 9	0.0503 8	0.0016 6	< .00 1	1.04 8	1.04 5	1.052
Determination	0.0016 4	- 0.0016 3	0.0049 1	0.0016 7	0.32 6	1.00 2	0.99 8	1.005
Stakeholder type- The reference category is "health organization"								
Government	- 0.8647 0	- 0.8647 2	- 0.8646 8	1.03e- 5	< .00 1	0.42 1	0.42 1	0.421
Qualifying Organizations	- 0.1270 9	- 0.1271 1	- 0.1270 7	9.55e- 6	< .00 1	0.88 1	0.88 1	0.881
Healthcare Marketers	1.1931 7	1.1931 4	1.1931 9	1.29e- 5	< .00 1	3.29 8	3.29 7	3.298
Insurance Companies	- 0.3677 2	- 0.3677 3	- 0.3677 0	7.80e- 6	< .00 1	0.69 2	0.69 2	0.692
Academician	0.8641 0	0.8640 8	0.8641 2	9.80e- 6	< .00 1	2.37 3	2.37 3	2.373
Agencies	- 0.5119 6	- 0.5119 8	- 0.5119 5	8.48e- 6	< .00 1	0.59 9	0.59 9	0.599
Tour Operator	- 0.4773 4	- 0.4773 6	- 0.4773 2	1.16e- 5	< .00 1	0.62 0	0.62 0	0.620
Resident	- 0.6921 4	- 0.6921 7	- 0.6921 1	1.51e- 5	< .00 1	0.50 1	0.50 0	0.501
Infrastructure and facility builders	0.1743 6	0.1743 5	0.1743 7	6.39e- 6	< .00 1	1.19 0	1.19 0	1.191
Accommodation and hotels	0.3914 8	0.3914 6	0.3915 0	1.18e- 5	< .00 1	1.47 9	1.47 9	1.479
Medical tourists	0.1370 8	0.1370 4	0.1371 2	2.04e- 5	< .00 1	1.14 7	1.14 7	1.147
Accreditation and authorization organizations	1.1485 9	1.1485 7	1.1486 1	9.96e- 6	< .00 1	3.15 4	3.15 4	3.154

Media	- 0.7128 1	- 0.7128 3	- 0.7127 9	9.36e- 6	< .00 1	0.49 0	0.49 0	0.490
Relationship with other medical tourism stakeholders- The reference category is "bad"								
Incomplete, needs improvement	0.0238 8	0.0237 8	0.0239 7	4.83e- 5	< .00 1	1.02 4	1.02 4	1.024
Good	0.4497 0	0.4495 8	0.4498 1	5.81e- 5	< .00 1	1.56 8	1.56 8	1.568
different stakeholders should come together for the development of medical tourism-The reference category is "yes"								
No	- 0.0768 6	- 0.0769 5	- 0.0767 7	4.48e- 5	< .00 1	0.92 6	0.92 6	0.926
No idea	0.0420 7	0.0419 2	0.0422 2	7.69e- 5	< .00 1	1.04 3	1.04 3	1.043
Development strategy and policy of medical tourism compatible or integrated with sustainability-The reference category is "no, not at all"								
Yes, partially	- 0.9143 8	- 0.9144 5	- 0.9143 0	3.95e- 5	< .00 1	0.40 1	0.40 1	0.401
Yes, completely	- 0.9249 4	- 0.9250 1	- 0.9248 6	3.92e- 5	< .00 1	0.39 7	0.39 7	0.397
Needs to be improved	- 0.4843 9	- 0.4844 5	- 0.4843 4	2.92e- 5	< .00 1	0.61 6	0.61 6	0.616
Education- The reference category is "primary-secondary school"								
High school	- 0.6493 8	- 0.6494 2	- 0.6493 3	2.25e- 5	< .00 1	0.52 2	0.52 2	0.522
Associate Degree	- 0.0324 4	- 0.0324 9	- 0.0323 8	2.96e- 5	< .00 1	0.96 8	0.96 8	0.968
Graduate	- 0.8392 2	- 0.8392 7	- 0.8391 7	2.53e- 5	< .00 1	0.43 2	0.43 2	0.432
Postgraduate	- 0.8249 3	- 0.8249 8	- 0.8248 8	2.64e- 5	< .00 1	0.43 8	0.43 8	0.438

Income	4.23e-6	8.79e-8	8.37e-6	2.11e-6	0.045	1.000	1.000	1.000
--------	---------	---------	---------	---------	-------	-------	-------	-------

McFadden's R²=0.078; Cox & Snell's R²=0.055; Nagelkerkes's R²=0.107; Model x² (62)=180; p<0.01

Note. The reference category is "no idea" for the dependent variable.

Looking at the predictors of the dependent variable, efficiency and sustainability ($\beta=0.06087$, $p<0.001$), policy ($\beta=0.02178$, $p<0.001$), ethics ($\beta=0.02365$, $p<0.001$), infrastructure ($\beta=0.05714$, $p<0.001$), and caring ($\beta=0.04713$, $p<0.001$) which are the sub-dimensions of MSRPS-in-MT were found to be statistically significant, but determination ($\beta= 0.00164$, $p>0.05$) was not. Looking at the odds ratios between "No" and "No Idea", efficiency and sustainability (OR=1.063), policy (OR=1.022), ethics (OR=1.024), infrastructure (OR=1.081), and caring (OR=1.048) were found to be significant. Accordingly, if the efficiency and sustainability, policy, ethics, infrastructure and caring scores increase by 1 point, the probability of the medical tourism stakeholder thinking that medical tourism contributes to Sustainable Development Goals (SDGs) respectively 1.063, 1.022, 1.024, 1.081, 1.048 will increase (Table 9).

The results in which the Healthcare organization was determined as the reference stakeholder were reported. According to these results, government ($\beta=-0.86470$, $p<0.001$), qualifying organizations ($\beta=-0.12709$, $p<0.001$), healthcare marketers ($\beta=1.19317$, $p<0.001$), insurance companies ($\beta=-0.36772$, $p<0.001$), academician ($\beta=0.86410$, $p<0.001$), agencies ($\beta=-0.51196$, $p<0.001$), tour operator ($\beta=-0.47734$, $p<0.001$), residents ($\beta=-0.69214$, $p<0.001$), infrastructure and facility builders ($\beta=0.17436$, $p<0.001$), accommodation and hotels ($\beta=0.39148$, $p<0.001$), medical tourists ($\beta=0.13708$, $p<0.001$), accreditation and authorization organizations ($\beta=1.14859$, $p<0.001$), and media ($\beta=-0.71281$, $p<0.001$) were all found to be statistically significant. Accordingly, when compared to the stakeholders of healthcare organizations, healthcare marketers (OR=3.298), medical tourists (OR=1.147), academician (OR=2.373), infrastructure and facility builders (OR=1.190), accommodation and hotels (OR=1.479), and accreditation and authorization organizations (OR=3.154) will increase medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 3.298, 1.147, 2.373, 1.190, 1.479, 3.154 respectively. But, when compared to the stakeholders of healthcare organizations, government (OR=0.421), qualifying organizations (OR=0.881), insurance companies (OR=0.692), agencies (OR=0.599), tour operator (OR=0.620), residents (OR=0.501), and media (OR=0.490) will decrease medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 0.421, 0.881, 0.692, 0.599, 0.620, 0.501, 0.490 respectively (Table 9).

In the comparison of communication and cooperation between medical tourism stakeholders, the analysis results showed that the "Bad" category was the reference value and the incomplete, needs improvement ($\beta=0.024$, $p<0.001$) and good ($\beta=0.450$, $p<0.001$) categories were found to be significant. Accordingly, when compared to the bad category, the incomplete, needs improvement (OR=1.024), and good (OR=1.568) will increase medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 1.024, 1.568, respectively (Table 9).

When compared to the "yes" reference value in the necessity of medical tourism stakeholders coming together, the categories No ($\beta=-0.07686$, $p<0.001$), and No idea ($\beta= 0.04207$, $p<0.001$) were found to be significant. Therefore, No (OR=0.926) category will decrease medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs but No idea (OR=1.043) category will increase medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs (Table 9).

When compared to the "no nat at all" reference value for development strategy and policy of medical tourism integrated with sustainability, the categories yes, partially ($\beta=-0.91438$, $p<0.001$), yes, completely ($\beta=-0.92494$, $p<0.001$), and Needs to be improved ($\beta= -0.48439$, $p<0.001$) were found to be significant. Therefore, yes, partially (OR=0.401), yes, completely (OR=0.397), and Needs to be improved (OR=0.616) will decrease medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 0.401, 0.397, 0.616, respectively (Table 9).

When compared to the "primary-secondary school" reference for education, the categories high school ($\beta=-0.64938$, $p<0.001$), associate degree ($\beta=-0.03244$, $p<0.001$), graduate ($\beta=-0.83922$, $p<0.001$), and postgraduate ($\beta=-0.82493$, $p<0.001$) were found to be significant. Therefore, yes, high school (OR=0.522), associate degree (OR=0.968), graduate (OR=0.432), and postgraduate (OR=0.438) will decrease medical tourism stakeholder's beliefs that medical tourism contributes to SDGs by 0.522, 0.968, 0.432, 0.438 respectively.

5. Discussion

Medical tourism is an industry that is becoming increasingly popular and continues to grow internationally (Lunt et al., 2011; Tontus, 2015; Roman, Roman and Wojcieszak-Zbierska, 2022b). While this sector is defined by the fact that it involves patients traveling between countries for treatment, surgery and other healthcare services, the roles of stakeholders involved in and affected by these trips are quite diverse (Jabbari et al., 2013; Adams et al. 2013). , 2017; Labonté et al., 2018; Kamassi, Abd Manaf and Omar, 2020; Yılmaz, Capar and Şeker, 2021; Collins, Medhekar and Şanal, 2022). This sector appears to contribute to sustainable development goals through both its economic value and stakeholders' practices (Çapar 2022; Dwyer 2022; Figueiredo, Abrantes, and Costa 2024; Tsekouropoulos et al. 2024; Xu et al. 2023).

In this study, different stakeholders' perspectives on the sustainable development goals of medical tourism are reported in order to reveal the determinants of the contribution of medical tourism to the sustainable development goals. Many authors have demonstrated the contribution of medical tourism to sustainable development goals (Çapar 2022; Dwyer 2022; Figueiredo, Abrantes, and Costa 2024; Tsekouropoulos et al. 2024; Xu et al. 2023). However, unlike other studies, this current study revealed the determinants of the impact of medical tourism on sustainable development goals with evidence obtained from multiple stakeholders. In this respect, this study has evidence considered from a broad perspective. This reveals the importance of the study.

This study, which proves the findings of previous studies, can be seen as an important step in determining the impact of the medical tourism sector on sustainable development goals according to the roles and participation levels of multiple stakeholders and the thoughts on the effects of medical tourism on sustainable development. There are many stakeholders in the medical tourism mobility process. This multiple understanding and thought makes the medical tourism process a complex structure. In this complexity, the impact of medical tourism on sustainable development goals may vary depending on the roles and participation levels of the stakeholders. Because the interaction and synergy between health service providers, health service recipients and all other medical tourism stakeholders have been determined to be determinants of the impact of medical tourism on sustainable development goals.

It has been determined that efficiency and sustainability, policy, ethics, infrastructure and caring, which are the sub-dimensions of MSRPS-in-MT, are significant determinants on the sustainable development goals of medical tourism. While efficiency in technical terms is the use of minimum resources to produce maximum outputs, allocation efficiency is the effective use of resources by transferring scarce resources to the right areas. Based on this definition, it is an expected result that efficiency will have a positive impact on sustainable development goals. Because sustainability aims to

transfer resources to future generations. From this perspective, it is seen that medical tourism is an important driving force in terms of using resources to meet the needs and transferring them to future generations. Because medical tourism is both an economic source of income and a sector that many stakeholders are interested in for sustainable development.

In recent years, it has been observed that all destination authorities with medical tourism potential have taken steps for sustainable medical tourism and developed policies on this issue. Therefore, the contribution of the policy factor to sustainable development goals can be evaluated as the result of this effort. Because, as in every field, it requires that the studies and activities in the field of medical tourism progress with a certain policy by all stakeholders. This requirement has led to the results of the current study.

The infrastructure of medical tourism destinations, the importance that stakeholders give to each other and ethical values have positively affected the sustainable development goals. Although sustainable development goals are based on various rules, they are actually based on respect for ethical values and stakeholders fulfilling their duties and roles completely. Because it is a known fact that all efforts made by stakeholders without caring about ethical values are in vain.

All studies carried out for sustainability require the infrastructure to be strong. A strong infrastructure also ensures that the deficiencies in the field attract more attention and that the deficiencies are completed with policies. For this, stakeholders need to care about each other. If stakeholders care about each other, other deficiencies can be completed within the framework of the developed policies. Similar results have been reported in many related studies (Figueiredo et al. 2024; Kruk et al. 2018; Trip, Simut, and Badulescu 2023; Tsekouropoulos et al. 2024). Many related studies have reported similar results (Figueiredo et al. 2024; Kruk et al. 2018; Trip, Simut, and Badulescu 2023; Tsekouropoulos et al. 2024).

In this study, the findings obtained from the survey data conducted with medical tourism stakeholders in different continents are thought to be extremely important in terms of revealing the impact of medical tourism on sustainable development goals and reflecting the perspectives of different stakeholders in the light of current information on the practical life of medical tourism.

This study will try to provide evidence for the strategies to be determined for the sustainable development goals of countries and will enable more accurate and effective policies to be determined. However, it should not be forgotten that this study was conducted within the framework of some limitations. Some of these limitations are due to the research not reaching the general population, and some of them are due to some shortcomings of the cross-sectional research type. Since cross-sectional studies show a momentary situation, they may sometimes be insufficient to explain chronic problems.

6. Conclusion

It is very important to reveal the roles and participation levels of complex and multiple stakeholders in medical tourism in the light of scientific data. Because revealing the determinants of the impact of the medical tourism economy on sustainable development goals will guide both the strategic action plans of countries and the achievement of sustainability goals. This current study, revealing the factors that may be the determinants of medical tourism and providing evidence to politicians in this direction will make a great contribution to sustainable development goals. This contribution will provide a roadmap on how and in what way the impact of medical tourism on sustainable development goals can be improved. Because revealing which factors and in what way medical tourism impacts on sustainable development goals will shed light on the role and participation of relevant stakeholders. It is thought that the practical and theoretical inferences obtained from the study results will help to understand how and to what extent stakeholders affect the impact of medical tourism on sustainable

development goals and what kind of interaction should be made for this effect. In this way, it will be easier to understand and interpret stakeholder interactions that are seen as complex. In this way, it will be understood how countries with potential in terms of medical tourism will implement a new economic sector in order to achieve sustainable development goals. This will provide evidence that will strengthen the hands of politicians. It is thought that this study will lead to future studies on the subject and will provide the emergence of new studies with high contribution levels. It is thought that the findings obtained from this study will provide a starting point especially for those who will conduct research with long-term data. In this way, while examining the impact of medical tourism on sustainable development goals, possible chronic problems will be revealed and solution suggestions for these problems will be put forward.

Ethics Approval and Consent to Participate

For this study, the necessary ethics committee permission was obtained from Dicle University Ethics Committee with the decision dated 12.6.2023 and numbered 511191.

Author Contributions

Author 1's contribution to the article is 60%, and Author 2's contribution to the article is 40%.

Funding Statement

This study was supported by the Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TÜBİTAK) within the scope of 2209-A University Students Research Projects Support Program.

Acknowledgment

We would like to thank the Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TÜBİTAK) for its financial support for this study.

Conflict of Interest Disclosure

The authors declare that there is no conflict of interests.

References

- Adams, Krystyna, Jeremy Snyder, Valorie A. Crooks, and Rory Johnston. 2017. "Developing an Informational Tool for Ethical Engagement in Medical Tourism." *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine* : PEHM 12:4. doi: 10.1186/s13010-017-0045-9.
- Alexis-Thomas, Caroline. 2020. "An Examination of Issues Related to Tourism and Health and Well-Being as a Sustainable Development Goal by Tourism Providers in Tobago." *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 12(3):293–303. doi: 10.1108/WHATT-02-2020-0006.
- Brown, Joseph, James Johnson, Margaret E. Ozan-Rafferty, Manoj Sharma, and Salvatore Barbera. 2020. "Internet Narratives Focused on Health Travelers' Experiences in India: Qualitative Analysis." *Journal of Medical Internet Research* 22(5):e15665. doi: 10.2196/15665.
- Butler, Richard W., and Adam R. Szromek. 2019. "Incorporating the Value Proposition for Society with Business Models of Health Tourism Enterprises." *Sustainability* 11(23):6711. doi: 10.3390/su11236711.
- Çapar, H. 2022. "Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Medikal Turizm Üzerindeki Etkisi: Bir Panel Veri Analizi." *Doktora Tezi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, İstanbul.*
- Carrera, Percivil M., and John Fp Bridges. 2006. "Globalization and Healthcare: Understanding Health and Medical Tourism." *Expert Review of Pharmacoeconomics & Outcomes Research* 6(4):447–54. doi: 10.1586/14737167.6.4.447.
- Collins, Ayşe, Anita Medhekar, and Zeynep Göknil Şanal. 2022. "A Qualitative Analysis of Turkish Stakeholders Perspective for Improving Medical Tourism." *International Journal of Tourism Research* 24(3):487–500. doi: 10.1002/jtr.2516.
- Fox, J., and S. Weisberg. 2020. "Car: Companion to Applied Regression."
- Gil-Lacruz, Marta, Ana Isabel Gil-Lacruz, and María Luisa Gracia-Pérez. 2020. "Health-Related Quality of Life in Young People: The Importance of Education." *Health and Quality of Life Outcomes* 18(1):187. doi: 10.1186/s12955-020-01446-5.
- Hair, J. et al. 2013. "Multivariate Data Analysis: Pearson New International Edition." Seventh Edition. Harlow: Pearson Education Limited. Available at: <https://www.drnishikantjha.com/papersCollection/Multivariate%20Data%20Analysis.pdf> (Accessed: 14 March 2024).
- Hanefeld, Johanna, Mishal Khan, Göran Tomson, and Richard Smith. 2017. "Trade Is Central to Achieving the Sustainable Development Goals: A Case Study of Antimicrobial Resistance." *BMJ* 358:j3505. doi: 10.1136/bmj.j3505.
- Hilbe, J. M. 2016. *Practical Guide to Logistic Regression*. Chapman and Hall/CRC.
- Hosmer, D. W. J. R., S. Lemeshow, and R. X. Sturdivant. 2013. *Applied Logistic Regression*. John Wiley & Sons.
- Illario, M., V. De Luca, L. Leonardini, M. Kucharczyk, A. S. Parent, C. Dantas, A. L. Jegundo, W. van Staalduinen, J. Ganzarain, L. Comisso, C. Bramezza, A. M. Carriazo, A. Maritati, G. Tramontano, P. Capozzi, E. Goossens, C. Cotrone, A. Costantini, M. Ciliberti, M. Femiano, A. d'Amore, M. Forlenza, R. Ruggiero, A. Bianchi, L. Augustin, V. Marrazzo, T. Dello Ioio, S. Capaldo, A. Crudeli, G. De Cesare, F. Cuccaro, G. Bracale, D. Tramontano, A. Postiglione, C. Matera, E. Coscioni, and J. Bousquet. 2019. "Health Tourism: An Opportunity for Sustainable Development." *Translational Medicine @ UniSa* 19:109–15.

- Jabbari, Alireza, Masoud Ferdosi, Mahmoud Keyvanara, and Zahra Agharahimi. 2013. "Stakeholders' Analysis of the Medical Tourism Industry: Development Strategies in Isfahan." *Journal of Education and Health Promotion* 2:44. doi: 10.4103/2277-9531.117410.
- Johnston, Rory, Valorie A. Crooks, and Meghann Ormond. 2015. "Policy Implications of Medical Tourism Development in Destination Countries: Revisiting and Revising an Existing Framework by Examining the Case of Jamaica." *Globalization and Health* 11(1):29. doi: 10.1186/s12992-015-0113-0.
- Kamassi, Ahmed, Noor Hazilah Abd Manaf, and Azura Omar. 2020. "The Identity and Role of Stakeholders in the Medical Tourism Industry: State of the Art." *Tourism Review* 75(3):559–74. doi: 10.1108/TR-01-2019-0031.
- Knoke, D., Bohrnstedt, G.W. and Mee, A.P. 2002. "Statistics for Social Data Analysis 4th Edition." Belmont CA: Wadsworth Publishing.
- Labonté, Ronald, Valorie A. Crooks, Alejandro Cerón Valdés, Vivien Runnels, and Jeremy Snyder. 2018. "Government Roles in Regulating Medical Tourism: Evidence from Guatemala." *International Journal for Equity in Health* 17:150. doi: 10.1186/s12939-018-0866-1.
- Lotero, A. T. C. 2022. "Medical Tourism Sustainable Development." Retrieved April 5, 2024 (022, <https://www.magazine.medicaltourism.com/article/medical-tourism-sustainable-development>).
- Lunt, Neil, Richard D. Smith, Mark Exworthy, Stephen T. Green, Daniel Gary Horsfall, and Russell Mannion. 2011. *Medical Tourism: Treatments, Markets and Health System Implications: A Scoping Review*. OECD.
- Musavengane, Regis, and Danny Mulala Simatele. 2016. "Community-Based Natural Resource Management: The Role of Social Capital in Collaborative Environmental Management of Tribal Resources in KwaZulu-Natal, South Africa." *Development Southern Africa* 33(6):806–21. doi: 10.1080/0376835X.2016.1231054.
- Önder, Hüseyin. 2020. "Bir Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi Olarak Sağlık." *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi* 6(1):10–24.
- Pessot, Elena, Daniele Spoladore, Andrea Zangiacomi, and Marco Sacco. 2021. "Natural Resources in Health Tourism: A Systematic Literature Review." *Sustainability* 13(5):2661. doi: 10.3390/su13052661.
- R Core Team. 2022. "R: A Language and Environment for Statistical Computing."
- Rasoolimanesh, S. Mostafa, Sundari Ramakrishna, C. Michael Hall, Kourosch Esfandiari, and Siamak Seyfi. 2023. "A Systematic Scoping Review of Sustainable Tourism Indicators in Relation to the Sustainable Development Goals." *Journal of Sustainable Tourism* 31(7):1497–1517. doi: 10.1080/09669582.2020.1775621.
- Ripley, B., and W. Venables. 2023. "Nnet: Feed-Forward Neural Networks and Multinomial Log-Linear Models. [R Package]."
- Roman, Michał, Monika Roman, and Monika Wojcieszak-Zbierska. 2022. "Health Tourism—Subject of Scientific Research: A Literature Review and Cluster Analysis." *International Journal of Environmental Research and Public Health* 20(1):480. doi: 10.3390/ijerph20010480.
- Ross, Catherine E., and Marieke Van Willigen. 1997. "Education and the Subjective Quality of Life." *Journal of Health and Social Behavior* 38(3):275–97. doi: 10.2307/2955371.
- Scheyvens, Regina, Anna Carr, Apisalome Movono, Emma Hughes, Freya Higgins-Desbiolles, and Jason Paul Mika. 2021. "Indigenous Tourism and the Sustainable Development Goals." *Annals of Tourism Research* 90:103260. doi: 10.1016/j.annals.2021.103260.

- Scheyvens, Regina, and Emma Hughes. 2019. "Can Tourism Help to 'End Poverty in All Its Forms Everywhere'? The Challenge of Tourism Addressing SDG1." *Journal of Sustainable Tourism* 27(7):1061–79. doi: 10.1080/09669582.2018.1551404.
- Scheyvens, Regina, and Gabriel Laeis. 2021. "Linkages between Tourist Resorts, Local Food Production and the Sustainable Development Goals." *Tourism Geographies* 23(4):787–809. doi: 10.1080/14616688.2019.1674369.
- Siakwah, Pius, Regis Musavengane, and Llewellyn Leonard. 2020. "Tourism Governance and Attainment of the Sustainable Development Goals in Africa." *Tourism Planning & Development* 17(4):355–83. doi: 10.1080/21568316.2019.1600160.
- Suess, Courtney, Seyhmus Baloglu, and James A. Busser. 2018. "Perceived Impacts of Medical Tourism Development on Community Wellbeing." *Tourism Management* 69:232–45. doi: 10.1016/j.tourman.2018.06.006.
- The Jamovi Project. (2023). "*Jamovi*." (Version 2.4) [Computer Software]. Retrieved from <https://www.jamovi.org>.
- Tsekouropoulos, Georgios, Anastasia Vasileiou, Greta Hoxha, Avraam Dimitriadis, and Ioannis Zervas. 2024. "Sustainable Approaches to Medical Tourism: Strategies for Central Macedonia/Greece." *Sustainability* 16(1):121. doi: 10.3390/su16010121.
- United Nations. 2021. "The 17 Goals | Sustainable Development." Retrieved April 5, 2024 (<https://sdgs.un.org/goals>).
- United Nations-The World Commission on Environment and Development. 1987. *Our Common Future-Brundland Report*. A/42/427. United Nations.
- Uygun, Meltem. 2022. "An Evaluation of Turkey's Health Tourism Policies Using a Social Network Analysis Approach." *The International Journal of Health Planning and Management* 37(2):804–23. doi: 10.1002/hpm.3362.
- Vrontis, Demetris, Michael Christofi, Elisa Giacosa, and Francesca Serravalle. 2022. "Sustainable Development in Tourism: A Stakeholder Analysis of the Langhe Region." *Journal of Hospitality & Tourism Research* 46(5):846–78. doi: 10.1177/1096348020982353.
- Yilmaz, Fatma KANTAŞ, Hasim Capar, and Canan Şeker. 2021. "Process Analysis of a Public Policy in Turkey: Medical Tourism." *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 12(30):417–33. doi: 10.21076/vizyoner.803981.

COVID-19 Pandemisiyle Mücadelede Dünya Sağlık Örgütü'nün Rolünün Uluslararası Rejim Kuramına Göre İncelenmesi¹

Merve SÖNMEZ², Elif TOPRAK³

COVID-19 Pandemisiyle Mücadelede Dünya Sağlık Örgütü'nün Rolünün Uluslararası Rejim Kuramına Göre İncelenmesi

Examining the Role of the World Health Organization in the Fight Against COVID-19 Pandemic According to the International Regime Theory

Öz

İlk kez 2019 yılı sonunda Çin'de ortaya çıkan ve hızla dünya çapında yayılan COVID-19 salgınının etkileri gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde görülmüştür. Araştırmada sosyal, ekonomik ve siyasi yönden etkileri olan COVID-19 pandemisi ele alınmıştır. COVID-19 pandemisinin küresel sağlık rejimlerine etkisi ve özellikle Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) pandeminin yol açtığı küresel krizle mücadeledeki rolü incelenmiştir. Elde edilen bulgular çerçevesinde DSÖ'nün söz konusu pandemiyi kontrol altına alınması bağlamında yetersiz kaldığı çıkarımına ulaşılmıştır. COVID-19 pandemi sürecinin yönetiminde DSÖ'nün etkisinin sınırlılığı, örgütün kriz yönetiminde oynadığı rolün özellikle epistemik toplulukların da katılımıyla geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Abstract

The effects of the COVID-19 pandemic, which first emerged in China at the end of 2019 and rapidly spread worldwide, have been seen both nationally and internationally. The research focuses on the COVID-19 pandemic, which has social, economic and political effects. The impact of the COVID-19 pandemic on global health regimes and the role of the World Health Organization (WHO) in fighting against the global crisis caused by the pandemic are examined. The findings show that the WHO was inadequate in the context of controlling the spread of the pandemic in question. The limited impact of WHO in the management of the COVID-19 pandemic process shows that the role the organization plays in crisis management must be enhanced especially with the involvement of epistemic communities.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Pandemi, Uluslararası Rejim Teorisi, Uluslararası Sağlık Rejimleri, Dünya Sağlık Örgütü

Keywords: COVID-19, Pandemic, International Regime Theory, International Health Regimes, World Health Organisation

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Paper

¹ Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Elif Toprak danışmanlığında Merve Sönmez tarafından "Uluslararası Rejim Kuramına Göre COVID-19 Pandemisinin Yönetiminde Dünya Sağlık Örgütü'nün Rolünün İncelenmesi" başlığı ile tamamlanarak 3.2.2023 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

² Uzman Yardımcısı, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, mervesonmez03@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-2353-6735>

³ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Uzaktan Eğitim Bölümü, etoprak1@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4098-3676>

1. Giriş

İlk çağlardan itibaren insan toplulukları farklı dönemlerde değişik salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmış; bu salgınlar bazen büyük çaplı can kayıplarıyla sonuçlanmıştır. Bu kayıpları en aza indirmek amacıyla salgın hastalıkların teşhis ve tedavi süreci önem taşıyan bir olguya dönüşmüştür. 2019 yılı aralık ayında ilk kez ortaya çıkan COVID-19 salgını da söz konusu büyük çaplı salgınların en sonuncusudur. Kitlesele salgın hastalıklardan kaynaklı ortaya çıkan epidemi ve pandemiler sosyal, ekonomik ve siyasi değişimlere zemin hazırlamaktadır. Bu salgınların yıkıcı etkileriyle mücadele, devletlerin siyasi ve güvenlik gündemlerinin belli dönemler için yeniden düzenlenmesine yol açmıştır. Ancak salgınların boyutuna bağlı olarak sadece ulusal düzeyde alınan önlemler yetersiz kalabilmektedir. Bu noktada, devletlerin, salgınların sebep olduğu krizlerin yönetiminde ortak karar alma mekanizmaları inşa ederek, salgının yol açtığı tahribatı işbirliği ve dayanışma içinde ortadan kaldırmaya dönük çalışmaları önemlidir. Devletleri ortaklaşa çalışmalar yapmaya iten küresel salgın olgusu, uluslararası ilişkiler disiplininin inceleme alanına giren küresel politikadaki güç dengelerinin açıklanmasına yönelik farklı yaklaşımlar tarafından ele alınmaktadır ve teorik çerçevesi birbirinden farklı olan paradigmlar, söz konusu salgınların yansımalarını değişik şekillerde açıklamaktadırlar. Bu çalışmada ele alınan temel araştırma soruları uluslararası sağlık rejimleri etrafında şekillenmektedir. Uluslararası sağlık alanındaki rejimlerin temel aktörleri ve bu rejimlerin ilke, norm ve karar alma mekanizmalarının neler olduğu sorularına cevap aranmıştır. Söz konusu rejimlerin küresel sağlık diplomasisi ile ilişkisi incelenmiş; özellikle sağlık rejimlerinin kriz yönetiminde oynadığı rol ve bu rolün sınırlılıkları ele alınmıştır. Araştırmada yanıtlanması amaçlanan bir diğer soru, salgınlardan kaynaklı krizlerin yönetiminde küresel sağlık rejiminin başat aktörü olan DSÖ'nün nasıl bir rol oynadığıdır. Uluslararası sistemin anarşik doğası içindeki aktörlerin geliştirdiği ortak ilke ve normlar aracılığıyla sistemde düzeni ve istikrarı tesis edebileceklerini öne süren rejim teorisi, küresel düzlemde düzenleyici ve problem çözmeye yönelik işlevlere sahiptir. Küreselleşmeyle önem kazanan sağlık diplomasisi ve karşılıklı bağımlılık gibi gelişmeler ışığında evrimleşen küresel sağlık rejimleri, salgınların sebep olduğu krizlerin çözümünün farklı yönleriyle ele alınabilmesini mümkün kılmaktadır.

Bu araştırmanın kuramsal çerçevesini oluşturan neoliberal kurumsalcılık yaklaşımında, uluslararası politikada ulus devlet haricinde çeşitli aktörlerin yer aldığı çoğulcu bir yapının var olduğu ve uluslararası sistemin anarşik yapısı neticesinde ortaya çıkan krizlerin yönetilmesinde aktörlerin işbirliğinin gerekliliğine vurgu yapılır. Araştırmanın temel araştırma konusu olan COVID-19 salgınının yol açtığı krizin yönetiminde küresel sağlık rejimi, bu rejimin bileşenlerinin sınırlılıkları ve problem çözme kapasitesi ile bu rejimle ilişkili epistemik toplulukların rolü ele alınmıştır. Çalışmaya konu edilen COVID-19 salgını, güncelliğini koruyan ve her geçen gün elde edilen yeni bilgiler ışığında yeniden değerlendirmelere tabii tutulan bir konudur. Uluslararası ilişkiler disiplininin işbirliğine yönelik analizlerinde temel kavramsal çerçevelerinden biri olan uluslararası rejim yaklaşımının argümanlarının ele alınmasıyla, disiplin literatüründeki salgın bağlamında güncel araştırma eksiğinin giderilmesine katkıda bulunulmuştur.

1.1. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Çalışmada temel yöntem olarak nitel yaklaşım izlenmiştir. Bu çerçevede, birçok kaynaktan elde edilen bilginin bütüncül bir şekilde incelenmesi amaçlanmıştır. Nitel araştırma yöntemi çerçevesinde bu çalışmaya en uygun araştırma deseni 'durum çalışması/vaka analizi' (case study) olarak öngörülmüştür. Araştırmada cevap aranan temel sorular ile çalışmada kullanılan nitel strateji arasında durum çalışması aracılığıyla bir bağ kurmak amaçlanmıştır (Creswell, 2017, s. 140). Çalışmada incelenen rapor, haber metni, akademik makale ve kitaplar gibi kaynaklar araştırmanın soruları bağlamında tümevarımcı bir yaklaşımla ele alınmıştır ve elde edilen veriler, nitel araştırma yönteminin doğasına uygun olarak seçilen kuram ve kavramsal çerçeve bağlamında yorumlanarak tartışılmıştır. Çalışmada

ulaşılabilir bulgular ve sonuçlar, alternatif kaynakların incelenmesi yoluyla elde edilmiş ve ele alınan temel sorunların büyük bir taslak resmini çizmek amaçlanmıştır (Creswell, 2017, s. 186).

Araştırma yöntemi olarak seçilen durum çalışmasına konu edilen COVID-19 salgını, elde edilen yeni bilgiler ışığında yeniden değerlendirmelere tabii tutulan bir konudur. Bu sebeple araştırma sürecinde kullanılan veriler elde edilen en güncel halleriyle araştırmaya dâhil edilmiştir. Ancak veri toplama sürecinde farklı kaynaklardan veri sağlama çalışmalarının tamamında başarıya ulaşılamamıştır. Özellikle araştırmanın temel konusu olan Dünya Sağlık Örgütü'nün güncel ve güvenilir verilerini elde etme sürecinde hem ulaşılan rapor ve çalışmaların yeterince bilgi içermemesi hem de bilgiye erişimde kullanılan kaynakların paylaşılmaması, araştırmada alternatif kaynaklara başvurmayı zorunlu hale getirmiştir. Bu alternatif kaynaklardan elde edilen verilerin (test oranı, yeni vaka sayısı, vakalardaki ölüm oranı, aşılama oranı vs.) tutarlılığını sağlama konusunda özellikle pandemiyin seyrinde veri paylaşımının azalmasından dolayı yer yer zorluklar yaşanmıştır. Söz konusu verilere ulaşımında yaşanan bu zorluklar, araştırmanın sınırlılıklarını oluşturmuştur.

1.2. Araştırmanın Kapsamı, Amacı ve Önemi

Araştırmada incelenen temel kavram, neoliberal uluslararası ilişkiler kuramı çerçevesinde ortaya çıkan küresel sağlık rejimleri paradigmasıdır. Bu araştırmada amaç, küresel salgın gibi kritik bir sorunla mücadele bağlamında öne çıkan küresel sağlık rejiminin rolü ve işlevselliğinin analizidir. Bu bağlamda küresel sağlık rejimi içindeki aktörler, bu aktörlerin rolleri ile bu rejimin bileşenlerinin sınırlılıkları ve problem çözme kapasitesi ele alınmıştır. İncelemenin temel araştırma problemi bahsi geçen sağlık rejiminin kriz yönetimi kapasitesinin seçilen COVID-19 salgını örneği üzerinden incelenmesi ve bu bağlamda araştırma sorularının cevaplandırılmasıdır. Çalışmada özellikle, söz konusu salgından doğan krizin yönetilmesinde küresel sağlık rejiminin aktörü DSÖ'nün yeterliği ile söz konusu örgütün kuralları ve karar alma mekanizmaları gibi unsurlarının kriz çözme kapasitesinin kapsamlı bir şekilde incelenmesi yoluyla gerek salgın süreci gerekse salgın sonrası dönem yönelik çıkarımlara ulaşmak amaçlanmıştır.

Uluslararası ilişkilerde temel belirleyici olan küresel anarşik yapının analizi ve bu düzlemde ortaya çıkan sorunların çözümüne ilişkin neoliberalizm kuramı çerçevesinde geliştirilen küresel rejim teorileri, uluslararası ilişkilerde işbirliği sorunsalı yazınında önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu kuramın vurguladığı; küreselleşme olgusuyla öne çıkan, uluslararası alanda yer alan çeşitli aktörler arası işbirliği algısı, küresel yönetim, karşılıklı bağımlılık ve uluslararası rejimler ile açıklanmaktadır. Ancak söz konusu rejim teorilerinin spesifik anlamda sağlık ve bilim diplomasisinin gelişimine etkisi üzerine yapılmış az sayıda araştırma olduğu görülmektedir. Spesifik olarak, uluslararası düzeyde güncel bir sorun olan COVID-19 salgınından kaynaklanan krizin yönetiminde gerek küresel sağlık rejiminin gerekse daha özel olarak DSÖ'nün rolünün değerlendirmesine yönelik yeterli düzeyde çalışma yapılmadığını söylemek mümkündür. Bu araştırma ile insanlığı derinden etkileyen küresel salgın hastalıklardan COVID-19 örneklemini çerçevesinde küresel sağlık diplomasisi ile uluslararası sağlık rejimi yaklaşımlarının bir arada incelenerek, alan yazına katkı yapılması amaçlanmıştır.

2. Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve

2.1. Uluslararası İlişkilerde Rejim Yaklaşımları

Uluslararası ilişkiler disiplininin inceleme alanı olan uluslararası sistemin anarşik bir yapıda olduğu kabul edilir. Buradaki anarşinin sebebi dış politika alanında devletlerin içişlerinde benzer denetleyici üst mekanizmalardan yoksunluk olarak ifade edilebilir. Disiplindeki geleneksel ve eleştirel yaklaşımlar argümanlarını anarşik doğa çerçevesinde şekillendirirler ve küresel sistemde düzenin nasıl sağlanacağı sorusunu bu bağlamda ele alıp alternatif bakış açıları üretirler. Bu çalışmanın konusunu oluşturan uluslararası rejimlerin ortaya çıkışı ve gelişimine yönelik yaklaşımlar da söz konusu teorilerin bakış açılarına bağlı olarak farklılık göstermektedir.

Uluslararası rejimler temelde anarşik bir ortamda ortaya çıkan işbirliğinin nasıl mümkün olduğu sorusuna kurumsal (institutional) yapıların oluşumu, sürekliliği ve etki gücü bağlamında cevaplar aramaktadır. Bu bağlamda, işbirliği sürecine dair verilen alternatif cevaplar, uluslararası rejim teorisinin gelişimine zemin hazırlamıştır. Rejim yaklaşımları zamanla farklı varsayımlar üzerinde birbirinden ayrılan birçok yaklaşımın ortaya çıktığı bir kuram haline gelmiştir (Aksoy, 2015). Rejimlere yönelik alternatif bakış açıları temelde, çeşitli yöntemlerle geliştirilen kural ve ilkeler aracılığıyla uluslararası sistemde anarşi sebepli belirsizlik ve güvensizlik ortamının olumsuz etkilerini azaltmanın ve uluslararası toplumun tümünü ilgilendiren çevre, sağlık, iletişim vb. konular çerçevesinde işbirliğine ve anlaşmalara dayalı politikalar üretilmesi olanağının altını çizer.

Birbirinden farklı teorilerin alternatif bakış açılarıyla ele aldığı rejimlerin çeşitli biçimlerde tanımları yapılmıştır. Young (1982, s. 277) rejimleri “sıklıkla belirli bir işlevin yerine getirilmesine katkıda bulunan fonksiyonel sosyal yapılar” şeklinde tanımlar ve uluslararası rejimleri “insan eliyle yapılan ve ayırt edici özelliği yakınsak beklentiler ile tanınmış davranış veya uygulama kalıplarının (standartların) birleşimi” olarak ifade eder. Uluslararası rejim teorileri alanında önemli çalışmalara imza atan Keohane ve Nye, uluslararası rejimi “karşılıklı bağımlılık ilişkilerini etkileyen düzenleyici kurallar” olarak tanımlarlar. Bu tanımlamadaki kritik önem taşıyan ‘karşılıklı bağımlılık’ kavramının tanımı da “uluslararası sistemde merkezi gücün yokluğu, var olan sorunlar arasında hiyerarşinin olmaması ve toplumlar arasında çoklu iletişim kanallarının varlığı ile tanımlanır ve gerçekliğin bir tanımından ziyade bir soyutlama” (Keohane ve Nye, 2012, s. 143) şeklinde yapılabilir. Alternatif bir açıklama yapan Stein, rejimlerin ulusal davranışı sınırlayıcı etkisine vurgu yapar; söz konusu rejimlerin uluslararası etkileşimleri şekillendirdiğini dile getirir. Rejimlerin kavramsallaştırılmasının temelini uluslararası siyasetin, kendi güvenliklerinden sorumlu ve gerektiğinde güce başvurmaya hazır egemen devletler arasındaki ilişkiler şeklinde tanımlanmasında yatmakta olduğunu savunur (Stein, 1982). Öte yandan Hasenclever vd. rejimleri, “uluslararası siyasetin belirli konu alanlarını kendi başının çaresine bakma (self-help) davranışı alanından çıkarmayı amaçlayan, kasıtlı olarak inşa edilmiş, bölgesel veya küresel ölçekte kısmi uluslararası düzenler” olarak tanımlamaktadır (Hasenclever vd., 2000, s. 3). Krasner’in genel kabul gören tanımına göre uluslararası rejimler, “belirli bir konu/sorun alanında yer alan aktörlerin beklentilerinin ortaklaştığı ilkeler, normlar, kurallar ve karar verme süreçleri”dir (Krasner, 1982, s. 185).

Uluslararası rejimlerin ortaya çıkışı ve belirginleşmesi İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ulus aşırı ve çok aktörlü biçimde oluşturulan serbest ticaret rejimi ve iletişim rejimleri aracılığıyla olmuştur. 1970’lerden itibaren uluslararası ilişkiler literatüründe yaygın etkisini arttıran Uluslararası Rejim Teorisi, küreselleşmenin etkileriyle önem kazanmayı sürdürmüştür. Bu gelişim sürecinde, küresel sistemde süregelen ve devletlerin bireysel olarak optimal şekilde çözüme ulaştıramayacağı, nitelik ve nicelik bakımından giderek büyüyen pek çok sorun öne çıkmıştır. Devletlerin hem bu sorunların çözümü hem de rejimlerin temelini oluşturan ortak çıkarları sağlamak ya da ortak olarak istenilmeyen durumları engellemek amacıyla birlikte hareket etmelerini sağlayan ya da kolaylaştıran rejim yaklaşımları öne çıkmaya başlamıştır (Stein’den aktaran Aksoy, 2015). Uluslararası rejim kavramının tanımlanmasında olduğu gibi rejimlerin oluşumu, gelişimi ve değişimi konuları üzerinde de uzlaşma sağlanmış tek bir görüşten söz etmek zordur. Bu noktada uluslararası ilişkiler disiplininin başlıca teorilerinden neoliberal, neorealist ve bilişselci yaklaşımların rejimlere bakış açısının incelenmesi önem taşımaktadır.

2.1.1. Neoliberal Rejim Yaklaşımı

Uluslararası rejim yaklaşımlarının ortaya çıkışı daha çok liberal kuram çerçevesinde gerçekleşmiştir. Neoliberal kuram, uluslararası sistemin merkezi otoriteden yoksun anarşik doğasını ve devletlerin sistemdeki temel aktörler olduğunu kabul eder ancak doğal kabul edilen anarşik yapı içinde işbirliği ve aktörler arası dayanışma ile uluslararası düzenin sağlanıp korunabileceğine dikkat çeker. Neoliberaller, uluslararası alandaki anarşi kaynaklı çatışma durumlarının varlığını kabul etseler de bu çatışmaları

realistler gibi dünya siyasetinin tamamı veya hatta temsili bir resmi olarak yorumlamazlar. Birçok durumda ve çeşitli alanda, devletler anarşinin etkilerini azaltmak, karşılıklı kazanımlar elde etmek ve ortak zarardan kaçınmak için birlikte hareket edebilirler (Jervis, 1999, s. 45). Uluslararası sistemdeki üst kontrol mekanizmalarının yokluğu ortak sorunların işbirliğiyle çözülmesi ve uluslararası toplumda dayanışmanın gelişmesine engel değildir. Neoliberal kuramcılara göre rejimler, bu işbirliği ve dayanışma ortamının oluşmasının önünde var olan engellerin geriletilmesi ya da ortadan kaldırılmasına yardım ederek devletler arası dayanışmayı pekiştirebilir. Söz konusu rejimler, devletlerin sürekli bir iletişim halinde olmalarına zemin hazırlar, aktörlerin başka aktörler tarafından aldatılma korkusunun aşılmasına fayda sağlar. Böylece hile yapma veya diğer aktörler tarafından sömürülme korkusu azalır ve devletlerin yeni ortak girişimlere adım atması kolaylaşır (Axelrod'tan aktaran Hasenclever vd., 2000). Rejimler sayesinde zamanla uluslararası toplumda oluşan güven ortamı, yeni alanlara doğru işbirliğinin yayılmasına olanak sağlar. Buna ek olarak, neoliberal kuram, rejimler sayesinde kurumların araştırma ve işlem maliyetlerinin azaldığını, tekrarlanabilirlik oluşturduğunu ve hile yapanları cezalandırmayı kolaylaştırdığını öne sürerler (Grieco, 1988, s. 495). Neoliberal kuramcılar uluslararası rejimler çerçevesinde ürettiği bir diğer önemli kavram da "karşılıklı bağımlılık" kavramıdır. Karşılıklı bağımlılığa göre bir aktörün kazançlarında kendisinin olduğu kadar başkalarının seçimlerinin de etkisi söz konusudur (Stein, 1982). Bu kavramla ilişkili bir diğer önemli olgu olan karmaşık karşılıklı bağımlılık kavramı ise ulus ötesi/aşırı (transnasyonel) olayları içeren durumları incelemek amacıyla oluşturulmuş ideal bir modeldir. Karmaşık bir karşılıklı bağımlılıkla, dünya toplumları birden çok kanalla birbirine bağlıdır, var olan sorunlar arasında bir hiyerarşi yoktur ve devletler diğer devletlere karşı askeri güç, ekonomik yaptırım gibi mekanizmaları her şartta kullanmaz (Viotti ve Kauppi, 2012, s. 144).

Neoliberal kuram, uluslararası sistemdeki aktörler arası işbirliği bağlamında mutlak kazanç odaklanmakta ve işbirliği içindeki devletlerin ortak bir kazanç elde edeceğine dikkat çekmektedir. Bir diğer deyişle, neoliberalizm, oyun teorisinde pozitif toplamlı bir bakış açısına vurgu yapar. Buna göre aktörler sıfır toplamlı durumlarda rekabet etmek ya da kısa vadeli kişisel çıkarlarını başkalarının pahasına optimize etmek yerine, uluslararası kurumlara yansıyan işbirlikçi çabalar aracılığıyla ortak ve uzun vadeli çıkarlarına yönelik çalışabilirler (Viotti ve Kauppi, 2012, s. 139). Pozitif kazancın söz konusu olduğu işbirliği ve dayanışmanın uluslararası rejimlerin temel unsurlarından biri olması da bu rejimlerin oluşturulması ve geliştirilmesi bağlamında uluslararası sistemde aktörler için itici bir güç olarak görülebilir.

2.1.2. Neorealist Rejim Yaklaşımı

Realist (ve neorealist) kuramın uluslararası rejimlere bakış açısı neoliberal anlayışa kıyasla daha şüphecidir. Realistler küresel sistemde var olan anarşik yapıyı devletlerarası işbirliğinin sağlanmasının önünde önemli bir engel olarak nitelendirirler. Realizm, uluslararası rejimlerin ortaya çıkışını açıklarken güç ve çıkar olgularına vurgu yapar ve devletlerin ancak çıkarlarına kendi karar alma mekanizmalarıyla ulaşamadıkları durumlarda rejimlerin ortaya çıkacağına dikkat çeker. Bir diğer deyişle, rejimlerin oluşumu ve karşılıklı işbirliği isteği ancak anarşinin bir koordinasyon sorunu yarattığı durumlarda oluşur (Little, 2001).

Realist kuramcılar uluslararası rejimlerin etkinliği ve devamlılığına da kuşkucu bir tavırla yaklaşmaktadırlar. Buna göre, kendi güvenliğini sağlama amacıyla hareket eden devletler için dayanışma ve işbirliğine dayalı rejim oluşumları yalnızca söz konusu devletlerin politika anlayışlarıyla (çıkarlarıyla) uyumlu olduğu sürece ortaya çıkar ve devamlılık gösterir. Söz konusu işbirliği sürecinde dahi, devletler kendi durumlarını iyileştirmek ve elde ettikleri kazanımlar açısından gruptaki diğer aktörlerin gerisine düşme tehlikesinden kaçınmakla ilgileneceklerdir. Devletler amaçlarını gerçekleştirmeye dönük olarak kısa süreli ittifaklara katılabilirler; hatta güç maksimizasyonu amacı taşıyan güçlü devletler, rejimle kurulan düzene ilişkin iradelerini nispeten zayıf aktörlere de dayatabilirler. Ancak bu güçlü devletler, rejim içinde ortak kazanımları gerçekleştirmek için grubun tüm

katılımcılarının kısıtlayıcı davranışsal anlaşmalara uymak durumunda kalacağı sosyal sözleşmeleri kabul etmeyeceklerdir (Young, 1986, s. 118).

Bu bağlamda dikkat çeken bir diğer yaklaşım da Hegemonik İstikrar Teorisidir. Hegemon, sistemde üstün ekonomik ve askeri güce sahip olan ve bu gücü kullanmaya istekli olan, sistemin lideri olarak hareket eden ve diğer devletlerin rızasını alan baskın devlet olarak tanımlanabilir (Sağsen vd., 2018). Keohane, “tek bir ülkenin hakim olduğu hegemonik güç yapılarının, kuralları nispeten kesin ve iyi uyulan güçlü uluslararası rejimlerin gelişmesine en elverişli yapılar olduğunu” iddia etmektedir (Keohane’den aktaran Sağsen vd., 2018).

Realist kuramcılar tarafından rejimlerin oluşumuna ilişkin bir diğer görüş de devletlerin bu süreçlerdeki esas amacının mümkün olan maksimum bireysel kazançla ulaşmaktan çok diğer devletlerin göreceli kazancı ve gücünde ilerleme kaydetmelerini engellemektir (Grieco, 1988, s. 498). Bu yaklaşıma göre, devletler kendi çıkar ve kazançlarına ek olarak diğer devletlerin kazancını da göz önünde tutmakta ve söz konusu göreceli kazancın güç dağılımı dengesinde kendi aleyhine olası bir negatif değişime uğramasından endişe etmektedir. Yani realist kuramcılar işbirliği söz konusu olduğunda neoliballerin aksine mutlak kazançtan ziyade göreceli kazançlara odaklanırlar. Realist kuramın işbirliğine bakışında göreceli kazanç yaklaşımına ek olarak sıfır toplamlı oyun yaklaşımının benimsenmesi de dikkat çekmektedir. Realist kurama göre, küresel siyaset, kararların ya da seçimlerin sıfır toplamlı olabileceği rekabetçi oyunlar birleşimidir yani bir tarafın kazancı diğer taraf için kayıptır. Söz konusu durum, uluslararası alanda işbirliği çabalarının gerçekleşmesini karmaşık hale getirir.

2.1.3. Bilişselci (Kognitif) Rejim Yaklaşımı

Bilişsel (kognitif) teorilerin rejimlere bakış açısı geleneksel teorilerin yaklaşımından farklıdır. Bilişsel yaklaşımlar, realist ve neoliberal kuramların devletin uluslararası ilişkilerde temel aktör olduğu varsayımı ile güç kavramına atfedilen anlam açısından onlardan ayrılmaktadır. Bilişselci kuram, devletin söz konusu güç ve çıkar algılarından öte bilgi ve kimlik gibi soyut kavramlar sayesinde şekillendiğini öne sürer. Bilişselciler, devletin uluslararası alandaki temel ve en önemli aktör olduğu varsayımına karşı çıkarlar ve uluslararası sistemde var olan devlet dışı aktörlerin (sivil toplum, uluslararası örgütler vb.) varlığına ve sisteme etkilerine vurgu yaparlar. Bilişselci kuramı diğerlerinden ayıran bir diğer önemli nokta da devletin kimlik ve çıkar algısının değişebilir kabul edilmesidir. Buna göre; bilginin, öğrenmenin ve dönüşümün kimlik ve çıkarların zamanla değişiminde önemli etkileri vardır. Bu sebeple, devlet çıkarlarının hazır ve verili olmaktan öte uluslararası toplumda karşılıklı olarak oluştuğunu öne sürerler.

Bilişsel yaklaşım, rejimleri uluslararası toplumla ilişkili ve daha fazla değişkene bağlı, zincirleme bir organizasyon olarak yorumlar. Rejimlerin temel taşı olan işbirliği; algılama/yanlış algılama, bilgiyi işleme kapasitesi ve öğrenme süreçlerinden etkilenir. Bundan hareketle, rejimlerin dinamik bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan, rejimi ortaya çıkaran konu ne olursa olsun, nedensel ilişkiler üzerinde fikir birliğine varılması ve anlaşmanın derecesi, işbirliğinin başarısını açıklamada kritik öneme sahiptir.

Kendi içinde ayrılan bilişselcilerin zayıf bilişselciler kanadı, politik kararları etkileyebilen, bilimsel ve teknolojik alanlarda bilgi tabanlı profesyonellerin dünya çapında oluşturduğu ağ olarak da tanımlanan epistemik toplulukların uluslararası siyasetteki rolünü ön plana çıkarırken; güçlü bilişselciler, aktörlerin bilgisi ile ilgilenir ve nedensel ilişkilerden ziyade sosyal ya da paylaşılan bilgiyi vurgularlar (Hasenclever vd., 2000, ss. 10-11). Aktörleri birbirine bağlayan yapılara dikkat çeken bilişsel kuramcılar, yapısal engeller, çıkarlar ve seçimler arasında zorunlu olarak gelişen nispeten gevşek bir uyum olduğundan söz ederler. İşlevsel teoriler, rejimleri belirli ihtiyaçlara cevap veren yapılar olarak yorumlarken, bilişsel teoriler, rejimlerin ideoloji ve uzlaşıya dayalı bilgi tarafından koşullandırıldığına dikkat çeker ve rejimin aktörlerin bilgi düzeyi arttıkça rejimin evrimleştiğini öne sürer (Haggard ve Simmons, 1987, s. 499).

3. Sağlık Diplomasisi ve Uluslararası Sağlık Rejimleri

Devletlerin iç politika gündeminde önemli bir yer tutan sağlık politikaları, bu konuyla ilgili sorunların hem çeşitlenmesi ve daha kapsamlı hale gelmesi hem de etki alanlarının genişlemesi nedeniyle dış ilişkiler ve dolayısıyla diplomasi çerçevesinde de ağırlık kazanmıştır. Toplum sağlığının korunması ve sağlığa yönelik tehditlerin ortadan kaldırılması bağlamında uluslararası ilişkiler kuramlarının birbirinden farklı yaklaşımları söz konusudur. Bu noktada, sağlık diplomasisinin aktörler arası işbirliğine dayalı olarak yürütülmesi gerektiğini öne süren yaklaşımlar, sağlık rejimlerinin oluşturulmasında önem taşımaktadır. Uluslararası sağlık diplomasisinin rejim kuramıyla ilişkilendirilmesiyle birlikte sağlık alanında rejimlerin gelişiminden bahsedilebilir.

İnsanlık tarihi ile birlikte var olan salgınlar ve bulaşıcı hastalıklar dünya tarihinde kritik kırılma noktalarını oluşturmuş ve tarihin akışına etki etmiştir. Söz konusu salgınların boyutu kimi zaman küresel olmuştur. Bu tehditler karşısında devletlerin kendi başlarına ürettikleri politikalar yetersiz kalmış ve salgınlardan kaynaklanan tehditlerin durdurulmasında devletler ve hatta devlet dışı aktörler arasında işbirliğinin sağlanmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Uluslararası sağlık diplomasisinin küresel siyasette önemli bir yer edinmesinde bu durumun etkili olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Uluslararası ilişkiler disiplininin önemli bir unsuru olan diplomasi kültürünün sağlık alanıyla etkileşimi neticesinde ortaya çıkan "sağlık diplomasisi" en genel hatlarıyla, devletlerin ve küresel siyaset düzleminde rol alan diğer aktörlerin halk ve toplum sağlığına ilişkin konuları ele aldıkları uzlaşma ve işbirliğine dayalı uluslararası bir siyasi kültür oluşumu olarak ifade edilebilir. Sağlık diplomasisi, çok taraflı ortamlarda, yeni ittifaklar ve anlaşmalara varılan bir oluşumdur. Buna göre, küresel sağlık diplomasisi kavramı, sağlık için küresel siyaseti şekillendiren çok seviyeli (yerel/ulusal/uluslararası) ve çok aktörlü müzakere süreçlerini kapsamaktadır (Kickbusch vd., 2007, s. 85).

Bu araştırmanın konusu olan, sağlık diplomasisi ve uluslararası sağlık rejimlerinin kapsamına giren pandemiler ise ulusal ve küresel güvenliğe yönelik doğrudan tehditler olarak kabul edilen, yeni ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar ve biyoterörizm tehditlerini kapsamaktadır.⁴ Salgın hastalıkların boyutu ve kapsamının genişlemesiyle belirginleşen pandemilerin, dünyada küreselleşmeyle hız kazanan çok boyutlu etkileşim sebebiyle sonuçlarının ağır olabilme ihtimali, sağlık diplomasisinin bu bağlamdaki rolünün önem kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Sağlık diplomasisinin başlangıcı 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu başlangıç kolera, veba ve sarıhumma üzerine işbirliğini tartışmak üzere ilk Uluslararası Sağlık Konferansı'nın bir araya geldiği 1851 yılıdır. İnsanların demiryolu ve gemiyle daha hızlı hareket etmesinin hastalığın yayılmasını kolaylaştırdığının ve koordine olmayan dolayısıyla bazen etkisiz kalan ulusal karantina politikalarının ticareti kesintiye uğrattığının kabul edilmesiyle devletlerin bir arada karar alma eğilimi ortaya çıkmıştır (Fidler'den aktaran Feldbaum vd., 2010). Bu hükümetler arası işbirlikleriyle ortaya çıkan anlaşmalar, günümüzde yürürlükte olan Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nün öncülleridir. Bu anlaşmaları izleyen süreçte, 1902'de, Pan-Amerikan Sağlık Örgütü (Pan-American Health Organization -(PAHO)) ve 1907'de Uluslararası Halk Sağlığı Bürosu (Office International d'Hygiène Publique-(OIHP)) kurulmuştur. Bu iki örgüte ek olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kurulan Milletler Cemiyeti Sağlık Örgütü de bulaşıcı hastalıklarla mücadele için salt karantina önlemlerinin ötesinde daha geniş bir faaliyet alanı bulunan uluslararası sağlık rejiminin ilk aktörleridir (Clift, 2013). Sonraki yüzyılda bir dizi konferans ve anlaşmalar serisiyle devam eden işbirliği, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, 1948'de DSÖ'nün kurulması sayesinde daha kurumsal bir kimlik edinmiştir. Bu sürecin önemli bir yansıması da daha önceki uluslararası sıhhi sözleşmelerin yerini, ilk versiyonu yayınlanan DSÖ Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nün almasıdır (Kickbusch

⁴ <https://www.emro.who.int/health-topics/health-diplomacy/index.html> (Erişim Tarihi: 14.08.2024)

vd., 2021, s. 85). Buradan hareketle, DSÖ'nün sağlık rejimlerinin uluslararası bir şekilde kavuşmasında önemli bir rol üstlendiği söylenebilir.

Hoffman (2010), uluslararası sağlık rejimlerine bir sınıflandırma getirmiştir. Buna göre, ilk rejim 1377-1851 yıllarını kapsar. Bu aşama, Avrupa'da tek taraflı karantina düzenlemelerinden oluşmaktadır. Bulaşıcı hastalık kontrolüne yönelik tek taraflı yaklaşımların yerini bir dizi Uluslararası Sağlık Konferansı aracılığıyla uluslararası diyalog ve güvenlik uyumlaştırmasından oluşan ikinci bir rejimin alması ise 1851-92 yılları arasındadır. Üçüncü sağlık güvenliği rejimi (1892–1946), birkaç uluslararası yasal sözleşme ve yukarıda adı geçen üç hükümetler arası örgüt olan PAHO (1902), OIHP (1907) ve Milletler Cemiyeti'nin Sağlık Örgütü (1923) kurulmasıyla yeni kurumsallaşmış bir koordinasyon algısını ön plana çıkarmıştır. Güncel olarak devam eden dördüncü küresel sağlık güvenliği rejimi (1946-günümüze) bağlamında, tek ve kapsamlı bir sağlık örgütü olarak kabul edilen DSÖ aracılığıyla küresel sağlık güvenliğinin bütüncül olarak kolaylaştırıldığı bir uluslararasılaşma, çok taraflılık ve evrensellik durumu oluşmuştur. Söz konusu sağlık rejimlerinin değişiminin altındaki temel itici güç, sağlık koşullarını iyileştirmenin ve eşitsizlikleri ele almanın, ulus devletlerin başarabileceklerinin ötesinde küresel sağlık işlevlerini gerektiren etkili uluslararası eylem ve önleme duyulan gereksinimdir (Ruger ve Yach, 2009, s. 2).

Uluslararası ilişkilerin seyrinde önemli bir rol oynayan küreselleşme, uluslararası sağlık rejimlerinin evriminde de ciddi düzeyde etkili olmuştur. Küresel sağlıkla ilgilenen resmi ve gayri resmî kurumların sayısı artmış, küresel sağlık alanında çalışan aktörlerin sayısında ve türünde bir patlama meydana gelmiş, küresel sağlık sorunlarına yönelik yeni rejimler ve girişimler üretilmiş ve sağlık finansmanda önemli miktarlarda artışlara zemin hazırlamıştır. Bu da dış politikada hızla yükselen bir sağlık profili/boyutu anlamına gelmektedir (Fidler, 2010).

3.1. Dünya Sağlık Örgütü

Küresel sağlık alanındaki aktörlerin sayısındaki artışla birlikte bu aktörlerin birbirleriyle ilişki kurlmaları ve ortak politika geliştirebilmelerini sağlayan uluslararası örgütler kurulmuştur. Bu bağlamda, küresel sağlık diplomasisinin en önemli ve etkili aktörü Dünya Sağlık Örgütü'dür (DSÖ). Birleşmiş Milletler'in (BM) sağlık konusunda uzmanlaşmış ajansı olan Dünya Sağlık Örgütü, sağlık anlaşmalarına ilişkin uluslararası müzakerelerin resmi platformudur (Lee, 2011, s. 16). İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan BM, DSÖ aracılığıyla tüm dünyada sağlığın korunması ve geliştirilmesi çerçevesinde aktif rol üstlenmiştir. DSÖ "Sağlığı geliştirmek, dünyayı güvende tutmak ve savunmasız kişilere hizmet etmek için ulusları, ortakları ve insanları birbirine bağlayan Birleşmiş Milletler kuruluşu" olarak ifade edilmektedir.⁵

DSÖ, çok kutuplu sağlık diplomasisinden doğan yapının dönüşümlerinin, çeşitli süreçler ve ilkeler yoluyla farklı sağlık sorunlarına hitap eden birden çok oyuncunun yer aldığı, birbiriyle örtüşen ve bazen de birbiriyle rekabet halindeki rejim kümelerinden oluşan karmaşık bir yönetim ortamının başat aktörü pozisyonundadır (Fidler, 2010). DSÖ, herkes için daha iyi sağlığa ulaşmak hedefiyle hareket eder ve örgütün zaman içinde küresel yönetim aracılığıyla sistem düzeyindeki sorunlara sistem düzeyinde çözümler sunarak hegemonik bir sağlık güvenliği gücü haline geldiği öne sürülmektedir (Hoffman, 2010).

DSÖ kurulduğu günden bu yana bulaşıcı ve salgın hastalıkların tedavisinden anne-çocuk sağlığına, aile planlamasından çevre sağlığına kadar birçok alanda faaliyetlerini arttırarak varlığını sürdürmektedir. 1970'li yıllardan itibaren sağlığın tekil bir alan olmaktan çıkıp devletlerin sosyo-ekonomik kalkınmasında önemli bir etken olarak tanımlanmasıyla birlikte DSÖ'nün çalışma alanı ile

⁵ <https://www.who.int/about>; (Erişim Tarihi: 27.05.2021)

işbirliği yaptığı aktör sayısında da önemi artışlar meydana gelmiştir. DSÖ, söz konusu çok taraflı ortamda uluslararası sağlık normlarını ve standartlarını geliştirme ve uygulama konusunda üye ülkeler arasında devam eden diyalogu kolaylaştırma yetkisine sahip tek kuruluştur ve benzersiz bir koordinasyon işlevi sürdürmektedir (Ruger ve Yach, 2009). Bu noktada, uluslararası sağlık rejiminde koordine eden/düzenleyen hegemon bir rol oynaması beklenen DSÖ'nün, küresel sağlık düzenlemeleri bağlamında rejim unsurlarının oluşturulması ve söz konusu yapının düzenli bir şekilde işlemeden sorumlu olan temel bir aktör olması beklenmektedir (Haggard ve Simmons, 1987). Bu bağlamda, DSÖ'nün sağlık alanına dair uluslararası anlaşmaların ve düzenlemelerin yapılmasında lider rolü oynaması, küresel çaplı sağlık faaliyetlerinde koordinasyon görevini yürütmesi ve acil durumlarda işbirliğini teşvik etmesi beklenmektedir.

4. COVID-19 Pandemisiyle Mücadelede DSÖ

Çin kaynaklı SAR-CoV-2 virüsünün yol açtığı COVID-19 dünya geneline yayıldığı bilinen en son pandemidir. Virüsün saptamasının yapıldığı ilk andan bu yana yapısını ve etkilerini analiz etmeye yönelik çalışmalar sürmektedir. DSÖ, virüsün kaynağının net olarak belirlenip kontrol altına alınmasına kadar, virüsün insan popülasyonuna yeniden bulaşma riskinden ve yeni salgın riskinin varlığından söz etmiştir (DSÖ, 2020).

COVID-19 salgınının küresel çaplı bir pandemiye dönüşümü, sürecin yönetimi hakkında önemli ipuçları taşımaktadır. 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan şehrinde sebebi bilinmeyen zatürre vakalarının DSÖ Çin Ülke Ofisi'ne bildirilmesiyle başlayan süreç; 7 Ocak 2020'de hastalık etkeninin daha önce insanlarda tespit edilmemiş yeni bir koronavirüs (2019- nCoV) olarak tanımlanmasıyla devam etmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020). Ocak ayı boyunca Çin'de COVID-19 kaynaklı ilk ölümlü vakalarının ortaya çıkması ve Japonya, Tayland, Güney Kore ve Amerika'da aynı virüs kaynaklı vakalar görülmesi ile DSÖ tarafından resmi olarak "uluslararası endişe verici bir halk sağlığı acil durumu" ilan edilmiştir. Şubat ayında, DSÖ tarafından, salgını tespit etme, hazırlanma ve yanıt verme kapasitesini geliştirmeye odaklanan Stratejik Hazırlık ve Müdahale Planı (SPRP) hazırlanmıştır. Bu plan, virüs hakkında toplanan bilgileri ulusal ve bölgesel operasyonel planların geliştirilmesinde yardımcı olarak kullanmak amacıyla stratejik eyleme dönüştüren, uluslararası koordinasyonun hızla kurulması, ülkelerin krize hazırlık ve müdahale operasyonlarının geliştirilmesi ve araştırma ve inovasyonun hızlandırılması gibi konularda yol gösteren bir rehber görevindedir⁶.

DSÖ, 11 Mart 2020 tarihinde dünya çapında hızla artan vaka sayıları, ciddi düzeylere ulaşan bulaşma oranları ve ölümlü sonuçlanan vaka sayısındaki endişe verici artış sebebiyle pandemiye resmen ilan etmiştir⁷. DSÖ'nün pandemiyi seyrine ilişkin olarak günlük-haftalık zaman aralıklarında paylaştığı raporlardan Nisan başı raporuna göre, dünya çapındaki vaka sayısı ilk kez 1 milyonun (1.051.697), vefat sayısı da 50 binin (56.986) üzerine çıkmıştır (DSÖ, 2020). Buradan hareketle, pandemiyin şiddetinin hızla katlanmış olduğu çıkarımının yapılması yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla, DSÖ'nün pandemiyle etkin mücadelede önemli adımlar atması gerekliliği daha da belirgin hale gelmiştir. Bu bağlamda, pandemiyle başa çıkmak için bilim insanları ve uzmanların da desteğini almaya yönelik adımlarla epistemik topluluk ayağı da oluşturulmaya başlanmıştır.

En temel epistemik topluluk örneklerinden biri, 29 Mayıs tarihinde 30 ülke ve çok sayıda uluslararası ortak/paydaş ve kurumun bir araya gelerek COVID-19 ile mücadele için aşuları, testleri, tedavileri ve diğer sağlık teknolojilerini herkes için erişilebilir hale getirme amacı taşıyan ve gönüllü sosyal dayanışmayı sağlamaya yönelik çalışacak COVID-19 Teknoloji Erişim Havuzu (C-TAP) girişimidir⁸. Bu

⁶ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#1>, (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

⁷ <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66494/pandemi.html>, (Erişim Tarihi: 06.12.2022)

⁸ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event-126>; (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

oluşum, pandemi süresince özellikle aşı dağılımının adil bir biçimde gerçekleşebilmesi için çalışmalar yapmıştır. Bilgi ve fon paylaşımı dışında, hastalığa yönelik aşı geliştirme ve hastalığın kontrolüne yönelik çalışmalar çerçevesinde oluşturulan bir diğer önemli epistemik topluluk olan Virüs Evrimi Çalışma Grubu, DSÖ önderliğinde virüsün mutasyonlarını inceleme çalışmalarına başlamıştır⁹. Benzer şekilde, Ocak 2021’de, konsültasyon, tahliller ve teşhis, klinik yönetim ve aşıları kapsayan farklı konular çerçevesinde, 124 ülkeden 1750’den fazla uzmanı bir araya getiren uluslararası bir bilimsel danışma toplantısı düzenlenmiştir¹⁰. Bu toplantı, konunun uzmanları, bilim insanları, devlet yetkilileri ve ilaç şirketleri temsilcileri gibi bir çok aktörü bir araya getirmesi bakımından önem taşımaktadır. Virüs Evrimi Çalışma Grubu benzeri bir diğer oluşum da Yeni Patojenlerin Kökenleri için Bilimsel Danışma Grubu’dur (SAGO). SAGO, ortaya çıkan ve salgın ya da pandemiye yol açabilecek potansiyel patojenlerin kökenleri ile ilgili teknik ve bilimsel konularda çalışma yapmak ve COVID-19 salgınının kökenlerini araştırmak için atılacak adımlar konusunda DSÖ’ye rehberlik etmek için oluşturulmuştur¹¹.

Epistemik toplulukların kriz yönetimindeki rolleri, salt bilgi ve fon paylaşımı değildir. Bu topluluklar, krizlerle etkin bir biçimde mücadele için gerekli olan ortak politikalar geliştirme ve uygulama bağlamında da rol alırlar (Hasenclever vd., 2000, s. 5). COVID-19 pandemisi çerçevesinde, küresel sağlık rejimi aktörlerinin çok taraflı bir anlaşmaya varmaya yönelik attığı kritik bir adım da 31 Mart 2021 tarihinde 25 devlet başkanı ve çok sayıda devlet dışı aktörün katılımıyla gerçekleşen toplantıdır¹². Bu toplantıda dile getirilen potansiyel anlaşmanın amacı, hâlihazırda devam eden salgın ile gelecekte ortaya çıkabilecek olası salgınlar için ulusal, bölgesel ve hatta küresel dayanışma ve işbirliğini güçlendirmek olarak açıklanmıştır. Bu adım, COVID-19 pandemisiyle ilişkili uluslararası bir anlaşmanın temelini atılmasına yönelik önemli bir girişimdir. Bu bağlamda atılan bir diğer önemli adım da Mayıs 2022 tarihinde G7 ülkelerinin sağlık bakanlarının, pandemilerle mücadele çerçevesinde bir anlaşma üzerinde uzlaşmaya vardıkları Berlin G7 sağlık bakanları toplantısıdır. Söz konusu uzlaşmaya göre, potansiyel salgınların daha hızlı tespitini ve bu krizlerin daha başarılı yönetimini sağlamak amacıyla dünya genelinde uzmanlar arası ağlar kurulmalıdır¹³. Çok taraflı anlaşma oluşturma çabalarına ek olarak, her yıl toplanan Dünya Sağlık Asamblesi de pandeminin yol açtığı krizin yönetiminde kritik kararların alındığı platformlardan biridir. Kasım 2021’de 73.sü ve Mayıs 2021’de 74.sü düzenlenen Asamble’de, “pandemiyi sona erdirmek, gelecekte ortaya çıkabilecek olan pandemileri engellemek ve daha sağlıklı, daha güvenli ve daha adil bir dünya inşa etmek”¹⁴ amacı ön plana çıkmıştır ve bu çerçevede, küresel sağlık rejiminin salgına hazırlık kapasitesini güçlendirmeye, aktörleri bir araya getirmeye ve sağlık alanında karşılıklı güven ve hesap verebilirliği vurgulamaya yönelik çalışmalar yapma amacının altı çizilmiştir.¹⁵ Sağlık Asamblesi toplantılarının bir benzeri de COVID-19 pandemisi özelinde düzenlenen 2021 Küresel COVID-19 Zirvesi’dir. Bu sanal zirvede, COVID-19 pandemisini

⁹ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#>; (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

¹⁰ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event-238>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

¹¹ <https://indianexpress.com/article/india/who-urges-experts-to-join-scientific-advisory-group-on-origins-of-novel-pathogens-7501838/>; (Erişim Tarihi:23.11.2022)

¹² <https://edition.cnn.com/2021/03/30/world/world-leaders-covid-treaty-intl/index.html>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

¹³ <https://www.bundesgesundheitsministerium.de/en/ministry/news/lauterbach-g7-health-ministers-to-discuss-pandemic-pact.html>; (Erişim Tarihi: 24.11.2022)

¹⁴ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event-319>; (Erişim Tarihi:23.11.2022)

¹⁵ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event-199>; (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

bitirmek ve gelecekteki olası salgını engellemek amacıyla üç kritik alanda iddialı hedefler ortaya konulmuştur: “Dünyayı Aşıla; Şimdi Hayat Kurtar ve Daha İyi Şekilde Yeniden İnşa Et”¹⁶.

Pandeminin seyri ağırlaştıkça, salgının ilerleyişini durdurmaya yönelik çalışmalar da hız kazanmıştır. Bu amaçla yapılan en önemli çalışmalardan biri aşı geliştirme çalışmalarıdır. COVID-19 ile mücadelede aşının geliştirilmesi aşaması, başta BM olmak üzere birçok kaynak ve fon tarafından finanse edilmiştir. Öyle ki, Nisan 2020 itibarıyla 115 farklı aşı geliştirme adayının varlığından söz etmek mümkündür¹⁷. Bu çalışmalar neticesinde, kaynağı bilinmeyen zatürre vakalarının bildirilmesinden tam 1 yıl sonra, 31 Aralık 2020 tarihinde Pfizer-BioNTech COVID-19 aşısı için acil kullanım doğrulaması yayınlanmıştır. Böylece, Pfizer-BioNTech, DSÖ’den kullanım onayı alan ilk aşı olmuştur¹⁸. Pfizer-BioNTech’in ardından Moderna, Janssen, AstraZeneca, Sputnik V ve Sinovac da DSÖ tarafından onaylanarak farklı ülkelerde kullanıma sunulan diğer aşılardan olmuştur. Söz konusu aşılara kullanım onayı verilmesinden sonraki süreçte aşılara yönelik doğrulama, iyileştirme ve geliştirme çalışmaları sürmüştür.

Aşı geliştirme sürecindeki hızlı ve başarılı adımların aksine, aşılarda dağıtım ve aşılamada çalışmalarında ciddi aksaklıklar görülmüştür. Oxfam Kıtıkla Mücadele Örgütü’ne (Oxford Committee for Famine Relief- (OXFAM International)) göre, Halk Aşı Birliği’nden alınan veriler ışığında en başarılı iki COVID-19 aşısı olan Pfizer BioNTech ve Moderna’nın üreticisi olan şirketler, her dakika 65.000 dolarlık birleşik kâr elde etmektedir. Söz konusu şirketler, aşı dozlarının büyük çoğunluğunu gelişmiş ülkelere satmakta ve gelişmekte olan ve geri kalmış ülkeleri dışarıda bırakmaktadır¹⁹. Aşının, pandeminin yavaşlatılması ve durdurulması çerçevesindeki önemi göz önüne alındığında, küresel toplumun sağlığının bir çeşit rant mekanizması karşısında güç kaybettiği çıkarımı yapılabilir. Buna ek olarak, aşılamada çalışmalarındaki başarı faktörünün, tüm toplumun aynı anda aşılanarak bağışıklama çalışmalarının yapılmasına dayandığı ve bu sürecin yönetiminde yaşanan aksaklıkların krizin yönetimini olumsuz yönde etkilediğinden söz etmek gerekir. Mayıs 2022’de DSÖ tarafından paylaşılan haber de aşılamada faaliyetlerinde görülen asimetriye dikkat çekmiştir. Buna göre, dünya çapında aşılamada çalışmalarında ilerleme kaydedilse de geri kalmış ülkelerdeki aşılamada oranları ile daha gelişmiş ülkelerdeki aşılamada oranları arasındaki fark giderek açılmıştır. Buna ek olarak, bazı geri kalmış ülkelerde, toplumun en risk altındaki kesimini oluşturan sağlık çalışanları, yaşlılar ve ciddi sağlık sorunları olanlar korumasız kalırken, gelişmiş ülkelerde genç ve sağlıklı yetişkinler ek dozlara erişebilmiştir²⁰. Bu bilgiler ışığında, COVID-19 aşılarının dünya geneline adil bir biçimde dağıtılmasını sağlamak için devletler ve aşı üreticileriyle ortaklaşa çalışma yürüten tek küresel girişim olan COVAX’ın²¹ yetersizliği de ön plana çıkmıştır. COVID-19 testlerinin, tedavilerinin ve aşılarının geliştirilmesini, üretilmesini ve bunlara eşit erişimi hızlandırmak amacıyla ortaya çıkan küresel bir işbirliği girişimi olan ACT-A’nın (COVID-19 Araçlarına Erişim Hızlandırıcısı)²², Ekim 2022 tarihinde paylaştığı raporda da COVAX’ın aşı politikasının çok iddialı olduğu fakat COVAX’ın ilk öngördüğü pazar şekillendirme rolünü oynayamadığına dikkat çekilmiştir (Open Consultants, 2022). Aşılamadaki dengesizlikler ve yetersizliklerin arka planında, gönüllü katkılarıyla finanse edilen COVAX’ın gerektiği ölçüde desteklenmemiş olması sorununun etkisi

¹⁶ <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/09/24/global-covid-19-summit-ending-the-pandemic-and-building-back-better/>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

¹⁷ <https://www.gatesnotes.com/Health/What-you-need-to-know-about-the-COVID-19-vaccine>; (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

¹⁸ <https://www.devex.com/news/covid-19-in-2020-a-timeline-of-the-coronavirus-outbreak-99634>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

¹⁹ <https://www.oxfam.org/en/press-releases/pfizer-biontech-and-moderna-making-1000-profit-every-second-while-worlds-poorest>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

²⁰ <https://www.who.int/news/item/20-05-2022-covax-calls-for-urgent-action-to-close-vaccine-equity-gap>; (Erişim Tarihi: 24.11.2022)

²¹ <https://www.who.int/news/item/22-01-2021-covax-announces-new-agreement-plans-for-first-deliveries>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

²² <https://www.who.int/initiatives/act-accelerator/about> (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

göz ardı edilemez²³. Aşı yetersizliği ve bundan kaynaklanan olumsuzlukların giderek ağırlaşan tablosu göz önüne alındığında, bu sorunun ne denli hayati bir anlam taşıdığı görülmektedir.

Koronavirüsün tekrarladığının, yeniden bulaştığının ve Delta ve Omicron gibi çeşitli varyantlarının ortaya çıktığının anlaşılmasıyla salgının boyutu çok daha karmaşık bir hale gelmiştir. Bu durumla paralel olarak test ve aşı uygulamalarında da artış olması beklense de gerçekleşen durum tam tersini işaret etmektedir. FIND verilerine göre, Aralık 2021 ile Nisan 2022 tarihleri arasında COVID-19 test oranı hem gelişmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ve geri kalmış ülkelerde %70'ten fazla oranda azalmıştır, bazı ülkelerde bu oranın %90'lara kadar çıktığı görülmüştür. FIND başkanı Bill Rodriguez, düşen test oranları sebebiyle küresel sağlık topluluğunun pandemiyi evrimini gözlemlemesinin, hastaların tedavi sürecinin ve varyantların izlenmesinin zorlaştığını bir diğer deyişle ülkelerin görünürlüğünün yok olduğunu öne sürmüştür (Lancet, 2022). Bu süreçte belirginleşen bir başka sorun da vakalarla ilgili oranlarda görülen farklılıklardır. 1 Ocak 2020-31 Aralık 2021 periyodunda, 191 ülke ve bölgede ve seçilen ülkelerde COVID-19 pandemisinde kaynaklanan ölüm oranları üzerine yapılan çalışmaya göre, COVID-19 kaynaklı ölümlerin dünya genelinde toplam 5,94 milyon olduğu ilan edilmiştir. Öte yandan eski ve saygın tıp dergilerinden biri olan The Lancet'in yürüttüğü araştırma, aynı dönemde COVID-19 salgını sebebiyle dünya çapında tahmini 18,2 milyon kişinin öldüğünü belirtmiştir. Lancet araştırması, salgının tam etkisinin yalnızca COVID-19 nedeniyle bildirilen ölümlerden çok daha büyük olduğuna vurgu yapmış ve dünya çapında ölüm kayıt sistemlerinin güçlendirilmesinin COVID-19 pandemisinin ve gelecekteki potansiyel pandemilerin daha iyi izlenmesi için gerekli olduğuna dikkat çekmiştir (Lancet, 2022).

2023 yılı şubat ayı itibariyle dünya genelinde 757 milyondan fazla teyit edilmiş vaka ve 6,8 milyondan fazla ölüm bildirilmiştir²⁴. 2023 yılının ilk 4 aylık periyodunda yeni vaka ve ölüm sayılarında genel bir azalma eğilimi gözlemlenmiştir. Mayıs ayı başında Dünya Sağlık Örgütü, COVID-19'un artık "küresel bir sağlık acil durumunu" temsil etmediğini açıklamıştır²⁵. Virüs tehdidinin devam ettiği konusunda uyarıda bulunan örgüt yetkilileri, artık COVID-19'un geçici bir durum değil bir hastalık olarak ele alınmasının gerekliliğinin altını çizmiştir²⁶. Aynı şekilde, ABD Başkanı Biden, 11 Mayıs tarihi itibariyle pandemi kaynaklı krizin yönetiminde yürütmeye "acil durum yetkilerini" kullanma hakkı veren ulusal düzeydeki Halk Sağlığı Acil Durumunun sona erdiğini ilan etmiştir²⁷. Söz konusu gelişmeleri, pandemiyi artık acilen çözülmesi gereken küresel bir sağlık krizi olmaktan çıktığına ancak halk sağlığını tehdit eden bir hastalık olarak var olmaya devam edeceğine dair yaygın bir öngörünün yansıması olarak yorumlamak mümkündür. Ağustos ayı sonunda yayınlanan DSÖ raporuna göre dünya çapında 769 milyondan fazla doğrulanmış vaka ve 6,9 milyondan fazla ölüm bildirilmiştir. Ancak raporda, vaka sayıları ve test oranlarının raporlanmasındaki küresel çaptaki azalma nedeniyle enfeksiyon oranlarını doğru bir şekilde temsil etmediğine dikkat çekilmektedir²⁸. Bundan sonraki süreçte DSÖ tarafından pandemiyi başından itibaren haftalık olan paylaşılan verilerin güncellenme sıklığı azalmıştır. 22 Aralık 2023 tarihli güncellemede son 1 aylık periyotta ortaya çıkan yeni vakalar ve ölüm oranları yerine veri paylaşımı

²³ <https://www.unicef.org/press-releases/covax-facility-will-deliver-its-65-millionth-vaccine-dose-week-it-shouldve-been>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

²⁴ <https://www.who.int/publications/m/item/weekly-epidemiological-update-on-covid-19---22-february-2023> (Erişim Tarihi: 16.05.2023)

²⁵ <https://news.un.org/en/story/2023/05/1136367> (Erişim Tarihi: 14.08.2024)

²⁶ https://www.thetimes.co.uk/article/covid-pandemic-is-no-longer-a-global-health-emergency-says-who-9tkn9nc9m?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwgJyBhCGARIsAK8LVLpxzWD1EX56kF2TG2MpOIJLcrBeKH77snH8AlrfiHvLx8YgCZPyUAUaAupXEALw_wcB (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

²⁷ <https://www.hhs.gov/about/news/2023/05/09/fact-sheet-end-of-the-covid-19-public-health-emergency.html> (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

²⁸ <https://www.who.int/publications/m/item/weekly-epidemiological-update-on-covid-19---30-august-2023> (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

yapan ülke sayısı bildirilmiştir ve birçok ülkenin raporlamayı durdurmasından veya sıklığını değiştirmesinden dolayı paylaşılan sayıların vaka veya ölümlerin meydana geldiği gerçek ülke sayısını yansıtmadığını belirten bir not yer almıştır²⁹. Dünya genelinde birçok ülkenin COVID-19'a özgü raporlama yapmak yerine semptomları solunum hastalığı gözetimine entegre etmesi raporlamada yaşanan aksaklıkların en önemli sebeplerinden biridir. Nisan 2024 itibarıyla de birçok ülkenin raporlamayı durdurmasıyla, istatistiksel olarak geçerli küresel verilere ulaşım zorlaşmıştır³⁰.

COVID-19'a sebep olan SAR-CoV-2 virüsünün pandemi boyunca çeşitli mutasyonlara uğraması sonucunda birçok varyant ortaya çıkmıştır. DSÖ, 2024 yılında koronavirüslerin erken ve doğru tespitini ve risk değerlendirmelerinin koordinasyonu da dahil olmak üzere varyant takibini kolaylaştırmak için bir DSÖ Koronavirüs Ağı (CoViNet) oluşturmuştur³¹. Bu süreçte tespit edilen bir diğer varyant olan FLiRT, KP.2 ve KP.1.1 adlı varyantların ortak adıdır. Güncel olarak yürütülen çalışmalarda FLiRT varyantlarının diğer varyantlara göre daha riskli olduğuna dair herhangi bir gösterge bulunmamaktadır. Ancak bu durumun zaman içinde değişme riskine karşın uzmanlar, bu varyant türlerinin 2024 yılı yaz aylarında bir artışa yol açabileceği konusunda uyarılarda bulunmaktadır³².

Özellikle salgının küresel acil durum olarak yönetilmeye çalışıldığı dönemde şeffaf ve doğru veri paylaşımı konusunda yetersiz görülen DSÖ, benzer şekilde, dönemin ABD Başkanı Donald Trump tarafından yöneltilen ağır eleştirilerin de hedefi haline gelmiştir. Trump, DSÖ'yü pandemiyi "ciddi şekilde yanlış yönetmek ve örtbas etmekle" suçlayarak, bilgi erişimi, inceleme ve paylaşma konusunda yetersiz olduğuna vurgu yapmıştır. Trump, DSÖ'nün "temel görevinde başarısız olduğu ve sorumlu tutulması gerektiği" eleştirisinin ardından, kuruluşa verdikleri desteği keseceklerini açıklamıştır³³. DSÖ'nün en önemli finansörlerinden biri olan ABD tarafından yapılan bu açıklama, örgütün özellikle bu kritik süreçte küresel imajına aldığı kritik darbelerden birisidir. COVID-19 pandemisiyle mücadelede başat aktör olarak yer alan DSÖ'ye yöneltilen bu eleştiriler, pandemik krizle mücadelede kuruluşun rolünün yetersizliğini dile getirmekte ve krizin küresel yönetiminde nispeten başarısız bir tablo çizilmesine neden olmuştur.

5. Uluslararası Sağlık Rejimlerinde DSÖ'nün Rolünün Değerlendirilmesi

5.1. Uluslararası Sağlık Rejimleri

Uluslararası ilişkilerin özellikle liberal teorik yaklaşımın vurguladığı plüralist yapısı, dünya toplumlarını etkileme kapasitesi yüksek olan sorunların çözümüne ilişkin sistematik yol haritaları çıkarılması ve bu çözüm mekanizmalarının hayata geçirilmesi sürecinde işbirliği fikri, uluslararası rejimlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Küreselleşme, halihazırda var olan rejimlerin yerini daha da sağlamlaştırmasını sağlamış ve çok sayıda yeni rejimin doğuşuna olanak sağlamıştır. Fidler (2010), küresel sağlığın, tamamen insani bir amaç olmaktan çıkarak ulusal ve uluslararası güvenlik, yerel ve küresel refah ve sosyal kalkınma için önemli kabul edilen bir ölçüte dönüşmüş olmasının, rejim aktörlerinin nicelik ve niteliğinde artışa zemin hazırladığına dikkat çeker. Bugün, ticaretten iletişime ve bu araştırmada ele alınan uluslararası sağlık iletişimi ve yönetimi alanında çok sayıda rejimden ve bunların aktörlerinden söz etmek mümkündür.

Uluslararası sağlık rejimleri, çoğulcu küresel ilişkiler ağıyla birlikte ortaya çıkan birtakım yapılar bütünüdür. Bir diğer deyişle, çok sesliliğin olduğu ve görev kapsamı salgın hastalıklardan çok daha

²⁹ COVID-19 Epidemiological Update (<https://www.who.int/publications/m/item/covid-19-epidemiological-update---22-december-2023>) (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

³⁰ <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (Erişim Tarihi: 16.05.2024)

³¹ <https://www.who.int/activities/tracking-SARS-CoV-2-variants> (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

³² <https://www.prevention.com/health/health-conditions/a60701402/flirt-new-covid-variants/> (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

³³ <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/14/coronavirus-trump-halts-funding-to-world-health-organization;> (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

fazlasını ifade eden önemli kolektif sağlık örgütlenmeleridir. Küresel sağlık rejimlerinin oluşum ve gelişimi ile uluslararası sistemde aksiyon alabilecek bir işlevsel mekanizma haline gelmesi sürecinde kolektif politikalar geliştirebilmek üzere bir araya gelmiş çok sayıda aktör vardır. Söz edilen aktörler, en genel hatlarıyla devletler ve devlet dışı aktörler olarak ikiye ayrılır (Fidler, 2010). Sağlık rejimlerinin ele aldığı problemlerin, sadece ulus devletlerin çabalarıyla çözülemeyecek, karmaşık ve toplumların tamamını tehdit eden bir yapısı olduğu söylenebilir. Bu açıdan, sağlık rejimlerinin salt devletlerden meydana gelen bir oluşum olamayacağı dikkat çekmektedir.

Sağlık rejimlerinin oluşumu, 1800'ü yıllardan itibaren sağlık konferanslarıyla başlayan sürecin bir dizi yerel sağlık örgütünün (en önemlileri OIHP ve PAHO) kurulmasıyla ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından bulaşıcı hastalıkların çok ötesine geçen ve artık halk sağlığıyla ilgili olduğu düşünülen konuların çoğunu içerecek bir gündemle Milletler Cemiyeti Sağlık Örgütü kurulmasıyla devam etmiştir (Clift, 2013). Bugün küresel sağlık rejimlerinin başat aktörü olan DSÖ de 1945 yılında BM Uluslararası Örgütler Konferansı'nda yeni bir uluslararası sağlık örgütü kurulması fikri ve New York'ta düzenlenen Uluslararası Sağlık Konferansı'nda Dünya Sağlık Örgütü'nün Tüzüğü'nün onaylanması ile resmen kurulmuştur (Lancet, 2022, s.1111). DSÖ günümüzde 194 üye, 5 ev sahipliği yaptığı ortaklık, 100'den fazla ortak mevzuat ve 800'den fazla işbirliği merkezi ile ortak çalışmalar yürütmektedir³⁴. Bu ortaklıklar başta BM'nin diğer kuruluşları olmak üzere, uzmanlar, iyi niyet ve sağlık elçileri, devlet dışı organizasyonlar, sivil toplum kuruluşları ve büyük çaplı ilaç şirketlerinden oluşmaktadır.

Uluslararası sağlık rejimlerinin işleyişini düzenleyen ilke ve normlar mevcuttur. Bu ilkeler ve normlar; rejimlerdeki temel prensipleri, ortak kabul görmüş ve gelenekselleşmiş kuralları, kısacası rejimin teamüllerini oluşturur. Bu çerçevede sağlık rejimlerinin çatısını oluşturan en önemli belge Dünya Sağlık Örgütü'nün anayasasıdır. Bu anayasa, uluslararası sağlık sözleşmelerinin sınırlı kapsamının aksine, örgüt için belirlediği gündemin kapsam genişliği açısından farklıdır (Clift, 2013). DSÖ anayasası, küresel sağlık rejimlerinin amacı, kapsamı ve sınırları ile DSÖ'nün partnerlerle olan ilişkilere dair ölçütleri belirlemesi bakımından önemli bir belgedir. DSÖ'nün zamanla değişimi neticesinde küresel sağlık rejimlerinin de kapsamı ve gündemi değişikliğe uğramıştır. 1980'li yılların başına kadar büyük ölçüde hastalık odaklı bir siyasi gündem izleyen DSÖ, Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nün (UST) kabulüyle gündemini genişletmiştir (Kelle, 2007). UST'yi imzalayan devletler, ulusal hastalık önleme, gözetim, kontrol ve müdahale sistemlerini güçlendirmeyi, seyahat ve ulaşımda halk sağlığı güvenliğini güçlendirmeyi, DSÖ küresel uyarı ve yanıt sistemlerini desteklemeyi, özel risklerin yönetimini güçlendirmeyi ve hakların, yükümlülüklerin ve prosedürlerin sürdürülmesini amaçlayan çalışmalar yürütmeyi ve ilerlemeyi izlemekle yükümlüdür. UST'ye göre imzacı güçler arasında teknik beceri ve kaynakların optimal kullanımı ve paylaşımı, kriz zamanlarında birbirini destekleme ve şeffaflığı teşvik etme hedeflerine ulaşmak için tüm ülkeler arasında ortaklık gereklidir. Uluslararası sağlık rejimlerinin kurallarının, normlarının ve prensiplerinin yer aldığı bir manifesto olan UST, küresel sağlık rejiminin evrimi boyunca zamanın koşullarına göre güncellenmektedir. UST'lere ek olarak, küresel sağlık rejimi çerçevesinde yapılan bir başka önemli anlaşma da 2003 yılında DSÖ'nün anayasal anlaşma yapma yetkisini ilk kez kullandığı Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesidir (Framework Convention on Tobacco Control) (Kickbusch ve Liu, 2022, s.2160-2161). Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi, DSÖ himayesinde müzakere edilen ilk anlaşmadır ve küresel bir sorun olan tütün salgınına küresel bir yanıt sunma amacı taşımaktadır. Bu anlaşma, halk sağlığının korunması ve geliştirilmesinde bir dönüm noktasıdır ve uluslararası sağlık işbirliği için yeni yasal boyutlar oluşturmuştur. Benzer bir diğer anlaşma da 2011 yılında pandemik gripere karşı ortak uluslararası bir politika izlemek amacıyla üye devletleri, diğer paydaşları ve DSÖ'yü bir araya getiren Pandemi Gripe Hazırlık Çerçevesi'dir (PIP)³⁵. Bu gelişmeler,

³⁴ <https://www.who.int/about/who-we-are> (Erişim Tarihi: 14.08.2024)

³⁵ <https://www.who.int/initiatives/pandemic-influenza-preparedness-framework> (Erişim Tarihi: 14.08.2024)

küresel sağlık rejiminin kapsamının, salgın hastalıkların uluslararası ticareti engellemesinin önüne geçmek için uygulanan karantina uygulamalarından bugüne geldiği noktayı gözler önüne sermektedir.

Küresel sağlık rejimlerinin karar alma süreçleri, rejimlerin işleyişinin temel unsurlarıdır. Bu bağlamda DSÖ'nün karar alma mekanizması, küresel sağlık rejimlerinin karar verme süreçleri hakkında önemli bir bilgi kaynağıdır. DSÖ'nün kurucu anayasasının 8. Bölümünde örgütün karar alma mekanizmasının işleyişine dair hükümler bulunur. Dünya Sağlık Asamblesi, DSÖ'nün karar alma organıdır ve Asamble'de her üyenin tek bir oy hakkı bulunur. Örgütün Birleşmiş Milletler ve hükümetler arası kuruluşlar ile yaptığı sözleşmelerin veya anlaşmaların kabul edilmesi ve anayasada yapılan değişiklikler konularındaki kararlar, üçte iki çoğunluk ile alınmaktadır (DSÖ, 1995, s.14). Karar alma süreci, farklı bakış açılarına sahip uzmanların katıldığı bir süreçtir ve ayrıca kararlar hiçbir zaman herhangi bir bireye atfedilmez, tüm grubun ortak ürünü olarak kabul edilir (DSÖ, 2014, s. 202). Buna göre, örgütün karar alma süreci işbirlikçi ve çoğunluğun kararına saygı duyulan demokratik bir yapıdadır. Ancak, ulus devletlerden, sivil toplum kuruluşlarına, vakıflara ve özel sektör gibi devlet dışı aktörlere çok sayıda tarafın rol aldığı bu geniş ekosistemde, karar almanın tüm tarafların meşru düzen içinde müzakere etme isteğine bağlı olması sebebiyle pratik işlerlik noktasında olumsuzlukların yaşandığı bir sürece dönüşme tehlikesi söz konusudur (Kickbusch ve Liu, 2022). Karar alma sürecine ek olarak, bu sürece dahil olan aktörlerin uzlaşma neticesinde alınan kararları uygulayıp uygulamadığının kontrolünün yapılabilmesinin zorluğu da küresel sağlık rejimlerinin karar alma ve uygulama süreçlerine ilişkin önemli bir diğer sorundur.

5.2. Uluslararası Rejim Kuramına Göre DSÖ'nün Rolü

COVID-19 pandemisi, 2019 yılı sonu itibariyle ortaya çıkarak kısa sürede dünya toplumunu tehdit eden bir risk haline gelmiştir. Küresel sağlık rejiminin bu krizin yönetimi bağlamında geliştirdiği çözüm politikalarını gerçekleştirmede özellikle DSÖ'nün performansının analizi önem taşıyan bir konu haline gelmiştir. DSÖ'nün krizin seyrini yavaşlatmak ve bu salgını küresel toplumsal bir tehdit unsuru olmaktan çıkarmak üzere attığı adımların değerlendirmesine ilişkin farklı yaklaşımlar söz konusudur.

Bu yaklaşımlardan ilk olarak ele alınacak olan realist yaklaşımdır. Devletler, herhangi bir salgın durumu söz konusu olduğunda, öncelikle kendi vatandaşlarının fiziksel ve ekonomik sağlığını korumayı amaçlar. Bu amaç, devletlerin sağlık diplomasisini şekillendirir ve dolaylı olarak küresel sağlık rejimlerinin işleyişine de etki eder. Kriz yönetimi süreci de temelinde DSÖ gibi küresel hükümetler arası kuruluşlarla ilişkilerden, devletlerarası ikili yardımlara kadar geniş bir yelpazedeki seçenekler arasından uygun politikaların seçilerek uygulanmasıdır. Günümüzde salgınlardan doğan küresel çaplı krizlerin yönetiminin uluslararası işbirliğini gerektirdiği inkâr edilemez bir gerçek olsa da pandemik krizlerin, devletlerin öncelikli olarak ulusal çıkarlarına hizmet eden dış politika hedefleri izlemesi için fırsatlar yaratabilmesi de muhtemeldir. Buradaki belirleyici unsur, devletlerin kriz durumunu ele alış biçimi ve tercih ettiği yöntemlerdir (Fazal, 2020).

Küresel rejimlerin doğuşuna dair temel kavramsal çerçeveyi açıklayan liberal yaklaşım ise, büyük çaplı salgın ve pandemilerde sağlık rejimlerinin aktörlerinin dayanışma bilinciyle hareket etmesinin gerekliliğine dikkat çeker ve bu işbirliğinin küresel sistemin anarşik yapısı nedeniyle doğal bir şekilde geliştiğini iddia eder. Küresel yönetişimin, krize müdahale bağlamında kritik bir rol oynadığını vurgulayan liberal kuramcılar, işbirliği, diyalog, bilgi paylaşımı ve daha geniş yönleriyle kapasite geliştirme ile karakterize edilen küresel sağlık diplomasisi ışığında paydaşlar arasındaki işbirliğinin değer temelli bir yaklaşımla yapılması, bilgi akışının gerçek zamanlı gerçekleşmesi ve sağlık sektörlerinin kapasite geliştirmesinin toplum düzeyinde kamu politikasına odaklanarak yapılması gerekliliğinin altını çizerler (Mustajib ve Alam, 2021). Bir başka deyişle, kriz yönetiminin sağlanması için toplumların sağlık güvenliğine yönelik küresel bir paradigma değişikliği yaparak yenilenmiş küresel sağlık yönetim mekanizmaları oluşturulmalıdır. Bu da bilgi, dayanışma ve müzakereye dayalı gelişmiş küresel sağlık

diplomasisini ve daha kurumsal ilişkilerin, karar mekanizmalarının ve yaptırımların da geliştirilmesini gerektirir (Assefa vd., 2022).

Realist kuramcılar, uluslararası sistemin başat aktörü olarak ulus devletleri görmekte ve uluslararası ilişkilerde devletlerin güvenliğinin ve çıkarlarının temel belirleyici unsurlar olduğunu öne sürerek, küresel düzeyde işbirliğinin sağlanmasının zorluğuna vurgu yaparlar. Küresel rejimlere şüpheyle yaklaşan realistler, bu rejimlerin oluşturduğu ortak norm, ilke, kural ve karar alma prosedürlerinin işbirliğinin yalnızca ulus devletlerin çıkarlarıyla uyumlu olduğu sürece geçerli olduğunu savunurlar. Örneğin Trump yönetiminin, ABD'nin DSÖ'ye desteğini geri çekeceğine yönelik açıklaması realist yaklaşımın bu varsayımını doğrulayan adımlardan biri olmuştur. Trump, DSÖ'yü küresel salgına çözüm üretmede yavaş davranmakla ve fazla "Çin merkezli" olmakla defalarca eleştirmiş; örgütün koronavirus Çinli yetkililer tarafından ilk keşfedildiğinde, Çin'in baskısına boyun eğerek dünyayı yanılttığını ve örgütün tamamen Çin'in kontrolü altında olduğunu öne sürerek örgütten ayrılma kararını açıklamıştır. Söz konusu açıklamalar, küresel sağlık rejiminin temel aktörünün bu kritik süreçte sergilediği performansla yönelik önemli eleştirilerdir. Bu bağlamda, ABD Başkanı'nın DSÖ'yü yalnızca başarısız olmakla değil; örgütü Çin güdümünde işlemekle de suçladığı görülmüştür. Bu durum, küresel siyasette liderlik çekişmesi sürdüren Çin ve ABD'nin pandemiye bir 'propaganda savaşı' olarak kullandığını ve pandemi krizinin halihazırda gergin olan ilişkileri daha da gerginleştirdiğini göstermiştir (Koç, 2021). Pandemi sürecinde ABD'nin, diğer devletlere liderlik etme konumundan açıkça geri çekildiği ve Çin'in de bu liderliği üstlenmesine sıcak bakmadığı, DSÖ üzerinden yansıtılmıştır. Kriz yönetiminde hiçbir devletin küresel olarak başı çekmediği bu ortamda, ikili sağlık yardımı politikalarına yönelimin nedeni daha kolay anlaşılabilir. Bu sebepten, COVID-19 krizinin, ikili rekabeti besleyen bir tarafı olması da küresel sağlık diplomasisi için önemli bir zorluk teşkil etmiştir (Fazal, 2020).

Sonuç olarak, ABD'nin DSÖ'nün en büyük bağışçı ve en önemli destekçilerinden biri olduğu göz önüne alındığında; örgütten ayrılma kararının gerçekleşmesi durumunda DSÖ'nün ve küresel işbirliğinin ne kadar zarar göreceği ortadadır. Bu tür kopuşlar, uluslararası örgütlerin güvenilirliğini ve etkinlik düzeyini azaltmaktadır. Küresel rejimlerin temel dayanağı olan dayanışma fikri de uluslararası örgütlerin aldığı benzer darbelerle zarar görmektedir (Kaya, 2020). Buna ek olarak, küresel sağlık rejimi içerisinde gerek ekonomik gerekse siyasi bakımdan belirleyici role sahip bir güç olan ABD'nin ayrılmasıyla, söz konusu rejimin istikrarının da darbe alması olası bir sonuç olarak karşımıza çıkacaktır. ABD'nin bu rejim içindeki rolünün zayıflaması hem kendisinin rejim içindeki hegemon rolüne zarar verebilir hem de DSÖ'nün söz konusu rejimin istikrarını sürdürme çabalarını güçlendirebilir.

COVID-19 pandemisi küresel sağlık rejimlerinin çok taraflılık özelliğinin zarar gördüğü bir süreç olmuştur. Kriz yönetiminde inisiyatif alan küresel bir lider eksikliği dışında; pandeminin ülkeler arasındaki güç farklılıklarını daha da belirginleştirdiği; gelişmiş ve az gelişmiş devletler arasındaki uçurumu daha da derinleştirdiği görülmüştür. Pandemi sürecinde sağlık hizmetlerinin erişilebilirliği geri kalmış ülkeler için önemli bir zorluk haline gelmiştir (Singh ve Chattu, 2021). Buna karşın, ekonomik açıdan daha güçlü ülkeler pandeminin zemin hazırladığı olumsuzluklarla baş etme noktasında daha kolay bir biçimde siyasi ve ekonomik önlemler alabilmiştir. Bu bağlamda, COVID-19 pandemisi ile gündeme gelen aşı milliyetçiliğinden de söz etmek gereklidir. Salgınla mücadelede kimi devletlerin milliyetçi politikalara başvurduğu görülmüştür. Bu çerçevede, acil ihtiyaç duyulan sağlık donanımı ve tıbbi malzeme ihracatının sınırlandırılması ile başlayan süreç, aşı milliyetçiliği ile devam etmiştir (Esen, 2021). Tıbbi ekipman ve özellikle aşuların paylaşımında önceliğin uluslararası düzey yerine ulusal düzeyde kaynak aktarımına verilmesiyle ortaya çıkan durum aşı milliyetçiliğini ortaya çıkarmıştır. Bu tutum, dünya genelinde siyasi çatışmalarla ticaret savaşlarına yol açmıştır; buna ek olarak pandemik krizde tablonun ağırlaştığı ve mortalite oranının arttığı ülkeler tarafından diğer ülkelerin eleştirilmelerine zemin hazırlamıştır. Ülkelerin kaynakları küresel toplumun yararına olacak şekilde gerçekleştirilmesine yönelik bir mekanizmaya ilişkin temel bir küresel politikanın eksikliği de aşı

milliyetçiliğini tırmandıran bir diğer gelişme olmuştur (Kuriakose, 2020). Aşı milliyetçiliğinin yol açtığı eşitsizliğe yönelik bir rapor yayınlayan Uluslararası Af Örgütü, aşı dağılımındaki asimetrinin, insan hakları ve eşitliğe verilen önemin ekonomik çıkarların gerisinde kalmasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Raporda, yalnızca piyasa odaklı yaklaşımlarla temel ilaçların dağılımında adaletin sağlanması zor olduğundan, özellikle erişilebilirlik ve uygun fiyatlarla ilgili olmak üzere, daha güçlü yasa ve yönetmeliklere ihtiyaç olduğundan söz edilmektedir. Bu bağlamda, uzun vadede devletlerin serbest piyasa ekonomisi mekanizmalarının sağlık hizmetlerine erişimde bir engel oluşturmaması için gerekli düzenlemeleri yapmasının gerekliliğine dikkat çekilmektedir (Amnesty International, 2021). Söz konusu milliyetçilik kavramı, küreselleşme kuramıyla öne sürülen ulusal devletin etkisini kaybettiği ve dünyanın sınırsızlaştığı yaklaşımının gerçekten uzak bir yaklaşım olduğunu göstermiştir. Salgının patlak vermesiyle birlikte insanlığın galip gelmesi ve aşının eşit dağıtılmasıyla “herkes güvende olana kadar kimsenin güvende olmadığı” ilkesinin hayata geçirilmesi beklenirken, piyasa güçlerinin öne çıkması ve nispeten daha gelişmiş ülkelerin vatandaşlarının aşılama ile kalmayarak aşının ihtiyaç duyulduğundan daha fazlasını paylaşmaya hükümetlerin yanaşmamasıyla yoksul ülkelerin çoğu aşsız kalmıştır (Singh ve Chattu, 2021).

Aşı milliyetçiliğinin küreselleşme nosyonuna etkisi çerçevesinde farklı fikirler öne sürülmektedir. Realist kurama göre, COVID-19 pandemisiyle mücadele sürecinde küresel işbirliğiyle ortak politikalar üretilmesi fikri başarısız olmuştur bu yüzden devlet figürü ulusal düzeyde kontrolü ele almış ve ‘self-help’ kavramı çerçevesinde şekillenen politikalar üretmiştir. Bir tarafta, pandemiyi devletlerarası sınırları daha da belirginleştirdiğini öne süren yaklaşımlar (Özbey, 2021) söz konusuysen; diğer yanda, pandemiyi küresel sisteme ve dünyadaki çoğu topluma yerleşmiş milliyetçilik algısını temelden değiştirmeyeceğini başka bir deyişle, pandemiyi yeni bir küresel dayanışma çağını başlatmayacağını ve küreselleşmenin hâlihazırda yarattığı ağları da yok etmeyeceğini savunan yaklaşımlar (Bieber, 2022) ortaya çıkmıştır. Pandemiye doğan krizin küreselleşme olgusunun yok olmasına yol açabilecek kadar güçlü olduğu iddiası nispeten zayıf ve temelsizdir. Krizin yönetiminde öne çıkan ulus devlet olgusunun küreselleşme olgusuyla harmanlanarak çok boyutlu bir yönetişime önderlik etmesi çok daha olası bir değişimdir. Realist ve liberal yaklaşımlardan farklı olarak kognitif/bilişsel yaklaşımlar pandemiye uluslararası ilişkilerin doğasını şekillendiren değişken unsurlar ışığında açıklamaya çalışmıştır. Bilişsel kuramcılar, küresel ilişkilerin sadece maddi unsurlardan değil aynı zamanda değişebilen normatif değerlerin bir araya gelerek oluşturduğu bir politik kültür olduğunu öne sürerler. Küresel rejimleri de söz konusu küresel ilişkiler içinde tanımlayan bilişselciler; bu ilişkilerin dilin ve söylemin etkisiyle evrimleştiğinin altını çizerler. COVID-19 pandemisiyle daha geniş kapsamlı bir kavrama dönüşen güvenlik retorisi bu bağlamda önem taşıyan bir unsur olarak karşımıza çıkar. Pozitivist uluslararası ilişkiler teorilerinin genel olarak somut askeri ve politik bağlamda tanımladığı güvenlik kavramı, pandemiyle birlikte ‘biyo-güvenlik’ kavramının da bu tanıma dâhil edilmesini gerekli kılmıştır (Macar ve Asal, 2020). Tanımında değişiklik görülen tek kavram güvenlik kavramı değildir. Gelenekselleşen diplomasi anlayışının evrimine işaret eden ‘dijital diplomasi’ olgusu da pandemiyle birlikte öne çıkan bir diğer kavramdır. “Diplomatların tekelinde ilerleyen, devletlerarası ilişkileri, dijital mecraları, araçları ve yöntemleri kullanarak yürüttükleri bir faaliyet” (SAM, 2020, ss.141-142) olarak tanımlanan kavram pandemi sürecinde diplomatik ilişkilerin ifadesi bağlamında önem kazanmıştır. COVID-19 pandemisiyle birlikte ekonomik, kültürel, politik ve sosyal alanlarda ciddi değişimler yaşanan sürecin ‘Yeni Normal’ olarak tanımlanması da bilişsel yaklaşımın dikkat çektiği bir diğer önemli gelişmedir. Yeni Normal süreciyle birlikte modern dünyanın kritik olgularından küreselleşme, sosyalleşme ve kapitalizm zarar görmüştür. İnsanların birbirlerinden uzaklaşmak suretiyle virüs tehdidinden izole hale gelmeleri; toplumsal hareketliliği, ticareti, siyaseti, eğlenceyi ve diplomasiyi sekteye uğratmıştır (SAM, 2020).

Kognitif kuramcılar pandemiyle birlikte devlet yapısının rolünün belirginleşmesini de normatif değerler çerçevesinde açıklamaya çalışır. Devlet yapısının daha otoriter ve nüfuz sahibi olarak yeniden

belirginleşmesinin arkasındaki sebeplerden birisinin salgının yarattığı korku kültürü olduğunu dile getiren kuramcılar; korku sarmalının insanların temel özgürlüklerinden feragat ederek, uygulanan sıkı önlemlere rıza göstermesini sağladığının altını çizer. Bu çerçevede, demokrasinin ve insan haklarının kısıtlanması devletlerin salgın öncesine göre nispeten daha katılaşan yaklaşımlarını meşrulaştırmaktadır (Karakaş, 2020). Bu durum, küreselleşmeyle daha da belirginleşen demokratik ve sınırlı devlet algısının değişe bilirliliğini de göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Pandemiyle birlikte belirginleşen kavramsal değişim ve dönüşümler, bilişsel yaklaşımın söz ettiği dinamik sürecin doğal bir sonucudur. Bu değişimlerin ötesinde pandemi, küresel sağlık rejimlerinin temel unsurları olan işbirliği, dayanışma ve küresel yönetişimin kırılabilirliğini de göstermiştir. Bu durumun temel göstergesi olan eksik iletişim ve uluslar üstü koordinasyon eksikliği, krizin şiddetini arttırmıştır. Özel olarak DSÖ'nün pandemik krizin yönetiminde bilgi paylaşımı, insani yardımlar ve sağlık yardımlarını koordine etme ve salgına dair araştırma inceleme yaparak raporlar düzenleme dışında aktif müdahale alanının sınırlılığı, izlenecek politikalara yönelik güçlü adımların atılmasında olumsuz etki etmiştir. Buna ek olarak, rejim aktörleri arasındaki tutarsız ve yetersiz bilgi akışı da pandemi kapsamının büyümesine yol açmıştır. Yeni Normalde ortaya çıkan tablo, iletişimin ve şeffaflığın eskisine oranla azaldığı bir küresel sistem olmuştur (SAM, 2020).

6. Sonuç

Salgın hastalıkların ortaya çıkışı insanlık tarihi kadar eski olsa da sağlık rejimlerinin gelişimi daha yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Birleşmiş Milletler çatısında kurulan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ); sağlık rejimlerinin küreselleşmesi yolunda önemli bir kilometre taşıdır. DSÖ hem sağlık diplomasisinin hem de küresel sağlık rejimlerinin temel aktörlerinden biridir. DSÖ tarafından alınan kararların uygulanmasında denetim ve yaptırım mekanizmasını devreye sokan herhangi bir yapının eksikliği DSÖ ve dolayısıyla küresel sağlık rejimlerinde bağlayıcılığın sağlanması açısından özellikle realistlerin dikkat çektiği önemli bir sorundur. Dikkate değer bir diğer önemli sorun da rejim unsurları arasındaki koordinasyonun zayıflığıdır. Koordinasyon sorunlarının çözümüyle birlikte karar alma mekanizmalarının zemininin sağlamlaşması ve rejimleri meydana getiren ilkeler ve normların sistem içinde benimsenme oranının artışına yönelik gelişmelerin ortaya çıkması epistemik toplulukların iletişim ağında güçlenmesiyle mümkün olabilir.

COVID-19, Çin merkezli olarak ortaya çıkmış olsa da kısa zamanda uluslararası toplumu tehdit eden küresel bir sağlık sorunu haline gelmiştir. DSÖ'nün bu büyük çaplı salgına müdahale edebilme kapasitesi birden fazla açıdan eleştirilmiştir. Salgının boyutunun hızla büyüdüğü göz önünde iken DSÖ'nün, acil durum ve pandemi ilanı beklenenden daha geç gerçekleşmiştir. Burada söz konusu gecikmenin sebebi salgının başlangıç noktası olan Çin'in DSÖ ile veri paylaşım sürecinde yeteri kadar hızlı ve şeffaf olmaması şeklinde açıklanmaktadır. Ancak söz konusu durum DSÖ'nün imajının zedelenmesine sebep olmuştur. Buna paralel olarak, tüm dünyayı etkileyen pandeminin ilerleyişine ilişkin paylaşılan verilerin şeffaflığı ve güvenilirliğine yönelik olarak dile getirilen şüpheler de DSÖ'nün pozisyonunu olumsuz etkilemiştir. Günlük, haftalık ve aylık periyotlarda bilgiler paylaşılması, DSÖ'nün bu süreçte devletlerle işbirliği içinde hareket ettiğine işaret etse de Çin'in geç ve yetersiz bilgi paylaşımıyla başlayan olumsuzluklar, ilerleyen aşamalarda da devam etmiştir. Öte yandan, DSÖ'nün aldığı kararlar ile bunları uygulamaya yönelik attığı adımlar; maddi kaynak yetersizliği ve yaptırım gücünün yetersizliği nedeniyle çoğu zaman başarılı neticeler vermemiştir. Özellikle tıbbi malzeme ve aşıların dünya genelinde eşit ve adil bir dağılımından söz etmek zordur. Dolayısıyla devletlerin, DSÖ ve dolaylı olarak küresel sağlık rejimine güvenmeyerek kendi uluslarına öncelik vermeleri ve işbirliğinden kaçınmaları da kriz yönetimindeki başarısızlığı gözler önüne sermektedir. COVID-19 pandemisiyle öne çıkan aşırı milliyetçiliği sorununun da söz konusu yetersiz yönetişimin doğrudan bir sonucu olduğu çıkarımının yapılması yanlış olmayacaktır.

Pandemi sürecinde yaşanan bazı olumsuzluklar realist perspektifin rejim yapıları hakkındaki iddialarını desteklemektedir. Devletlerin aşırı milliyetçiliği başta olmak üzere paylaşım konusunda yeterince dayanışma yapmaması, DSÖ'den çıkan kararların uygulanmasının devletlerin gönüllülük esasına dayalı olması sebebiyle istenilen düzeyde gerçekleşmemesi ve bu tür aksaklıkların önüne geçebilecek etkin bir yaptırım gücünden yoksunluk, bu iddiaların başında gelmektedir. Öte yandan; pandemi ilanı ile birlikte küresel sağlık rejimlerinin hem devletleri hem de uluslararası örgütleri, sivil toplum kuruluşlarını, büyük çaplı ilaç şirketlerini ve aktivistleri bir araya getirmeyi başararak kolektif karar alma mekanizmasını başarıyla sağlayabilmesi neoliberal kuramın öne sürdüğü işbirliği olgusunun başarısını yansıtmaktadır. Bunlara ek olarak, COVID-19 pandemisinde, bilişselci kuramın öne sürdüğü bilgi akışı/paylaşımı ve iletişimin gücünün ne denli önemli olduğuna dikkat çekmektedir.

COVID-19 pandemiden alınacak derslerden biri de küresel sağlık diplomasisinin daha etkili bir şekilde işlemesine yönelik adımlar atılması gerekliliğidir. SARS, domuz ve kuş gripleri gibi bir önceki krizler, küresel sağlık alanında işbirliği ihtiyacını başlatmış olsa da COVID-19 krizi, dünyanın uygun ve eşgüdümlü bir küresel sağlık politikasının olmaması nedeniyle virüsün yol açtığı krizin yönetilmesine hâlâ yeterince hazır olunmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, diyalog, bilgi akışı, bilgi alışverişi, hesap verebilirlik, kapasite geliştirme ve sürdürülebilirliğin geliştirilmesinin bir çeşit zorunluluk olduğu görülmektedir. COVID-19 krizi, küresel sağlık diplomasisinin kapsamının genişletilerek daha bütüncül politikalar izlenebilmesi fikrinin önünü açmıştır. Bir diğer deyişle pandemi, sağlık rejimindeki eksiklikleri görmek için önemli bir fırsat olmuştur. Bu eksikliklerin giderilmesi bilinci, gelecekteki olası tehlikelerin daha az hasarla atlatılması için hayati bir önem taşımaktadır. Post pandemik süreçte, başta DSÖ olmak üzere uluslararası sağlık rejiminin aktörlerinin iletişim ve koordinasyon becerisini geliştirmek üzere sistem düzeyinde planlamalar yapmak önemli bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna ek olarak, yerel düzeyde, gelişmekte olan ve geri kalmış ülkelerin sağlık sistemlerindeki kırılanlıkların aşılması için gerekli olan adımların atılması önem taşımaktadır. Uluslararası düzeyde ise gelecekte karşılaşılması olası salgınlarla mücadelenin sağlıklı bir biçimde yürütülmesi amacıyla devletlerin ve devlet dışı rejim aktörlerini bir araya getiren çok taraflı küresel bir sağlık güvenliği anlaşması yapılması etkin ve somut bir adım olacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Birinci yazarın katkı oranı %60, ikinci yazarın katkı oranı %40'tır.

Çıkar Beyanı

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Aksoy, S. Z. (2015). Rejim Teorileri. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 12(46), 56-77.
- Amnesty International. (2021). (rep.). A Double Dose of Inequality Pharma Companies and the COVID-19 Vaccines Crisis. London, UK.
- Assefa, Y., Woldeyohannes, S., Cullerton, K., Gilks, C. F., Reid, S., & Van Damme, W. (2022). Attributes of National Governance for an Effective Response to Public Health Emergencies: Lessons from the Response to the COVID-19 Pandemic. *Journal of Global Health*, 12.
- Bakanlığı, T. S. (2020). COVID-19 (SARS-CoV2 Enfeksiyonu) Rehberi. Erişim: https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf (Erişim Tarihi: 16.07. 2020).
- Bieber, F. (2022). Global Nationalism in Times of the COVID-19 Pandemic. *Nationalities Papers*, 50(1), 13-25.
- Clift, C. (2013). The Role of the World Health Organization in the International System.
- Creswell, J. W. (2017). Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları, çev. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap.
- Doğan, N. & Şeyşane, V. (2018). International Organization and Global Governance. Sağsen, İ., Demirel, M., & Cavlak, Ç. (Eds.). *States and Global Governance* (s.200-202). Anadolu University Publication, Eskişehir
- Fazal, T. M. (2020). Health Diplomacy in Pandemical Times. *International Organization*, 74(S1), E78-E97.
- Feldbaum, H., Lee, K., & Michaud, J. (2010). Global Health and Foreign Policy. *Epidemiologic Reviews*, 32(1), 82-92.
- Fidler, D. P. (2010). The Challenges of Global Health Governance.
- Grieco, J. M. (1988). Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism. *International Organization*, 42(3), 485-507.
- Haggard, S., & Simmons, B. A. (1987). Theories of International Regimes. *International Organization*, 41(3), 491-517.
- Hasenclever, A., Mayer, P., & Rittberger, V. (2000). Integrating Theories of International Regimes. *Review of International Studies*, 26(1), 3-33.
- Hoffman, S. J. (2010). The Evolution, Etiology and Eventualities of the Global Health Security Regime. *Health Policy and Planning*, 25(6), 510-522.
- Jervis, R. (1999). Realism, Neoliberalism, and Cooperation: Understanding the Debate. *International Security*, 24(1), 42-63.
- Karakaş, M. (2020). COVID-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi. *İstanbul University Journal of Sociology*, 40(1), 541-573.
- Kaya, F. (2020). Pandemi Sonrası Değişen Uluslararası Sistem ve Küreselleşme. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 261-273.
- Kelle, A. (2007). Securitization of International Public Health: Implications for Global Health Governance and the Biological Weapons Prohibition Regime. *Global Governance*, 13, 217.
- Keohane, R. O., & Nye, J. S. (2012). Power and Interdependence. Longman.

- Kickbusch, I., & Liu, A. (2022). Global Health Diplomacy—Reconstructing Power and Governance. *The Lancet*.
- Kickbusch, I., Nikogosian, H., Kazatchkine, M., & Kökény, M. (2021). A Guide to Global Health Diplomacy. Graduate Institute of International and Development Studies. Global Health Centre, 2021-02.
- Kickbusch, I., Silberschmidt, G., & Buss, P. (2007). Global Health Diplomacy: The Need for New Perspectives, Strategic Approaches and Skills in Global Health. *Bulletin of the World Health Organization*, 85, 230-232.
- Koç, E. (2021). COVID-19 Krizinin Diplomasıye Etkisi ve Uluslararası Sistemde Artan Belirsizlikler. *Uluslararası İlişkiler ve Diploması*, 4(1), 108-121.
- Krasner, S. D. (1982). Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables. *International Organization*, 36(2), 185-205.
- Kuriakose, S. (2020). Global Health: Global Health Diplomacy. *Journal of Global Health*, 10(2).
- Little, R. (2001). International Regimes. J. Baylis, & S. Smith (Ed), *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations* içinde (s. 299-316). New York: Oxford University Press.
- Macar, O. D., & Asal, U. Y. (2020). COVID-19 ile Uluslararası İlişkileri Yeniden Düşünmek: Tarih, Ekonomi ve Siyaset Ekseninde Bir Değerlendirme. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 222-239.
- Mustajib, S., & Alam, F. (2021). Pandemic Experiences and the Possibility of Global Health Diplomacy. *Millenium Journal of Humanities and Social Sciences*, 2(1).
- Özbey, K. (2021). COVID-19 ve Sınırlar: Küresel Salgın Döneminde Sınırların Değişen Anlamı. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(Pandemi Özel Sayısı), 3698-3726.
- Ruger, J. P., & Yach, D. (2009). The Global Role of the World Health Organization. *Global Health Governance: The International Journal for the New Health Security Paradigm*, 2(2), 1.
- SAM, (2020). COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler. Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi SAM Yayınları, Ankara <http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2020/04/sam-covid-kitap.pdf>.
- Singh, B., & Chattu, V. K. (2021). Prioritizing 'Equity' in COVID-19 Vaccine Distribution Through Global Health Diplomacy. *Health Promotion Perspectives*, 11(3), 281.
- Stein, A. A. (1982). Coordination and Collaboration: Regimes in an Anarchic World. *International Organization*, 36(2), 299-324.
- Şeker, M., Özer, A., & Korkut, C. (Eds.). (2020). *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*. Türkiye Bilimler Akademisi.
- Viotti, P. R., & Kauppi, M. V. (2012). *International Relations Theory*. Rowman & Littlefield.
- WHO. (2020). (rep.). *Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Situation Report*.
- World Health Organization. (1995). *Constitution of the World Health Organization*.
- World Health Organization. (2014). *Decision-making for Guideline Development at WHO*. WHO Handbook for Guideline Development, 201-14.
- Young, O. R. (1982). Regime Dynamics: The Rise and Fall of International Regimes. *International Organization*, 36(2), 277-297.

Young, O. R. (1986). International Regimes: A New Theory of Institutions. World Politics, 39(1), 104-122.

Çevrimiçi Kaynaklar

COVID-19 Epidemiological Update (<https://www.who.int/publications/m/item/covid-19-epidemiological-update---22-december-2023>) (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

<https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66494/pandemi.html>; (Erişim Tarihi: 06.12.2022)

<https://edition.cnn.com/2021/03/30/world/world-leaders-covid-treaty-intl/index.html>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

<https://indianexpress.com/article/india/who-urges-experts-to-join-scientific-advisory-group-on-origins-of-novel-pathogens-7501838/>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

<https://www.bundesgesundheitsministerium.de/en/ministry/news/lauterbach-g7-health-ministers-to-discuss-pandemic-pact.html>; (Erişim Tarihi: 24.11.2022)

<https://www.devex.com/news/covid-19-in-2020-a-timeline-of-the-coronavirus-outbreak-99634>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

<https://www.gatesnotes.com/Health/What-you-need-to-know-about-the-COVID-19-vaccine>; (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

<https://www.hhs.gov/about/news/2023/05/09/fact-sheet-end-of-the-covid-19-public-health-emergency.html> (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

<https://www.oxfam.org/en/press-releases/pfizer-biontech-and-moderna-making-1000-profit-every-second-while-worlds-poorest>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

<https://www.prevention.com/health/health-conditions/a60701402/flirt-new-covid-variants/> (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

<https://www.theguardian.com/world/2020/apr/14/coronavirus-trump-halts-funding-to-world-health-organization>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

https://www.thetimes.co.uk/article/covid-pandemic-is-no-longer-a-global-health-emergency-says-who9tkn9nc9m?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwgJyyBhCGARIsAK8LVLPxzd1EX56kF2TG2MpOIJLcrBeKH77snH8AlrfiHvLx8YgCZPyUAUaAupXEALw_wcB (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

<https://www.unicef.org/press-releases/covax-facility-will-deliver-its-65-millionth-vaccine-dose-week-it-shouldve-been>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/09/24/global-covid-19-summit-ending-the-pandemic-and-building-back-better/>; (Erişim Tarihi:23.11.2022)

<https://www.who.int/about>; (Erişim Tarihi: 27.05.2021)

<https://www.who.int/activities/tracking-SARS-CoV-2-variants> (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#!>; (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event126>; (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#!>; (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event-238>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event-319>; (Erişim Tarihi:23.11.2022)

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event-199>; (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

<https://www.who.int/initiatives/act-accelerator/about> (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

<https://www.who.int/news/item/20-05-2022-covax-calls-for-urgent-action-to-close-vaccine-equity-gap>; (Erişim Tarihi 24.11.2022)

<https://www.who.int/news/item/22-01-2021-covax-announces-new-agreement-plans-for-first-deliveries>; (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

<https://www.who.int/publications/m/item/weekly-epidemiological-update-on-covid-19---22-february-2023> (Erişim Tarihi: 16.05.2023)

<https://www.who.int/publications/m/item/weekly-epidemiological-update-on-covid-19---30-august-2023> (Erişim Tarihi: 17.05.2024)

<https://www.worldometers.info/coronavirus/> (Erişim Tarihi: 16.05.2024)

<https://www.emro.who.int/health-topics/health-diplomacy/index.html> (Erişim Tarihi: 14.08.2024)

<https://news.un.org/en/story/2023/05/1136367> (Erişim Tarihi: 14.08.2024)

<https://www.who.int/about/who-we-are> (Erişim Tarihi: 14.08.2024)

<https://www.who.int/initiatives/pandemic-influenza-preparedness-framework> (Erişim Tarihi: 14.08.2024)

Ankara'nın Coğrafi İşaretli Yemeklerinin Karbon Ayak İzinin Belirlenmesi

Fügen DURLU-ÖZKAYA¹, Mehmet Berk VAROL², Sezen COŞKUN³, Nilgün Havva BUDAK⁴

Ankara'nın Coğrafi İşaretli Yemeklerinin Karbon Ayak İzinin Belirlenmesi

Determination of Carbon Footprint of Ankara's Geographically Indicated Foods

Öz

Bu araştırmanın amacı, Ankara'nın coğrafi işaretli yemeklerinin karbon ayak izini tespit etmek ve çevresel etkilerini değerlendirmektir. Çalışmada, Ankara ilinde coğrafi işaret almış 12 yemek seçilmiştir. Ankara Coğrafi İşaretli yemeklerinin karbon ayak izleri CCalC2 1.700 2016 uygulaması ile hesaplanmıştır. Yemeklerin karbon ayak izi değerleri sırasıyla Akyurt Fırtı Çorbası 0,143 kg CO₂e/porsiyon, Akyurt Soğuk Çorbası 0,140 kg CO₂e/porsiyon, Akyurt Toyga Çorbası 0,073 kg CO₂e/porsiyon, Akyurt Tutmaç Çorbası 0,066 kg CO₂e/porsiyon, Akyurt Tandır Böreği 0,09 kg CO₂e/porsiyon, Ankara Simidi 0,050 kg CO₂e/porsiyon, Şereflikoçhisar Tahinli Pidesi 0,096 kg CO₂e/porsiyon, Ankara Döneri 2,38 kg CO₂e/porsiyon, Akyurt Homaçası 0,46 kg CO₂e/porsiyon, Ankara Tavası 1,43 kg CO₂e/porsiyon, Ankara Sarması 1,14 kg CO₂e/porsiyon, Ankara Höşmerim Tatlısı 0,09 kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karbon Ayak İzi, Coğrafi İşaret, Ankara Yemekleri

Abstract

This study aims to assess the carbon footprint of Ankara's geographically indicated dishes and their environmental impact. Twelve dishes from Ankara province were selected. Their carbon footprints were calculated using the CCalC2 1.700 2016 application. The carbon footprint values are as follows: Akyurt Fırtı Soup (0.143 kg CO₂e per portion), Akyurt Cold Soup (0.140 kg CO₂e per portion), Akyurt Toyga Soup (0.073 kg CO₂e per portion), Akyurt Tutmaç Soup (0.066 kg CO₂e per portion), Akyurt Tandır Böreği (0.09 kg CO₂e per portion), Ankara Simidi (0.050 kg CO₂e per portion), Şereflikoçhisar Tahinli Pide (0.096 kg CO₂e per portion), Ankara Döner (2.38 kg CO₂e per portion), Akyurt Homaça (0.46 kg CO₂e per portion), Ankara Tava (1.43 kg CO₂e per portion), Ankara Sarma (1.14 kg CO₂e per portion), and Ankara Höşmerim Dessert (0.09 kg CO₂e per portion).

Keywords: Carbon Footprint, Geographical Indication, Ankara Dishes

Makale Türü: Araştırma makalesi

Paper Type: Research article

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, fdozkaya@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2893-9557>

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, brkvarol@outlook.com, <https://orcid.org/0009-0004-7788-8201>

³ Doç. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Eğirdir Meslek Yüksekokulu, Gıda İşleme Bölümü, sezencoskun@isparta.edu.tr, <https://orcid.org/0001-7011-9187>

⁴ Prof. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, nilgunbudak@isparta.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2494-6370>

1.Giriş

Karbon ayak izi, turizm ve gastronomi, modern dünyanın önemli kavramları arasında yer almaktadır. Bu kavramlar, birbirleriyle sıkı bir ilişki içinde olup, küresel ölçekte çevresel etkilerin yanı sıra kültürel ve ekonomik sonuçlar doğurmaktadır. Turizm sektörü, dünya genelinde hızla büyüyen ve ekonomik açıdan önemli bir sektör olarak kabul edilmektedir. Ancak, bu sektörün büyümesi, çevresel sürdürülebilirlik açısından bazı endişeleri beraberinde getirmektedir (Hall vd., 2015, s. 42). Günümüzde, çevresel sürdürülebilirlik kavramı, insanların yaşam tarzlarını ve endüstrilerin işleyişini ciddi şekilde etkilemektedir. Bu bağlamda, turizm sektörü ve gıda endüstrisi, çevresel etkileriyle öne çıkan önemli alanlardır. Turizm sektörü, dünya genelinde milyarlarca insanı etkileyen ve küresel ekonomiye büyük katkı sağlayan bir sektördür. Ancak, turizmin büyümesi, çevresel sorunları da beraberinde getirmektedir. Özellikle, seyahat edenlerin yaptığı etkinlikler sonucu bıraktığı karbon ayak izi, turizmin en önemli çevresel etkilerinden biridir (Hall vd., 2015, s. 44). Turizm sektöründeki karbon ayak izi, seyahat edenlerin bıraktığı sera gazı emisyonları ve çeşitli turizm faaliyetlerinin çevresel etkileriyle ilgilidir. Uçak seyahatleri, otobüs ve araba taşımacılığı, konaklama tesislerinin enerji tüketimi, yiyecek ve içecek tüketimi gibi faktörler, turizmin çevresel etkilerini artırmaktadır. Özellikle, uzun mesafe seyahatlerinde kullanılan uçaklar, atmosfere salınan karbon dioksit ve diğer sera gazlarıyla ciddi bir çevresel tehdit oluşturmaktadır (Fennell, 2021, s. 112). Uçak, otobüs ve arabaların yanı sıra, konaklama tesislerinin enerji tüketimi ve atık yönetimi gibi faktörler, turizmin çevresel etkilerini artırmaktadır (Edgell, 2019, s. 45).

Gastronomi ise, turizm sektöründe önemli bir yer tutmaktadır. Yöresel lezzetlerin ve yerel yemek kültürlerinin turizm destinasyonlarına çekicilik katmasıyla birlikte, gastronomi turizmi adı verilen bir alt sektör ortaya çıkmıştır. Turistler, farklı ülkelerin ve bölgelerin yemeklerini denemek ve yerel mutfakları keşfetmek için seyahat etmektedirler (De Jong vd., 2018, s. 134). Ancak, bu tür turizmin de çevresel etkileri bulunmaktadır. Turizm sektöründeki karbon ayak izinin yanı sıra, gastronomi ve yiyeceklerin de çevresel etkileri büyük önem taşımaktadır. Yiyecek üretimi, işlenmesi, taşınması ve tüketilmesi süreçlerinde enerji kullanımı ve sera gazı emisyonları oluşmaktadır. Özellikle, hayvansal ürünlerin üretimi, tüketimi çok yüksek karbon ayak izine sahiptir ve çevresel etkileri oldukça büyüktür. Bu nedenle, turizm sektöründeki karbon ayak izinin yanı sıra, yiyeceklerin içerdiği karbon ayak izi de göz önünde bulundurulmalıdır (Tilman ve Clark, 2015, s. 12).

Bir gıda ürününün karbon ayak izi hem üreticiler hem de tüketiciler tarafından sürdürülebilir seçimler yapabilmeye olanak sağlayacaktır (Clune et al., 2017). Bu amaçla literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde; Türk mutfak kültürünün sera gazı emisyonu (Erdoğan, 2018), geleneksel Elâzığ mutfağı yemekleri karbon ayak izinin tespit edilmesi (Ural, 2023) ve bir üniversite yemekhanesinde uygulanan menülerin çevresel etkilerinin belirlenmesi (Taş Özdemir, 2020) gibi az sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Karbon ayak izi hesaplamaları Ural (2023) tarafından CCaLC2 Build 1.700 programı (CCaLC2, 2016) kullanılarak hesaplanmıştır. Erdoğan (2018) ve Taş Özdemir (2020) tarafından meta analiz sonucu derlenen karbon ayak izi faktörleri ile hesaplamalar yapılarak karbon ayak izi hesaplanmıştır. Menülerde yer alan hayvansal kaynaklı besinlerin yüksek miktarlarda bulunduğu yemeklerin, diğer yemeklere göre yüksek karbon izine sahip olduğu belirlenmiştir (Taş Özdemir, 2020). Karbon ayak izi değeri en yüksek ana yemekler 1,36 CO₂e/kg, karbon ayak izi değeri en düşük tatlılar 0,09 CO₂e/kg olarak tespit edilmiştir (Ural, 2023).

Bu çalışmanın amacı gastronomi turizmi ve yemeklerin içerdiği karbon ayak izi arasındaki ilişkiyi incelemek ve bu ilişkinin çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Bu bağlamda Ankara ilinde coğrafi işaret almış yemeklerin, yalnızca standart reçetelerinde bulunan ürünler dikkate alınarak karbon ayak izinin hesaplanması ve yüksek karbon ayak izi için alınabilecek önlemler üzerine odaklanılmıştır. Ankara yemekleri ile ilgili karbon ayak izi hesaplaması konusunda literatürde mevcut bir çalışma bulunmamakta, bu nedenle çalışmanın özgün değerinin yüksek olduğu düşünülmektedir. Ankara'nın coğrafi işaretli yemeklerinin hesaplanan karbon ayak izlerinin gastronomi literatürüne eklenmesi, Ankara'ya ait coğrafi işaretli yemeklerin tanıtılırken aynı zamanda bireylerin sürdürülebilir beslenme açısından fikir elde edebilecekleri bir kaynak olması sağlanabilecektir.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1 Türk Mutfağı Genel Özellikleri

Her toplumun, kültürel geçmişine, coğrafi konumuna ve tarihine bağlı olarak şekillenen kendine özgü bir mutfağı bulunmaktadır. Türk mutfağı, Türk kültürünün önemli bir parçası olup, dünyanın en tanınmış mutfaklarından biridir (Durlu Özkaya ve Cömert, 2017, s.173-175). Zenginliği sadece birçok yemeğe sahip olması ve yemeklerin lezzetli olması açısından değil, aynı zamanda hazırlama ve pişirme yöntemleri, özel gün mutfak kültürü ve geleneksel mutfak ekipmanları bakımından da dikkat çekicidir (Şahin Perçin ve Uçuk, 2020, s.100-120). Türk mutfağına dair düşünüldüğünde, Türk tarihi ve Anadolu'nun coğrafyası da unutulmamalıdır. Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar ilerleyen Türkler, özellikli bir mutfak kültürü ile bağdaşmaları sonucu tarihleri ve bu coğrafyanın sunduğu olanaklarla ilişkilendirirler. Beslenme alışkanlıkları, kültürel farklılıklar, coğrafi koşullar ve ekonomik yapılar gibi birçok faktör, Türk mutfağının çeşitliliğini etkilemektedir. Türk mutfağındaki bu zenginlik, Orta Asya ve Anadolu'nun zenginliği ile gelen geniş ürün yelpazesi, tarihin başından sonuna farklı kültürlerle etkileşim, Selçuklu ve Osmanlı gibi devletlerin döneminde sarayda ve halk nezdinde gelişen yeni lezzetler gibi faktörlere dayanmaktadır. Bu etkileşimler, Türk mutfağının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır (Sürücüoğlu ve Özçelik, 2008, s.1291, 1292).

Türk mutfağı özellik bakımından oldukça zengindir. Süt ürünlerinden yoğurt, Türk mutfağında önemli bir yiyecek olmuştur. Yemeklerin yanında ya da yemeklerin üzerine dökülerek tüketilmiştir (Sürücüoğlu ve Özçelik, 2008, s.1294, 1299, 1303, Durlu Özkaya ve Cömert, 2017, s.9). Ekmek en çok tüketilen besinlerdendir ve Türkler için kutsaldır (Sürücüoğlu ve Özçelik, 2008, s.1299, 1306, Durlu Özkaya ve Cömert, 2017, s.19, 22). Kebap, yahni, külbastı yaygın olarak tüketilir ve neredeyse her hayvandan elde edilen etlerle yapılır ve sebzeler de bu yemeklere katılır. Baharat kullanımı yaygındır, baharat olarak tuz, kırmızıbiber, kuru ve yaş meyveler kullanılmaktadır. Sütlü tatlılar, güllaç, kadayıf yaygın olarak tüketilir, tatlandırıcı olarak pekmez, bal, şeker kullanılır. Bulgur, buğday, pirinç, nohut, mercimek gibi ve kurutulmuş incir, dut, ceviz ürünleri Türk mutfağında yaygın olarak tüketilir. Bulgur özellikle tencere yemeklerinde sıkça kullanılır (Sürücüoğlu ve Özçelik, 2008, s. 1305, 1306). Bahsedilen özellikler ile Türk mutfağını benzersiz kılan birçok faktör bulunmaktadır. Bunların başında, bölgesel çeşitlilik gelmektedir. Türkiye'nin coğrafi konumu tarihsel süreçte birçok kültür ile etkileşimi, her bölgenin kendine özgü bir mutfak kültürü geliştirmesine olanak tanımıştır. Bu nedenle, Türkiye'nin her bir bölgesinde farklı tatlar ve yemekler bulunmaktadır. Örneğin, Ege bölgesinde zeytinyağlı yemekler ve deniz ürünleri ağırlıklıyken, Karadeniz bölgesinde mısır ve balık temelli yemekler popülerdir. İç Anadolu'da ise et ağırlıklı yemekler ve unlu mamuller öne çıkmaktadır. Bu bölgesel çeşitlilik, Türk mutfağının zenginliğini ve çekiciliğini artırmaktadır (Solmaz ve Dülger Altın, 2018, s.113, 115).

2.2 Ankara'da Turizm Kaynakları ve Gastronomi Turizmi

Türkiye'nin başkenti Ankara'nın turizm sektörü açısından başlıca kaynakları; atçılık turizmi (Kızılcahamam-Karacaören Köyü ve Karaşar- Eğriova arası Çamlıdere-Benli Yaylaları at biniciliği), bitki araştırma turizmi (960 kadar doğal yetişen bitki çeşidi; Ankara çiğdemi, tükürük otu, peygamber çiçeği vb.), doğa-kültür turizmi (Çamlıdere jeoparkı, Karagöl vb.), inanç turizmi (Hacı Bayram Veli camii ile birlikte 26 farklı tarihi camii), kış turizmi (Elmadağ kayak merkezi), kültür turizmi (birçok tarihi ve kültürel arkeolojik yapı, müzeler, hanlar), termal turizm (Ayaş, Kızılcahamam, Beypazarı kaplıcaları) bulunur (Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024). Sayılan turizm kaynaklarının fazlalığı sebebiyle Ankara'nın turizm çeşitliliği birçok turizm destinasyonuna göre bir hayli fazladır. Sayılan turizm kaynaklarının yanı sıra Ankara birçok geleneksel yemeğe sahip olduğundan gastronomi turizmi açısından da zengindir. Ankara'nın birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olması, Ankara mutfağına çeşitli etkilerde bulunmuş ve birçok kültürün mutfak kültürüne uyum gösterebilecek yemekleri bir araya getirmiştir (Arıoğlu, 2019, s.64,65). Ankara'nın geleneksel mutfak kültürünü bir araya getiren bazı yemekler, çorbalar, et yemekleri, etli sebze yemekleri, sebze yemekleri, pilavlar, hamur işi, tatlılar olarak gruplandırılmış ve Tablo 1'de listelenmiştir (Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ankara Yemekleri Kitabı, 2012, s. 8-203).

Tablo 1. Ankara Geleneksel Yemekleri

Çorbalar	Toyga Çorbası, Tutmaç Çorbası, Yarmalı Köy Tarhanası, Arabaşı Çorbası, Bulgur Çorbası, Çalma Aşı, Dügün Çorbası, Çorbası, Mantı Çorbası, Mercimekli Tarhana Çorbası
Etlı sebze yemekleri	Daneli Patates, Etlı Yaprak, Helep Dolması, Sebzeli Güveç (Beypazarı Usulü), Silkme, Zeytinyağlı Kuru Biber Dolması, Zeytinyağlı Pazı Dolması
Et yemekleri	Ankara Tavası, Ankara Tava (Fırında), Ankara Yaprak Döneri, , Beypazarı Güveci, Çökel, Fırın Aşı, Homaça, Kızılcahamam Testi Kapama, Kuzu Kebabı, Kuzu Saç Kavurma, Sazan Balığı Köftesi, Sırım, Tavuç Paçası, Uruş Kapama
Sebze yemekleri	Beypazarı Yaprak Sarması, Bici Aşı, Islama, Keme, Kezi Pancarı Yemeği, Kuru Domates Yemeği, Madımak Yemeği, Patlatma
Hamur işleri	Tava Böreği (Bohça Böreği), Yabanabat Pidesi, Yarımca, Yazma Çöreği, Yufka Böreği Ay Çöreği, Bayram Çöreği, Beypazarı Kuruşu, Beypazarı Simidi, Gözleme, Kaşık Atması, Kaygana, Koçhisar Usulü Tahinli Pide, Kol Böreği, Köy Bazlaması, Kül Çöreği, Kutlu Dügün Somunu, Mantı, Tandır Çöreği,
Pilavlar	Çiğdem Soğanlı Bulgur Pilavı, Etlı Pilav, Kapama Pilav, Keşli Makarna, Koçhisar Usulü Bulgur Pilavı, Öllüğün Körü, Börüceli Bulgur Pilavı
Tatlılar	Beypazarı Baklavası, Cevizli Pekmez Sucuğu, Çir Kavurması, Gazete Baklavası, Haside Tatlısı, Havuç Lokumu, Hoşmerim, Karga Beyni, Köfter, Nallıhan Usulü Hoşmerim, Öküz Helvası, Pişmaniye, Sarığ Burma, Şibit Tatlısı, Zerde

(Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ankara Yemekleri, 2012, s. 8-203)

2.3. Ankara Coğrafi İşaretli Ürünler

Coğrafi işaret, tüketiciler açısından tükettikleri ürünün, besinin, yemeğin kaynağını, karakteristik yapısını ve ürünün belirli coğrafi bir alana özgü özellikleri arasındaki bağları gösteren ve standart bir kalite garanti eden işarettir. Coğrafi işaret alınması ile ürünlerin kalite ve geleneksel yapısı, yöresel hammaddeler kullanılması ve yerel niteliklerin bir araya gelmesiyle elde edilen belirli bir üne sahip olan ürünler korunur. Belirgin niteliğini, ününü, ürünü kapsayan tüm özelliklerini içine alarak kökenin çıktığı yöre, alan, bölge, ülke ile bağdaşmış olan ürünü gösterir. Coğrafi işaretler belirli bir bölgeye, kültüre özgü ürünlerin doğal olması ve kalitesinin standardını başka bir deyişle sürdürülebilirliğini sağlar. Coğrafi işaretler, yerel değerlerin ve geleneksel mirasın korunmasında kritik bir rol oynar; ayrıca bu işaretler, ürünlerin yetiştirildiği veya üretildiği bölgenin tanıtımına da katkı sağlar (Akın, 2006, s.35). Coğrafi işaretler, tüketiciler için ürün kalitesinin güvence altına alınmasında önemli yere sahiptir. Ayrıca, ürün seçiminin kolaylaştırılmasında da etkilidirler. Kültürün ve yemek kültürünün devamlılığının sağlanmasında en önemli faktörlerden biri, bölgeye ait kültürel ürünlerin veya yemeklerin coğrafi işaretinin olmasıdır. Bu sayede, sürdürülebilir gastronomi turizmi desteklenmiş olur (Çekal ve Doğan, 2022, s.50).

Geleneksel gastronomi ürünlerinin coğrafi işaret ile tescillenmesi, belli yöre ile bağdaşmış ürünlerin kalite reçetelerinin kaydedilmesini ve o bölgeye özgü olduğunun resmi olarak tescillenmesini sağlar. Bu yönü ile coğrafi işaret, sürdürülebilir gastronomi için son derece önemlidir. Geleneksel mutfağın korunmasını ve aynı zamanda kaybolmasının önlenmesi, geleneksel gastronomi ürünlerinin unutulmasını engelleyerek yemek kültürünün yeni nesillere aktarılmasını ve sürdürülebilirliğini sağlar. Belirli bir bölgeye özgü yiyecek ve içeceklerin günümüzde üretilmemesi veya bilinmemesi, zamanla bu ürünlerin unutulmasına ve yeni nesiller tarafından tanınmamasına neden olabilir. Ancak coğrafi işaret tescili alındığında, bu geleneksel gastronomi ürünleri kayıt altına alınır, öne çıkarılır ve gelecek kuşaklara aktarılarak sürdürülebilirlikleri sağlanır (Çekal ve Doğan, 2022, s.55).

Ankara'nın coğrafi işaretli ürünlerine bakıldığında 32 mahreç işaretli, dokuz menşe adı olmak üzere toplam 41 coğrafi işaretli ürün bulunmaktadır (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2024a). Ankara'daki coğrafi işaretli 32 ürünün yiyecek içecek sınıfına dahil olması Ankara'nın gastronomi turizmi zenginliğine işaret etmektedir. (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2024b). Tablo 2'de Ankara'da coğrafi işaretli ile tescillenmiş ürünler detaylı bir şekilde gösterilmiştir.

Tablo 2. Ankara Coğrafi İşaretli Ürünleri

	Mahreç İşaretli Ürünler			Menşe Adlı Ürünler
Akyurt Fırtınası Çorbası	Ankara Simidi	Kalecik Karası Üzümü	Çamlıdere Höşmerim Tatlısı	Ankara Andezit Taşı
Akyurt Homaçası	Ankara Sof Kumaşı	Kalecik Çöreği	Çubuk Homaçası	Ankara Erkeç Pastırması
Akyurt Soğuk Çorbası	Ankara Tava	Kazan Kavurması	Çubuk Turşusu	Ankara Tiftiği
Akyurt Tandır Böreği	Beypazarı Cevizli Tatlı Sucuk	Kızılcahamam Bazlaması	Şerefli Koçhisar Tahinli Pidesi	Ankara Ayaş Domatesi
Akyurt Teberik Fasulyesi	Beypazarı Yaprak Sarması	Mamak Kutlu Düğün Ekşi Maya Ekmeği		Ayaş Dutu
Akyurt Toyga Çorbası	Beypazarı Havuç Lokumu	Mamak Ravak Yoğurdu		Elmadağ Tandır Ekmeği
Akyurt Tutmaç Çorbası	Beypazarı Höşmerim Tatlısı	Nallıhan Örtmesi		Gölbaşı Sevgi Çiçeği

(Türk Patent ve Marka Kurumu, 2024a; 2024b)

2.4. Sürdürülebilir Beslenme ve Gastronomi

Sürdürülebilirlik kavramı ilk kez 1987'de Birleşmiş Milletler bünyesinde faaliyet gösteren Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayımlanan "Ortak Geleceğimiz" adlı raporla ele alınmıştır. Raporla, insanlığın doğal kaynakları gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde tüketmeden günlük gereksinimlerini karşılama ve kalkınmayı sürdürülebilir hale getirme yeteneğine sahip olduğu ifade edilmektedir (WCED, 1987). Sürdürülebilirlik, devamlılığı sürdürmek, varlığını devam ettirmek veya korumak anlamına gelmektedir. Bu nedenle, neredeyse tüm bireyler veya toplumlar tarafından olumlu bir kavram olarak algılanmaktadır (Scarpato, 2002, s.68). Sürdürülebilirlik, ekoloji, çevre, temiz su, temiz hava, doğal kaynaklar, tarım, beslenmeden teknolojiye kadar farklı disiplinleri bir araya getirebilmektedir. Bu kavram, insanın çevresi ile uyum içinde olmayı, doğanın kendi dengesini ve doğal kaynakları korumayı ve nesilden nesle daha iyi bir dünya bırakmayı amaçlamaktadır (UN, 2023).

Gıda Tarım Örgütü'ne (FAO) göre sürdürülebilir beslenme, besin güvenliğine katkıda bulunmakla birlikte çevresel etkileri düşük olan ve günümüze fayda sağladığı gibi geleceğe de fayda sağlayan sağlıklı yaşama destek olan beslenme şekilleridir (FAO, 2018; FAO, 2022). Sürdürülebilir beslenme, koruyucu, biyolojik çeşitliliğe saygılı, kültürel olarak kabul edilebilir, erişilebilir, bunlara ek olarak beslenme açısından yeterli, sağlıklı ve güvenlidir (WHO, 2019).

Sürdürülebilir gastronomi, çevreyi korumayı, toplum sağlığını ve sosyo-kültürel yapısını korumayı aynı zamanda geliştirmeyi ve gelecek nesillere aktarımı dikkate alan bir kavramdır. Bununla birlikte, tarımın ve yemeğin üretimi, satışı ve tüketimi gibi unsurları toplumun kültürel ve sosyal unsurlarıyla ilişkilendirilen bir süreç olarak tanımlanabilir. Sürdürülebilir gastronomi, yiyeceklerin destinasyonun çekiciliğini artırmasında marka ve kimlik oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır (Scarpato, 2002, s.70). Gastronomi, yerel üretimi ve tüketimi teşvik ederek ekonomiye katkı sağlayabilmektedir (Çekal ve Doğan, 2022, s.52). Sürdürülebilir gastronomi, düzenli çevrenin devamlılığı ve toplumun sağlığı için önemlidir. Bu durum hem doğal beslenme kaynaklarını korumakta hem de halkın ekonomik durumuna katkı sağlamaktadır (Scarpato, 2002, s.71).

Günümüzde artan çevre kirliliği, yanlış tarım faaliyetleri, nüfus artışı ve tarım ile hayvancılık alanındaki teknoloji kullanımının artması gibi birçok etken, çevreye verilen zararın artmasına neden olmuştur. Bu

durum, sürdürülebilir gastronomi konusunun önemini ortaya koymaktadır. Sürdürülebilir gastronomi için yeşil restoranların sayısı artmakta, hatta bazı restoranlar kendi ürünlerini kendi bahçelerinde üretmektedir. Bunlar, sürdürülebilirliğin sağlanmasında ekolojik etkenlerdir. Ekonomi, sosyoloji, ekoloji ve kültür gibi bileşenler sürdürülebilir gastronominin temelini oluşturmaktadır. Yemek kültürünün sürdürülebilirliği büyük önem taşımaktadır. Özellikle kırsal alanlarda geçmişte sıklıkla tüketilen bazı yemek tariflerinin günümüzde kaybolması, yeni nesil tarafından bilinmemesine yol açmaktadır. Yemek kültürünün ulusal düzeyde korunması ve uluslararası alanda tanınması açısından yemek kültürünün sürdürülebilirliği büyük önem taşımaktadır (Çekal ve Doğan, 2022, s.52).

2.5. Karbon Ayak İzi

İnsan faaliyetleri sonucu sera etkisine neden olan karbon emisyonlarının tespiti ve izlenmesinde en güncel yöntem “karbon ayak izi” hesabıdır (Coşkun ve Doğan, 2021, s 29). Bir etkinlik tarafından üretilen karbondioksit emisyonlarının miktarı, karbon ayak izi olarak hesaplanmaktadır. Bu sadece doğrudan emisyonları değil, üretim sürecinden önce yayılabilen dolaylı emisyonları da içermelidir (Weidmann & Minx, 2008, s.4). Karbon ayak izi, bir bireyin, bir binanın, bir şirketin veya bir ülkenin tüm faaliyetlerinden kaynaklanan karbondioksit salınım miktarını ifade etmektedir (Galli vd., 2012, s. 102). Bu, doğrudan kaynaklanan emisyonlarla birlikte tüketilen mal ve hizmetlerle ilişkili olarak dolaylı emisyonları da içermektedir. Dolaylı emisyonlara en güzel örnek fosil yakıtların yanmasından kaynaklanan karbon emisyonlarıdır. Ayrıca, karbon ayak izi genellikle, metan, azot oksit veya kloroflorokarbonlar gibi diğer sera gazlarının salınımını da içermektedir (Muthu, 2015; Coşkun ve Doğan, 2021, s 29; Galli vd., 2012, s. 103). Karbondioksit, metan, azot oksit gibi sera gazlarının önemli bir kısmı, özellikle tarımsal faaliyetlerden kaynaklanan salınımlarla ortaya çıkmakta ve küresel ısınmanın başlıca nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Buna rağmen gıda sistemine ait diğer etkinlikler de işleme, taşıma, depolama ve hazırlama gibi süreçler, fosil yakıtların kullanımından kaynaklanan karbondioksit salınımına önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır (Weidmann ve Minx, 2008, s.5; Weidema vd., 2008).

Turizm, küresel sera gazı emisyonlarının yaklaşık %8'inden sorumlu olduğu için iklim değişikliğiyle mücadelede dikkate alınması gereken önemli bir sektördür. Turizm sektörü genellikle karmaşık bir yapıya sahiptir hem ürünleri hem de hizmetleri içermektedir ve dolaylı etkileri yüksektir. Dünya genelinde turizm kaynakları göz önüne alındığında günümüzde artan gastronomi motivasyonu, gastronomi turizmini diğer kaynaklara göre karbon ayak izi açısından daha büyük bir etkiye sahip hale getirmiştir (Lenzen vd, 2018, s. 522,524,525).

3. Yöntem

Ankara coğrafi işaretli yemeklerinin içerdiği karbon ayak izini tespit etmek ve bu ilişkinin çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerini değerlendirmek bu araştırmanın amacıdır. Bu kapsamda Ankara ilinde coğrafi işaret almış yemeklerin, yalnızca standart reçetelerinde bulunan ürünler dikkate alınarak karbon ayak izinin hesaplanması ve yüksek karbon ayak izi için alınabilecek önlemler ve öneriler üzerine odaklanılmıştır. Bu amaçla çalışmadan Ankara'nın coğrafi işaretli yemeklerinin karbon ayak izlerinin gastronomi literatürüne eklenmesi, Ankara'ya ait coğrafi işaretli yemeklerin tanıtılırken aynı zamanda bireylerin sürdürülebilir beslenme açısından fikir elde edebilecekleri bir kaynak olması niteliği beklenmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın türü tanımlayıcı araştırmadır. Tanımlayıcı araştırmalar, olgu (vaka) sunumları, olgu (vaka) serileri, korelasyon çalışmaları ve ekolojik çalışmaları içerir. Bu tür araştırmalarda elde edilen sonuçlar genellikle bütün topluma genelleştirilemez. Poliklinik verilerinin analizi, dosya taramaları veya bir merkeze başvuran kişiler üzerinde yapılan ve müdahale komponenti olmayan çalışmalar da tanımlayıcı olarak nitelendirilir.

3.1. Ankara Coğrafi İşaretli Yemekleri

Çalışmanın amacı doğrultusunda karbon ayak izi değerlendirmek üzere Türk Patent ve Marka Kurumu arşivinden Ankara ilinde coğrafi işareti almış çorbalar (4 adet), hamur işleri (3 adet), ana yemekler (4 adet) ve tatlı (1 adet) olmak üzere dört gruba ayrılarak sınıflandırılmıştır. Yemekler seçilirken bölgede bilinen, en çok tüketilen ve bölgeye özgü yemekler seçilmiştir. Seçim kriterlerinde yemeklerin tüketim sıklığı ve bilinir olması dikkate alınmıştır. Ayrıca yemeklerin standart reçetelerindeki içeriklerin benzerlik

göstermemesi dikkate alınmıştır. Ankara coğrafi işaretli yemek grupları Tablo 3'te detaylı bir şekilde gösterilmiştir.

Tablo 3. Çalışma İçin Seçilen Yemeklerin Gruplandırılması

Yemek Grupları	Coğrafi İşaretli Yemekler
Çorbalar	Akyurt Fıtlı Çorbası Akyurt Soğuk Çorbası Akyurt Toyga Çorbası Akyurt Tutmaç Çorbası
Hamur İşleri	Akyurt Tandır Böreği Ankara Simidi Şereflikoçhisar Tahinli Pidesi
Ana Yemekler	Ankara Döneri Akyurt Homaçası Ankara Tavası Beypazarı Sarması
Tatlı	Beypazarı Höşmerim Tatlısı

3.2. Ankara Coğrafi İşaretli Yemeklerinin Karbon Ayak İzinin Belirlenmesi

Ankara coğrafi işaretli yemeklerinin karbon ayak izi hesaplamaları, karbon ayak izi hesaplama aracı olan CCalC2 1.700 2016 uygulaması ile yapılmıştır. Yöntem için Ural (2023)'den yararlanılmıştır. Seçilmiş coğrafi işaretli yemeklerin hesaplamaları Türk Patent ve Marka Kurumunun arşivinden alınan standart reçetelerde verilen miktarlar dikkate alınarak hesaplanmıştır. Standart reçeteler, bir yemeğin bilimsel olarak hazırlanmasını ve reçetesinin kayıt altına alınmasını sağlamaktadır. Bu sayede, bir yiyecek veya içeceğin, Türkiye'nin herhangi bir yerinde yapıldığında aynı lezzet ve kaliteyi koruması mümkündür. Bu durum, yemek tarifelerinin kaydedilmesini kolaylaştırırken işletmelerde maliyet kontrolünü artırmakta ve müşteri memnuniyetini artırmaktadır. Standartlaştırılmış reçeteler, yemeklerin özgünlüğünü korurken, yeni nesillere aktarılmasını ve coğrafi tescil sürecini kolaylaştırmaktadır (Çekal ve Doğan, 2022, s.56).

Seçilmiş coğrafi işaretli ürünlerin karbon ayak izi hesaplaması yalnızca standart reçetede bulunan ürünlerin miktarı üzerinden yapılmış, taşıma, depolama ve üretim uygulamaları dahil edilmemiştir. Standart reçetelerdeki ürünlerin karbon ayak izi değerleri hesaplanırken CCalC2 1.700 uygulamasında bulunan hazır veriler kullanılmıştır. Standart reçetelerde bulunan fakat uygulamada bulunmayan ürünler literatür taraması sonucu elde edilmiş ve uygulamanın veri tabanına araştırmacı tarafından eklenmiştir. Literatürde karbon ayak izi bulunmayan ürünler, uygulamada bulunan verilerden en uygunu kullanılarak hesaplamalarda kullanılmıştır. Çalışmadaki yemeklerin karbon ayak izi değerleri standart reçetede bulunan ürün miktarları dikkate alınarak hesaplanmış, standart reçetede bulunan ürünlerin karbon ayak izi değerleri kg CO₂e/reçete, kg CO₂/kg yemek, kg CO₂e/porsiyon, şeklinde verilmiştir.

4. Bulgular

Çalışmada, Ankara'nın Coğrafi işaretli 12 yemek karbon ayak izi değerleri bakımından değerlendirilmiştir. Yemekler dört çeşit çorba, üç çeşit hamur işi, dört çeşit ana yemek ve bir adet tatlı olarak gruplandırılmıştır. Karbon ayak izi değerlerinin hesaplama şeklini daha açıklayıcı şekilde gösterebilmek için örnek olarak Akyurt Fıtlı çorbasının karbon ayak izi değerleri ayrıntılı şekilde Tablo 4'te verilmiştir. Çalışmaya dahil olan tüm yemeklerin karbon ayak izi değerleri Tablo 5'te verilmiştir.

Akyurt Fıtlı Çorbası

Malzemeler:

1 su bardağı fıtlı (200 gr),1 adet orta boy kuru soğan,1 adet orta boy domates, 2 adet orta boy yeşilbiber, 1 yemek kaşığı domates salçası, 7 su bardağı su (yaklaşık 1,5 litre), 1 yemek kaşığı tereyağı

Hazırlanışı:

Bir tencerede tereyağı eritilir, daha sonra küçük küp şeklinde doğranmış soğan eklenip kavrulur. Soğanlar

pembe renk alınca, ince doğranmış biberler eklenir. 2-3 dakika sonra biberler kavrulunca, kabukları soyulup rendelenen ya da küçük küp şeklinde doğranan domatesler ve salça eklenir. 2-3 dakika sonra fiti bulguru eklenip karıştırılır. Fiti bulguru, sebzelerle birlikte 2-3 dakika kavrulduktan sonra su, tuz ve baharatlar konur, karıştırılır ve kaynamaya bırakılır. Çorba kaynamaya başlayınca altı kısılır, 5 dakika kaynadıktan sonra ocağın ateşi kapatılır.

Tablo 4. Akyurt Fıtlı Çorbası Karbon Ayak İzi Değerleri

Malzemeler	Miktar (g-reçete)	kg CO ₂ e/ ürün (kullanılan miktar)
Fıtlı Bulgur	200	0,120
Soğan	70	0,035
Domates	70	0,230
Yeşil Biber	80	0,084
Domates Salçası	60	0,011
Tereyağı	10	0,220
Toplam	490	0,701 kg CO₂e/reçete
1 Porsiyon	100	0,143 kg CO₂e/porsiyon

Tablo 5. Ankara Coğrafi İşaretli Yemekleri Karbon Ayak İzi Değerleri

Yemekler	Miktar (g)	kg CO ₂ e/reçete	kg CO ₂ /kg yemek	kg CO ₂ e/porsiyon
Akyurt Fıtlı Çorbası (100 gr/porsiyon)	490	0,701	1,43	0,143
Akyurt Soğuk Çorbası (100 gr/porsiyon)	1,110	1,55	1,40	0,140
Akyurt Toyga Çorbası (100 gr/porsiyon)	2,330	1,71	0,73	0,073
Akyurt Tutmaç Çorbası (100 gr/porsiyon)	2,710	1,78	0,66	0,066
Akyurt Tandır Böreği (100 gr/porsiyon)	2,150	1,94	0,90	0,090
Ankara Simidi (100 gr/porsiyon)	761	0,384	0,50	0,050
Şereflikoçhisar Tahinli Pidesi (100 gr/porsiyon)	482	0,461	0,96	0,096
Ankara Döneri (100 gr/porsiyon)	1,170	28,6	24,44	2,38
Akyurt Homaçası (100 gr/porsiyon)	4,150	9,59	2,31	0,46
Ankara Tavası (100 gr/porsiyon)	6,250	44,8	7,16	1,43
Ankara Sarması (100 gr/porsiyon)	3,570	20,4	5,71	1,14
Ankara Höşmerim Tatlısı (100 gr/porsiyon)	2,310	2,04	0,90	0,09

Ankara Coğrafi İşaretli yemeklerinin karbon ayak izi değerleri karşılaştırıldığında en yüksek karbon ayak izine sahip yemek Ankara Döneri (2,38 kg CO₂e/porsiyon), en düşük olan yemek ise Ankara simidi (0,050 kg CO₂e/porsiyon) olarak saptanmıştır. Ankara Coğrafi İşaretli yemeklerinin gruplandırılmış karbon ayak izi değerleri Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Ankara Coğrafi İşaretli Yemek Grupları Karbon Ayak İzi Değerleri

Yemek Grupları (porsiyon)	n	\bar{x}	SS
Çorbalar	4	0,105	0,43
Hamur İşleri	3	0,078	0,71
Ana Yemekler	4	1,35	0,72
Tatlı	1	0,09	-

Ankara Coğrafi İşaretli yemeklerinin Türk Patent Enstitüsünden alınan standart reçetelerinin karbon ayak izi ortalaması sırasıyla çorbalar $0,105 \pm 0,43$ kg CO₂e/porsiyon, ana yemekler $1,35 \pm 0,72$ kg CO₂e/porsiyon, hamur işleri $0,078 \pm 0,71$ kg CO₂e/porsiyon ve tatlı grubu $0,090$ kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır.

5. Tartışma

Çalışmada, Ankara iline özgü yemeklerin karbon ayak izi değerlerinin çevresel sürdürülebilirlik açısından değerlendirilmesi yapılmıştır. Ankara Coğrafi İşaretli yemeklerinin en yüksek karbon ayak izi değerine sahip olan ana yemekler grubunun karbon ayak izi minimum Akyurt Homaçası $0,46$ kg CO₂e/porsiyon, maksimum ise Ankara Döneri $2,38$ kg CO₂e/porsiyon, ana yemekler ortalama $1,35 \pm 0,72$ kg CO₂e/porsiyon, olarak hesaplanmıştır. Türkiye’de yapılan çalışmalarda ise Elazığ geleneksel yemeklerinin karbon ayak izi ortalaması, ana yemeklerde $1,36$ kg CO₂e/porsiyon minimum ve maksimum değerleri ise sırasıyla $0,490$ kg CO₂e/porsiyon ve $3,61$ kg CO₂e/porsiyon olarak tespit edilmiştir (Ural, 2023, s.53). Ankara Coğrafi İşaretli yemeklerinin en yüksek karbon ayak izi değerine sahip olan ana yemekler grubunun karbon izi etkenleri şu şekilde sıralanabilir; sadece etten oluşan bir yemek olan Ankara dönerinin karbon ayak izini artırıcı olması, Ankara yemeklerinin büyük oranda hayvansal gıda içeriğinin bulunması, Türk Patent Enstitüsünün standart reçetelerinde hammaddelerin organik ürünler sınıfında olması gösterilebilir.

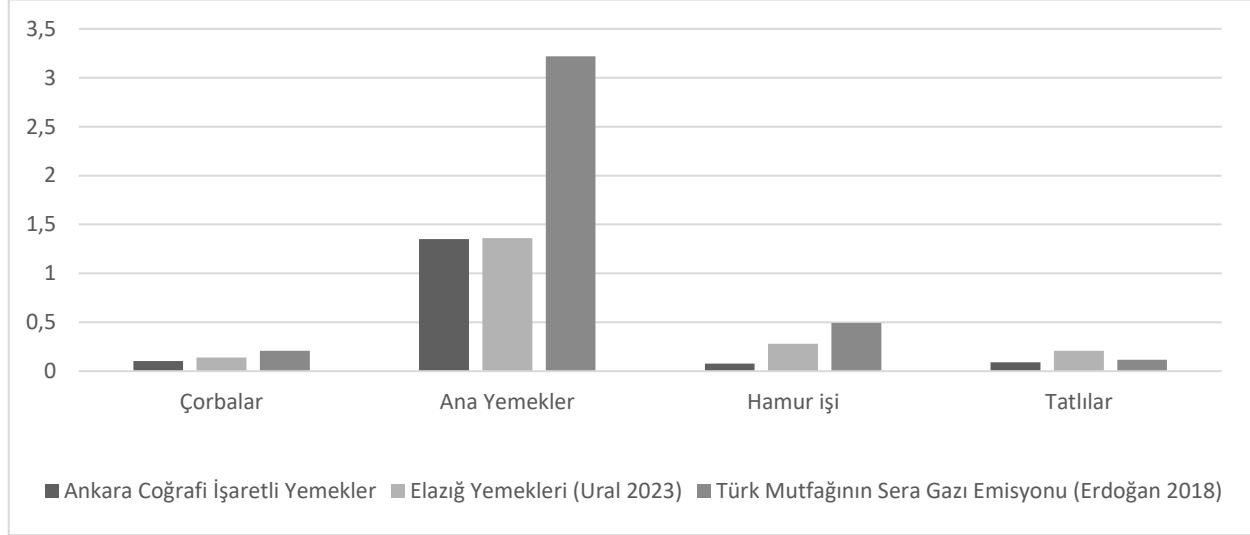
Başka bir çalışmada ana yemek grubu olarak sayılabilecek kebablar ve büyük parça et yemekleri için karbon ayak izi ortalaması sırasıyla $3,22-3,37$ kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır (Erdoğan, 2018, s.28). Yapılan karşılaştırmalarda Ankara iline özgü coğrafi işaretli ana yemek grubunun ortalaması Ankara döneri gibi sadece etten oluşan bir yemeği içermesine rağmen daha düşük olduğu görülmüştür.

Çorbalar grubunun karbon ayak izi değeri minimum $0,066$ kg CO₂e/porsiyon, maksimum $0,143$ kg CO₂e/porsiyon ve ortalaması $0,105 \pm 0,43$ kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır. Bu değer, çorbalarda kullanılan malzemelerin genellikle bitkisel ve bakliyat ürünleri olması ve protein bazlı ürünlerin az miktarda kullanılması ile açıklanabilir. Literatürde de çorbaların karbon ayak izi değerlerinin genellikle düşük olduğu belirtilmektedir. Çorbaların karbon ayak izi değerlendirilmesi başlıklı çalışmada çorbaların karbon ayak izi ortalaması $0,170$ kg CO₂e/porsiyon olarak saptanmıştır (Taş Özdemir,2020). Ural (2023, s.53) yaptığı çalışmada çorbalar grubunun karbon ayak izi ortalamasını $0,140$ kg CO₂e/porsiyon, Erdoğan (2018, s.28) ise $0,208$ kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplamıştır. Ankara Coğrafi İşaretli çorbalarında kullanılan hayvansal ürünler, yoğurt-tereyağı, karbon ayak izine etki eden ürünlerdir.

Hamur işlerinin karbon ayak izi değeri minimum $0,050$ kg CO₂e/porsiyon, maksimum $0,096$ kg CO₂e/porsiyon, ortalama ise $0,078 \pm 0,71$ kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır. Hamur işlerinde kullanılan un, yağ ve şeker gibi malzemelerin üretim süreçleri, bu grubun karbon ayak izi değerlerini etkilemektedir. Ural (2023, s,53) çalışmasında hamur işi grubunun karbon ayak izi ortalamasını $0,280$ kg CO₂e/porsiyon, minimum ve maksimum sırasıyla $0,140$ kg CO₂e/porsiyon ve $0,490$ kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır. Erdoğan (2018, s.28) ise hamur işi grubunda sayılabilecek börek mantı çörek grubu $0,492$ kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplamıştır. Bu çalışmada hesaplanan değerler literatürde belirtilen aralıkları ile uyumludur.

Tatlı grubunda yer alan tatlının karbon ayak izi değeri $0,090$ kg CO₂e/porsiyon olarak belirlenmiştir. Tatlılarda kullanılan süt ve süt ürünleri, karbon ayak izi değerlerinin artmasına neden olmaktadır. Bu durum literatürde de desteklenmektedir. Erdoğan (2018, s.28) çalışmasında sütlü tatlıları, hamur

tatlılarını sırasıyla 0,278 kg CO₂e/porsiyon ve 0,116 kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır. Ural (2023, s.53) ise çalışmasında tatlı grubunun ortalamasını 0,210 kg CO₂e/porsiyon, minimum 0,060 kg CO₂e/porsiyon ve maksimum 0,570 kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplamıştır. Hamur ve tatlı türlerinin içerdikleri hammadde ve malzemelere göre karbon ayak izi önemli ölçüde değişiklik gösterebilir. Şekil 1’de Ankara Coğrafi İşaretli Yemek Grupları Karbon Ayak İzi Değerlerinin literatürdeki bazı çalışmalarla karşılaştırılması gösterilmiştir.

Şekil 1. Ankara Coğrafi İşaretli Yemek Grupları Karbon Ayak İzi

Genel olarak Ankara Coğrafi İşaretli yemeklerine bakıldığında, porsiyon bazında ortalama karbon ayak izinin literatüre göre daha düşük olduğu sonucuna ulaşılabılır. Coğrafi İşaretli yemeklerin sebze, tahıl, baklagiller gibi ürünleri içermesi zengin bir mutfağa sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu ürünler karbon ayak izini az da olsa düşürmede etkili olmaktadır.

6. Sonuç ve Öneri

Coğrafi işaretli ürünler, bölgesel kalkınmanın desteklenmesi, geleneksel üretim yöntemlerinin sürdürülmesi, kültürel mirasın korunması için büyük bir öneme sahiptir. Sürdürülebilirlik kavramı ile yakın ilişkisi bulunmasının yanında, ekosistemin ve doğal kaynakların korunması, biyoçeşitliliğin desteklenmesi, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması gibi unsurlar ile de ilişkilendirilmesi kavram çerçevesini tamamlayacaktır. Çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamak adına, araştırmada belirlenen karbon ayak izi değerleri, Ankara coğrafi işaretli yemekler kaynaklı sera gazı emisyonunu ortaya koymaktadır. Araştırma kapsamında seçilen 12 yemek, dört gruba ayrılarak (4 çeşit çorba, 4 çeşit ana yemek, 3 çeşit hamur işi, 1 çeşit tatlı) karbon ayak izi belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar aşağıda belirtilmiştir:

- Ankara Coğrafi İşaretle yemeklerinin Türk Patent Enstitüsünden alınan standart reçetelerinin karbon ayak izi ortalaması sırasıyla çorbalar 0,105±0,43 kg CO₂e/porsiyon, ana yemekler 1,35±0,72 kg CO₂e/porsiyon, hamur işleri 0,078±0,71 kg CO₂e/porsiyon ve tatlı grubu 0,090 kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç, benzer yemek gruplarının karbon ayak izi değerleriyle karşılaştırıldığında, Ankara mutfağının nispeten daha düşük karbon ayak izine sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, bu tür çalışmaların daha geniş örneklem gruplarıyla ve standardize edilmiş yöntemlerle tekrarlanması, sonuçların daha güvenilir ve karşılaştırılabilir olmasını sağlayacaktır.

- Ana yemekler grubunun karbon ayak izi değerleri, minimum 0,46 kg CO₂e/porsiyon maksimum ise 2,38 kg CO₂e/porsiyon olarak bulunmuştur. Bu durum, ana yemeklerin içerdği malzemelerin hayvansal gıdaları fazlaca içermesinden kaynaklanmaktadır.

- Çorbalar grubunun karbon ayak izi değerleri, minimum 0,066 kg CO₂e/porsiyon maksimum 0,143 kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç, çorbaların çevresel etkilerinin diğer yemek gruplarına göre daha düşük olduğunu göstermektedir. Yerel ve mevsimlik malzemelerin kullanımı teşvik edilerek çorbaların karbon ayak izinin daha da azaltılması mümkündür.

- Hamur işlerinin karbon ayak izi değerleri, minimum 0,050 kg CO₂e/porsiyon maksimum 0,096 kg CO₂e/porsiyon olarak hesaplanmıştır. Hamur işlerinin karbon ayak izini azaltmak için porsiyon miktarı düşülebilir, hayvansal ürünler yerine bitkisel ürünler kullanılabilir.

- Tatlı grubunda yer alan tatlının karbon ayak izi değeri 0,090 kg CO₂e/porsiyon olarak belirlenmiştir. Tatlıların karbon ayak izi değerleri, kullanılan malzemelerin türüne ve miktarına bağlı olarak büyük farklılıklar gösterebilir. Tatlı tariflerinde daha çevre dostu malzemelerin kullanımı teşvik edilmelidir.

Sonuç olarak, Ankara mutfağı, karbon ayak izi bakımından düşük değerlere sahip yemeklerden oluşmaktadır. Ankara mutfağının sürdürülebilirlik potansiyelinin gerçekleştirilmesi, toplumun ve tüm gastronomi paydaşlarının iş birliği ile mümkündür. Coğrafi işaretli ürünlerin gelecek kuşaklara aktarılması ve sürdürülebilir gastronomi için; (1) Hayvansal ürünlerin yerine duyuşal unsurları etkilemeyecek bitkisel ikame ürünler kullanmak; (2) Sürdürülebilir bir mutfak anlayışıyla, yemek tariflerinde daha çevre dostu malzemeler tercih etmek; (3) Geleneksel pişirme yöntemlerinin yerine modern, enerji verimliliği yüksek teknolojilere geçmek ve enerji tüketimini azaltarak çevresel etkileri minimize etmek; (4) Toplumun, sürdürülebilir tarım ve gıda tüketimi konularında bilinçlendirilmesi, eğitim programları ile farkındalık yaratmak; (5) Gastronomi paydaşlarının, tanınmış şeflerin, bilinen zincir restoranların menülerde karbon ayak izi bilgilerini paylaşması ve müşterilere sürdürülebilir tarifler sunabilmesi; (6) Paket, konserve ve kavanoz ürünlerde ise paket gramajına göre hesaplanan karbon ayak izi miktarlarına etiketlerde yer verilmesi ile bilgilendirmenin artırılması; (7) Binlerce kişiye aynı anda hizmet verebilen oteller, alışveriş merkezleri, havalimanları açık büfelerinde veya restoranlarında porsiyon yemek karbon ayak izinin bilinçlendirme amacıyla paylaşılması gibi önlemler ve uygulamalar gerçekleştirilmelidir. Bu çabalar hem yerel ekonomiyi destekleyecek hem de çevresel sürdürülebilirliği artırarak Ankara mutfağının uzun vadeli sürdürülebilirliğine katkı sağlayacaktır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %25, Yazar 2'nin makaleye katkısı %25, Yazar 3'ün makaleye katkısı %25, Yazar 4'ün makaleye katkısı %25'tir.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- AİKTM (Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü). (2012). Ankara Yemekleri. <http://eklenti.ankarakultur.gov.tr/yemekmenu> adresinden 03.05.2024 tarihinde alınmıştır.
- AİKTM (Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü). (2024). Turizm İstatistikleri. <https://ankara.ktb.gov.tr/TR-370270/kultur-ve-turizm-verileri.html> adresinden 03.05.2024 tarihinde alınmıştır.
- Akın, E. B. (2006). *Coğrafi İşaret Olarak Tescil Edilmiş Malatya Kayısının Teknolojik Özelliklerinin Saptanması ve Gıda Güvenliği Açısından Araştırılması*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi.
- Arıoğlu, İ. E. (2019). *Bir Yerin Tabaktaki Kimliği*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Coşkun, S. ve Doğan, N.A. (2021). Tekstil Endüstrisinde Karbon Ayak İzinin Belirlenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 28-35.
- Çekal, N. ve Doğan, E. (2022). Sürdürülebilir gastronomide standart reçete ve coğrafi işaretlerin önemi. *Turizm Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 49-60,
- De Jong, A., Palladino, M., Puig, RG, Romeo, G., Fava, N., Cafiero, C.... ve Sjölander-Lindqvist, A. (2018). Gastronomi turizmi: Araştırma alanları, disiplinler ve dinamiklere ilişkin disiplinlerarası bir literatür taraması. *Gastronomi ve Turizm Dergisi*, 3(2), 131-146.
- Edgell, D. L. (2019). *Managing sustainable tourism: A legacy for the future*. New York: Routledge
- Erdoğan, P. (2018). *Türk Mutfağın Kültürünün Sera Gazı Emisyonu ve Su Ayak İzinin Belirlenmesi*, Hacettepe Üniversitesi.
- FAO. (2024). Sustainable agriculture and food production. <https://www.fao.org/sustainability/en/> adresinden 04.05.2024 tarihinde alınmıştır.
- Fennell, D.A. (2021). *Routledge Ekoturizm El Kitabı*. Abingdon, Birleşik Krallık: Routledge.
- Galli, A., Wiedmann, T., Ercin, E., Knoblauch, D., Ewing, B. ve Giljum, S. (2012). Integrating Ecological Carbon and Water Footprint into a "Footprint Family" of Indicators: Definition and Role in Tracking Human Pressure on the Planet. *Ecological Indicators*, 16, 100-112.
- Hall, C. M., Gössling, S. ve Scott, D. (2015). *The Routledge handbook of tourism and sustainability*. Abingdon: Routledge.
- Lenzen, M., Sun, Y. Y., Faturay, F., Ting, Y. P., Geschke, A. ve Malik, A. (2018). The carbon footprint of global tourism. *Nature Climate Change*, 8(6), 522-528.
- Muthu, S. S. (2015). *The Carbon Footprint Handbook*. Newyork: CRC Press.
- Durlu Özkaya, F. ve Cömert, M. (2017). *Türk mutfağında yolculuk* içinde. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Scarpato, R. (2002). Gastronomy as a tourist product: The perspective of gastronomy studies. In *Tourism and gastronomy*. Newyork: Routledge.
- Solmaz, Y. ve Dülger Altın, D. (2018). Türk Mutfağı Kültürü Ve Beslenme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 108-124.
- Sürücüoğlu, M. S. ve Özçelik, A., Ö. (2008, 10-15 Eylül). *Türk Mutfağı Ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi*. 38. İcanas Kongresi, 1289-1310, Ankara
- Şahin Perçin, N. ve Uçuk, C. (2020). *Uygulamalı Türk Mutfağı*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Taş Özdemir, V. (2020). *Bir Üniversite Yemekhanesinde Uygulanan Menülerin Çevresel Etkisinin Değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi.
- Tilman, D. ve Clark, M. (2015). Food, agriculture & the environment: can we feed the world & save the earth?. *Daedalus*, 144(4), 8-23.
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2024a). <https://www.turkpatent.gov.tr/cografisaret> adresinden 03.05.2024 tarihinde alınmıştır.
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2024b). <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografisaretler/liste?il=06> adresinden 03.05.2024 tarihinde alınmıştır.
- UN (United Nations), (2023). *Global Sustainable Development Report*. <https://sdgs.un.org/gsd/gsd2023> adresinden 04.05.2024 tarihinde alınmıştır.

- Ural, E. (2023). *Geleneksel Elâzığ Mutfağı Yemeklerinin Besin Değerlerinin İncelenmesi Ve Karbon Ayak İzinin Tespit Edilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- WCED (United Nations World Commission on Environment and Development) (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. Oxford: Oxford University Press
- Weidema, B. P., Thrane, M., Christensen, P., Schmidt, J. ve Løkke, S. (2008). Carbon footprint: a catalyst for life cycle assessment?. *Journal of Industrial Ecology*, 12(1), 3-6.
- Wiedmann, T. ve Minx, J. (2008). A Definition of 'Carbon Footprint'. USA: Nova Science Publishers.
- WHO (World Health Organization), (2019). Sustainable healthy diets: Guiding principles. <https://apps.who.int/iris/rest/bitstreams/1257415/retrieve> adresinden 04.05.2024 tarihinde alınmıştır.

Finansal Gelişme ve Yenilenebilir Enerji Üretimi İlişkisi

Hande ESEN¹, Güntülü Özlem KAHRAMAN², Muharrem AFŞAR³

Finansal Gelişme ve Yenilenebilir Enerji Üretimi İlişkisi

Relationship between Financial Development and Renewable Energy Production

Öz

Artan küresel enerji talebinin yanı sıra yenilenemeyen kaynakların kullanımının yüksek olması enerji güvenliği için önemli zorluklar yaratmakta ve çevresel bozulmaya neden olmaktadır. Özellikle çevre kirliliği kaynaklı küresel ekonomik maliyetler, yenilenebilir enerjinin üretiminin arttırılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Finansal gelişme ise yatırım maliyetlerini ve finansal riski azaltarak yenilenebilir enerjinin üretiminde teşvik edici rol oynamaktadır. Bu çalışma 2001'den 2021'e kadar dünya genelinde en fazla yenilenebilir enerji üreten ilk 10 ülkenin finansal gelişme ve yenilenebilir enerji üretimi arasındaki ilişkiyi araştırarak "Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik Testi" kullanılarak karşılıklı nedensellik ilişkisini araştırmaktadır. Çalışmanın bulguları; yenilenebilir enerji üretimini arttırmak için enerji politikalarının geliştirilmesinde finansal gelişmenin olumlu rolünü ortaya koyarken, aynı zamanda ülkeye özgü farklılıkların da hesaba katılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansal Gelişme, Yenilenebilir Enerji Üretimi, Dumitrescu Hurlin Panel Nedensellik Analizi

Abstract

Increasing global energy demand and the excessive use of non-renewable resources pose significant challenges to energy security and causes environmental degradation. Global economic costs, particularly environmental pollution, make it necessary to increase renewable energy production. Financial development plays an incentive role in the production of renewable energy by reducing investment costs and financial risk. This study investigates the relationship between financial development and renewable energy production in the top 10 countries producing the most renewable energy worldwide from 2001 to 2021 by using the "Dumitrescu-Hurlin Panel Causality Test." While the study's findings reveal the positive role of financial development in the development of energy policies to increase renewable energy generation, they also emphasize the need to take into account country-specific differences.

Keywords: Financial Development, Renewable Energy Production, Dumitrescu Hurlin Panel Causality Analysis

Makale Türü: Araştırma makalesi

Paper Type: Research article

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat, esennhandee@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-3837-9296>

² Arş. Gör., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat, goyuksel@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0341-8555>

³ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat, mafsar@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4071-9330>

1. Giriş

İ yapabilme yeteneği olarak ifade eden enerji, çeşitli formlarda hayatımızın her alanında kullanılmaktadır. Ayrıca, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmanın itici gücü konumundadır. Bu özelliği gereği geçmişten günümüze olan süreçte enerji talebi devamlı olarak artmaktadır. Öte yandan günümüzde, sürdürülebilir kalkınma hedefi doğrultusunda enerjiye düşük maliyetle ve yüksek verim elde edecek şekilde kesintisiz erişim, son derece önemlidir (Gielen vd., 2019:38). Enerji bileşimini yoğun olarak yenilenemeyen (geleneksel) kaynaklardan oluşan bir ekonomide bunu sağlamak oldukça gctr. Çünkü bu enerji kaynakları sınırlı rezerve sahip olduğu için günden güne tükenmektedir. Ancak yine de küresel enerji kullanımının büyük bir kısmının yenilenemeyen enerji kaynaklarından oluştuğu görülmektedir (Ustaoğlu, 2022:281). Petrol, doğal gaz, kömür gibi fosil yakıtlardan oluşan bu kaynakların, yenilenebilir enerji kaynaklarına nispeten erişimi ve işlenmesi daha kolay olmakla birlikte ilk yatırım ve üretim süreçleri için maliyet açısından da avantajlı konumdadır. Tüm bunlar, dünya ülkelerinin büyük bir kısmında hala yoğun olarak fosil enerji kaynaklarının kullanılmasını açıklamaktadır. Ancak artan küresel enerji talebi sonucunda yenilenemeyen enerji kaynaklarının tükenme riski ile karşı karşıya olması, enerjinin hangi kaynaklardan elde edildiği hususunu giderek daha önemli bir hale getirmektedir. Bu noktada, yenilenebilir enerji kaynakları, ülke ekonomileri için son derece etkili bir role sahiptir. Çünkü doğanın kendi bünyesinde doğal süreçlerle devamlı olarak oluşan bu kaynaklar, rezerv sorunu olmayan ve böylece tükenme riski barındırmayan kaynaklardır. Nitekim literatürde yer alan yenilenebilir ve yenilenemez enerji kaynakları şeklindeki sınıflandırma da söz konusu kaynakların rezervlerine dayanmaktadır.

Sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi günümüz ekonomilerinin nihai hedefleri arasındadır. Bu doğrultuda yenilenebilir enerji kaynakları, fosil yakıtlara bağımlılığı azaltarak çevresel sürdürülebilirliği destekleme potansiyeline sahiptir. Aynı zamanda fosil yakıt bağımlılığından kaynaklı yüksek enerji ithalatını kısıtlayarak, ülke ekonomisine katkıda bulunur. Dahası, enerji arz güvenliğinin sağlanması, enerji bileşiminde yerli ve yenilenebilir enerji payının artırılmasını gerekli kılmaktadır. Küresel ısınma ve iklim değişikliğiyle mücadele kapsamında da yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelim etkili bir politika olarak kabul edilmektedir (Altınöz ve Altuntaş, 2020:414).

Enerji sektöründe yenilenebilir enerjiye yönelik küresel çapta yaşanan dnmle birlikte günümüzde çoğu ülkenin yenilenebilir enerji üretimini artırmayı hedeflediği bilinmektedir. Bu hedef doğrultusunda yenilenebilir enerji üretimini etkileyen faktörlerin doğru bir şekilde tespit edilmesi oldukça önemlidir. Literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde, enerji politikalarının yanı sıra ekonomik, teknik, finansal ve çevresel birçok faktörün yenilenebilir enerji üretimini artırılmasında etkili olduğu görülmektedir. Bu faktörlerden biri olan finansal gelişmenin, yenilenebilir enerji üretimini artırılmasında önemli bir itici güce sahip olduğu düşünülmektedir. Finansal gelişmelerin yenilenebilir enerji projelerinin finansmanında kilit rol oynadığını söylemek mümkündür (Brunnschweiler, 2010:243). Etkin işleyen bir finansal sektör, bir taraftan projelerin gerektirdiği uzun vadeli kredilere erişimi kolaylatırırken, diğer yandan finansal ürün ve hizmetlerde çeşitlilik sunarak daha fazla fonun ekonomiye çekilmesini ve böylece yenilenebilir enerji sektörüne aktarılabilecek kaynak miktarının artmasını sağlamaktadır. Gelişmiş finans sektörü, aynı zamanda mevcut kaynağı verimli teknolojik alanlara yönlendirerek, yenilenebilir enerji teknolojilerinin ülke içinde geliştirilmesini teşvik etmektedir (Amuakwa-Mensah ve Nsstrm, 2022:2). Bu çerçevede, finansal gelişmenin desteklenmesi suretiyle yenilenebilir enerji üretimini artırılması sağlanabilir.

Bu çalışmanın amacı finansal gelişme ile yenilenebilir enerji rimi arasındaki muhtemel nedensellik ilişkisinin tespit ve analiz edilmesidir. Bu amaç doğrultusunda yöntem olarak Dumitrescu ve Hurlin Panel Nedensellik Testi (2012) kullanılmıştır. Çalışmada 2001-2021 dönemine ait yıllık verilerin kullanıldığı ve dünya genelinde en fazla yenilenebilir enerji üreten ilk 10 ülkeyi içeren bir panel

veri setinden yararlanılmıştır. Finansal gelişme göstergesi olarak bankalar tarafından özel sektöre kullandırılan yurt içi kredilerin GSYH'ye oranı alınmıştır. Yenilenebilir enerji üretimi göstergesi ise yenilenebilir kaynaklarla üretilen toplam elektrik miktarıdır. Bu çerçevede, çalışmanın araştırma soruları şunlardır: (i) Finansal gelişme ile yenilenebilir enerji üretimi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunmakta mıdır? (ii) Olası nedensellik ilişkisinin yönü nedir? Araştırmanın hipotezi ise şu şekildedir: H_1 : Finansal gelişme ile yenilenebilir enerji üretimi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir karşılıklı nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Bu çalışma, özellikle de gelişmekte olan ülkeler açısından olmak üzere, finansal gelişme ile yenilenebilir enerji arasındaki potansiyel ilişkinin önemine dair stratejik bilgiler sağlayarak, enerji ve finans politikalarının şekillendirilmesine katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Çalışma ayrıca enerji politikalarının ve finans sektörüne ilişkin reformların entegrasyonu konusunda yeni perspektifler de sunmaktadır. Çalışma yenilenebilir enerjinin üretim yönüne odaklanması ve daha büyük bir örneklemin kullanılması nedeniyle, literatürdeki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Tüm bu yönleriyle, çalışmanın literatüre katkı sağlaması ve yaygın etkide bulunması beklenmektedir. Çalışmada ulaşılan sonuçlar, politika yapıcılara yeni öneriler sunarak, yenilenebilir enerji finansmanına yönelik politikaların desteklenmesine ve enerji arz güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulunabilir.

2. Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Performans

Yenilenebilir enerji kavramı en genel tabirle, sürekli bir biçimde yenilenebilme özelliği olan ve bu yönüyle de tükenme riski barındırmayan enerji olarak ifade edilir. Yenilenebilir enerji sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, ekonomik, politik ve sosyal boyutlarının tümü ile yakından ilişkilidir. Bu çerçevede, enerji arz güvenliği, sürdürülebilir kalkınmanın en önemli koşullarından biri olup (Seydioğulları, 2013:24) bu kavram; enerjiye, kesintisiz bir şekilde ve en düşük maliyetle erişilebilirliği ifade eder. Ülke ekonomisinin fosil bazlı kaynaklara dayalı olarak işliyor olması, bu kaynakların rezerv kısıtı ve yeryüzündeki asimetrik dağılımı nedeniyle enerji arz güvenliğini tehlikeye sokmaktadır. Dahası, geleneksel fosil bazlı kaynakların tükenmesi ve uzun vadeli kullanımı neticesinde meydana gelen iklim değişikliği ve çevresel kirlilik gibi sorunlar, yenilenebilir enerji kaynaklarını çok daha önemli hale getirmiştir. Sürdürülebilirlik özelliğine sahip olan bu kaynakların, çevresel anlamda negatif etkileri de minimal düzeydedir.

Uluslararası Enerji Ajansı (International Energy Agency-IEA) yenilenebilir enerjiyi; güneş, rüzgar, hidro, jeotermal ve/veya biyokütle gibi sürekli yenilenebilen kaynaklardan elde edilen enerji olarak tanımlamaktadır (IEA, 2020: 10). Bu tanımda, yenilenebilir enerjinin sürdürülebilirlik boyutuna ve uzun vadeli enerji arz güvenliği potansiyeline dikkat çekilmektedir. Benzer şekilde Zhang vd. (2010) ve Umbach (2010), enerji arz güvenliği açısından etkili stratejinin yenilenebilir enerjiyi artırmak olduğunu vurgulamışlardır.

Ekonomik büyüme, refah ve sosyal kalkınma için hayati bir önem taşıyan enerjinin, temin edilebilmesi kadar hangi kaynaklardan elde edildiği de ülke ekonomileri için oldukça önemlidir. Enerji ihtiyacının büyük oranda fosil kaynaklarla giderildiği ülkeler, bu kaynakların ülke içinde yeteri kadar mevcut olmaması halinde enerjide yüksek oranda dışa bağımlı hale gelirler. Yüksek enerji ithalatı ile sonuçlanan bu durum, cari açık sorununun büyümesine neden olmaktadır. Ayrıca, ülkenin rekabet gücünü de olumsuz yönde etkiler ve ekonominin istikrarsızlaşmasına sebep olur. Dahası, bu ülkeler küresel enerji piyasasında oluşan güç dengesizleri neticesinde enerji piyasasında meydana gelen şoklara karşı dezavantajlı konumda olurlar. Bu noktada, yenilenebilir enerjinin artırılması, yüksek enerji ithalatının önüne geçerek enerjide dışa bağımlılığın azaltılmasını sağlamakla beraber ticaret açıklarının çözümüne katkıda bulunmaktadır (Gökçe ve Demirtaş, 2018:643). Enerji arz güvenliğinin sağlanabilmesi için ithal enerji bağımlılığının olabildiğince azaltılması ve enerji ithalatı yapılan ülkelerin ve mevcut enerji bileşiminin çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Böylece tek bir ülkeye veya kaynağa

bağımlı olma riski ve bundan kaynaklanabilecek çeşitli risklerden kaınılmı olacaktır. Yapılacak yenilenebilir enerji yatırımlarında da yine aynı durum geçerlidir.

Yenilenebilir enerji sektörü çoğu ülke için yeni ve gelişmekte olan bir sektördür. Bu yönüyle de yatırımcılar açısından cazip olduğu söylenebilir. Yenilenebilir enerji yatırımları artıp ilgili sektör geliştikçe yeni i alanları oluşmaktadır. Yenilenebilir enerjide yatırım miktarının yüksek olması ve bu alanda kurulu güç kapasitesindeki artışlar gerek bu sektörde gerekse de ülke genelinde istihdam üzerinde önemli katkılar kazandırmaktadır (Lehr vd., 2008: 109).

3. Yenilenebilir Enerji retimi ve Finansal Gelişme

Yenilenebilir enerjinin; enerji arz güvenliğinin sağlanması, evre kirliliği ve iklim değişikliğinin önlenmesi, enerji ithalatının azaltılması, ekonomik büyüme ve kalkınma gibi birçok alandaki etkileri bağlamında, bugün birçok ülkede yenilenebilir enerji öncelikli bir konu haline gelmiştir. Yenilenebilir enerji üretimini etkileyen birçok faktör yanında, finansal gelişmenin bu alandaki etkisi ayrı bir öneme sahiptir. Bilindiği gibi, finansal gelişme; borçlanma maliyetlerinin ve finansal riskin azalması, borç verenler ile borç alanlar arasındaki Şeffaflığın artması, sınırlar arasında daha fazla finansal sermaye ve yatırım akışına erişim ve enerji açısından verimli son ürünlere ve teknolojilere erişim gibi birçok değişikliği teşvik etmektedir (Sadorsky, 2010:2529).

Finansal gelişmenin yenilenebilir enerji üretimine olan katkısı çeşitli yollarla gerçekleşebilir. Aslında yenilenebilir enerji projelerinin nispeten yüksek sermaye gerektiren uzun vadeli projeler olması, bu projelerin finansmanında finansal sektörün gelimiliğinin önemini ortaya koymaktadır. Yenilenebilir enerji yatırımlarının ihtiyaç duyduğu fonları desteklemede, tek başına kamunun yetersiz kalması, finansal sektörün enerji sektöründeki yenilenebilir enerjiye doğru olan dönüşümü teşvik etmesini gerektirmektedir (Anton ve Nucu, 2020:331). Gelişmiş bir finansal sektör, finansman araçlarının eitlendirilmesiyle piyasaya fon çekmekte ve böylece yenilenebilir enerji projeleri için daha düşük maliyetlerle daha fazla finansman sağlayarak, bu alandaki yatırımların artmasına katkıda bulunmaktadır. Öte yandan, etkin işleyen bir finans sektörü, sunduğu geniş kredi imknları vasıtasıyla yenilenebilir enerji projeleri için gereken uzun vadeli kredilere erişimi kolaylaştırmaktadır.

Finansal piyasalardaki kurumların, finansal hizmet ve ürünlerin gelişmesi olarak ifade edilen finansal gelişme, yatırımların risk ve maliyet unsurlarında azalmaya neden olarak yenilenebilir enerji yatırımlarını teşvik etmektedir. Bu yatırımların finansmanı kadar içerdiği risklerin yönetimi de oldukça güçtür. İyi işleyen bir finansal sektörde, aracı kurumlar etkin bir finans ve risk yönetimi ile yenilenebilir enerji projelerinin başarılı bir Şekilde geliştirilmesine katkıda bulunur.

Gelişmiş finansal piyasalarda kaynak tahsisi, geleneksel enerjiden yenilenebilir enerjiye doğru gerçekleştirilir ve bu durum yenilenebilir enerji yatırımlarını artırarak yenilenebilir enerji üretimine katkıda bulunur. Nitekim; yatırımların miktarı kadar verimliliğinin de finansal gelişme ile artması beklenmektedir (Afar, 2007:190). Öte yandan ekonomide yurt içi verimli yatırımların artması, yabancı sermaye açısından ülkeyi cazip hale getirir ve ülke içine doğrudan yabancı sermaye akışı hızlanır. Bu ise, yenilenebilir enerji üretimine katkıda bulunacak girişimler için ek kaynak oluşturabilir. Ayrıca, finansal gelişme neticesinde artan doğrudan yabancı sermayenin, yeni ve temiz teknolojilere erişimi kolaylaştırmak suretiyle yenilenebilir enerji üretimine yönelik yatırımların ve dolayısıyla bu alandaki üretimin artmasına katkıda bulunması beklenir (Kutan vd., 2017:5).

Yenilenebilir enerji projeleri, yüksek miktarda sermayenin yanı sıra üretim süreci için gereken ileri teknolojiye de sahip olmayı gerektirmektedir. Bu teknolojiye sahip olmayan ülkelerde, yenilenebilir enerji üretimi yüksek teknoloji ithalatına yol açmaktadır. Yüksek teknoloji ithalatı, özellikle gelişmekte olan ülkelerde kaynak yetersizliğinden dolayı cari açığı tetikleyerek ekonomiyi sarsmakta ve yenilenebilir enerjinin gelişimi sınırlı kalmaktadır. Bu durum, temiz enerjiye yönelik daha fazla

teknolojik yenilik için gelişmiş finansal piyasaların desteğini gerekli kılmaktadır (Mamun vd., 2018:237). Gelişmiş bir finans sektörünün varlığında, kaynakların verimli alanlara yönlendirilmesi suretiyle yenilenebilir enerji teknolojilerinin ülke içinde geliştirilmesi ve böylece yüksek enerji ithalatının önüne geçilmesi mümkün olmaktadır. Finansal gelişmeler, kaynakları verimli yatırım alanlarına yönlendirmenin yanı sıra ekonomideki Ar-Ge faaliyetlerini teşvik ederek ilgili teknolojilerin gelişimini desteklemektedir. Özetle, finansal gelişme, finansal sektördeki hizmetlerin kalitesinde artış sağlayarak yenilenebilir enerji teknolojilerinin gelişimine katkıda bulunmaktadır (Brunnschwiler, 2010:249).

4. Literatür

Enerji, iktisat literatüründe son derece önemli bir konudur. Yenilenebilir enerji konusu ise özellikle 2000'li yıllardan itibaren önem kazanmaya başlamıştır. Yenilenebilir enerjinin çeşitli göstergelerle olan ilişkisinin incelendiği geniş bir literatür olmasına karşın, çalışmaların büyük çoğunluğunda yenilenebilir enerjinin "tüketim" yönüne odaklanıldığı görülmektedir. Bu kapsamda, yenilenebilir enerjinin "üretim" yönünden ele alınması suretiyle bu çalışmanın literatürdeki eksikliğe dikkat çekmesi beklenti dahilindedir.

Yenilenebilir enerjiye ilişkin alan yazın incelendiğinde, ilgili konunun daha çok ekonomik büyüme kapsamında ele alındığı ve dolayısıyla, ekonomik büyüme ile olan ilişkisinin ön plana çıktığı görülmektedir. Yenilenebilir enerji ile finansal gelişme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların ise çok daha az sayıda olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışmanın, yenilenebilir enerjinin finansal gelişme perspektifinden incelenmesi yönüyle literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Nispeten yeni sayılabilecek bu konuda, Brunnschweiler (2010) tarafından gerçekleştirilen çalışma öncü sayılabilir. Brunnschweiler çalışmasında finans sektörünün yenilenebilir enerji üzerindeki etkisini OECD üyesi olmayan 119 ülkenin 1980-2006 dönemi verileriyle analiz etmiştir. Çalışmanın bulguları, finansal gelişmelerin yenilenebilir enerji tüketimini artırdığını göstermektedir.

Finansal gelişmenin yenilenebilir enerjiyle olan ilişkisine yönelik literatürde birbirinden farklı sonuçlara ulaşılmış çeşitli çalışmalar yer almaktadır. Finansal gelişmenin yenilenebilir enerji üzerindeki pozitif etkisine ilişkin fikir birliği olmamasına karşın, genel kanı finansal gelişmelerin yenilenebilir enerji gelişimine katkı sağladığı yönündedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde finansal sektördeki iyileştirmelerin yenilenebilir enerji sektörüne olan pozitif etkileri birçok çalışmada ortaya konmuştur. Örneğin, Broadstock ve Wu (2015) 22 gelişmekte olan ülke için finansal gelişmenin yenilenebilir enerji tüketimine etkilerini sistem genelleştirilmiş momentler tahmincisi ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda finansal gelişmenin yenilenebilir enerji tüketimini artırdığı tespit edilmiştir.

Yenilenebilir enerji tüketimi çoğunlukla kullanılan yenilenebilir elektrik miktarıyla ölçülmektedir. Lin vd. (2016), Çin'de yenilenebilir elektrik kullanımını etkileyen faktörleri, Johansen eşbütünleşme tekniği ve vektör hata düzeltme modelini (VECM) kullanarak araştırmışlar ve finansal gelişmenin uzun dönemde yenilenebilir elektrik tüketimini artırdığını tespit etmişlerdir. Finansal gelişmenin yenilenebilir enerji tüketimine etkisini, Kutun vd. (2017) Brezilya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika'dan oluşan bir panelde modifiye edilmiş sıradan en küçük kareler (FMOLS) ve Fisher-Johansen eşbütünleşme yöntemleriyle incelemiş ve finansal gelişmeyi temsilen analize dahil ettikleri çeşitli borsa göstergelerinin yenilenebilir enerji tüketimini teşvik ettiğini kanıtlamışlardır. Eren vd. (2019) bu ilişkiyi, Hindistan özelinde dinamik sıradan en küçük kareler (DOLS) yöntemini kullanarak araştırmış ve finansal gelişmenin yenilenebilir enerji tüketimini pozitif etkilediğini doğrulamışlardır. Anton ve Nucu (2020), AB üyesi 28 ülkenin 1990-2015 dönemi verilerini kullanarak finansal gelişmenin yenilenebilir enerji tüketimine etkisini panel sabit etkiler modeliyle araştırmışlardır. Finansal gelişmenin üç farklı boyutta (bankacılık sektörü, sermaye piyasası ve tahvil piyasası olmak üzere) ele alındığı çalışmada, finansal gelişmelerin yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde pozitif bir etkisi olduğu görülmüştür. Dahası, bu etki doğrultusunda finansal gelişmelerin yenilenebilir enerji teknolojilerinin uygulanmasını teşvik

edebileceği açıklanmıştır. Mukhtarov vd. (2020), finansal gelişme ile birlikte ekonomik büyüme ve enerji fiyatlarını da analize dahil ederek Azerbaycan ekonomisi için ilgili değişkenlerin yenilenebilir enerji tüketimine etkilerini ARDL yöntemiyle incelemiş ve finansal gelişmelerin yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu doğrulamışlardır. Finansal gelişme ile yenilenebilir enerji arasındaki ilişkiyi, Lahiani vd. (2021) doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (NARDL) yardımıyla ABD için analiz etmiş ve yenilenebilir enerji tüketiminin finansal sistemdeki değişikliklerden etkilendiğini tespit etmişlerdir. Benzer şekilde Dimnwobi vd. (2022), Nijerya ekonomisi nezdinde 1981 ve 2019 yıllarını kapsayan dönem için gerçekleştirdikleri çalışmada aynı sonuçlara ulamılardır. Bu çalışmaların aksine Burakov ve Freidin (2017), Rusya ekonomisinin 1990-2014 dneimine ait verilerini kullanarak finansal gelişme, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi VECM ve Granger nedensellik testleriyle incelemişlerdir. Yapılan çalışmada finansal gelişme ve yenilenebilir enerji tüketimi arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

İlgili literatür incelendiğinde, finansal gelişme ile yenilenebilir enerji üretimini araştıran sınırlı sayıda çalışmanın mevcut olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin, Fangmin ve Jun (2011), küresel finans piyasasında en gelimi 55 ülkenin 1980-2008 dönemi verilerini kullanarak finansal aracılığın gelimilik düzeyinin yenilenebilir enerji üretimine etkisini analiz ettikleri çalışmada, finansal sektörün özellikle de finansal aracılığın gelişmesinin yenilenebilir enerji projelerine destek sağlayarak yenilenebilir enerji üretimini artıracadığı tespit edilmiştir. Finansal piyasa gelişiminin yenilenebilir enerji sektörünün gelişiminde etkili olup olmadığını Kim ve Park (2016), gelimi ve gelişmekte olan toplam 30 ülkeyi kapsayan bir örneklem üzerinde panel sabit etkiler yöntemini kullanarak 2000-2013 dönemi için analiz etmişlerdir. Çalışmanın bulguları, finansal piyasa gelişiminin yenilenebilir enerjinin büyümesinde etkili bir faktör olduğu ve özellikle gelimi ülkelerde iyi işleyen bir finans sektörünün varlığı neticesinde bu etkinin daha fazla olduğunu göstermektedir. Mert ve ağlar (2016), finansal gelişme ile yenilenebilir enerji rimi arasındaki ilişkiyi Türkiye özelinde ve Hatemi J asimetrik nedensellik testini kullanarak aratırmılardır. Yapılan çalışmada, finansal gelimedeki negatif okların yenilenebilir enerji üretiminde azalmaya neden olacadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonucu, zarslan ve Doğan (2021), ARDL sınır testini kullanarak yine Türkiye ekonomisi için 1968-2015 dneimine ait verilerle gerçekleştirdikleri çalışmanın bulgularıyla doğrulamışlardır.

Finansal gelişmelerin yenilenebilir enerji sektörünün gelişmesinde etkili bir faktör olduğu düşünülmektedir. Nitekim Best (2017) finansal sermayenin farklı enerji türlerinin kullanımı üzerindeki etkilerini inceleyerek enerji bileşiminde nasıl bir değişimi teşvik ettiğini farklı gelir seviyesine sahip ülkeler açısından analiz etmiştir. 137 ülkenin dahil edildiği ve 1998-2013 yıllarını kapsayan çalışmada, finansal sermayenin sermaye yoğun yenilenebilir enerji türlerine geii teşvik ettiği ve bu enerji geçişlerinin yüksek gelirli ülkelerde daha başarılı olduğu gözlemlenmiştir. Ji ve Zhang (2019), finansal sektördeki gelişmelerin yenilenebilir enerji sektörüne olan katkısını 1992-2013 yıllarını kapsayan dönem için ve Çin özelinde aratırmılardır. Çalışmada, finansal gelişmelerin yenilenebilir enerjinin gelişmesinde etkili bir faktör olduğu ve bu etkinin sermaye piyasası açısından çok daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Konuya ilişkin literatür taraması, yenilenebilir enerji üretiminin artırılmasında finansal sektörün önemini ortaya koymaktadır. Finansal sektördeki gelişmelerin yenilenebilir enerji sektörü üzerindeki etkisinin çeşitli aılardan incelendiği görülmektedir. Bu çalışmanın, finansal gelişme ve yenilenebilir enerji ilişkisini inceleyen önceki çalışmalara kıyasla hem yenilenebilir enerjinin üretim yönüne odaklanılması, hem de daha büyük bir örneklem kullanılması yönleriyle literatürdeki boşluğu dolduracadığı düşünülmektedir.

5. Ampirik Analiz

Çalışmanın amacı finansal gelişme ile yenilenebilir enerji üretimi arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılmasıdır ve bu nedenle, Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik testinden yararlanılmıştır. Analizin araştırma soruları şu şekildedir: (i) “*Finansal gelişme ile yenilenebilir enerji üretimi arasında (istatistiksel olarak) anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunmakta mıdır?*” (ii) “*Nedensellik ilişkisinin niteliği (yönü) ne şekildedir?*” 2001-2021 arası dönemi kapsayan analize konu edilen ülkeler ise, incelenen dönemde dünyada en çok yenilenebilir enerji üretimi gerçekleştiren ilk 10 ülkedir. Bu ülkeler; Çin, ABD, Brezilya, Rusya, Hindistan, Almanya, Norveç, Japonya, İtalya ve İspanya’dır. Kanada, çalışmanın amacına yönelik seçilmiş olan ülke grubunda yer almasına rağmen, ilgili döneme ait finansal gelişme verilerinin sınırlı olması nedeniyle, analize dahil edilmemiştir.

5.1. Veri Seti ve Yöntem

Finansal gelişme ile yenilenebilir enerji üretimi arasındaki olası nedensellik ilişkisine yönelik yapılan analizde, ilgili dönem için hem zaman hem de kesit boyutunun eşanlı dikkate alınması suretiyle, toplamda 10 ülke birlikte analiz edilmiştir. Bu bağlamda ekonometrik analiz panel veri şeklinde gerçekleştirilmiştir. Analizde finansal gelişme göstergesi olarak bankalar tarafından özel sektöre kullanılan yurt içi kredilerin GSYİH’ye oranı verisi (FD) kullanılmıştır. “*Bankalar tarafından özel sektöre sağlanan yurtiçi krediler, diğer mevduat kabul eden kurumlar (merkez bankaları hariç mevduat kabul eden kurumlar) tarafından özel sektöre sağlanan finansal kaynakları ifade eder. Bu kaynaklar, krediler, hisse dışı menkul kıymet alımları, ticari krediler ve alacak hesapları gibi geri ödeme talebi oluşturan işlemleri içerir. Bazı ülkelerde bu talepler, kamu işletmelerine verilen kredileri de içerir*” (Dünya Bankası, 2024). Yenilenebilir enerji üretimini temsilen analizde kullanılan yenilenebilir enerji serisi (REN) ise, yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen toplam elektrik miktarını yansıtır. Bu seride, belirli bir dönemde üretilen elektrik miktarı, gigawatt-saat (GWh) cinsinden ölçülür (IRENA, 2024). Veriler yıllık bazda olup 2001-2021 yılları arası dönemi kapsamaktadır.

Çalışmanın amacı doğrultusunda kullanılan Dumitrescu & Hurlin (2012) nedensellik testi, heterojen panel veri modelleri için uygun olan bir nedensellik testidir. Doğrusal otoregresif veri işleme sürecinde geleneksel nedensellik testlerinin panel verilerle yapılması, kurulan ekonometrik modellerin katsayıları üzerindeki kesitsel (doğrusal) kısıtların da sınanmasını gerektirmektedir. Diğer yandan, kesitsel bilginin mevcudiyeti sebebiyle, nedensellik ilişkisinin incelendiği ülkeler arasında heterojenlik de dikkate alınmalıdır. Dumitrescu & Hurlin (2012) nedensellik testi panel veride heterojenlik sorununa odaklandığı için Granger nedensellik testlerine kıyasla avantajlıdır.

Dumitrescu & Hurlin (2012) nedensellik testinde, N yatay kesit için T dönemde durağan x ve y değerlerinin tanımlandığı model aşağıdaki gibidir:

$$y_{it} = \alpha_i + \sum_{k=1}^k \gamma_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^k \beta_i^{(k)} x_{i,t-k} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

1 numaralı denklem, sıfır hipotezi altında x değişkeninin y değişkeninin nedeni olup olmadığını sınamak için kullanılmaktadır. Dumitrescu & Hurlin (2012) panel nedensellik testinde, sıfır hipotezi altında homojen Granger nedensellik ilişkisinin yok olduğu, bu ilişkinin en az bir yatay kesitte var olduğu alternatif hipoteze karşı sınanmaktadır. Bu çerçevede, sıfır hipotezi ve alternatif hipotezler aşağıdaki şekilde oluşturulmaktadır:

$$H_0: \beta_i = 0 \quad \forall i = 1, \dots, N \quad (2)$$

$$H_1: \beta_i = 0 \quad \forall i = 1, 2, \dots, N_1$$

$$\beta_i \neq 0 \quad \forall i = N_1 + 1, N_1 + 2, \dots, N \quad (3)$$

Dumitrescu & Hurlin (2012) testinde, sıfır hipotezini (HNC hipotezi) sınamak üzere, her bir yatay kesitin bireysel Wald istatistikleri ($w_{i,T}$) hesaplanmakta ve sonrasında bunların aritmetik ortalaması alınarak panele ait Wald istatistiğine $W_{N,T}^{HNC} = \frac{1}{T} \sum_{i=1}^N W_{i,T}$ ulaşılmaktadır.

5.2. Bulgular

Öncelikle analizde birinci nesil birim kök testlerinin mi yoksa ikinci nesil birim kök testlerinin mi kullanılacağına karar verilebilmesi için yatay kesit bağımlılığı testleri gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda elde edilen test istatistik değerleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur. Tablo 1'de yer alan bulgular incelendiğinde, her iki seride de (REN ve FD) yatay kesit bağımlılığının bulunduğu görülmektedir. Bu sebeple ikinci kuŐak birim kök testlerinin uygulanması gerekir.

Tablo 1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Bulguları

Test	REN		FD	
	İstatistik	P Değer	İstatistik	P Değer
Breusch-Pagan LM	6,682	0,0000	3,666,624	0,0000
Pesaran scaled LM	6,569	0,0000	3,390,619	0,0000
Bias-corrected scaled LM	6,544	0,0000	3,365,619	0,0000
Pesaran CD	2,560	0,0000	5,116,663	0,0000

Dumitrescu Hurlin Panel Nedensellik Analizi serilerin durağan olması varsayımına dayanır. Bu sebeple, ekonometrik modelde serilerin durağanlıkları birim kök testleriyle araştırılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı testi sonucu uyarınca serilere ikinci nesil olan CIPS (Cross-sectional Im, Pesaran ve Shin) birim kök testi uygulanmıştır. Bu, panel veride yatay kesit bağımlılığını dikkate alan bir birim kök testidir.

CIPS birim kök testi bulgularının yer aldığı Tablo 2 incelendiğinde, FD ve REN serilerinin ikisinin de hem sabitli hem de trendli modellerde durağan olmadığı (serilerde birim kök olduğu), ancak, birinci farkı alındığında (Δ REN ve Δ FD) durağan hale geldiği görülmektedir.

Tablo 2. CIPS Birim Kök Testi Bulguları

REN					
Test	İstatistik	NT	Kritik Değer (10%)	Kritik Değer (5%)	Kritik Değer (1%)
CIPS (No constant nor trend)	-1,093	1021	-1,49	-1,61	-1,85
CIPS (Constant)	-1,864	1021	-2,1	-2,22	-2,44
CIPS (Constant & trend)	-2,697	1021	-2,67	-2,82	-3,1
ΔREN					
Test	İstatistik	NT	Kritik Değer (10%)	Kritik Değer (5%)	Kritik Değer (1%)
CIPS (No constant nor trend)	-4,201	1021	-1,52	-1,66	-1,91
CIPS (Constant)	-4,642	1021	-2,15	-2,29	-2,56
CIPS (Constant & trend)	-4,568	1021	-2,82	-3,02	-3,46
FD					
Test	İstatistik	NT	Kritik Değer (10%)	Kritik Değer (5%)	Kritik Değer (1%)
CIPS (No constant nor trend)	-1,375	1021	-1,49	-1,61	-1,85
CIPS (Constant)	-1,799	1021	-2,1	-2,22	-2,44
CIPS (Constant & trend)	-2,431	1021	-2,76	-2,94	-3,3
ΔFD					
Test	İstatistik	NT	Kritik Değer (10%)	Kritik Değer (5%)	Kritik Değer (1%)
CIPS (No constant nor trend)	-2,630	1021	-1,52	-1,67	-1,93
CIPS (Constant)	-2,761	1021	-2,18	-2,33	-2,64
CIPS (Constant & trend)	-3,161	1021	-2,82	-3,02	-3,46

Serilere ayrıca PANIC2010 Birim Kök Testi de uygulanmıştır. PANIC2010 (Panel Analysis of Nonstationarity in Idiosyncratic and Common Components) birim kök testi, panel veride ortak faktörlerin ve kesitlere özgü bileşenlerin (idiyosinkratik bileşenlerin) durağanlığını ayrı ayrı test etmektedir. Bu test, yatay kesit bağımlılığını dikkate alarak panel veri setlerindeki durağanlığın daha ayrıntılı bir biçimde analiz edilmesi amacıyla kullanılır. Analiz kapsamında gerçekleştirilen PANIC2010 birim kök testinin sonuçları ise Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. PANIC2010 Birim Kök Testi Bulguları

Component	REN		FD	
	Test İstatistiği	P Değeri	Test İstatistiği	P Değeri
Common Factors (MQ_c)	-17,862	0	-18,488	0
Common Factors (MQ_f)	-11,741	0	-11,638	0
Idiosyncratic Components	P_a: -0,553	0,2902	P_a: -2,891	0,0019
	P_b: -0,586	0,2789	P_b: -2,137	0,0163
	PMSB: 0,337	0,632	PMSB: -1,29	0,0985

Tablo 3'te yer alan sonuçlar, ortak faktörler için durağanlık koŐulunun sağlandığını fakat hata terimlerinin durağanlığının sağlanmadığını ifade etmektedir. Bu durum, serilerin genel olarak durağan olmadığını gösterir. Çünkü, serinin durağanlığı sağlaması için hem ortak faktörlerin hem de hata terimlerinin durağan olması gerekir.

Tablo 4'te FD ve REN Serilerine ilişkin GUV Panel EŞbütünleşme Testi (2016) bulguları yer almaktadır. Buna göre; bağımlı değişken yenilenebilir enerji retimi (REN) olarak alındığında eşbütünleşme varken, bağımlı değişken finansal gelişme (FD) olursa eşbütünleşme yoktur.

Tablo 4. GUV Panel EŞbütünleşme Testi (2016) Bulguları

Test	Katsayı	T-bar	P Değeri
y(t-1) (FD)	-0,408	-2,087	>0,1
y(t-1) (REN)	-0,765	-3,093	<=0,01

Analizin bir sonraki aşamasında katsayılara ilişkin heterojenlik testi gerçekleştirilmiştir. Bunun için Eğim Heterojenlik Testi (Slope Heterogeneity Test- Pesaran & Yamagata, 2008) kullanılmıştır. Bu test, panel veri analizlerinde kullanılır ve panel verideki eğim katsayılarının homojen olup olmadığını sınar. Eğim katsayıları homojen değil ise katsayılar, ülke veya kesitler arasında farklılık gösterir.

Tablo 5'teki bulgular, eğim katsayılarının homojen olmadığını (heterojen olduğunu), diğer bir ifadeyle, ülkeden ülkeye değiştiğini yansıtılmaktadır. Bu sebeple, analizde ikinci kuŐak ve heterojen tahminci kullanılmıştır.

Tablo 5. Eğim Heterojenlik Testi Bulguları

Test	İstatistik	P Değeri
Delta	17,118	0,000
Düzeltilmiş Delta	18,489	0,000

Ampirik analizin bu kısmında ise, seriler arasındaki olası nedensellik ilişkisi Dumitrescu & Hurlin Panel Nedensellik Testi (2012) ile sınanmıştır. Bu kapsamda elde edilen bulgular Tablo 6'da yansıtılmaktadır:

Tablo 6. Dumitrescu & Hurlin Panel Nedensellik Testi Bulguları

REN → FD		
Test	Değer	P-Değeri
W-bar	231,814	0,0229**
Z-bar	181,814	0,0229**
Z-bar tilde	31,498	0,0229**
FD → REN		
Test	Değer	P-Değeri
W-bar	33,519	0,0657*
Z-bar	52,590	0,0657*
Z-bar tilde	39,456	0,0657*

Not: ** % 5 düzeyinde istatistiksel anlamlılık gösterir.
* % 10 düzeyinde istatistiksel anlamlılık gösterir.

Kurulan modelde panel heterojen eğim katsayıları ve yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. Bu sebeple heterojen tahminçiler kullanılmıştır. Tablo 6'daki bulgulara göre, yenilenebilir enerji üretimi ile finansal gelişme arasında %10 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bir karşılıklı nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Tablo 7'de ise ülkeler bazında nedensellik ilişkileri yansıtılmaktadır:

Tablo 7. Her Ülkede Dumitrescu & Hurlin Panel Nedensellik Testi Bulguları

REN → FD			
Ülke	Gecikme	Wald İstatistiği	P-Değeri
Çin	3	9,526	0.023**
ABD	2	3,356	0,187
Brezilya	1	15,646	0,000***
Rusya	1	0,048	0,827
Hindistan	2	16,079	0,000***
Almanya	1	0,085	0,771

Norveç	1	0,012	0,911
Japonya	2	7,195	0,027**
İtalya	1	5,745	0,017**
İspanya	3	11,929	0,008***
Panel İstatistikleri	Değer	P-Değer	
Panel W_bar	6,962	-	
Panel Z_NT	9,024	0,000	
Panel Z_N	5,956	0,000	

FD → REN

Ülke	Gecikme	Wald İstatistiği	P-Değeri
Çin	3	3,027	0,388
ABD	2	0,136	0,934
Brezilya	1	0,261	0,610
Rusya	1	2,245	0,134
Hindistan	2	2,089	0,352
Almanya	1	8,018	0,005***
Norveç	1	4,559	0,033**
Japonya	2	11,105	0,004***
İtalya	1	9,436	0,002***
İspanya	3	5,793	0,122
Panel İstatistikleri	Değer	P-Değeri	
Panel W_bar	4,667	-	
Panel Z_NT	5,088	0,000	
Panel Z_N	3,201	0,001	

Not: *** % 1 düzeyinde istatistiksel anlamlılık gösterir.

** % 5 düzeyinde istatistiksel anlamlılık gösterir.

* % 10 düzeyinde istatistiksel anlamlılık gösterir.

Ülkeler bazında değerlendirildiğinde ise yenilenebilir enerji üretiminden finansal gelişmeye doğru toplam altı ülkede (Çin, Brezilya, Hindistan, Japonya, İtalya ve İspanya), finansal gelişmeden yenilenebilir enerji üretimine doğru ise toplam dört ülkede (Almanya, Norveç, Japonya ve İtalya) istatistiki olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

6. Sonuç

Finansal gelişme ile yenilenebilir enerji üretimi arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırıldığı çalışma, 2001-2021 dönemini kapsayan ve dünya genelinde en fazla yenilenebilir enerji üreten ilk 10 ülkeyi içeren, panel veri seti kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ekonometrik analize ilişkin bulgular, genelin geneli için finansal gelişme ve yenilenebilir enerji üretimi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve karşılıklı bir nedensellik ilişkisini göstermektedir. Ülkeler bazında değerlendirme yapıldığında ise sonuçlar farklılık göstermektedir. Almanya, Norveç, Japonya ve İtalya'da finansal gelişmeden yenilenebilir enerji üretimine doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilirken, Çin, Brezilya, Hindistan, Japonya, İtalya ve İspanya'da yenilenebilir enerji üretiminden finansal gelişmeye doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

İtalya ve Japonya'da değişkenler arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuç, aynı ilişkinin Yılmaz (2021) tarafından Hatemi-J asimetrik nedensellik testi yardımıyla G-7 ülkeleri için incelendiği çalışmanın sonuçlarını destekler niteliktedir. Almanya için finansal gelişmeden yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiş olup, bu sonucun Çetin ve Bakırtaş (2018) çalışmasıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Finansal gelişmeden yenilenebilir enerjiye doğru nedensellik ilişkisinin tespit edildiği bir diğer ülke de Norveç'tir. Ülkede, yenilenebilir enerjinin gelişmesinde finans sektörünün son derece önemli bir role sahip olduğu düşünülmekte ve bu kapsamda yenilenebilir enerji teşvik mekanizmaları yoğun olarak kullanılmaktadır. Etkin işleyen bir finans sektörü sayesinde Norveç, Avrupa kıtasında elektrik üretiminde yenilenebilir enerji kaynaklarından en fazla yararlanan ülkelerden biridir.

Çalışmanın bulguları Hindistan için yenilenebilir enerjiden finansal gelişmeye doğru nedensellik ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu ilişkiyi şu şekilde açıklamak mümkündür: Hindistan geliştirmekte olan bir ülke olduğundan yüksek enerji talebiyle karşı karşıyadır. Bu durum, Hindistan hükümetini alternatif enerji kaynaklarına yöneltmektedir. Ekonomide yenilenebilir enerjinin önemli ölçüde teşvik edilmesi, bu kapsamda ihtiyaç duyulan finansman ve aracılık hizmetlerinin gelişmesini zorunlu kılmaktadır. Çalışmada Hindistan için elde edilen sonuç, ek olarak, Eren vd. (2019) araştırmasının Hindistan'da yenilenebilir enerji büyümesinin uzun vadede finansal gelişme odaklı olduğu tespitini de destekler niteliktedir. Brezilya ve Çin'de yenilenebilir enerjiden finansal gelişmeye doğru tespit edilen nedensellik ilişkisi de benzer şekilde yorumlanabilir. Nitekim, bu ülkelerde finansal sektördeki iyileşmelerin yenilenebilir enerjinin büyümesinde son derece etkili olduğu birçok çalışmada kanıtlanmış olup bu çalışmalara örnek olarak Kutun vd. (2017) verilebilir. Bahsedilen çalışmada finansal gelişme, çeşitli göstergelerle analize dahil edilmiş ve tüm göstergelerin yenilenebilir enerji sektörünü desteklediği tespit edilmiştir.

Rusya ekonomisinde değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bu yönüyle, Rusya özelinde gerçekleştirilen ve Granger nedensellik testi kullanılan Burakov ve Freidin (2017) çalışmasıyla aynı sonuca ulaşılmıştır. Dünyada en çok yenilenebilir enerji üretiminin yapıldığı ülkelerden biri olan ABD ekonomisinde de Rusya'da olduğu gibi, finansal gelişme ile yenilenebilir enerji arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bu sonuçların elde edilmesinde analiz kapsamında kullanılan değişkenler, ülkelerin siyasi durumu, uygulanan iç ve dış politikalar gibi birçok faktör etkili olmaktadır.

Ülkeler bazında nedensellik ilişkisinin mevcudiyeti ve nedenselliğin yönüne ilişkin farklı sonuçlara ulaşılmış olsa da panelin bütünündeki bulgular, finansal gelişmeden yenilenebilir enerjiye doğru bir

nedensellik olduğunu ifade etmektedir. Bu bulgular, ülkeler arasında farklılıkların bulunduğunu göstermekte ve enerji politikalarının bu farklılıkların göz önünde bulundurulması suretiyle Őekillendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. SonuÇ olarak finansal gelişmenin desteklenmesi yenilenebilir enerji üretiminin artırılmasında önemli bir strateji olarak değerlendirilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu ŐalıŐma işin bir etik kuruldan resmi izin alınmasına gerek yoktur. ŐalıŐma, bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak üretilmiŐtir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Makale, birincil yazar (%34), ikincil yazar (%33) ve üçüncül yazar (%33) tarafından ortaklaşa yazılmıŐtır.

Çıkar Beyanı

Bu ŐalıŐma herhangi bir Çıkar ŐatıŐmasına konu değerildir.

Kaynaklar

- Afşar, A. (2007). Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (36), 188-198.
- Altınöz, B. ve Altuntaş, M. (2020). G-20 Ülkelerinde Finansal Gelişme, Yenilenebilir Enerji Tüketimi, Turizm ve İklim Değişikliği İlişkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23 (2), 413-421. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.648633>
- Amuakwa-Mensah, F., ve Näsström, E. (2022). Role of banking sector performance in renewable energy consumption. *Applied Energy*, 306, 118023. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2021.118023>
- Anton, S. G., ve Nucu, A. E. A. (2020). The effect of financial development on renewable energy consumption. A panel data approach. *Renewable Energy*, 147, 330-338. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.09.005>
- Best, R. (2017). Switching towards coal or renewable energy? The effects of financial capital on energy transitions. *Energy Econ*, (63),75–83. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2017.01.019>
- Burakov, D., ve Freidin, M. (2017). Financial development, economic growth and renewable energy consumption in Russia: A vector error correction approach. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(6), 39-47.
- Brunnschweiler, C. N. (2010). Finance for renewable energy: an empirical analysis of developing and transition economies. *Environment and development economics*, 15(3), 241-274. <https://doi.org/10.1017/S1355770X1000001X>
- Dimnwobi, S. K., Madichie, C. V., Ekesiobi, C., & Asongu, S. A. (2022). Financial development and renewable energy consumption in Nigeria. *Renewable Energy*, 192, 668-677. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.04.150>
- Doğan, E., ve Özarslan Doğan, B. (2021). Finansal Gelişme ve İnovasyon, Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Üretimini Artırıyor mu?. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*.
- Dumitrescu, E.-I., ve Hurlin, C. (2012). Testing for Granger Non-causality in Heterogeneous Panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>
- Dünya Bankası (2024) “World Development Indicators- Domestic credit to private sector by banks (% of GDP) (FD.AST.PRVT.GD.ZS)”. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> Erişim Tarihi: 05.07.2024.
- Eren, B.M., Taspınar, N., ve Gokmenoglu, K.K. (2019). The impact of financial development and economic growth on renewable energy consumption: Empirical analysis of India. *Science of the Total Environment*, 663, 189-197. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.01.323>
- Fangmin, L. ve Jun, W. (2011). Finansal sistem ve yenilenebilir enerji gelişimi: farklı yenilenebilir enerji durumlarına dayalı analiz. *Enerji Procedia*, 5, 829-833. <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2011.03.146>
- Gielen, D., Boshell, F., Saygin, D., Bazilian, M. D., Wagner, N., ve Gorini, R. (2019). The role of renewable energy in the global energy transformation. *Energy Strategy Reviews*, 24, 38-50. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2019.01.006>
- Gökce, C., & Demirtaş, G. (2018). Cari denge açısından yenilenebilir enerjinin rolü: Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye için panel veri analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 25(3), 641-654. <https://doi.org/10.18657/yonveek.452107>

- IRENA (2024) "IRENASTAT Online Data Query Tool- Electricity statistics (MW/GWh) by Country/area, Technology, Data Type, Grid connection and Year". https://pxweb.irena.org/pxweb/en/IRENASTAT/IRENASTAT__Power%20Capacity%20and%20Generation/Country_ELECSTAT_2024_H2.px/table/tableViewLayout1/ Erişim Tarihi: 05.07.2024.
- Ji, Q. ve Zhang, D. (2019). How much does financial development contribute to renewable energy growth and upgrading of energy structure in China? *Energy Policy*, 128, 114-124. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.12.047>
- Kim, J ve Park, K. (2016). Financial development and deployment of renewable energy technologies. *Energy Econ* 59, 238-250. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.08.012>
- Kutan, A. M., Paramati, S. R., Ummalla, M., ve Zakari, A. (2018). Financing Renewable Energy Projects in Major Emerging Market Economies: Evidence in the Perspective of Sustainable Economic Development. *Emerging Markets Finance and Trade*, 54(8), 1761– 1777. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2017.1363036>
- Lahiani, A., Mefteh-Wali, S., Shahbaz, M., & Vo, X. V. (2021). Does financial development influence renewable energy consumption to achieve carbon neutrality in the USA?. *Energy Policy*, 158, 112524. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2021.112524>
- Lin, B., Omoju, O.E. ve Okonkwo, J.U. (2016). Factors influencing renewable electricity consumption in China. *Renew Sust Energ Rev* (55), 687–696. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.11.003>
- Mamun, M. A., Sohag, K., Shahbaz, M., ve Hammoudeh, S. (2018). Financial markets, innovations and cleaner energy production in OECD countries. *Energy Economics*, 72, 236-254. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2018.04.011>
- Mert, M., ve Çağlar, A. E. (2016). YENİLENEBİLİR KAYNAKLI ENERJİ VE FİNANSAL GELİŞME: ASİMETRİK NEDENSELLİK UYGULAMASI. *İMUCO 2016*, 916.
- Mukhtarov, S., Humbatova, S., Hajiyev N.G. ve Aliyev, S. (2020). The Financial Development-Renewable Energy Consumption Nexus in the Case of Azerbaijan. *Energies*, 13(23):6265, 1-14. <https://doi.org/10.3390/en13236265>
- Sadorsky, P. (2010). The impact of financial development on energy consumption in emerging economies. *Energy Policy*, 38(5), 2528-2535. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.12.048>
- Seydioğulları, H. S. (2013). Sürdürülebilir kalkınma için yenilenebilir enerji. *Planlama Dergisi*, 23(1), 19- 25. <https://doi.org/10.5505/planlama.2013.14633>
- Ustaoglu, E. (2022). Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Finansal Gelişme İlişkisi: Seçilmiş OECD Ülkeleri Örneği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 57(1), 280-293. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.22.02.1718>
- Wu, L. ve Broadstock, DC (2015). Ekonomik, finansal ve kurumsal gelişme yenilenebilir enerji tüketimi için önemli midir? Gelişmekte olan ekonomilerden kanıtlar. Gelişmekte Olan Ekonomilerde Uluslararası Ekonomi Politikası Dergisi , 8 (1), 20-39. <https://doi.org/10.1504/IJEPEE.2015.068246>

XIX. Yüzyılda Avrupalı Seyyahların Gözünden Tebriz

Gülten BAL¹, Abdolvahid SOOFİZADEH²

XIX. Yüzyılda Avrupalı Seyyahların Gözünden Tebriz

Öz

XIX. yüzyılda Kaçar Devleti hâkimiyeti altındaki İran toprakları ve dolayısıyla Azerbaycan Eyaleti, siyasî, askerî ve ekonomik gelişmeler etkisiyle Rusya ve Avrupa'nın dikkatini fazlasıyla cezbetmiştir. Tarihî İpek Yolunun güzergâhında bulunan ve ticarî malların Asya, Osmanlı toprakları ve Avrupa arasında taşındığı yolun bir durağı konumundaki Tebriz şehri, diğer yandan veliaht makamı olması nedeniyle siyasî olarak da bir merkez konumundaydı. Bu yüzyılda siyasî, ekonomik, askerî, ticarî vb. sebeplerle birçok yabancı İran topraklarına seyahatler düzenlemiş ve bunun sonucunda edindikleri izlenimleri aktarmışlardır. Çalışmamızda, XIX. yüzyılda çeşitli gerekçelerle İran ve Azerbaycan coğrafyasını ziyaret eden ve bu geziler esnasında gördüklerini, yaşadıklarını kaleme alan bazı yabancı seyyahların anlatımlarında, İran'ın metropollerinden biri olan Tebriz şehrinin profilini çizmek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Tebriz, Azerbaycan, Kaçar Hanedanı, XIX. Yüzyıl

Tabriz Through of European Travelers in the XIX. Century

Abstract

In the XIXth century, the Iranian lands under the rule of the Qajar State, and thus the Azerbaijan Province, attracted the attention of Russia and Europe due to political, military and economic developments. The city of Tabriz, which was located on the route of the historical Silk Road and was a stop on the road that carried commercial goods between Asia, Ottoman lands and Europe, was also a political center due to its position as the office of the crown prince. In this century, many foreigners traveled to Iranian lands for political, economic, military, commercial, etc. reasons and conveyed the impressions they gained as a result. In our study, it is aimed to draw the profile of Tabriz, one of the metropolises of Iran, in the narratives of some foreign travelers who visited Iran and Azerbaijan for various reasons in the XIXth century and wrote about what they saw and experienced during these trips.

Keywords: Travelogue, Tabriz, Azerbaijan, Qajar Dynasty, XIXth Century

Makale Türü: Araştırma makalesi

Paper Type: Research article

¹ Doktora Öğrencisi, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD., gultenbal80@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4552-2286>

² Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, vahid.soofizadeh@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8973-3144>

1. Giriş

Uygarlıkların, mekânsal anlamda vücut bulduğu yerler olarak görebileceğimiz şehirler, ait oldukları toplumların karakteristik özelliklerini yansıtır. İran coğrafyasının kalbi konumundaki Tebriz şehri incelendiğinde, İpek Yolu gibi kadim bir ticaret güzergâhının duraklarından biri olmasının etkisiyle canlı bir kent yaşamına sahip olduğu görülür. Tebriz, ticarî etkenlerin yanı sıra jeopolitik konumu nedeniyle ve XIX. yüzyılda İran dış politikasında yaşanan gelişmelerin de tesiri sonucunda nüfusun yoğunlaştığı, yabancıların çeşitli amaçlarla sıklıkla ziyaret ettiği bir şehir olarak dikkat çekmektedir. Makalemizde seyyahların anlatımları ışığında XIX. yüzyılda Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti olan Tebriz şehri temel alınarak, idarî yönetim şekli, demografisi, mimarisi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatı hakkında bilgiler derlenmiştir.

Tebriz, İran'ın kuzeybatısında, Doğu Azerbaycan Eyaleti adı verilen bölgede yer alır ve deniz seviyesinden 1.350 metre yükseklikte bulunur. Güneyinde bulunan Sehend Dağı'nın (3.710 m.) kuzey eteklerinde geniş bir düzlükte yayılır (Bilgili, 2011: 219). Güney Azerbaycan'ın ana merkezi olarak kabul edilen Tebriz'in toprakları, doğuya doğru uzanan bölgelere göre daha verimlidir ve daha fazla yağış alır (Sykes, 1921: 3). Tebriz isminin anlamı Farsça تب (teb; ateş) ve ریز (rîz; akıtan, dökken) sözcüklerinin birleşiminden oluşan تبریز (Tebriz; ateş dökken) anlamına geldiği söylenmektedir (Aydoğmuşoğlu, 2011: 19). Evliya Çelebi, Tebriz ismini "sıtma dökücü" olarak tanımlar (Evliya Çelebi, 1984: 525). Augustus H. Mounsey, Tebriz'in çok eski bir şehir olduğunu, kendisine İranlılar tarafından aktarıldığı üzere, gölgeli ve iyi sulanan bahçelerini çok beğenen ve burayı en sevdiği ikametgâhı haline getiren Harûn el-Reşîd'in karısı Zübeyde tarafından kurulduğunu söyler (Mounsey, 1883: 93).

Tebriz şehri ve çevresi fay hattı üzerinde yer aldığından tarih boyunca sık sık büyük depremlerle karşı karşıya kalmıştır (Fisher, 1968: 9). Tebriz fay zonunda bilinen en büyük tarihî depremler, 1042'de 7.3, 1641'de 6.8, 1721'de 7.3, 1780'de 7.4, 1786'da 7.1 şiddetinde meydana gelmiştir (Sattarzadeh, Bayraktutan ve Shahin, 2020: 77). Abû'l-Farac, 1042 yılında Tebriz'de çok şiddetli bir deprem olduğunu, şehrin kalesinin, surlarının, birçok sarayın ve hamamın yıkıldığını, 50.000 kadar insanın enkaz altında kalarak can verdiğini aktarır (Abû'l-Farac, 1999: 298). Robert Ker Porter, Tebriz'de XVIII. yüzyılda gerçekleşen iki yıkıcı depremin şehri harabe haline getirdiğini ve yüz binden fazla insanın öldüğünü, XIX. yüzyılda yıkılan bu eski şehrin üzerine inşa edilen yeni şehrin henüz bebeklik döneminde olmasına rağmen bir refah örneği sergilediğini belirtir (Porter, 1821: 221).

Kaçarların ikinci başkenti niteliğinde olan ayrıca siyasî, ekonomik ve stratejik açıdan en önemli şehirlerinden biri konumundaki Tebriz, ülkenin içinde bulunduğu zorlu şartlardan doğrudan etkilenmekteydi. Köklü bir tarihe ve olaylarla dolu bir geçmişe sahip olan İran, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren gerileme dönemine girmişti. Devletin, idarî sisteminin yabancı nüfuzu sebebiyle yıpranmış olması Kaçar Devleti'nin sorunlarını artırıyordu. Bu süreçte batı dünyasının bilim ve teknoloji alanında önemli başarılar elde ettiği ve mutlakiyet rejimlerine karşı meşrutî yönetimlerin yaygınlık kazandığı görülür. (Soofizadeh, 2023: 320). Ancak Kaçar Devleti'ndeki istibdadî yönetim şekli nedeniyle ülke, yenileşme hareketlerine başlamakta zorlanıyor ve batılı ülkelere göre bariz bir şekilde gerileme döneminde bulunuyordu. Neredeyse hiç dokunulmamış devasa doğal kaynaklara ve stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olan ülkede, hükümetteki zayıflıklar, Rusya'nın gücünün artması ve İngiltere'nin Feth Ali Şah döneminden itibaren İran'a müdahalesi, ülkenin kısa sürede yağmalanması için elverişli koşullar yarattı (Terenzio, 1359: 10).

XIX. yüzyılda Kafkasya bölgesi ve Azerbaycan; Çarlık Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Devleti arasında tam bir çekişme sahası olmuştu. İran'ın genelinde ise Rusya, İngiltere ve Fransa siyasî rekabeti yoğunlaşmıştı (Sadri ve Karadeniz, 2014: 130). Rusların I. Petro döneminden başlayarak II. Katerina döneminde de devam ettirdiği işgalcilik siyaseti, XIX. yüzyıl başlarında hız

kazanmaya başlamıştır. Rusya, ülkesinin asilleri ve tüccarlarının çıkarlarını korumak, Kafkasya'yı ele geçirerek yeni topraklar kazanmak, işgal edilen yerleri Rus sanayisinin hammadde kaynağı ve pazarı haline getirmek istiyordu. Hazar Denizi'nin bir iç deniz haline getirilmesi de Orta Asya ülkelerini ele geçirmek için stratejik bir öneme sahipti (İsmailov, 2014: 275). İngiltere için İran coğrafyasının anlamı ise Hindistan'daki sömürgelerinin giriş kapısı olmasıydı. (Soofizadeh, 2021: 76). Bu gelişmeler ışığında, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran coğrafyası, batılı ülkeler (özellikle Çarlık Rusya ve İngiltere) tarafından bir hammadde ve satış pazarı haline geldi. Bu dönemde Kaçar Devleti tarafından Rus kapitalistlerine ve İngilizlere bir takım yeni imtiyazlar tanındı (Sumbatzade, 1985: 46).

XIX. yüzyıldaki bu siyasî gelişmelere paralel olarak, pek çok seyyah çeşitli amaçlarla İran topraklarına gitmiştir ve yazdıkları eserlerinde bölgenin iklimi, insanları, tarihî eserleri, eski ve yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük yaşamın ayrıntıları hakkında bilgiler vermişlerdir. Bu bağlamda makalede XIX. yüzyılda bölgede bulunmuş olan yabancı seyyahların eserleri incelenmiş, yapılan literatür taraması sonucu 16 adet seyahatnameye ulaşılmıştır. Aynı zamanda Kaçar Devleti dönemine ait bilgiler içeren çeşitli araştırma eserlerinden de faydalanılmıştır.

Çalışmamızda notlarına yer verilen seyyahlar şunlardır: Harford Jones Brydges, İngiliz diplomat ve yazardır. 1807-1811 yılları arasında Feth Ali Şah'ın sarayında büyükelçilik görevinde bulunmuştur. Bu sırada Azerbaycan Eyaleti'ne de gitmiş ve bölge hakkında edindiği izlenimleri aktarmıştır (Brydges, 1834). Gaspard Drouville, Fransız kökenli subaydır. 1812-1813 yılları arasında İran'da bulunmuş, Azerbaycan ve İran coğrafyası hakkında önemli bilgiler aktarmıştır (Drouville, 1828). James Justinian Morier, İngiliz diplomat ve yazardır. Seyahatnamesinde Azerbaycan Eyaleti'nin coğrafyası, insanları, yaşam tarzları, siyasî figürleri vb. konular hakkında önemli bilgiler vermektedir (Morier, 1818). Robert Ker Porter, İskoç asıllı İngiliz ressam, gezgin ve diplomattır. 1817 yılında başladığı ve üç yıl süren yolculuğuna ait anılarını yazdığı eserinde, Azerbaycan Eyaleti'nin sosyo-ekonomik yapısı, gündelik yaşam gibi değerli konular aktarılmaktadır (Porter, 1821). Henry Creswicke Rawlinson, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin subayı ve bir oryantalisttir. 1838 yılında bulunduğu Güney Azerbaycan hakkında araştırma yapmak üzere çıktığı yolculuğunda edindiği izlenimleri ve bilgileri aktardığı notları bölge hakkında önemli bir kaynak niteliğindedir (Rawlinson, 1840). Eugène Flandin, Fransız asıllı oryantalist ve ressamdır. 1840 yılında Fransa'nın Kaçar hükümetiyle ilişkilerini geliştirmek için İran'a giden heyette yer alır ve bu seyahati sırasında Azerbaycan'da da bulunur (Flandin, 1851). Mary Leonora Woulfe Sheil, İngiliz general ve diplomat Sir Justin Sheil'in eşi ve İrlanda Maliye Bakanlığı'nın en üst düzeydeki baronu Stephen Woulfe'nin kızıdır. 1849 yılında başladığı yolculuğunda Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel yaşamı hakkında çok önemli bilgiler aktarmaktadır (Sheil, 1856). Arminius Vambery, Macar asıllı bir Türkolog'dur. 1860 yılında Azerbaycan bölgesinde bulunmuştur. Seyahat ve maceralarına ilişkin notları bölge hakkında kıymetli bilgiler içermektedir (Vambery, 1883). Augustus H. Monsey, İngiliz diplomattır. 1865 yılında İran'da bulunmuştur (Mounsey, 1883). 1871-1885 yılları arasında İran'da bulunan James Bassett, bu uzun gezisinde edindiği bilgileri ve gözlemlerini anlattığı eserinde Azerbaycan'a da önemli bir bölüm ayırmış ve ayrıntılı tasvirlerde bulunmuştur (Bassett, 1887). Charles Edward Stewart, İngiliz subaydır. 1879-1880 yıllarında İran'da bulunan Stewart, eserinde Azerbaycan hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir (Stewart, 2024). Samuel Graham Wilson, Amerikalı rahip ve Presbiteryen Kilisesi misyoneridir. 1880 yılında gittiği İran'da 30 yılı aşkın görev yapmış ve Tebriz'de Hıristiyan misyonerlik çalışmalarını sürdürmüştür. Eserinde Tebriz ve Azerbaycan hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. (Wilson, 1896). George Nathaniel Curzon, İngiliz devlet adamı ve Hindistan Genel Valisidir. 1889 yılında bölgeye gerçekleştirdiği gezi sonucunda İran hakkında yazdığı "Persia and the Persian Question" adlı eseri, bölge hakkında önemli bilgiler içeren geniş kapsamlı bir kaynaktır (Curzon, 1892). Edward Arthur Brayley Hodgetts, İngiliz araştırmacı yazardır. 1895 yılında bölgeye

gitmiştir. (Hodgetts, 1896). Fahreddîn Şevket, çalışmada yer alan tek Türk seyyahdır. Osmanlı vatandaşı ve bir tıp doktoru olan seyyahın 1900 ile 1925 yılları arasındaki gözlemlerine dayanan, Sarıkamış Varlık Gazetesinde tefrika edilen yazılarının bir derlemesi olan “İrân” isimli eserinde ayrıntılı tasvirlerde bulunmuştur (Şevket, 2022).

2. İdarî Yönetim Şekli

Kaçar yönetiminde Tebriz merkezli Azerbaycan Eyaleti, İran’ın büyük yönetim birimlerinden biri oldu ve Kaçar idaresinin taht varisi olan resmî şehzadeleri tarafından doğrudan yönetildi. “Velîahd-nişîn” namıyla taht varislerinin resmî ikametgâhı haline geldi (Koç, 2021: 273). Dolayısıyla veliaht şehzadenin, Kaçar Hanedanlığının temsilcisi olarak burada oturması şüphesiz Azerbaycan’ın İran için ekonomik ve özellikle siyasî öneminden kaynaklanmaktaydı (Tağiyeva, 1985: 37). Robert Ker Porter, Azerbaycan’ın başkenti olarak tanımladığı Tebriz’in, uzun süredir hükümdar namzeti şehzadelerin ikametgâhı olduğunu belirtir (Porter, 1821: 221). İlk Kaçar şahları döneminde Azerbaycan ve özellikle Tebriz, devletin dış politikasında önemli bir rol oynadı. Veliahdın burada oturması ve Tebriz’in bir nevi ikinci başkent olması nedeniyle, Rusya ve Osmanlı büyükelçilikleri burada açılmıştı (Tağiyeva, 1985: 37). Tebriz’in yönetimi İran’ın diğer şehirlerine örnek teşkil ediyordu. Valiler tarafından yönetilen şehirlerin idaresinde yer alan memurlar, genellikle soylular ve varlıklı kişilerden oluştukları için çoğunlukla mevkilerini ömür boyu koruyorlar ve hatta çocuklarına geçiyordu. Bunların maaşları, köylülerden elde edilen gelirler, uygulanan para cezaları, tapu ve diğer belgelerin tasdik ücretleri, vergiler ve çeşitli vesilelerle aldıkları hediyelerden oluşmaktaydı (Wilson, 1896: 66).

Kaçar şehzadeleri ve güçlü aşiret reisleri, yönetimin ve askerî seçkin sınıfın belkemiğini oluşturuyor ve genellikle ülkenin en büyük toprak sahipleri arasında yer alıyorlardı. Bunların arasında profesyonel askerî komutanlar ve bürokratlar da sayılabilir (Ashraf ve Banuazizi, 1992: 669). Genel olarak, toprak sahibi ne kadar geniş bir araziye sahipse gücü de o kadar artıyordu. Toprak sahipleri, siyasî güçlerinin yanı sıra sosyal prestije de sahiplerdi (Lambton, 1953: 140). Kaçar döneminde İran toplumunun toplam nüfusunun %80-90’ı tarımda çalışıyordu. Geriye kalan %10-20’lik kesim ise gerek yiyecek ve gerekse atölyelerinde ürettikleri ürünlerin hammaddeleri için tarıma ve köylülere (dehgân)³ bağımlıydı (Seyf, 1373: 77). Kaçar yönetimi altındaki nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler ve aşiret mensupları, ülkenin maddî zenginliğinin başlıca üreticileriydi. Ülkenin kanunsuz ve düzensiz vergi sisteminin tüm ağırlığı köylülerin üzerindeydi (Seyf, 1373: 32). Kaçar yönetimi altındaki topraklarda üst tabakada bulunan soylular ve ileri gelenler ekonomik açıdan oldukça güçlü oldukları için, sahip oldukları topraklardaki köylüleri sömürmenin yanı sıra kıtlık dönemlerinde stokçuluk yapmaktan da çekinmiyorlardı (Tağiyeva, 1985: 34). Stokçuluk Meşrutiyet’ten önceki dönemin en önemli sorunlarından biriydi. Köy ağaları, mollalar, eşraf ve tüccar stokçuluk yapıyor, ellerindeki buğday ve arpayı ekmek bulunmaz hale gelip fiyatlar artıncaya dek piyasaya vermiyor, fiyatlar yükselince satmaya başlıyorlardı. Bu yüzden 1898 yılında Tebriz’de adı stokçuluğa karışan Nizâmülulema, Alâülmülk ve diğerlerinin evlerinin yağmalandığı ve kanlı çatışmaların yaşandığı bir isyan çıkmıştır (Tebrizi, 2021: 155).

Vergilerin toplanma şekli de çoğu zaman keyfî ve acımasızdı. Bir vali ya da şehzade kendisi için maddî gelire ihtiyaç duyduğunda emrindekilere bunu sağlanması talimatını verir, ardından bu meblağ vergi mükelleflerinden tahsil edilirdi. Vergi mükellefleri bazen iki ya da üç kez ödeme yaparlar, ancak bu amaçla tutulan kayıtlar hiçbir zaman kendilerine verilmediğinden ellerinde kanıtlayıcı belge bulunmaz ve tekrar ödeme yapmaya zorlanırlardı. Eğer vergi mükellefi bu ödemeyi herhangi bir sebeple yapmak istemezse valiye götürülür ve üzerine düşen meblağı ödeyene kadar

³ دهقان

falakaya çekilirdi. Gaspar Drouville, eyalet valilerinin gelirlerini bilmenin çok zor, hatta imkânsız olduğunu ve onlara her türlü muafiyet tanındığını söyler. Valilerin, tüm zanaatkârlar arasında casusları vardı. Bunlar meslek sahiplerinin yaptıkları veya sattıkları her şeyi onlara bildiriyor ve hiçbir ürün vergiden muaf tutulmuyordu (Drouville, 1828: 20-22). Mounsey, İran'da eyalet valilerinin alt makamlar üzerindeki mutlak gücünü ve bu makamların valiye ödemesi gereken verginin toplanmasında halka uygulanan davranışları, hırs ve gücün dizginsiz kullanımı olarak açıklar (Mounsey, 1883: 100).

Lady Sheil'in Tebriz'de bulunduğu süreçte heyetlerini ziyaret eden kişilerden edindiği izlenime göre aktardıkları, bölge halkının içinde buldukları durumu özetlemesi açısından önemlidir. Bu insanlar kendilerini ziyaretleri esnasında dertlerini anlatıyorlardı. Hastalıklarından, uğradıkları felaketlerden, maaşlarının kesildiğinden, değirmenlerine el konulmasından, sularının kesilmesinden, bahçelerinin ipotek edilmesinden, borçlarının ağırlığından, yüzde yüz faizin ezici olduğundan dert yanıyorlardı (Sheil, 1856: 89-90). Tebriz'e seyahat eden İngiliz Büyükelçisi Harford Jones, Tebriz yakınlarındaki Bosmitch⁴ Köyünde mola verdikleri esnada, köylülerin kethüdalarıyla⁵ birlikte yanlarına gelerek, köy topraklarının sahibi olan molladan şikayetlerini dile getirmek istediklerini, ancak yanında bulunan Mirza Büzürg'ün kendilerini engelleyerek, bu şikayetler için uygunsuz bir vakit olduğunu, çünkü İngiliz Büyükelçisini bu tartışmalarla eğlendirmemeleri gerektiğini söylediğini aktarır (Brydges, 1834: 304-305).

3. Demografik Yapı

İran toprakları içerisinde, dönemin nispeten daha gelişmiş şehirlerinden biri olan Tebriz'de sınıfsal farklılaşmalar ortaya çıkmıştı. Nüfusun tamamı belirli sınıfların toplandığı mahallelerde oturuyordu. Bunlar aristokratların oturduğu mahalleler, mera ve tarım alanlarında yaşayanlar, sakinlerinin çoğunun tüccar ve zanaatkâr olduğu Ermeni mahallesi, orta sınıfa mensup atölye sahiplerinin mahallesi, varlıklı esnaf ve tüccarların yaşadığı mahalleler ile dokumacılar, boyacılar, vasıfsız işçiler, katircılar, deve sürücüleri ve işsizlerle dolu olan yoksul mahallelerdi (Abrahamian, 1974: 16). James Justinian Morier, şehir nüfusunun büyük kısmının banliyölerde yaşadığını söyler (Morier, 1818: 232).

İran'ın metropolü, ticarî öneme sahip ilk şehri (Wilson, 1896: 52) olan bu ihtişamlı şehir, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren birçok talihsizliğe uğramıştır. Robert Ker Porter, XVIII. yüzyılın başlarında gerçekleşen deprem, savaş ve salgın hastalıklar gibi felaketlerin Azerbaycan Eyaleti'ni kasıp kavurduğunu ve yarım milyon olan Tebriz nüfusunun kırk yıldan biraz daha uzun bir sürede, beşte bir oranında düştüğünü belirtir (Porter, 1821: 223). Samuel Graham Wilson da Tebriz'in bu felaketler sonucunda büyük zarar gördüğünü ve eski ihtişamını kaybettiğini söyler (Wilson, 1896: 52). Tebriz'in nüfusu, XVIII. yüzyıldaki bu talihsizliklerin ardından toparlanma aşamasına girmiş, 1800'lerde 30.000-50.000 civarındaki nüfus XIX. yüzyıl ortasında yaklaşık 100.000 olmuş, 1890'larda 170.000 ila 200.000 arasında bir sayıya çıkarak istikrarlı bir büyüme göstermiştir (Issawi, 1971: 27). Ahmed Seyf, aynı döneme ait nüfusun 1810'da 30.000, 1850'de 100.000, 1866-1867'de 120.000 ve 1899'da 189.000 civarında tahmin edildiğini yazar (Seyf, 1373: 32). Resmî bir nüfus sayımı yapılmadığından dolayı, XIX. yüzyılda bölgeye giden Avrupalı seyyahların notlarında Tebriz nüfusu hakkında kişisel tahminler ve söylentiler aktarılır. Lady Sheil, Tebriz'i nüfus ve zenginlik açısından İran'ın en iyi şehirlerinden biri olarak tanımlar. Kuzeyi yüksek tepelerle ve güneyde Şah Gölü ile çevrili geniş bir ovada yer alan şehrin nüfusunun XIX. yüzyıl ortalarında 100.000'i aştığını ve bu nüfusun büyük kısmının surların dışındaki banliyölerde yaşadığını belirtir (Sheil, 1856: 91). Augustus H. Mounsey, 1865 yılındaki Tebriz'i, İran'ın batı ile ticaretinde büyük bir merkez, Trabzon'a giden

⁴ Basminc (باسمنج)

⁵ كدخدا; İran'da köy ya da şehirlerde vergi toplamakla ve diğer idarî hizmetler ile görevli kişiler.

tüm kervanların ana durak noktası, zengin Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti ve tahtın varisinin ikametgâhı olarak tanımlar ve şehir nüfusunun 120.000 olduğunu belirtir (Mounsey, 1883: 93). James Bassett, 1880'li yıllarda Tebriz nüfusunun tahminen 200.000 olduğunu, bu nüfusun yaklaşık beş yüz ailelik kısmının Ermeniler olduğunu yazar. Az sayıda Avrupalı bulunduğunu bildirdiği Tebriz'de İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslukları olduğunu aktarır. James Bassett, Avrupalı ve Ermeniler dışında kalan tüm Tebriz halkının Müslüman olduğunu ve çoğunlukla Afşar boyuna mensup olduklarını söyler (Bassett, 1887: 64-65).

İran'da, Nasıreddin Şah'ın hükümdarlığı esnasında 1871-1872 yıllarında büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. Kuraklık, tarım alanlarının nispeten daha fazla gelir getiren haşhaş, tütün ve pamuk gibi sanayi ürünlerine ayrılması ve bunun yanında devlet adamlarının görevlerini layıkıyla yerine getirmemesi nedeniyle tüccar ve zengin kişilerin ürünlerle ilgili spekülasyon ve stokçuluk yapmaları gibi sebeplerle yaşanan kıtlık, ülkeyi büyük bir trajediye sürüklemiştir (Yetiş, 2017). James Bassett, 1871 kışında İran'da meydana gelen kıtlığın, yolları, Rusya ve Osmanlı'ya ulaşmaya çalışan mültecilerle doldurduğunu aktarır. Birkaç ay içinde binlerce insanın hayatını kaybettiği bu kıtlık yüzünden İran'da, göç ve ölüm nedenleriyle üç milyon kişilik bir nüfus kaybı olduğu tahmin ediliyordu (Bassett, 1887: 58). 1879-1880 yılları arasında bölgede bulunan Charles Edward Stewart, Tebriz nüfusunun kendisine 200.000 olarak söylendiğini ancak tahminlerine göre 130.000 kişi olduğunu aktarır (Stewart, 2024: 190). Yüzyılın sonlarında bölgede bulunan Wilson, Tebriz'de 3.000'i Ermeni olmak üzere 150.000 ila 200.000 kişi yaşadığını tahmin etmektedir. Onun aktardığına göre çeşitli mesleklerde çalışan yaklaşık yüz kişilik bir Avrupalı gurup da şehirde ikâmet etmekteydi (Wilson, 1896: 52).

Bir Türk şehri olarak nitelendirilen Tebriz'de günlük konuşma dili Türkçeydi. Lady Sheil, İran'daki Türkçe'nin gücünden hayretle bahseder. Tebriz'de tek kelime Farsça konuşulduğunu duymamaktan dolayı şaşkınlığını dile getirir ve sokaklarda, çarşılarda kulağa çarpan tek dilin Türkçe olduğunu söyler. Azerbaycan'da kullanılan Türkçe ile İstanbul'da konuşulanın birbirinden çok farklı olmadığını aktarır. Kazvin'e kadar hâkim konumda olan dilin Türkçe olduğunu, sayıları iki ya da üç bini bulan şah ailesinin de Türkçe konuştuğunu, Farsçanın sadece sarayda devlet işlerinde kullanıldığını aktarır. Şah ailesinin, Kaçarların atalarının Çin surlarından hatta Pekin'den getirdikleri dili konuşmaktan zevk aldıklarını söyler (Sheil, 1856: 93-94).

4. Şehrin Mimarisi

Şehrin görünümü ve mimarisi hakkında seyahatnamelerde çok ayrıntılı tasvirler bulunmaktadır. Bölgenin deprem kuşağında olması nedeniyle sık sık meydana gelen depremlerin yıkıcı etkileri, yaşam alanlarının ve tarihî eserlerin büyük zarar görmesine sebep olmuştur. Seyyahlar da bu konuya dikkat çekmişler, depremlerin verdiği hasarın mimariyi ve insanların yaşam şartlarını nasıl etkilediğini ayrıntılı bir şekilde aktarmışlardır.

James Justinian Morier, 1808-1809 yıllarında gerçekleştirdiği İran gezisine dair notlarında, Chardin'in yazdığı dönemde on beş bin evi, on beş bin dükkânı, üç yüz kervansarayı, iki yüz elli camisi, muhteşem kubbeli çarşları olduğunu söylediği Tebriz'in, kendi ziyareti döneminde bu büyüklüğün onda biri kadar bile olmadığını söyler. Morier'in aktardığına göre *"Kent merkezi, eski kentin bulunduğu alanın tam ortasında yer alıyordu. Şehrin her yerinde Chardin'in betimlediği kent hakkında fikir veren, ev, sokak vb. kalıntılar görülebiliyordu. Kulelerle ve duvarlarla çevrili şehrin yedi kapısı bulunuyor ve bu kapılar gün batımından bir ya da iki saat sonra kapanıyor, anahtarları ise şehrin valisinde bulunuyordu"* (Morier, 1818: 225-226). Mounsey, 1865 yılında gerçekleştirdiği gezisi sırasında, şehirde belli başlı yapıların özellikle dikkat çektiğini söyler. Bakımsızlıktan ve sık sık gerçekleşen depremlerden zarar gören, kaplandığı çinilerden dolayı Mavi Cami (Gökmescid) adını

alan cami, şehir merkezine yakın ve hâkim bir konumda yer alan veliaht ikametgâhı, Büyük Meydan ve geniş çarşılar Tebriz'in en dikkat çekici yerlerini oluşturuyordu (Mounsey, 1883: 98).

XVIII. yüzyılın başlarında İran'a seyahat eden John Bell, eyaletin başkenti olan Tebriz'in büyük, kalabalık bir şehir olduğunu aktarır. Yüksek kayalıklarla çevrili verimli bir ovada yer alan şehrin eski ihtişamını gösteren delillerin kalıntılarının halen görülebildiğini söyler (Bell, 1762: 88). Surların dışındaki banliyölerde çok sayıda meyve bahçesi ve ekili alan bulunmaktaydı. Tebriz'de sık sık gerçekleşen depremler nedeniyle evler alçak yapılıyor ve camilerde ise minare bulunmuyordu (Flandin, 1851: 177-179). Evler tek katlı, çatıları düz, bahçe duvarları çamur sıvayla kaplı, çarşıların çatıları kemerli, sokaklar dardı (Wilson, 1896: 53). Şehrin genel mimarisindeki eksikliklere rağmen doğal güzellikleriyle dikkat çeken Tebriz, meyve bahçeleri, akarsuları ve serin gölgeleri ile İran'ın en güzel şehirlerinden biri olarak tanımlanabilir. Mounsey, Tebriz'in geniş meyve bahçelerinin şeftali ve kayısı ile ünlü olduğunu söyler (Mounsey, 1883: 97-98).

John Bell, Tebriz'in sokaklarını dar ve düzensiz olarak tasvir etmiştir. Bell, şehirdeki evlerin mimarisinden de bahseder; *"Evler, kıyılmış samanla karıştırılmış çamurdan yapılmış tuğlalarla inşa edilmişti. Valinin sarayı ile birkaç ev taştan inşa edilmiş ve iyi bir görünüme sahip binalardı. Duvarların içi beyaz badanalı ve temiz görünümüydü. Her evin tabanında sakinlerinin durumuna göre halı ya da hasır bulunuyordu. Seçkin insanların evlerinin dış avlularında, kare tuğlalarla örülmüş, çiçeklerle süslenmiş ve boyanmış büyük salonlar bulunuyordu"* (Bell, 1762: 88-90). Lady Sheil'e göre Tebriz şehrinin girişindeki ve düşük gelir seviyesine sahip insanların yaşadığı bölge kasvetli bir görünüme sahipti. Sheil'in aktardığına göre; *"Evler, kahverengi yanmamış tuğlalardan inşa edilmiş, sokağa bakan penceresi bulunmayan yapıları. Avrupalıların ve Ermenilerin yaşadığı mahalleye yaklaştıkça evlerde değişiklik gözlenmeye başlıyor, kapılarda ve evlerin boyalarında süslemeler görülüyordu. Daha yüksek sınıflara sahip olanların evlerinin iç kısımları ise çok ferah ve bu evler genellikle büyüktü"* (Sheil, 1856: 89). James Bassett de evlerin mimarî yapısı hakkında hemen hemen aynı ayrıntıları vermektedir. Onun aktardığına göre köylülerin evleri güneşte kurutulmuş tuğla, saman, toprak gibi malzemelerden imal edilmiş karanlık ve sefil yapılar, zenginlerin evleri genellikle çok süslü, odaların çoğu aydınlık ve güzeldi. Bassett ayrıca varlıklı kişilerin evlerindeki süslemelere dikkat çeker. Onun aktardığına göre en iyi evlerin duvarları özenli bir şekilde sıva, ayna ve camlarla süsleniyordu. Camlar küçük parçalar halinde kesilerek çimento üzerine yapıştırılıyor böylece tavan ve duvarlar ışıktaki elmaslarla süslenmiş gibi parlıyordu. Misafir odaları genellikle büyük oluyor ve özenle yapılmış pencerelerle donatılıyordu (Bassett, 1887: 60-61).

James Justinian Morier, Tebriz'de konakladığı bir Ermeni rahibin evinin tasvirini yapar; *"Meydanın iki tarafına bakan birkaç odadan ve yine birbirinden bağımsız başka odalardan oluşan evin bahçesinde gül ağaçları, elma, armut, kiraz, ceviz, iğde ağaçları bulunuyordu. Rahip iki adet yeraltı odasından birinde eşiyile birlikte kalıyor, diğerini de içki deposu olarak kullanıyordu. Abbas Mirza tarafından alkollü içki satışı yasaklanmış ve ağır bir şekilde cezalandırılıyor olduğundan bu satış gizli bir şekilde ve sadece tanıdık kişilere yapıyordu"* (Morier, 1818: 228-229). Lady Sheil de Tebriz yakınlarında kaldığı bir köy evini tasvir eder. İnsanların yer yatağında uyduğunu, geceleri yere serilen bu yatakların, gündüz olunca gösterişli ipek bir örtü ile örtülerek kanepeler olarak kullanıldığını, ailelerin ikamet ettiği ana odaların keçe ile kaplandığını belirtir; *"Bir köşede yüksek bir yatak yığını bulunurken, diğer bir köşede, tahıl, kuru bakliyat dolu sandık ve küpler bulunuyor, kayısı, üzüm ve soğan dizileri tavandan sarkıyor, toprak duvarlara oyulmuş raflarda meyveler depolanıyor bunun yanı sıra çeşitli fincan ve tabaklar, eğer varsa ailenin gurur kaynağı olarak sergilenen kaba Rus camından birkaç sürahi ve bardak yerleştiriliyordu. Odanın bir ucunda bir şömüne bulunuyor ve üzerinde genellikle Kur'an-ı Kerim'den ya da İranlı şairlerden alıntılar içeren yazılar asılıyordu"* (Sheil, 1856: 99-100).

Tebriz'deki evlerin çatılarının düz yapılması nedeniyle ev sakinleri çatıyı da yaşam alanlarına dâhil ediyorlardı. James Justinian Morier, insanların (yaz aylarında) evlerin teraslarında yattıklarını ve açık havada uymanın, bir odaya hapsolmaktan çok daha ferahlatıcı olduğunu aktarır. Kendisi burada bulunduğu dönemde kadınların her zaman ilk kalkanlar olduğunu, erkeklerin ise güneş doğduktan çok sonra bile teraslardaki yataklarında uzandıklarını gördüğünü söyler (Morier, 1818: 230).

Morier anlatımının devamında sokakların temizliğinin çok düzensiz olduğunu söyler. Çöpler, toprak ya da kar yığınları haftalarca sokaklarda kalıyor, insanlar ve yük hayvanları bunların oluşturduğu tümseklerin üzerinden atlamak zorunda kalıyorlardı. Ancak bunların sebep olduğu bir kaza valinin arabasını devirir ya da salgın hastalık meydana gelirse temizlik için bir emir veriliyordu. Şehirlerin su temini nehirlerden ve kar sularından sağlanmaktaydı. Tebriz'de yeterli su kaynağı olmaması büyük bir sıkıntı oluşturuyordu. Bu sıkıntıyı çözmek için ihtiyaç duyulan su, Şah Gölü'nden yaz aylarında kullanılmak üzere yeraltından veya açıktan yürütülen kanallarla şehre taşınıyordu. Ağaçlarla çevrili sokaklarda açıktan akan bu kanalların çoğu yüzeyin birkaç metre altındaydı ve su, çimentolu kanallar ya da kil borular aracılığıyla taşınmıştır. Suyu bir evin avlusuna çevirmek için görevlendirilen sucular, bu kanallarda bulunan engeli kaldırıyor belli bir süre sulandıktan sonra bir sonraki eve yönlendiriyordu. Bu görevliler evlere suyu verdikten sonra on ya da yirmi gün boyunca dönmüyor, kışın kanal donmuşsa birkaç ay dönmedikleri de oluyordu (Wilson, 1896: 69-70).

Şehrin aydınlatmasına bakıldığında, Tebriz sokaklarında ışıklandırma bulunmadığı görülür. Bu yüzden geceleri dolaşanlar fener taşıyorlardı. Bu fenerler genellikle kalaylı bakırdan imal ediliyor ve boyutları kişinin saygınlığına göre değişiyordu. Kişinin mevkii yüksekse ebatları büyük olan iki ya da üç fener önünde taşınıyor, yabancılar ve hali vakti yerinde olanlar orta boyutlara sahip tek fenerle yetiniyordu. Yoksullar ise çok küçük fenerlere sahipti (Wilson, 1896: 68-69).

Şehrin önemli yapılarına bakıldığında, ilk göze çarpan veliaht şehzadenin yazlık sarayıdır. Samuel Graham Wilson bu saray hakkında şunları aktarır; *"Saray, şehrin güneyinde bulunuyor ancak Kuzey Bahçesi olarak yanlış adlandırılan bölgede yer alıyordu. Yüz yetmiş dönümlük bir arazide bulunan bahçenin giriş kapısı güzel bir tuğla kemerdi ve buradan uzun bir çift cadde saraya çıkıyordu. Hemen önünde, içinde kuğuların bulunduğu dairesel bir çeşme vardı. Abbas Mirza tarafından yaptırılan kabul salonunun, İran'a gelen elçilerin, Napolyon'un ve diğer ünlülerin resimleriyle süslenmiş küçük bir salon olup, Avrupa'da eğitim görmüş İranlı bir ressamın eseridir. Duvarlar ve tavanlar sanatsal formlara büründürülmüş küçük ayna parçalarıyla kaplıdır. Geniş iç avlunun tüm uzunluğu boyunca bir çeşme ve her iki yanında çiçek tarhları vardır. Diğer ucunda ise saray yer alıyordu. Dairesel bir yapı olan sarayın ortasında mermer bir çeşme, üzerinde beş ya da altı katlı korkuluklar ya da kemerli ve kubbe ile taçlandırılmış galeriler bulunmaktaydı. Avlunun kenarlarında harem için odalar vardı. Bahçenin bir bölümünde bir geyik, bir kurt, doldurulmuş bir ayı ve birkaç küçük hayvandan oluşan bir hayvanat bahçesi bulunuyordu"* (Wilson, 1896: 62-63).

Tebriz'deki en dikkat çekici binalardan bir diğeri de Ark-ı Ali Şah (Ali Şah Kalesi) ya da eski kimliğiyle Mescid-i Ali Şah'tır (1318-1323). Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Han'ın (1316-1335) veziri Ali Şah tarafından yaptırılmıştır. Daha sonraki zamanlarda, muhtemelen sık sık meydana gelen şiddetli depremlerden dolayı zarar görünce, birtakım eklemeler yapılarak (surlar, mahzenler, ambarlar vs.) kaleye dönüştürülmüş ve Ark-ı Ali Şah olarak anılmaya başlanmıştır (Aydoğmuşoğlu, 2017: 681). James Justinian Morier, Ark-ı Ali Şah'ı, Tebriz'deki en ilginç yapı olarak tanımlar (Morier, 1818: 226). Mescid-i Ali Şah'tan övgüyle bahseden Robert Ker Porter, kendisinin İran'da bulunduğu dönemden yaklaşık altı yüz yıl önce inşa edilen ve büyük kemerleri ile görkemli kubbelerinin dikkat çektiği binanın tamamının içi ve dışında, her çağın başarılı sanatçılarını onurlandıracak bir ustalık ve zevkle döşenmiş, girift ve ayrıntılı figürler halinde ayarlanmış porselen karolarla kaplandığını ve altın

harflerle yazılmış Arapça cümlelerle (Kur'ân-ı Kerîm ayetleri) süslendiğini söyler (Porter, 1821: 222). Lady Sheil de Tebriz'de gördüğü en dikkat çekici yapının "Ark" olduğunu söyler (Sheil, 1856: 92). Wilson bu Ark'tan "XIX. yüzyıl sonlarında Tebriz şehri yirmi dört bölüme ayrılmıştı. En eski ve en temel olanı Ark-ı Ali Şah'ın kalıntılarının bulunduğu kısım olup, duvarları büyük ölçüde ortadan kalkmış, hendek doldurulmuş ve bu alan binalar için kullanılmıştı. Ark'ın merkezinde çarşılar, doğu tarafında hükümet binaları, güneybatı tarafında ise Ermeniler ve Avrupalıların yaşadıkları yerler bulunmaktaydı" şeklinde bahseder. (Wilson, 1896: 59). Wilson, sayısız mermer levha kullanılan kalenin duvarlarının kiremitten yapıldığını söyler. Boyut olarak İran'daki bütün yapıları geride bırakan Ark-ı Ali Şah'ın etrafında birçok ağaç türü bulunmaktaydı. Suçlular, geçmişte bu yapının zirvesinden aşağı atılarak idam ediliyordu. Daha sonra bu yapı bir kale haline getirilmiş ve etrafı burçlu ve hendekle korunan bir duvarla çevrilmiştir. Abbas Mirza, veliahtlığı döneminde burada top dökmek için bir dökümhane ve bir cephanelik kurmuştur (Wilson, 1896: 64-65).

Tebriz'in en önemli yapılarından biri de Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah tarafından 1465-66 yılında yaptırılan Gökmescid'dir. Mavi çinilerinden dolayı halk arasında Mescid-i Kebûd (Mavi Cami) olarak adlandırılan bu mescid, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın 1467'de Cihan Şah'ı öldürüp Karakoyunlu saltanatına son vererek Tebriz'e girmesi üzerine yarım kalmıştır. Binanın daha sonra Uzun Hasan'ın oğlu Muzaffer Yakub Bahadır Han zamanında eşi ve kızı Saliha Hatun'un çabalarıyla tamamlandığı rivayet edilmektedir (Altun, 1996: 142-143). Mescid, depremler nedeniyle harap olmasına rağmen, ihtişamı XIX. yüzyılda hâlâ dikkat çekmekteydi. Heybetli kemerlere sahip yapının içi ve dışı çeşitli renklerde sırlı çinilerle kaplı, ancak yapı genelinde mavi ve beyaz hâkimdi. Kemerli kapının üzerinde ve iç mekândaki kemerlerin tabanı boyunca, çinilerle Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler yazılmıştı. Samuel Graham Wilson, bu caminin Sünniliğe ait bir yapı olduğundan Şiiler tarafından ihmal edildiğini söyler (Wilson, 1896: 63).

İlhanlı hükümdarı Gazân Han tarafından, Tebriz'in batısında Şam adıyla inşa edilen bölgede İslâm tasavvuruna uygun birçok bina yaptırılmıştır. "Dindarlığın Kapıları" (Abvâbu'l-Birr) veya "Şanb-Ghazan" olarak da adlandırılan bu yapılar, dinî amaçlar, hayır işleri, sağlık hizmetleri gibi amaçları olan binalardır. Gazân Han'ın kendi türbesi de bu yapıların arasında olup, XVII. yüzyıla kadar ziyaretçilerin hayranlığını uyandırıyordu (Jahn, 1971: 31-32). İbn Battûta, seyahatnâmesinde buradan bahisle; derelerin, yemyeşil ağaçların ortasında kurulmuş olan zaviyede gelip gidenlere yemek ikram edildiğinden ve kendisinin de burada gecelediğinden söz eder (İbn Battûta, 2019: 226-227). XIX. yüzyılda harabe haline geldiği anlaşılan bu eserler hakkında Porter, şehrin yeni surlarının güneybatısında yer alan yapılar arasında Gazân Han'ın mezarının kalıntılarının da bulunduğunu söyler. Yapıların o dönemdeki görünümü, kireç, toz, kiremit ve tuğlaların birbirine karıştığı devasa bir höyükten ibaretti (Porter, 1821: 223).

İran şehirlerinde geleneksel kamusal bir alan olan çarşılar⁶, kent yaşamında her zaman ticarî faaliyetlerin büyük bölümünü barındırmıştır. Çarşılar, her şehrin ayrılmaz bir parçası, yakın ve uzaklardan gelen ticarî malların değiş tokuş edildiği yerlerdir. Bunun yanı sıra, insanların sosyal, siyasî, kültürel ve hatta dinî faaliyetlerinin sürdürüldüğü yerler olarak görev yapmıştır. Ticaret yollarının (İpek Yolu gibi) yakınında yer alan bazı şehirlerin çarşıları daha büyükken, bu yollardan uzak olan diğerlerinin çarşıları daha zayıftı. İran'ın kuzeybatısındaki Türk şehri Tebriz çarşısı, doğu medeniyetinin en eski ve en değerli çarşıları arasında ilk sıralarda yerini almıştır (Moosavi, 2005: 2). Tebriz, muhteşem evleri ve saraylarından çok, göz alıcı çarşılarıyla ünlüydü (Chardin, 2014: 323). Şehrin çarşıları sağlam bir şekilde inşa edilmişti ve diğer İran şehirlerindeki göre daha ferah bir havası vardı (Hodgetts, 1896: 208). Tebriz'de evler ve dükkânlar ayrı bölgelerde bulunmaktaydı.

⁶ بازار: bazaar

Mağazalar şehir merkezinde, çarşıları meydana getiren geniş ve uzun sokaklarda bulunmaktaydı. Evlerse çarşıların bulunduğu bölgenin dışında yer alıyor ve hemen hepsinin bahçesi bulunuyordu.

Seyyahlar bu canlı ticaret merkezinin ana arterleri olan çarşıları, notlarında ayrıntılı olarak tasvir etmişlerdir. Seyahati sırasında önce Hoy'a daha sonra Tebriz'e geçen Arminius Vambery, bu antik kentin büyüklük ve ihtişamı karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Seyahatnamesinde Hoy çarşısına karşı hayranlığını belirten gezgin, Tebriz'le kıyaslandığında Hoy çarşısının minyatür bir resimden farksız olduğunu söyler. Tebriz çarşısındaki gürültü, koşturmaca, itiş-kakış, boğucu kalabalık yanında, konaklayacağı Emir Kervansarayı'na giderken karşılaştığı yoğun bir insan ve katır kalabalığından söz eder. Önünden geçen dervişlerin bu korkunç karmaşada dans ettiklerini ve çılgınlık atarak keskin baltalarını havaya attıklarını ve saplarından tekrar yakaladıklarını anlatır ve ekler: "...Emir Kervansarayına nasıl sağ salim vardığımı merak ediyorum." (Vambery, 1883: 54-55). Tebriz çarşılarından birinin tasvirini yapan Samuel Graham Wilson, burada birkaç fırın, asılmış birkaç koyun ve kesilmek üzere yerde yatan bir sığır ve mandanın bulunduğu ayrıca karpuz kabuğu ile beslenen ve iple bağlanmış koyunların bulunduğu bir kasap, manav, baharatçı, tütüncü, sokağın yarısını kaplayan bir demirci, bakkal, yakacak ve at yemi satıcısı, kireç ve petrol satıcıları ve bir marangoz ve insanların boş zamanlarını geçirdikleri çayhaneden bahseder (Wilson, 1896: 57).

Samuel Graham Wilson, Tebriz çarşılarındaki insanları ve yaşanan hengâmeyi de tüm canlılığıyla aktarır. Seyyah, bir dervişin yüksek sesle ve heyecanlı bir şekilde hikâye anlattığını, bir yılan tüccarının sayısız sürüngenini sergilediğini ve insanların oradan kaçıştığını, tüccarın yılan ısırıklarından koruduğunu iddia ettiği yazılı dualar sattığını, iskambil oyunu oynayan ve gençlerin paralarını almaya çalışan bir düzenbazı, kocaman koyun postundan başlıklar takmış pipolarını tüttüren köylüleri anlatır. Konunun devamında *"tuğla döşeyen işçiler çalışıyor, hamamda havlular kuruması için duvarlara asılıyordu. Boyacılar pantolonlarını dizlerine kadar sıvamış teknelerde boyanmış pamuklu kumaşları ve ihraç edilmek üzere tuzlanacak oğlak derilerini yıkıyorlardı. Kadınlar da temizlemek için yorganlarını ve halılarını getirmişlerdi ve yüzleri özenle örtülü ama bacakları çıplak bir şekilde suyun içinde duruyorlardı. Vücutlarının yarından fazlası çıplak çocuklar koşuşturuyor, çamurdan toplar yapıyor ya da koyun kemikleriyle oynuyorlardı. Seyyar bir şekilde dolaşan berber ise işini sokakta yapıyor, kısa süre içerisinde müşterisinin saç ve sakal tıraşını tamamlıyordu"* şeklinde yazmıştır. (Wilson, 1896: 57-59).

Ticaretin bu kadar canlı olduğu bir şehirde konaklama çözümü olarak birçok kervansaray yapılması gerekiyordu ki bu kervansarayların yapılması XVII. yüzyıla rastlamaktadır. John Bell, şehirde bulunan büyük kervansaraylarda yabancıların kalacak yer sıkıntısı çekmediğini ve bunun için de küçük bir ücretin yeterli olduğunu söyler (Bell, 1762: 90). Tebriz'deki Emir Kervansarayını gezen Wilson, kervansarayın ortasında iki-üç yüz metre boyutunda açık bir meydan ve bir çeşme olduğunu aktarır. Seyyah kervansarayı şöyle anlatır, "Meydanı çevreleyen geniş kaldırımlar ve ağaçlar bulunuyordu. Kaldırımlar ticarî mallarla dolu olup bu mallar güvendedi. Dış kapılar ve çarşı kapıları gün batımında kilitleniyor ve kemerli çatılarda bekçiler devriye geziyordu. Meydanların kenarları iki kat yüksekliğinde inşa edilmiş dükkân ve ofislere ayrılmıştı. Burada Messrs Ziegler & Co., Imperial Bank, diğer Avrupalı ve Ermeni tüccarlar ile Amerikan İncil Cemiyeti'nin kitap deposu bulunmaktaydı" (Wilson, 1896: 59).

Hamamlar Tebriz şehrinin en etkin sosyal yaşam merkezlerinden biri olarak görülebilir. Şehir sakinlerinin temizlik ve rahatlama ihtiyaçlarını karşılamasının yanı sıra sosyalleşmelerine de katkıda bulunuyordu. Genellikle ticarî ve kültürel anlamda birçok işlevi bulunan çarşılarda inşa edilen hamamlar (Adelzadeh, 2016), şehrin tamamına yayılmıştı. Robert Ker Porter, Abbas Mirza'nın sarayındaki hamamı tüm ayrıntılarıyla kaydetmiştir. Sarayın avlusunun bir köşesinde hamama açılan küçük bir kapıdan girildikten sonra dar bir geçitten sekizgen şeklinde tasarlanmış geniş bir salona

geliniyordu. Kubbesi dört sütun tarafından desteklenen salondaki bu sütunların tabanlarında taş bir seki ya da bir platform bulunuyor ve kullanılacağı zaman üzerine halılar seriliyordu. Işık yukarıdan, mükemmel şeffaflıkta ince bir Tebriz mermeri levhasıyla kaplı dairesel açıklıktan geliyordu. Salonun sonundaki bir kapı ile başka bir dar yoldan hamam dairesine geçiliyor, duvarları ve zemini tamamen serin ve parlak bir yüzeye sahip mermerle kaplı bu dairede, yaklaşık bir metre derinliğindeki sarnıca alttaki kazanda ısıtılan su, borular aracılığıyla taşınıyordu. Borular ayrıca buharı da hamama taşıyordu. Aynalar hamamın hemen her yerinde duvarları kaplıyordu. İçeriye serpiştirilmiş dalından yeni koparılmış güller duvarlara yerleştirilmiş tasvirleri ile bir tezat oluşturuyordu. İran'ın evlerinin içinde ve dışında sıklıkla kullanılan gülün, yabancı ziyaretçilere Hafız'ın "Bülbül ile Gül'ün" ülkesinde olduğunu her fırsatta hatırlatıyordu. (Porter, 1821: 230-233).

5. Ekonomik Hayat

XIX. yüzyılın ilk yarısında sınırlardaki değişiklikler, Tebriz'i hayatî önem taşıyan bir nokta haline getirdi. Ayrıca Tebriz, askerî ve stratejik önemine paralel olarak, İran'ın kuzey ve batısındaki ülkeleri içeren ticaretin önemli bir bölümünü yürüttüğü için bir değişim merkezi olarak önem taşımaktaydı. Halılar, tarımsal ve kırsal ürünler (özellikle kurutulmuş meyveler), Hazar'ın deniz ürünleri ve makinelerin, Avrupa, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında taşındığı geçiş güzergâhıydı. İran'ın en yoğun nüfuslu bölgelerinden birinin bölgesel pazarı ve idari merkezi olan Tebriz, aynı zamanda özellikle halı ve deri olmak üzere önemli yerel ticaret ve imalat potansiyeline de sahipti (Fisher, 1968: 14-16). Ham ipek, halı ve pamuklu eşya imalathanelerinde hatırı sayılır bir ticaret yapıyordu. Bunun yanında tarımsal üretim potansiyeli de yüksek olan bölgede tarlalar sulandığında büyük miktarda arpa ve buğday mahsulü elde edilebiliyordu (Bell, 1762: 91). Tüm devletin en büyük pazarı olan Tebriz'de kervansarayları dolduran çok sayıda kervan, ürünlerini Asya'nın iç kesimlerinden ve Avrupa'dan getiriyordu. Hint ve İngiliz pamuklu kumaşları, İranlıların ürettiği fiyattan daha düşük bir fiyata sahip olduğundan burada iyi bir satışa sahipti. Ticaret üstünlüğü daha çok İngiliz tüccarların elindeydi. Rusya'yı temsilen Gürcü tüccarlar, cam ve kaba toprak mamulü eşyalar, deri ve bakır gibi hammaddeler satıyorlardı. (Flandin, 1851: 177-178).

Bölgede arpa, buğday gibi hububat ile üzüm, şeftali, elma, armut, kayısı, fıstık, badem ve ceviz gibi meyve ve kuruyemişler yetişmekteydi. Bölgedeki dağlar maden bakımından oldukça zengin olmasına rağmen bu dönemde bunların çok az kısmına ulaşılabiliyordu. Karadağ'da bakır madeni bol miktarda bulunmaktaydı ve Muzafereddin Şah tarafından bu madenlerin imtiyazı tamamen Ruslara verilmişti. Bölgede debbağlık (deri terbiyeciliği), nesaçlık (dokumacılık), halıcılık, demircilik, marangozluk, dülgerlik, kavaflik (ayakkabıcılık) halkın geçim kaynaklarındandı. Azerbaycan arazisinde de İran'ın diğer bölgeleri gibi ekilen yerler üç kısma ayrılmaktaydı. Birincisi hükümete ait olan Halise toprakları, ikincisi özel ve büyük çiftlikler olan Erbab'ler, üçüncüsü de rençberlerin ziraatla uğraştığı Hurda-mâlik'ler. Buralarda çalışan rençberler ağır bir vergi yükü altındaydılar (Resulzade, 2020: 57-60). İran'ın başlıca tarım eyaleti olan Azerbaycan'da verginin büyük kısmı toprak ve ürünleri üzerinden alınmakta, ancak bazı durumlarda pullukta kullanılan öküz sayısı ve bazı durumlarda ise toprak ve öküzlerin toplamı üzerinden alınmaktaydı (Curzon, 1892: 471). Toplanan vergilerin şeffaf bir biçimde harcandığına dair herhangi bir bulgu yoktur. Toprak sahiplerinden ya da köylüden alınan verginin tam miktarını ölçmek mümkün değildi. Ancak toplam devlet gelirlerinin büyük bir kısmı ordunun idamesi için harcanıyordu (Seyf, 1998: 61).

Tüccar ve esnaf sınıfı, sayısız imtiyazlara sahip, ülke ekonomisine katkıda bulunan en saygın sınıf olarak kabul edilmekteydi. Babadan oğula geçen tüccarlık mesleğini yerine getirenler genel olarak namuslu ve inançlı insanlar olarak tanınırlardı. Halk, birikimlerini saklamak ve değerlendirmek amacıyla tüccarlara emanet ettikleri için Avrupa'da yaygın olan bankacılık sistemini İran'da tüccarlar yönetmişlerdir (Sadri, 2012: 112-113). Fahreddin Şevket, İran'da gayrimüslimlerin vücutları ve vücutlarının temas ettiği her şeyin necis olarak algılandığını aktarır. Diğer din

mensuplarının Müslüman evlerine, hamamlarına veya lokanta, berber gibi işyerlerine girmeleri yasaktı. Şevket, bu yüzden İran ticaretinin %95'inden fazlasının Müslümanların elinde olduğunu söyler (Şevket, 2022: 56).

Güney Azerbaycan şehirlerinde orta çağa özgü bir üretim söz konusuydu. Küçük işletmeler farklı üretim mallarını kendi atölyelerinde ürettiriyor, birkaç zanaatkâr çalıştırıyorlardı. Savaşların bitiminden sonra veliaht Abbas Mirza'nın bölgeye davet ettiği Hıristiyan iş adamı Armstrong, Tebriz civarında halıcılıkla ilgili ayıklama, tarama ve örme fabrikaları açtı. Ancak bunların ne ölçüde çalıştığı bilinmiyor. Halıları, ipek ve pamuklu-keten kumaşlarıyla meşhur olan Tebriz, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İran'ın Rusya ve Batı Avrupa'ya açılan kapısı olarak, özellikle Rusya ile ticari ilişkilerin gelişmesinde önemli bir görev üstlenmiştir (Tağiyeva, 1985: 20-21). Tebriz'de 1888'de bir porselen fabrikası, 1892'de bir iplik fabrikası, 1908'de kristal fabrikası kurulmuştur (Hazirî, 2005: 84).

İran'ın geleneksel el sanatları endüstrisi, ülkeye ithal edilen makine yapımı malların artan hacmiyle rekabet edecek durumda olmadığından önemli ölçüde gerilemiştir. Bu gerilemenin ilk etkilerinden biri, tarımsal üretimden çıkmak isteyen köylüler için istihdam olanaklarının azalması ve dolayısıyla Rusya'nın güney eyaletlerine yoğun bir işgücü hareketinin yaşanması olmuştur. Böylesine büyük miktarlardaki işgücü kaybının İran ekonomisini, ülkede verimli bir şekilde istihdam edilmiş olsalardı üretebilecekleri katma değer birikiminden mahrum bıraktığı söylenebilir. Çoğu kasaba ve şehirlerde ise dış ticaretin yabancı tüccarların elinde olduğunu gösteren çok sayıda kanıt vardır (Seyf, 1998: 67). İran hükümeti yerli firmaları, tüccarları ve zanaatkârları yabancı mallardan korumak için bir çaba göstermiyordu. Aksine yabancı ülke sermayedarlarına verilen ayrıcalıklar tüccarları ve üreticiyi zor durumda bırakmıştır (Tağiyeva, 1985: 26). 1828'deki ikinci Rus-Kaçar savaşının ardından imzalanan Türkmençay Antlaşması, ticarî anlamda bir dizi yeni düzenlemenin İran'a dayatıldığı 1901 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Türkmençay Antlaşması'nın temel amacı İran pazarlarını Rus mallarına açmaktı (Seyf, 1998: 75). Kısa bir süre sonra, 1836 yılında İngiliz tüccarlarına verilen bazı ayrıcalıklardan sonra 1841'de İngiltere ile yapılan ticaret antlaşması, sanayi mallarının Azerbaycan dâhil İran'a daha kolay girmesini sağladı. Bu anlaşmaya göre İngiliz tüccarlar, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rus tüccarlara verilen ayrıcalıkların aynısından faydalanıyorlardı. İran'da iç gümrük vergisinden muaf tutuluyorlardı. Ayrıca İngilizler, Tebriz dâhil İran'ın üç şehrinde ticarî temsilci bulundurma hakkını elde etti. 1845'te İran hükümeti Fransa, Avusturya ve diğer Avrupa ülkelerine de benzer haklar tanıdı (Tağiyeva, 1985: 26). Yalnızca 1848-1896 yılları arasında yabancı ülkeler ve Kaçar hükümeti arasında 83 antlaşma imzalanmıştı (Seyf, 1998: 75). Charles Edward Stewart seyahatnamesinde, Tebriz'de başlıca faaliyet alanı halı/kilim ticareti olan bir İngiliz şirketi Messrs Ziegler&Co.'dan bahseder (Stewart, 2024: 191-192). Manchester'lı Ziegler firması burada bir genel temsilci tarafından yönetilmekteydi. Firma İngiliz ve Avrupa mallarının ithalatı ile ilgilenmekteydi ve İran'ın diğer şehirlerinde de alt acenteleri bulunuyordu (Bassett, 1887: 64-65).

XIX. yüzyılda Güney Azerbaycan'dan Rusya'ya yapılan ihracat diğer bölgelerden yapılan ihracata göre daha hızlı artmıştır. Bu ihracatın önemli bir kısmı el sanatı ürünleriydi ve bunları genellikle Rusya'daki Müslüman halk kullanıyordu. Tebriz, Merağa, Erdebil ve Hoy gibi Güney Azerbaycan şehirlerinde üretilen mallar (çeşitli kumaşlar, masa örtüleri, çantalar, şemsiyeler, peçeteler vb.) çoğunlukla Kuzey Azerbaycan'da satılıyordu. Tebriz'e İngiltere'den getirilen kumaşlar, burada boyanarak Rusya'ya ihraç ediliyordu. Yine Tebriz'e İran'ın diğer şehirlerinden de ihraç edilmek üzere mallar geliyordu (Tağiyeva, 1985: 27).

İran'da halıcılık, ekonomik açıdan çok mühim bir yer teşkil ediyordu. Azerbaycan halıcılık açısından İran'ın en önemli merkezlerinden biriydi. Atkıları yün olan Türk halılarına karşın diğer İran halılarının atkı zincirleri pamuktandı. Halıların çoğu, besledikleri hayvanlardan kendi yünlerini elde

eden aşiretler tarafından dokunuyordu. Bunlar konar-göçer olduklarından, kondukları yerlere çadırları ile birlikte halı tezgâhlarını da kuruyorlar ve dokuyorlardı. Aşiret (il) halılarının desen ve nakışları kendilerine mahsus ve çeşit çeşitti. Şehir ve köylerde dokunan halılar ise evlerde ya da halı dokunan iş yerlerinde üretilirdi. Evlerde genellikle kadınların dokuduğu halıları, iş yerlerinde gündelikçi çocuklar ve erkekler dokuyorlardı (Şevket, 2022: 27-28). Tebriz tüccarları yalnızca kendi şehirlerinde faaliyet göstermiyorlardı. Mısır, Suriye, Osmanlı, Rusya gibi yabancı ülkelere ya da Sultanabad, Kirman, Meşhed, Tahran gibi dâhili şehirlere yerleşerek İran halı ticaretini neredeyse tekellerine almış durumdaydılar (Şevket, 2022: 43).

6. Sosyal ve Kültürel Hayat

İnsanların yaşam biçimlerini, geleneklerini, değer yargılarını ve hatta inançlarını gösteren kültürel hayat öğeleri, incelenen toplum hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlar. Yabancı seyyahlar, XIX. yüzyıldaki Tebriz halkının sosyal ve kültürel hayatı hakkında seyahatnamelerine önemli notlar düşmüşlerdir. Bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan Arminius Vambery, Tebriz'deki günlük yaşam ve kültürel öğeler ile ilgili değerli ayrıntılara değinir. Karadağ'ın (Karacadağ) bulunduğu bölgede karşılaştığı bir Türkmen düğününden bahseden Vambery, bir gelin alma merasimine şahit olur; *"Çok sayıda sağdıç gelin evine gelince, geldiklerini haber vermek için ateşli silahlarını kullanır sonra da içeri girerler. Gelinin kırmızı bir peçe ile dışarı çıktığını ve üzerinde kat kat aşağı dökülen geniş bir elbise olduğunu söyler. Gelin, kıyafetleri bunu zorlaştırırsa da ata bindirilir ve kadınlar tarafından kuşatılarak şarkılar söylenir."* Ardından verilen düğün yemeğine katılan Vambery, yemekte davetlilerden düğün hediyelerinin toplandığını belirtir (Vambery, 1883: 48-50).

İran'da ölüm merasimlerini aktaran Gaspard Drouville, bir erkeğin ölümü halinde ailenin tüm üyelerinin ve hizmetçilerin korkunç bir şekilde feryat ettiklerini, çaresizliklerini göstermek için yerde yuvarlanıp, kıyafetlerini yırttıklarını ve yüzleri çamur içinde dolaştıklarını yazar. Haremdeki kadınların da aynı şeyi yaptıklarını ancak adet gereği yüksek sesle ya da uzun süre bağıramayacaklarından arkadaşlarını ve komşularını davet ederek bu törenlerde kendilerine yardım etmelerini istediklerini, son olarak işi ağlamak olan ve her perşembe akşamı dul kadınlarla birlikte, ölen kişinin mezarı başında aynı töreni tekrarlamak için giden kadınlar olduğunu belirtmiştir. Ölüm merasiminde feryatlar biraz dindiğinde ceset açık alanda ya da bahçede yıkandığı ve bir mollanın da Kur'an-ı Kerim okuduğunu yazmıştır. Zaman zaman ölünün eskiden yaşadığı evi terk etmek gibi bir adet bulunsa da bu her zaman uygulanmıyordu. Ayrıca üç aya kadar varan zaman dilimlerinde tıraş olmamak, banyo yapmamak, sadece isteksizce yemek yemek ve su içmek gibi gelenekler de bulunmaktaydı (Drouville, 1828: 180-185).

Gaspard Drouville, İran'daki hiyerarşinin çok sıkı olduğunu ifade eder. Törenlere ve üste itaate sadece askerler ve devlet memurları tarafından değil tüm bireyler tarafından titizlikle riayet ediliyordu. O, bir İranlının ne kadar gururlu ve kibirli olursa olsun, sosyal konum ve hatta zenginlik bakımından kendisinden üstün olanlara karşı saygılı davranma geleneğini asla bozmadıklarını söyler (Drouville, 1828: 14). Vambery, Tebriz'de iken tahtın varisi dokuz yaşındaki Muzafereddin Mirza için düzenlenen şenliğe katılır. Tebriz'in tamamını alarma geçiren bu şenliğin birkaç gün sürdüğü ve yoğun bir kalabalığa ev sahipliği yapmıştır. Seyyah bu şenlik hakkında sefalet ve ihtişamın bir arada olduğu garip bir karşıtlık yorumunu yapmaktadır. İlk gün Ala Konağında yapılan şenlikte şehzadeye, devlet memurları ve ileri gelenlerin eşlik ettiğini ve Avrupai tarzda kıyafetler giymiş iki sıra serbaz⁷ bulunduğunu söyler. Bahçenin kenarlarından biri tamamen şeker somunları, çeşitli İran kekleri ve şekerlemeler ile dolu olup, bunların büyük ahşap tabaklara konulması geleneğinden bahseder ve bunlar olmadan İran'da herhangi bir bayram gününün tamamlanmadığını iletir (Vambery, 1883: 60-61). Tebriz'e girişlerinde beraberindeki heyet için büyük çapta bir hazırlık düzenlenen Lady Sehil, bu

⁷ سرياز: asker

karşılama töreninde soylular, din adamları, tüccarlar, mollalar, atlı süvariler, dervişler ve dilenciler bulunmasına rağmen tek bir kadının bulunmadığına ve kendisinin de töreni uzaktan izlemesine izin verildiğine dikkat çeker (Sheil, 1856: 86).

İran’da halıcılık, ekonomik açıdan önemli bir geçim kaynağı olmasının yanı sıra günlük yaşamda, evlerin dekorasyonunda ve namaz ibadetinin yerine getirilmesinde faydalanılan kültürel olarak da önemli bir öğedir. Porter İran’da, saray erkânı dâhil olmak üzere evlerde halıların ana dekorasyon malzemesi olduğunu, diğer mobilyalara ihtiyaç duyulmadığını, bu kuralın zengin ya da fakir ayrımı olmaksızın aynı şekilde uygulandığını aktarmaktadır (Porter, 1821: 236). İran’da insanlar bir odaya asla çizme veya terlikleriyle giremez ve bir yabancı buna teşebbüs ederse kasıtlı olmasa bile bu durum terbiyesizliğin zirvesi olarak görülürdü. Ayakkabıların kapıda bırakılarak içeriye girilmesi âdeti Doğu’nun her yerinde çok eski bir uygulamadır ve özellikle basılacak yer herhangi bir dinî mekân olduğunda daha önemlidir. İran halıları Avrupa’da zeminlere serilen halılardan daha pahalı bir dokuya sahiptir ve aynı zamanda namaz kılariken kullanıldıkları için bunlara bir kutsiyet te atfedilmiştir. Bu yüzden ayakkabılar çıkarılınca ortaya çıkan çoraplar, hassas bir imalat olup, çeşitli renklerde güzel bir şekilde işlenmektedir. Baş kapalı tutmak da İran geleneğinin bir başka noktasıdır (Porter, 1821: 239-240).

Ayakkabı, kundura, çizme genellikle az kullanılır ve Tahran, Tebriz gibi büyük şehirlerde görülürdü. Genellikle memurlar ve eşraf giyorlardı. Köylü ve şehirliler kuzey bölgelerde yemeni ve çarık, orta ve güney bölgelerde iklimin sıcaklığından dolayı rahat ve terlik şeklinde bir nevi ayakkabı olan “gîve”⁸ giyerlerdi. Kalpak giymek İranlılar için çok önemliydi. Kuzu derisinden üretilen kalpakları yalnızca Azerbaycan’ın zenginleri kullanıyordu. Tahran’da üretilen siyah çuha ve bazen siyah kadifeyle kaplı fes şeklindeki serpuşları genellikle memurlar ve mektep talebeleri giyiyordu. Vilayet ve köylerdeki diğer insanlar genellikle keçe külâh giyorlardı ki bunların şekil, renk ve değeri itibarıyla birçok çeşitleri bulunmaktaydı (Şevket, 2022: 30-31).

Yıkama ve temizlenme ihtiyacının giderildiği yerler olmasının dışında geleneksel açıdan örf ve adetlerin yaşatıldığı yerler olarak da değerlendirilebilecek olan hamamlar Tebriz günlük yaşamında önemli bir yer teşkil ediyordu. Robert Ker Porter, ziyareti esnasında şehirdeki hamam kültürünü notlarına eklemiştir. Onun anlatımına göre hamamda erkekler saçlarını siyaha, ellerine ve ayaklarına da kına yakarak parlak kırmızıya boyuyorlardı. Hamamda bulunan görevli, müşterisini yumuşak kıldan yapılmış bir fırçayla kırk beş dakika boyunca ovuyor, ayaklara ponza taşı kullanıyordu. Ardından vücut tüylerinin alındığını, müşterinin ovalanarak şampuanlandığını, vücudun gerilerek eklemelerin çatırdatıldığını ve yıkananların bundan zevk aldıklarını aktarır. Hatta bu durumu müşteri ve hamam görevlisi arasında gerçekleşen bir güreş maçına benzetmektedir. Müşteri en son tekrar sabunla köpürtülerek ovuluyor, duruluyor, abdestin ardından sarnıca daldırılıyordu. Üzerine büyük, kuru ve sıcak bir çarşaf sarılarak soyunma odasına geçiyordu. Hanımlar ise hamamı, gündelik hayatın en büyük eğlence yeri olarak görüyorlardı. Orada buluşmak için randevu alıyorlar, burada geçirdikleri yedi-sekiz saati, birbirlerine hikâyeler ve anekdotlar anlatarak, şekerlemeler yiyerek, saçlarını ve kaşlarını boyayarak geçiriyorlardı. Ayrıca kadınlar, vücutlarına ağaç, kuş ve canavar, güneş, ay ve yıldız figürleriyle dövmeler yapıyorlardı (Porter, 1821: 230-233).

Seyahatnamelerden edindiğimiz bu bilgilere göre Tebriz şehrinde yaşayan halkın, gelenek ve göreneklerine son derece bağlı oldukları ve günlük yaşamlarını bu kurallar çerçevesinde şekillendirdikleri görülmektedir.

⁸ گيوه: Üst kısmı iplikten tabanı ise genellikle deri veya kauçuktan imal edilen, dayanıklı el yapımı ayakkabılar.

7. Sonuç

Kaçar Devleti döneminde Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi konumunda yer alan Tebriz şehri, deprem kuşağında yer almakta ve sık sık büyük depremlerle karşı karşıya kalmaktaydı. Bu nedenle şehirde evler tek katlı ve çatıları düz olarak, genellikle kurutulmuş çamurdan imal ediliyordu. Camilerde ise minare bulunmuyordu. Yoksul ve sıradan insanların evleri harabe bir görüntü sergilerken, soylu ve varlıklı insanların evlerinin daha ferah, gösterişli ve büyük olduğu görülmektedir. Şehir genelinde temizlik ve sulama hizmetlerinin düzgün verilmediği anlaşılmaktadır. Şehir mimarisinin en önemli yapıları olan Ark-ı Ali Şah, Gökmesjid gibi yapılar da depremlerden zarar görmüş olmasına rağmen ayakta kalmaya ve ihtişamlarıyla dikkat çekmeye devam ediyordu. Gazân Han tarafından inşa ettirilen Şanb-Ghazan ise tamamen yıkılmış harabelerden ibaretti.

İpek Yolu üzerinde yer alan ve Rusya, Osmanlı ve Avrupa topraklarına ticaretin geçiş noktasında bulunan Tebriz, doğu medeniyetinin en eski ve en değerli çarşılarına sahipti. Bu canlı ticaretin sürdürülebilirliği için konaklama tesisi olarak inşa edilmiş büyük kervansaraylarıyla da dikkat çekmekteydi. Ham ipek, halı, deri, pamuklu eşyalar, tarımsal ürünler Tebriz ticaretinin en önemli ürünleriydi. Tebriz tüccarları İran halı ticaretini tekellerine almış durumdaydılar.

Bir Türk şehri olan Tebriz'de, düğün, ölüm, misafirperverlik, tören ve bayramlara riayet gibi adet ve göreneklere bağlılığın toplumun günlük yaşamına rehberlik ettiği görülür. Halıların tüm İran'da olduğu gibi Tebriz'de de ekonomik faydasının yanı sıra günlük yaşamın ayrılmaz bir simgesi olduğu yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir. Bunun yanında hamamlar sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olarak hem erkekler hem de kadınlar için önemli toplumsal mekânlardı.

İran'ın en önemli şehirlerinden biri olan Tebriz, tarihî ticaret güzergâhı olan İpek Yolu üzerinde bulunması, coğrafi ve stratejik açıdan önemli bir konumda olması, topraklarının verimliliği gibi avantajlarından dolayı Kaçar Devleti döneminde değerini korumaya devam etmiştir. Ancak savaşlar, doğal afetler, salgın hastalıklar, ülke yönetiminde zayıflıkların bulunması, üst sınıfın halk üzerinde uyguladığı zorbalığa varan vergi uygulamaları ve bunun için bir önlem alınmaması gibi birçok olumsuzluğun etkisi altında, seyyahların aktardığı bilgiler de dikkate alınarak, XIX. yüzyıl Tebriz'inde ağır toplumsal sorunlar bulunduğu görülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekli değildir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %50, Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, G. (1999). *Abû'l Farac Tarihi* (Cilt 2). (Ö. R. Doğrul, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Abrahamian, E. (1974). Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 1(5), 3-31.
- Adelzadeh, A. (2016). Social Dimesnions of Bazaar in Historical Cities of Iran: The Tabriz Bazaar. *The International Journal of Engineering and Science*(5), 36-44.
- Ahmad Ashraf, A. B. (1992). Class System V: Classes in the Qajar Period. *Encyclopædia Iranica*, 5, 667-677. (E. Yarshater, Ed.) California: Mazda Publishers.
- Altun, A. (1996). Gökmescid. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 14, 142-143. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2011). *Tarihte Tebriz*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2017). Tebriz'deki Türk Mimari Eserleri (XVI-XIX. Yüzyıllar Arası). *Türk Tarihine Dair Yazılar Dede Korkut'un İzininde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan* (s. 679-690). içinde Ankara: Gece Kitaplığı.
- Bassett, J. (1887). *Persia: The Land of Imams A Narrative of Travel and Residence 1871-1885*. London: Blackie & Son.
- Bell, J. (1762). *Travels from St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*. London: Geo, Robinsons and Co.
- Bilgili, A. S. (2011). Tebriz. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40, 219-222. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Brydges, H. J. (1834). *An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia in the Years 1807-11*. London: James Bohn.
- Chardin, J. (2014). *Chardin Seyahatnamesi; İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)*. (A. Meral, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Curzon, G. N. (1892). *Persia and the Persian Question* (Cilt 1). New York: Logmans, Green, and Co.
- Drouville, G. (1828). *Voyage en Perse Fait en 1812 et 1813*. Paris: Librairie Nationale Étrangère.
- Evliya Çelebi. (1984). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt 1). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Fisher, W. (1968). Physical Geography. S. H. A.J. Arberry (Ed.) içinde, *The Cambridge History of Iran: The Land of Iran* (Cilt 1). Cambridge: Cambridge University Press.
- Flandin, E. (1851). *Voyage en Perse* (Cilt 1). Paris: Gide et J. Baudry.
- Hazirî, A. M. (2005). Berresî Mâhiyet Tabegatî Tüccar der Devre Kaçariye. *Mecelle Câma-eşnâsî İran*, 7(1), 66-92.
- Hodgetts, E. A. (1896). *Round About Armenia: The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and Persia in 1895.*. London: Sampson Low, Marson and Company Limited.
- İbn, B. (2019). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. (A. S. Aykut, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İsmailov, M. (2014). *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*. (V. Kurban, Çev.) İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

- Issawi, C. P. (1971). *The Economic History of Iran 1800-1914*. London: The University of Chicago Press.
- Jahn, K. (1971). Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*(4), 29-33.
- Koç, M. A. (2021). Modern İran Tarihinin Oluşumunda Tebriz'in Rolü: Devrimler, Savaşlar, Siyasal ve Toplumsal Süreçlere Tebriz Şehri ve Tebrizli Şahsiyetler Üzerinden Bir Bakış. O. Karacan (Ed.) içinde, *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslâm Devrimine* (s. 271-298). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Lambton, A. K. (1953). *Landlord and Peasant in Persia*. London: Oxford University Press.
- Manizeh Sadri, Yılmaz Karadeniz. (2014). Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askeri Alanda Yapılan İslahat Teşebbüsleri ve Sonuçları. M. A. (Ed.) içinde, *Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*. İstanbul: Kitabevi.
- Moosavi, M. S. (2005). Bazaar and its Role in the Development of Iranian Traditional Cities. *IRCICA International Conference of Islamic Archaeology* (s. 1-9). Tabriz: Tabriz Azad University Faculty of Art & Architecture.
- Morier, J. J. (1818). *A Second Journey Through Persia, Armenia and Asia to Constantinople*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.
- Mounsey, A. H. (1883). *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*. London: Smith Elder.
- Porter, R. K. (1821). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia* (Cilt 1). London: A. & R. Spottiswoode.
- Rawlinson, H. C. (1840). Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistán, to the Ruins of Takhti-Soleimán and from Thence by Zenjân and Tárom to Gilán in October and November. *Journal of the Royal Geographical Society of London*(10), 1-67.
- Resulzade, M. E. (2020). *Seçme Eserler 1 (Kitaplar)*. (Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, & S. Çağın, Dü.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sadri, M. (2012). İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seyf, A. (1373). *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*. Tahran: Teşr Chesme.
- Seyf, A. (1998). Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century. *Middle Eastern Studies*(34), 54-82.
- Sheil, M. L. (1856). *Glimpses of Life and Manners in Persia*. London: John Murray.
- Soofizadeh, A. (2021). Emperyalizm Kısacasında Osmanlı ve Kaçar Devletleri Üzerinde Rus ve İngiliz Paylaşım Planları: St. Petersburg ve Reval Görüşmeleri. *5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference* (s. 73-81). Ankara: Farabi Yayınevi.
- Soofizadeh, A. (2023). Kaçarlar Devrinde Meclis'in Topa Tutulması Hadisesi (1908). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 319-328. <https://doi.org/10.53718/gttad.1267502>
- Stewart, C. E. (2024). *Asya'da Kılık Değiştirerek Yolculuk: Bir İngiliz Subayının Anadolu, İran ve Hindistan Hatıraları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Sumbatzade, A. (Dü.). (1985). *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*. Bakü: Azərbaycan SSR Bilimler Akademisi.
- Sykes, P. (1921). *A History of Persia* (Cilt 1). London: Macmillan and Co. Ltd.

- Şemîm, A. A. (2007). *Iran der Devre-i Saltanat Kacar*. Tahran: İntişârat-ı Behzâd.
- Şevket, F. (2022). *Îrân*. (D. Örs, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tağiyeva, Ş. Ə. (1985). *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*. (Ə. S. Sumbatzadə, Ed.) Bakü: Azərbaycan SSR Bilimler Akademisi.
- Tebriẓî, A. K. (2021). *İran Meşrutiyet Tarihi*. (H. Z. Mehdi Kamruz, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Terenzio, P. C. (1359). *Rekabet Rus ve İnglîs der Îran ve Afganistan*. Tahran: İntişârat-i Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab.
- Vambery, A. (1883). *The Life and Adventures of Arminius Vambery*. London: T. Fisher Unwin.
- Wilson, S. G. (1896). *Persian Life and Customs: With Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun, Oliphant*. London: Anderson and Ferrier.
- Sattarzadeh, Y. G., Bayraktutan, M. S., Shahin, H. F. (2020). Tebriz (KB İnan) Kent Alanı Çevresinin Aktif Tektoniği ve Depremselliği. *60. Türkiye Jeoloji Kurultayı* (s. 77-80). Ankara: TÜBİTAK.

Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısının Dikey Uzmanlaşma ve Katma Değer Açısından Analizi¹

Burak ARSLAN², Erol KUTLU³

Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısının Dikey Uzmanlaşma ve Katma Değer Açısından Analizi

An Analysis of Türkiye's Foreign Trade Structure in Terms of Vertical Specialization and Value Added

Öz

Küreselleşmeyle üretim, ülkeler arasında parçalanmış ve dikey üretim zincirinin farklı aşamalarında uzmanlaştığı bir model haline gelmiştir. 1995-2018 yılları arasında 44 sektörün incelendiği bu çalışmada, 1995 yılından 2018'e kadarlık süreçte tüm sektörler dahil olmak üzere ihracatın ithalat içeriği %8,8'den %21'e yükselmiştir. İthal girdi seviyesi en yüksek 5 sektör 2018 yılında kok ve rafine petrol ürünleri, elektrikli ekipman, motorlu taşıtlar, römorklar ve yarı römorklar, makine ve ekipman ve kauçuk ve plastik sektörleri olmuştur. Sektörel bazda dikey uzmanlaşmayı belirleyen faktörlerin incelendiği panel veri analizinde sektörel ihracatta meydana gelen bir artışın dikey uzmanlaşma seviyesini arttırdığı gözlemlenmektedir. Sektörel ithalat ise dikey uzmanlaşma üzerinde negatif yönlü bir etkiye sahiptir. Doğrudan yabancı yatırım ve endüstriyel tasarım başvurularının artması dikey uzmanlaşma seviyesiyle pozitif yönlü bir ilişkiye sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Dikey Uzmanlaşma, Dış Ticaret, Sektörel Bağımlılık, Panel Veri

Abstract

This study examines how globalization has led to the fragmentation of production across countries and the specialization of different stages in the vertical production chain. Analyzing 44 sectors over the period from 1995 to 2018, the study finds that the import content of exports has increased from 8.8% to 21%. In 2018, the sectors with the highest levels of import inputs were coke and refined petroleum products, electrical equipment, motor vehicles, trailers and semi-trailers, machinery and equipment, and rubber and plastics. Panel data analysis reveals that an increase in sectoral exports is associated with a rise in vertical specialization, while sectoral imports have a negative impact on vertical specialization. Additionally, the increase in foreign direct investment and industrial design applications is positively related to the level of vertical specialization.

Keywords: Vertical Specialization, Sectoral Dependency, Foreign Trade, Panel Data

Makale Türü: Araştırma makalesi

Paper Type: Research article

¹ Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Erol KUTLU danışmanlığında Araştırma Görevlisi Burak Arslan tarafından "Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısının Dikey Uzmanlaşma ve Katma Değer Açısından Değerlendirilmesi" başlığı ile tamamlanarak 17.07.2023 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör., Anadolu Üniversitesi, İİBF, İktisat, barslan@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1465-1870>

³ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İİBF, İktisat, ekutlu@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0600-5534>

1. Giriş

Son yıllarda ekonomik faaliyetlerin küreselleşmesi, uluslararası firmaların ve ekonomik örgütlerin sayısındaki belirgin artışla birlikte ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığı önemli ölçüde artırmıştır (De Backer ve Yamano, 2012). Küresel ticaretin etkisiyle üretim faktörleri, farklı ülkelere yayılmış ve sermaye ile teknoloji serbestçe dolaşım sağlamıştır. Bu süreçte, üretim mallarının ölçek ekonomilerinden ve düşük maliyetlerden yararlanarak en uygun bölgelerde üretilmesi sağlanmıştır (Sönmezler, Akduğan ve Gündüz, 2017). Aynı zamanda, bu gelişmeler ülkeler arası iletişimi güçlendirmiş ve bilgiye erişim süresini kısaltmıştır (Tekin, 2017). Neticesinde, üretimde avantaj sağlayan ülkeler, küresel ekonomik merkezler haline gelmiştir.

Dünya genelinde ülkelerin uzun vadeli hedefleri genellikle finansal istikrar, ekonomik büyüme ve yüksek yaşam standartlarına ulaşmayı kapsamaktadır. Bu hedeflere ulaşma yolları ise ülkelere göre farklılık göstermektedir (IMF, 2008). Türkiye, tarihsel süreç içerisinde ulusal ve uluslararası gelişmelere bağlı olarak dış ticaret politikalarında çeşitli değişiklikler gerçekleştirmiştir. 1913-1950 yılları arasında, devlet destekli ithal ikameci stratejilerle sanayileşmeyi amaçlayan Türkiye, 1950-1980 döneminde bu politikaları özel sektör öncülüğünde devam ettirmiştir. 1980 sonrasında ise neoliberal politikalar benimseyerek ihracatı teşvik etmiş ve küreselleşme sürecine entegre olmayı hedeflemiştir (Pamuk, 2019).

Türkiye'nin ithal ikameci politikalar uyguladığı dönemde, ihracatın gelişimi sınırlı kalmış ve bu politikaların sona ermesinin ardından, ihracata yönelik stratejilere geçişle birlikte yüksek ithalat artışı ve dış ticaret açığı sorunu ortaya çıkmıştır. Bu durum, ülkenin ithal bağımlılığına ilişkin önemli endişeleri gündeme getirmiştir. Küreselleşmenin etkisiyle, 1980 sonrası dönemde uluslararası üretim şemaları kavramı ve dikey uzmanlaşma gibi yeni üretim biçimleri öne çıkmıştır (Daudin, Riffart, Schweisguth, 2011). Dikey uzmanlaşma, ülkeler arası ticaret hacmini artırırken, aynı zamanda ithalatın artışı da beraberinde getirmiştir. Bu üretim biçimi, farklı ülkelerde üretilen ve değer eklenen parçaların küresel tedarik zincirlerinde bir araya gelmesini sağlayarak hem ticaretin hem de ithalatın büyümesine yol açmıştır.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde literatür taraması ve metodoloji kısmı yer alacaktır. Türkiye'nin dış ticaret yapısında dikey uzmanlaşmayı belirleyen faktörler, panel veri analizi yöntemi kullanılarak incelenecektir. Bu analiz, Türkiye'nin uluslararası ticaret dinamiklerini ve sektörel yapıdaki değişimleri daha derinlemesine anlamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın literatüre katkısı, sektörel bağımlılığı en yüksek ve en düşük sektörlerin belirlenmesinin ardından, ihracatın ithalat içeriğini etkileyen değişkenlerin panel veri analizi ile tahmin edilmesi olacaktır. Bu analiz, Türkiye'nin uluslararası ticaret dinamiklerini ve sektörel yapıdaki değişimleri daha kapsamlı bir şekilde anlamayı hedeflemektedir.

2. İhracatın İthalata Olan Bağımlılığını Açıklayan Temel Görüşler

Tarihsel süreçte uygulanan ekonomi politikaları Türkiye'nin dış ticaret yapısını belirlemede önemli rol oynamıştır. 1970'teki petrol krizinin ardından, dünya ekonomisinde liberalleşme ve serbestleşme eğilimleri güçlenmiş; 1980 sonrası küreselleşme ile ülkeler arası etkileşimler artmıştır (Erduman, Eren ve Gül, 2019). Bu süreç, firmaların üretimlerinin küresel bir yapıya dönüşmesine ve üretim faktörlerinin dünya genelinde yayılmasına neden olmuştur. Sermaye ve teknolojinin serbest dolaşımı, üretim mallarının ölçek ekonomisi sağlayan bölgelere kaymasına yol açmıştır (Sönmezler vd., 2017). Türkiye'nin toplam ihracatının dörtte üçü ithal ara mallardan oluşmakta, bu da yerli üretimde yoğun bir şekilde ithal girdilerin kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, yerel üretim kapasitesinin ve teknolojisinin ithal girdilerle tamamlandığını ortaya koymaktadır (Erduman vd., 2019). Küresel üretim ve ihracatın ithalata bağımlılığı, son 30 yılda önemli bir ivme kazanmış ve bu

kapsamda üretim sürecinin küreselleşmesi ile ilgili kavramlar daha fazla önem kazanmıştır (Alkın, 2020).

2.1. Küresel Değer Zinciri

Günümüz literatüründe, tedarik zinciri kavramının yerini küresel değer zincirinin aldığını gözlemek mümkündür. Tedarik zinciri bir müşterinin talebinin yerine getirilmesi amacıyla üreticiden tedarikçiye tüm tarafların katıldığı bir süreç şeklinde ifade edilirken, değer zinciri kavramı ise bir firmanın çeşitli rakipleri içinde rekabet üstünlüğü sağlamak amacıyla ilgili tüm faaliyetleri kullandığı ve dolayısıyla üretim sürecinde maliyetleri minimize etmenin asıl hedef olduğu bir üretim döngüsüdür(Erkök, 2019). Küreselleşme, ulusların birbirleriyle kurduğu iletişim biçimini değiştirmiştir. Artan sınır ötesi mal ve sermaye akışı nedeniyle ulusal ekonomiler birbirleriyle bütünleşip, bağımlı hale gelmiştir. Teorik olarak nakliye maliyetlerinin düşürülmesi gibi ticaretin önündeki engellerinin azaltılması, bir ülkedeki üreticiler ile diğer ülkedeki tüketiciler arasındaki ticaretin artmasını sağlayacaktır. Küreselleşmenin varlığının göstergelerinden birisi de nihai malların uluslararası ticaretinin artmasıdır. Fakat nihai malların yanında günümüzde şirketler üretimin her aşamasını maliyet ve verimlilik açısından planlamaktadır(Hanson, 2001). Üretimin her bir aşamasında maliyet açısından en avantajlı ülke tespit edilip, o üretim aşamasını ilgili ülkeye yerleştirmek suretiyle, yeni ürünlerini ortaya koyarken uluslararası fikir ve görüşlerden yararlanmaktadırlar. Böylelikle şirketler operasyonlarını uluslararası alanda bölümlere ayırarak maliyetlerini minimize etmektedirler. Dolayısıyla da ülkeler arasında ticari ilişkilerin gelişmesi ve üretim sektörlerinde meydana gelen köklü değişiklikler dünyayı daha küresel bir hale getirmektedir.

1960'lı yıllar itibariyle ithal ikameci politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu politikayla birlikte gelişmekte olan ülkeler imalat sanayilerinde kısıtlı başarı elde etse de bu gelişme düzeyi gelişmiş olan ülkeleri yakalamada yetersiz kalmıştır. Bu sebeple gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelir ve kalkınma düzeyleri arasındaki fark daha da artmıştır. 1980'li yıllar itibariyle ise gelişmekte olan ülkeler dış ticarete eskisine nazaran daha liberal politikalar izleyerek, ekonomilerini ithalat rekabetine açmışlardır(Dineri, Işık, 2021). Küreselleşmenin 1980'li yıllardan sonra dünya genelinde etkisi giderek artmıştır. Küreselleşmenin önem kazanmasıyla, ülkeler dış ticaret politikalarını daha liberal bir hale getirmiştir(Oral, 2020). Liberalleşmeyle birlikte uluslararası ticaretin önündeki engeller azalmış olup, ülkeler arasındaki dış ticaret ilişkileri önemli ölçüde artmıştır. Bunun sonucu olarak globalleşme ve ülkelerin küresel değer zincirinin bir parçası olması sebebiyle ihracatta ithal ara mal kullanımı seviyesi de artmıştır(Erduman vd., 2019).

Küresel değer zinciri üretimin parçalanmış bir şekilde ülkeler ve kıtalar arasında gerçekleştiği ticaret ağlarını güçlendiren bir üretim sistemidir. Küresel değer zinciri ilk olarak Japon yatırımcılarla Doğu Asya'da bölgesel tedarik zincirleri olarak ortaya çıkmıştır. Bu bölgede liderliği elde etmek isteyen Japon yatırımcılar başta Doğu Asya, sonrasında ise birçok ülkede üretim tesisleri kurmuştur. Güney doğu Asya'da bölgenin avantajlı olduğu yerel imkanlardan yararlanmak için ihracat merkezleri kurdular. Nihai montaj ise bitmiş ürünlerin üretildiği üçüncü bir ülkede gerçekleştirilip ya Japonya'ya geri ihraç edildi ya da Japon markası adı altında küresel piyasada satıldı. Üretimdeki bu parçalanma nihai ürünlerin maliyet rekabetçiliğini önemli ölçüde arttırdı, sonrasında ise gelişmiş ülkelerin ürünleri ile rekabet edecek hale geldi. Zamanla gelişmiş ülkelerden uluslararası firmalar maliyet avantajlarından yararlanmak için bölgeye akın etmiştir. Buradan çıkan sonuç ise(Banga, 2013):

- Popüler ve genele yayılmış ürünlerin üretimi küresel değer zinciri dediğimiz sistemde üretilmektedir.
- Ülkeler, bölgeler ve kıtalar küresel olarak rekabet edebilmek için maliyet avantajlarını bir araya getirmektedir.

Maliyet avantajını bir araya getirebilmek için gereken dış kaynağın artmasıyla birlikte, firmalar arasında gerçekleşen iş bölümü ve rekabet yapısı da değişiklik göstermiştir. Artan dış kaynak ihtiyacıyla birlikte, eskiden firmalar arasında rekabet daha çok aynı sektörler arasında gerçekleşiyorken, günümüzde maliyetleri minimize edebilmek için uzmanlık gerektiren rekabet anlayışıyla, firmalar çeşitli sektörlerle rekabet içerisinde. Bu kapsamda dikey uzmanlaşma konusu aşağıda incelenecektir.

2.2. Dikey Uzmanlaşma

Dünya ekonomisi her geçen gün daha da küresel hale gelmektedir. Küreselleşmeyle birlikte en çok dikkat çeken durum ülkelerin daha fazla ticari ilişkiler kurması ve milli gelirleri içinde ihracat ve ithalat paylarının artması olmuştur. Küresel ticaretin artması uluslararası üretim seviyesini arttırmıştır. Ancak bu uluslararası ticaretin artacağı anlamına gelmemektedir. Örneğin, bir ülkenin firmaları, ana ülkeden ihracat yapmak yerine her ülkede üretim tesisleri kurarak yurtdışındaki pazarlara hizmet ederse, ticaret aslında azalabilir; bu durumda uluslararası üretim artarken ticaret hacmi düşebilir. O sebeple uluslararası ticaret ancak ülkeler arasında dikey bir bağlantı varsa artabilir. Bu da yalnızca uluslararası üretimin ülkeleri spesifik bir alanda uzmanlaşmaya itmesiyle mümkün olmaktadır. Bu durum dikey uzmanlaşma olarak nitelendirilmektedir ki ülkelerin nihai mal üretme sürecinde bir başka ülkenin üretmiş olduğu ara malı girdi olarak kullanıp, kendi üretim sürecine dahil etmesiyle gerçekleşmektedir(Hummels, Rapaport ve Yi, 1998).

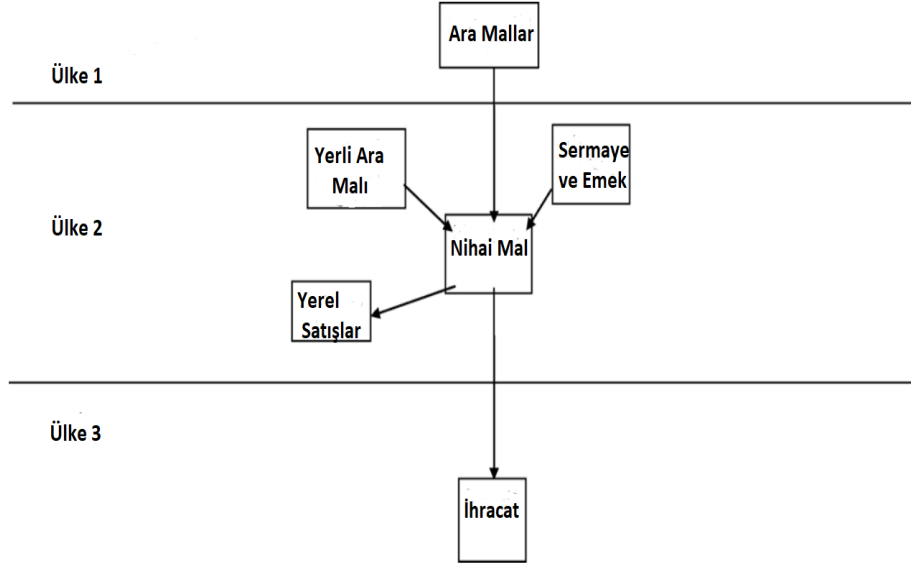
Küresel değer zinciri ülkeler arasındaki rekabeti arttırdığı gibi, aynı zamanda ülkelerin birbirlerine olan bağımlılık seviyesini de arttırmaktadır. Ülkeler dış ticaret gelirlerini arttırmak için iş ve yatırımcı çekerek daha rekabetçi olmak istemelerine karşın, bunları sağlamak için diğer ülkelerin üretimine ve sermayesine daha çok ihtiyaç duymaktadır. Firmalar bazında gerçekleşen ikili iletişimlerin artması ve üretim süreçlerinin farklı aşamalarında aktif rol oynayarak daha fazla dış kaynağa ihtiyaç duymaktadırlar. Dış kaynak ihtiyacının artması ise firmalar arasındaki rekabet düzeyini yatay konumdan (aynı sektörde gerçekleşen rekabet) dikey konuma (Uzmanlık gerektiren rekabet) doğru itmektedir. Bu durum ise firmaların hem birbirlerine rakip olduğu, hem de birbirlerine kaynak sağladığı farklı bir üretim anlayışını ortaya çıkarmıştır(Alkin, 2020)

1990'lı yıllar ve sonrasında küresel ticaretin doğasını değiştiren önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler ışığında üretim, uluslararası olarak ülkeler arasında kapsamlı bir şekilde parçalanmış olup, her ülkenin dikey üretim zincirinin farklı aşamalarında uzmanlaştığı bir model haline gelmiştir. Uluslararası üretimin parçalanması ise küresel ticaretin artması noktasında önemli bir faktördür. Bunun sebebi ise geleneksel ticaret yöntemlerine göre bir ürünün üretim aşamalarının tamamlanmasının birçok farklı ülkede gerçekleşmesidir. Dolayısıyla uluslararası üretimin parçalanması geçmişe göre küresel ticaret hacminin artmasını açıklamaktadır.(Dean, Fung ve Wang, 2011).

Hummels v.d. (1998) dikey uzmanlaşmayı bir ülkenin ileride ihracat yapabilmek adına ara mal ithal edip, bu ara malları ihraç mallarında kullanması olarak ifade etmektedir. Hummels v.d. (1998) dikey uzmanlaşmanın gerçekleşebilmesi için üç tane ön koşulun gerçekleşmesi gerektiğini söyler. Bu koşullar;

- Bir ürün birden fazla etapta ve üretim aşamalarının birbirini izlediği bir halde üretilmelidir.
- Üretim aşamalarında 2 veya daha fazla ülke bulunmalıdır. Fakat bu ülkeler üretimin belirli aşamalarında uzmanlaşmalıdır. Üretimin tüm aşamalarında uzman olmamalıdır.
- Üretim sürecinde en az bir aşama uluslararası sınırları bir seferden çok geçmelidir.

Üretim sürecinde bu koşullar sağlandığında, ülkelerin bir nihai mal üretebilmek için birbirlerine ihtiyaç duyduğu ve üretimi sıralı bir şekilde gerçekleştirdiği bir üretim şekli ortaya çıkmaktadır. Bu üretim şekli ise dikey uzmanlaşma olarak adlandırılmaktadır. Şekil 1’de dikey uzmanlaşma sürecine ait bir örnek verilmiştir. 3 ülkenin yer aldığı dikey uzmanlaşma örneğinde ülke 1 ara mal üretip ülke 2’ye ihraç etmektedir. Ülke 2 ise ithal ettiği ara malı emek, sermaye ve yerli ara mallarla birlikte üretim sürecine dahil edip nihai mal üretmektedir. Son olarak ülke 2 üretmiş olduğu nihai malın bir kısmını ülke 3’e ihraç ederek süreç tamamlanmaktadır. Süreç içerisinde ithal ara mal ya da ihracat yoksa, bu durumda dikey uzmanlaşma da yoktur(Yi, 2003).

Şekil 1. Dikey Uzmanlaşmanın Şematik Gösterimi(Hummels Ishi ve Yi, 2001)

Dikey uzmanlaşmanın hem ithalat boyutu hem de ihracat boyutu olduğu unutulmamalıdır. İthalat boyutunda dikey uzmanlaşma temelde ara mal ticaretinin bir alt kümesidir. Ara malı ticaretinin tamamı dikey uzmanlaşmanın 1. ve 2. Koşullarıyla tutarlı olmakla birlikte, sadece ihraç edilen mallarda somutlaşan ara malı ithalatının alt kümesi 3. koşulla uyumlu olmalıdır. İhracat boyutunda ise dikey uzmanlaşma ara malları ya da nihai malları içerebilmektedir(Hummels vd., 2001)

2.2.1. Dikey Uzmanlaşmanın Hesaplanması:

Dikey uzmanlaşma ihraç mallarının üretiminde kullanılan ithal ara malların oranının hesaplanmasıyla bulunmaktadır. K ülkeyi ve i sektörü tanımlamak üzere dikey uzmanlaşma, VS (Vertical Specialization) aşağıdaki formül akışıyla tahmin edilmektedir(Hummels vd., 2001)

$$VS_{ki} = \left(\frac{\text{ithal ara malları}}{\text{Brüt Çıktı}} \right) \cdot \text{ihracat}$$
$$= \left(\frac{\text{ihracat}}{\text{brüt çıktı}} \right) \cdot \text{ithal ara malları}$$

Ülke 2 için 1. formülü düzenlersek

$$VS_{2i}=(A/(D + E))*E = (E/(D + E))*A$$

Formülde A ülke 1'nin toplam ithal ara mallarını, D ülke 2'nin yerel üretimden sağlanan ara malını, E ise ülke 2'nin toplam brüt çıktısını göstermektedir. Bu formül ithal ara malların bir alt kümesini vermektedir. O halde VS ihracatın ithal ara mal içeriğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle ihracata gizlenmiş yabancı katma değeri temsil etmektedir(Hummels vd., 2001). Dağıstan (2019) Hummels vd. (2001)'in dikey uzmanlaşma hesaplama formülünü aşağıdaki gibi düzenlemiştir.

$$VS_j=\sum_{i=1}^n \left(\frac{M_{ij}X_j}{Y_j} \right) = \sum_{i=1}^n a_{ij}^M X_j$$

VS_j : J sektörüne ait ihraç mallarını üretmek için gerekli olan toplam ara malı değeri

M_{ij} : j sektöründe kullanılan ithal ara malını

X_j : j sektörünün ihracatını

Y_j : j sektörünün gayrisafi çıktını

a_{ij}^M : Yj çıktısını üretmek için kullanılan i ithal girdi katsayısını göstermektedir.

Toplam ihracatın dikey uzmanlaşması ise aşağıdaki formülle hesaplanmaktadır.

$$VS_k/X_k=uA^M X/X_k$$

olarak ifade edilebilir.

u: (1xn) vektörünü

n: sektör sayısını

A^M : Sektör i'den yapılan ithal girdisini

X: (nx1) j sektörünün ihracat vektörünü

X_k : n sektörlerinin toplam ihracatlarını temsilen verilmiştir.

Girdi çıktı tablolarının bir özelliği de ihraç edilen bir malın üretiminde dolaylı olarak kullanılan ithal girdilerin değerinin hesaplanabilmesidir. İthal girdiler bir sektörde girdi olarak kullanıldıktan sonra ikinci, üçüncü sektörde ara malı olarak tekrar kullanılıp, nihayetinde bir ihraç malı haline gelir. Dolayısıyla bir ithal girdi ihraç edilesiye kadar yurtiçinde çeşitli sektörlerde dolaşımda olabilmektedir(Hummels vd., 2001). Oluşan dolaylı etki girdi-çıkıtı matrisi kullanılması durumunda tahmine dahil olabilmektedir. Bu durumda k ülkesinde toplam ihracatın dikey uzmanlaşma payı aşağıdaki gibidir(Dağıstan, 2019).

$$VS_k/X_k=uA^M[I - A^D]^{-1}X/X_k,$$

$$VS_k=[1 \dots 1] \begin{bmatrix} a_{11}^M & \dots & a_{n1}^M \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{1n}^M & \dots & a_{nn}^M \end{bmatrix} \begin{bmatrix} a_{11}^D & \dots & a_{n1}^D \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{1n}^D & \dots & a_{nn}^D \end{bmatrix} \begin{bmatrix} X_1 \\ \vdots \\ X_N \end{bmatrix}$$

VS_k/X_k : Toplam ihracatın Dikey Uzmanlaşmasının Oranı

I : birim matrisini

A^M : (nxn) ithal dolaysız girdi katsayısını

$[I - A^D]^{-1}$: Leontief ters matrisini

$A^M[I - A^D]^{-1}$: matrisinin (i,j) elemanları j sektörü nihai talebinin bir birimini karşılamak için gerekli i ara malı toplamını vermektedir(Dağıstan, 2019).

Dikey uzmanlaşmanın hesaplanmasında ampirik olarak en ideal yöntem, her bir malın tüm aşamaları için üretim süreci ve ticaret akışının yönü hakkındaki verilerin kullanımudur. Ancak üretim süreci ve ticaret akışının yönü hakkında verileri teker teker toplamak imkansız yakındır. Dolayısıyla girdi çıktı tabloları kullanılarak dikey uzmanlaşmayı hesaplamak büyük bir kolaylık sağlamaktadır(Hummels vd., 2001).

Girdi-çıkıtı tabloları bir ekonomideki üreticiler ve tüketiciler arasında gerçekleşen satış ve satın alma ilişkilerini tanımlamaktadır. Nihai ve ara mal hizmetlerinin akışlarını (satış ve alımları) endüstri çıktıklarına göre ya da ürün çıktıklarına göre gösterebilmektedir. Girdi-çıkıtı tablolarının sunduğu iki önemli avantaj bulunmaktadır. Birincisi bu tablolar malların özelliklerinden ziyade kullanımına göre sınıflandırılarak hazırlanmaktadır. Bu da ithal ara malların değerinin doğru hesaplanmasını sağlamaktadır. İkinci avantajı ise girdi-çıkıtı tabloları sayesinde sektörel bazda dikey uzmanlaşma hesaplanabilmektedir. Dezavantajlı durumu ise, girdi çıktı matrisinin yurtiçinde tüketilen bir malın ithalat içeriğini ihraç edilen bir maldan ayrı tutmamasıdır. Dolayısıyla her iki senaryoda ithal içeriğin aynı durumda olduğu tahminine ihtiyaç duyulmaktadır (Dağıstan,2019).

3. Sektörel Bazda Dikey Uzmanlaşmanın Gelişimi

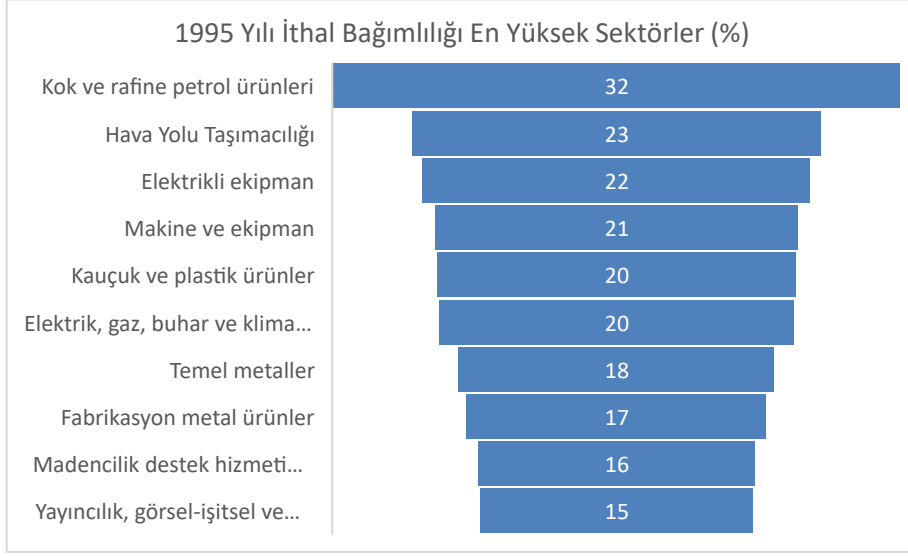
Katma değer mallar yerine ülkeler arasında akışı üretim süreçlerinin hızlı bir şekilde küresel hale gelmesini sağlamakla birlikte diğer yandan çok tartışılan bir konu haline gelmiştir(Foster-McGregor ve Stehrer, 2013). Gelişmekte olan ülkelerde ithal ara girdi bağımlılığının yüksek olması daha kırılgan bir ekonomik yapıya sahip olmaları, ihracatın ithalat içeriği konusuna ilgileri arttırmaktadır. Bilhassa Türkiye’de döviz kuru oynaklığının yüksek olması, çok uzun zamandır dış ticaret açığı veren bir ülke konumunda olması, bu problemlerin çözümü noktasında ithal ara girdi oranlarını düşürme yoluyla maliyetleri azaltma ve dış ticaret açığını azaltma yolu ön plana çıkmaktadır. Bu bölümde öncelikle sektörel bazda ihracatın ithalat içeriği oranlarını inceleyip, ithal bağımlılığı en yüksek ve düşük sektörler incelenecektir. Daha sonra panel veri analiziyle ithal bağımlılığını belirleyen değişkenlerin neler olduğu tahmin edilecektir.

3.1. İhracatın İthalat İçeriğinin Sektörel İncelenmesi

Bu bölüm çalışmanın deskriptif analiz bölümünü oluşturmakta olup, 1995-2018 yıllarına ait OECD verilerinin yazar tarafından derlenmesiyle oluşturulmuştur. Sektörler dikey uzmanlaşma seviyeleri açısından karşılaştırmalı olarak incelendikten sonra, panel veri analiziyle dikey uzmanlaşma seviyesini belirleyen faktörler tahmin edilecektir.

3.1.1. İhracatın İthalat İçeriğinin En Yüksek Olduğu Sektörler

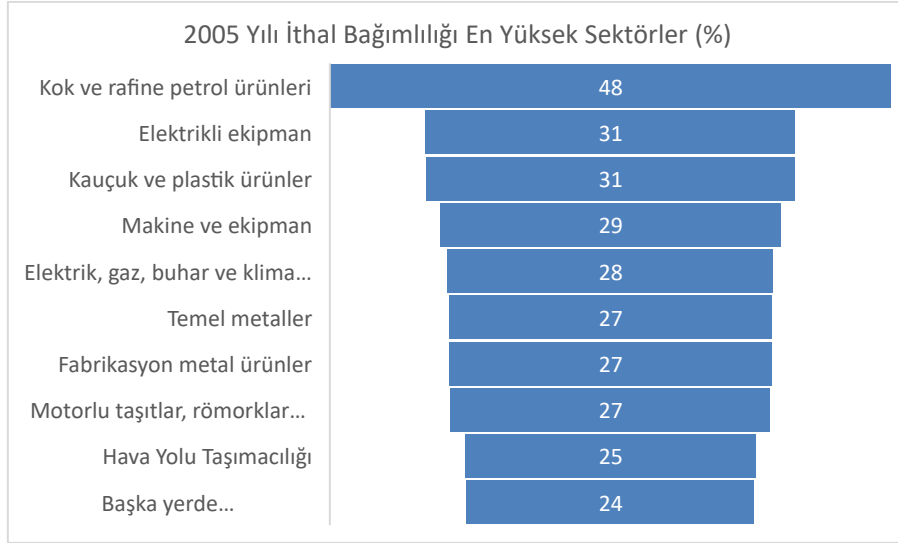
Dikey uzmanlaşmanın hangi sektörlerde yüksek ve düşük olduğunu tespit etmek, avantajlı ve dezavantajlı sektörleri tespit etme, bu sektörlerin toplam ticaret hacmi içerisindeki yeri, hangi sektörlerde göreceli olarak daha rekabetçi olduğunu belirleme açısından önemlidir. Diğer yandan, dikey uzmanlaşmanın olmadığı alanlarda oldukça rekabetçiye uluslararası pazarda başarılı olabilir. Tersine, yüksek oranda dikey uzmanlaşma faaliyeti olan bir ülke, katma değeri çok düşük olan ürünlerin üretim zincirinde bir aşamada olmaktan önemli bir fayda sağlayamayabilir. Dikey uzmanlaşma faaliyetlerinde bulunmak bir fırsat gibi görünmektedir, ancak karşılaştırmalı üstünlüğün belirleyicisi ekonomik büyüme için önemini korumaktadır(Dağıstan, 2017). Şekil 2’de ve Şekil 3.’te Türkiye sırasıyla 1995 ve 2005 yıllarında dikey uzmanlaşmanın en yüksek olduğu, diğer bir deyişle ithal bağımlılığın en yüksek olduğu sektörler gösterilmektedir.

Şekil 2. 1995 Yılı İthal Bağımlılığı En Yüksek sektörler

Not: OECD 1995-2018 verileri derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

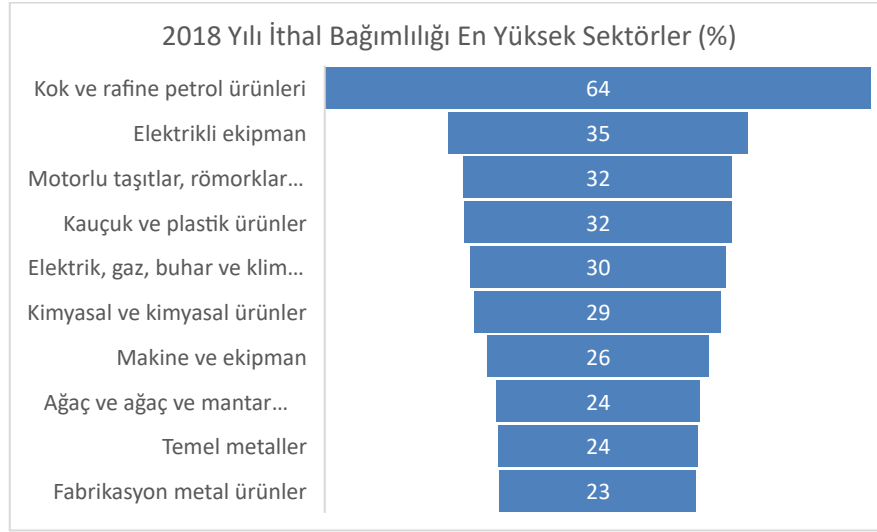
Her iki grafik incelendiğinde ilk 10'da bulunan sektörlerin tamamının ithal bağımlılık düzeyi 2005 yılında yükselmiştir. Kök ve rafine petrol ürünlerine bağımlılık %32'li seviyelerden %47'nin üzerine yükselmiştir. 1995 yılında havacılık sektörü ithal bağımlılığı en yüksek 2. Sektör konumundayken, 2005 yılında ithal bağımlılığı en yüksek 9. sektör olmuştur.

Şekil 3. 2005 Yılı İthal Bağımlılığı En Yüksek sektörler

Not: OECD 1995-2018 verileri derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 4'te ise veri setimizde bulunan en güncel yıl olan 2018 yılındaki en yüksek ithal bağımlılığı olan sektörler gösterilmiştir. Görüleceği üzere yıllar içerisinde ithal bağımlılığı en yüksek olan sektörler değişiklik gösterse de, bazı sektörlerin düzenli olarak ithal bağımlılık düzeylerinin yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye'nin enerji kaynağı ihtiyacının yerel üretimden fazla olması dolayısıyla, kok ve rafine petrol ürünleri en yüksek ithal bağımlılığı seviyesine sahip sektördür.

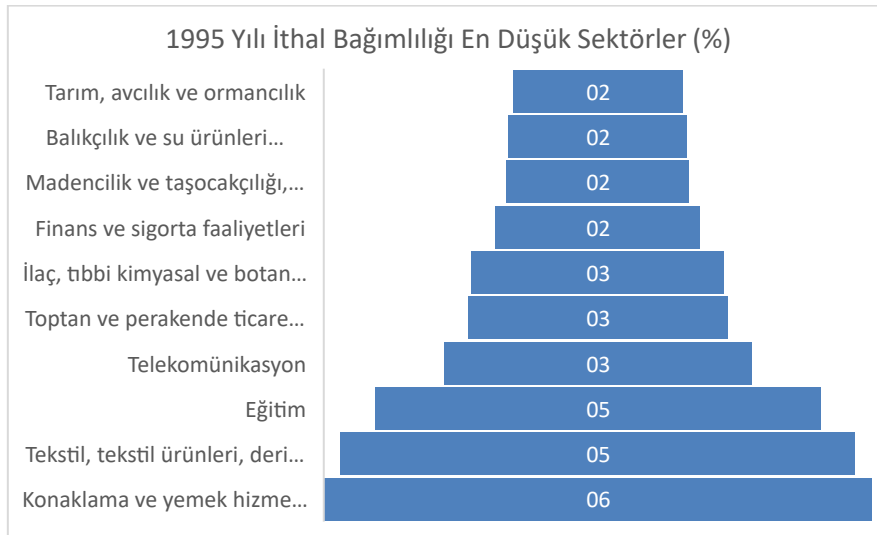
Şekil 4. 2018 Yılı İthal Bağımlılığı En Yüksek sektörler

Not: OECD 1995-2018 verileri derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Elektrikli ekipman, makine ve ekipman, elektrik, gaz, buhar ve klima temini, temel metaller ve fabrikasyon temel metaller sektörleri 1995'ten 2018 yılına kadar ithal bağımlılığı en yüksek 10 sektör arasında bulunmaktadır.

3.1.2. İhracatın İthalat İçeriğinin En Düşük Olduğu Sektörler

Şekil 5, 6 ve 7 sırasıyla 1995, 2005, 2018 yıllarına ait ithal bağımlılığının en düşük olduğu sektörleri göstermektedir. Genel olarak hizmet sektörlerinde ithal bağımlılığının daha düşük olduğu ön plana çıkmaktadır. 1995 yılında ithalat içeriği en düşük sektörler tarım, avcılık ve ormancılık, balıkçılık ve su ürünleri sektörleridir.

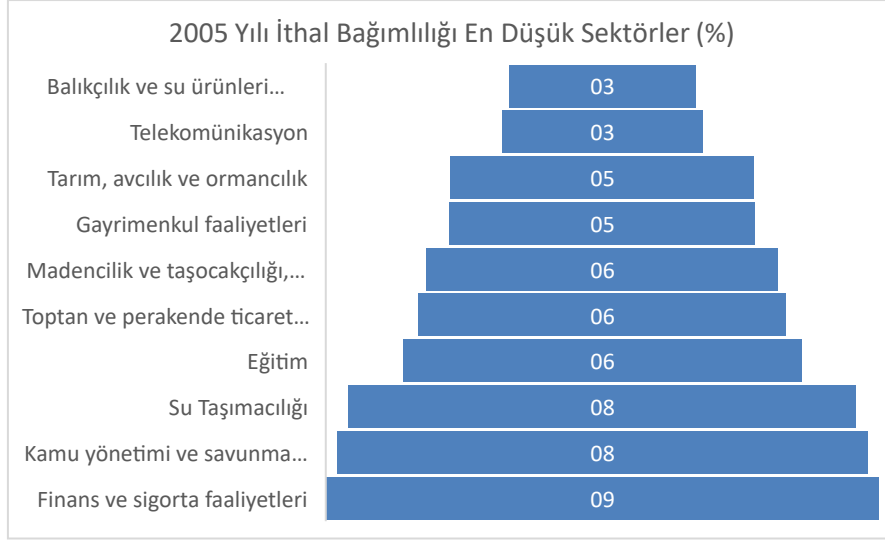

Şekil 5. 1995 Yılı İthal Bağımlılığı Düşük sektörler

Not: OECD 1995-2018 verileri derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 5 ve 6 incelediğinde ise Türkiye'nin tarım, balıkçılık, madencilik gibi ithal girdinin çok az olduğu sektörlerdeki avantajlı durumunu yitirdiği ortaya çıkmaktadır. 1995 yılında en düşük ithal

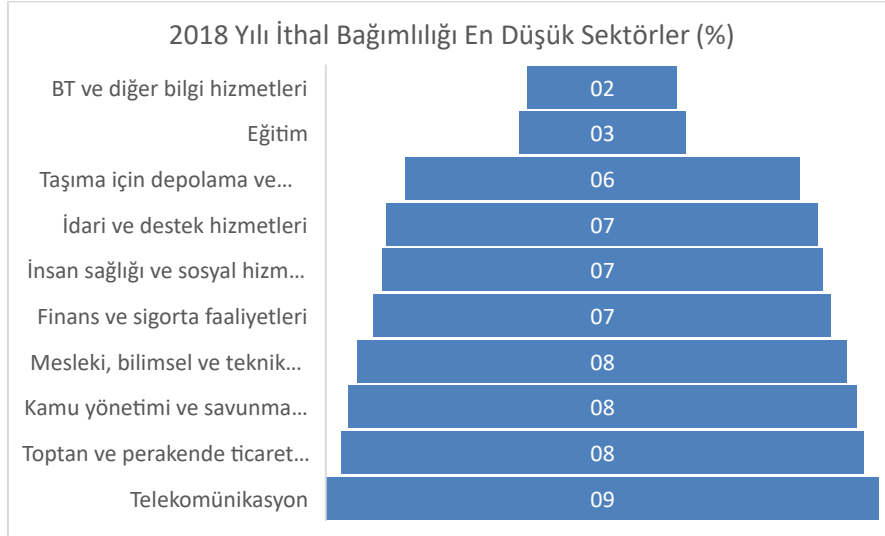
girdiye sahip olan tarım, avcılık ve ormancılık sektörü 2005 yılında 3. sıraya düşerek %1.7'den %4.78 ithal bağımlılığı seviyesini elde etmiştir.

Şekil 6. 2005 Yılı İthal Bağımlılığı Düşük sektörler

Not: OECD 1995-2018 verileri derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

2018 yılına gelindiğinde ise tarım, avcılık ve ormancılık sektörünün ithal girdisi düşük sektörler arasında yer almadığı görülmektedir. Bu günümüz itibariyle de çok tartışılan tarımda yaşanan problemleri daha da anlaşılır kılmaktadır. Benzer şekilde ilaç, tekstil ve konaklama ve yemek hizmeti sektörlerinin de 1995 yılında en düşük ithal girdiye sahipken, 2018 yılına gelindiğinde bu sektörlerin görece avantajlı durumları ortadan kalkmış ve ithal girdi seviyeleri yükselmiştir.

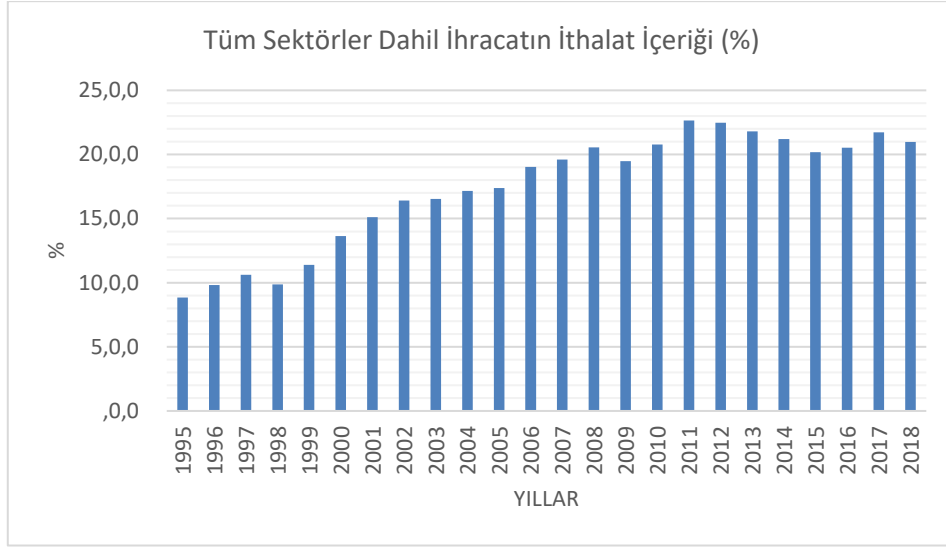

Şekil 7. 2018 Yılı İthal Bağımlılığı Düşük sektörler

Not: OECD 1995-2018 verileri derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tüm sektörler için dikey uzmanlaşma düzeyi ise şekil 8'de verilmiştir. Türkiye'nin toplam dikey uzmanlaşma oranı 1995 yılında %8,8 iken, 2008 yılı itibariyle kısa sürede dikey uzmanlaşma oranını %20'nin üzerine çıkararak küresel üretim sanayinin bir parçası haline gelmiştir. Dikey uzmanlaşma

oranının en yüksek olduğu yıl %22,7 ile 2011 yılı olmuştur. 2007 yılı sonrası ihracatın ithalat içeriği ortalama olarak %20'nin biraz üzerinde seyretmiştir.

Şekil 8. Tüm Sektörlere Ait Dikey Uzmanlaşma Düzeyi

Not: OECD 1995-2018 verileri derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

4. Literatür Taraması

Çalışmanın bu bölümünde ihracatın ithalat içeriği, dikey uzmanlaşma konularını içeren Türkiye’de ve dünyada yapılmış mevcut literatür hakkında bilgi verilecektir.

Küresel değer zinciri kavramının popüler hale gelmesiyle birlikte uluslararası ticarete ihracatın ithalat içeriğini ve dikey uzmanlaşmayı inceleyen birçok çalışma olmuştur. Bilhassa dikey uzmanlaşma sayesinde ülkelerin ticaret hacimlerinin artması bu konuya ilgiyi arttırırken, bir yandan da ülkelerin birbirleriyle olan endüstri içi ticaretin artmasıyla artan ara mal ve hammadde ithalatı, ihracatın ithalata bağımlı olarak büyümesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda yapılan çalışmaların kökenleri Leontief (1936) dayanmaktadır. Leontief (1936) geliştirmiş olduğu Ayrıştırma metoduyla ABD üretim verilerini istatistiki bir model haline getirip sektörlerin karşılıklı bağımlılıklarını analiz etmiştir. Girdi çıktı analizinin öncüsü olması dolayısıyla endüstriler arası bağımlılık ve sektörlerin birbirleriyle olan ilişkilerini açıklamak için ana kaynak olarak kullanılmaktadır. Dikey uzmanlaşma terimini ilk ortaya koyan ise Balassa (1967) olmuştur (Hummels vd., 1998). Sanyal (1983) dikey uzmanlaşma modelini ilk açıklayan çalışmalardan bir tanesi olup, ülkelerin ticaret yaparken genellikle tüketiciye ulaşmadan önce ara malların ve ham maddelerin gelişmekte olan ülkeler tarafından işlenip, gelişmiş olan ülkelere ihraç edilme sürecini, sonrasında ise gelişmiş ülkelerin bu ithal mallardan nihai mal elde etme süreçlerini anlatarak üretimde ülkeler arası bölünmeyi ifade etmiştir.

Girdi Çıktı tablolarının yardımıyla ihracatın ithalat içeriğinin hesaplanmasında temelde 2 önemli yöntem kullanılmıştır. İlk yöntem ithal girdilerin üretimdeki veya toplam girdilerdeki payını esas aldığı için yerli üretimin yabancı içeriğine bakılmaktadır (Amador ve Cabral, 2009). Feenstra ve Hanson (1996) ihracatın ithalat içeriğini, diğer bir deyişle yurtiçi üretimdeki yabancı içeriği hesaplamada ilk ölçüm yöntemiyle yurt içi üretimdeki yabancı içeriği bulmuştur. Feenstra ve Hanson (1996) ikinci ölçüm metodunda ise ihracattaki doğrudan ve dolaylı ithal edilen içeriği, dikey uzmanlaşmayı tahmin etmiştir. Çalışmada 1972-1990 yıllarına ait Ulusal Ekonomik Araştırmalar

Bürosu'na ait ithalat verileri kullanılmıştır. Bu verilerle sektörel bazda dış kaynak kullanımına ait tahminleme yapılmıştır. Çalışmada dış kaynak kullanımının 1972-1990 yılları arasında ciddi bir artış gösterdiği vurgulanmıştır. İthal ara girdi kullanımı %5,3'ten %11,6'ya yükselmiştir. Ayrıca genel olarak sektörlerde nihai mal ithalatı yüksekse, ithal ara malı ithalatının da yüksek olduğu gözlemlenmiştir.

İhracatta ithalatın içeriğini hesaplamada sık kullanılan ikinci metot ise girdi çıktı tablolarına dayanarak ayrıştırma metoduyla ölçülmesidir. Bu yöntem ilk olarak Hummels v.d.(1998) ve Hummels v.d. (2001) tarafından formüle edilmiştir. Dikey uzmanlaşma olarak isimlendirilen yöntem üretimin en az iki ülkede gerçekleştirildiği ve malların uluslararası sınırları en az iki kez geçtiği durumları içermektedir. Hummels vd.,(2001) çalışmasında OECD ülkeleri için sektörel bazda ithal girdi verilerini kullanmıştır. Girdi-çıkıtı tablolarından yararlanılan çalışmada 10 OECD ülkesi ve İrlanda, Kore, Tayvan ve Meksika ülkelerine ait veriler kullanılmıştır. Çalışmada 1990 yılı itibariyle 14 ülkenin ihracatlarında dikey uzmanlaşma oranlarının 1970 yılına kıyasla %30 arttığı tahmin edilmiştir. Ayrıca dikey uzmanlaşma ihracatındaki büyüme 1970 ile 1990 yılları arasındaki toplam ihracattaki büyümenin %30'unu ya da daha fazlasını oluşturmaktadır.

Endüstri içi ticaret ve dikey uzmanlaşma konusundaki önemli çalışmalar arasında ise Zhang vd., (2005) ve Clark (2006) çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Zhang vd., (2005) Çin endüstri içi ticaretinin özelliklerini ve belirleyicilerini 50 ticaret ortağı için 1992-2001 yılları için analiz etmektedir. Çalışmada endüstri içi ticaret, dikey endüstri içi ticaret ve yatay endüstri içi ticaret olarak ayrılmıştır. Çalışmada dikey endüstri içi ticaretin Çin ile benzer özelliklere sahip ülkelere çok farklı ülkelerle gerçekleştiği tahmin edilmiştir. Yatay endüstri içi ticaretin ise daha çok Çin ile benzer nitelikteki ülkelere gerçekleştiği tahmin edilmiştir. Clark(2006) ise dikey uzmanlaşmaya dayalı ticaretin ülke ve endüstri düzeyindeki belirleyicilerini incelemektedir. Çalışmaya göre ABD endüstrilerinin dikey uzmanlaşmada basit montaj operasyonlarını emeğin bol olduğu ülkelere kaydırarak dikey uzmanlaşmayla ABD içinde karşılaştırmalı dezavantaj açığını kapatmaya çalışmaktadır. Dikey uzmanlaşmaya dayalı ticarete üretim yerini belirleyen faktörler arasında mevcut iş gücünün niteliği, dış pazarın büyüklüğü, yabancı ülkelere coğrafi yakınlık, siyasi hakların durumu, döviz kuru dalgalanmalarının derecesi ve ev sahibi ülkelerin ticaret politikaları gibi faktörlerin önemli bir rol oynadığı vurgulanmıştır.

Literatür Katma Değer Analizleri ve Küresel Ticaret üzerine yapılan çalışmalar da literatürde geniş bir yer tutmaktadır. Daudin vd. (2011) "Küresel Ticaret Analizi Projesi (GTAP)" veri tabanından girdi-çıkıtı verilerini 1997, 2001, ve 2004 yılları için 66 bölge ve 55 sektör için kullanmıştır. Bu çalışmada kullanılan yöntemle nihai bir malın her sektörden ve ülkeden katılabildiği katma değeri düşünerek, birinci, ikinci, üçüncü ve sonraki aşamadaki girdilerin, orijinal ülke ve sektörlerine tekrar tahsis edilmeden izole edilmesi esasına dayanmaktadır. Bu çalışmada sanayi ihracatında, katma değer %67 tahmin edilmiştir. Fakat bu ihracatın önemli bir kısmı birincil ve üçüncül üretimden oluşmaktadır. Gerçekte dünya endüstriyel katma değerinin yalnızca %32 olduğunu hesaplamıştır. Koopman, Wang ve Wei (2012) Çin'in ihracatta katma değer boyutunu Çin Ulusal İstatistik Bürosu'nun girdi çıktı tabloları ve sektörler arası işlem verileri yardımıyla hesaplamıştır. İhracatın yerel katma değer içeriği 1997'de %57, 2007 yılında ise %60.6 olarak hesaplanmıştır. İmalat sanayi için bu oranlar 1997'de 50.0% ve bu oran 2007 yılında 59.7% olarak hesaplanmıştır. Ayrıca Çin'in WTO'ya üyeliği ile birlikte Çin imalatında yerel katma değer arttığı gözlemlenmiştir. Johnson & Noguera(2012) çalışmalarında girdi-çıkıtı verilerinden ve ikili ticaret verilerinden yararlanmıştır. Bu çalışmada kullanılan yöntem, ihracatın bileşimindeki değişimden ziyade, ikili üretim bağlantılarının ikili brüt ihracata katma değer oranlarındaki değişimini göstermektedir. Bu çalışmada katma değer olarak ölçülen ikili dengesizliklerin, brüt ticaret dengesizliklerinden farklı olduğu ileri sürülmektedir. ABD ve Çin ticaret dengesizliği, katma değer olarak ölçüldüğünde %30-%40 daha az hesaplanmıştır.

Bu çalışmalar, katma değer analizleri ve küresel ticaret dinamikleri üzerine yapılan literatürdeki önemli katkıları ve bulguları özetlemekte olup, küresel ticaretin ve üretim süreçlerinin daha iyi anlaşılmasına yönelik önemli veriler sunmaktadır.

Türkiye'de yapılan literatür taramaları, dış ticaret yapısının ve sektörel ithalat bağımlılığının çeşitli yönlerini incelemektedir. Karakaş (2017), 2000-2015 yılları arasında 26 Avrupa Birliği ülkesinin verilerini panel veri analizi yöntemiyle değerlendirerek, sermaye malı ithalatı ile tüketim malı ihracatı arasında çift yönlü nedensellik, tüketim malı ihracatı ile ara mal ithalatı arasında ise tek yönlü bir ilişki saptamıştır. Ayrıca, serbest ticaretin yatay ve dikey endüstri içi ticareti artırdığını göstermiştir. Kundak ve Aydoğuş (2018), imalat sanayi sektörlerinin ithalata bağımlılığını dinamik panel veri yöntemleriyle analiz etmiş ve döviz kuru, sabit sermaye yatırımı ve GSYH artışlarının uzun dönemde ithalat bağımlılığını artırdığını, kısa dönemde ise döviz kuru ve GSYH artışlarının negatif yönlü ilişki yarattığını bulmuştur. Bayraç ve Doğan (2018), 2003-2012 dönemine ait sektörel ithalat belirleyicilerini Genişletilmiş Ortalama Grup Tahmincisi yöntemiyle inceleyerek, motorlu kara taşıtları, makine ve teçhizat gibi sektörlerde ithalat artışının yüksek olduğunu, ihracat artışının ise hammadde, ara mal ve teknoloji ithali ile sağlandığını tespit etmiştir. Erduman vd. (2019), 2002-2017 yılları arasında Türkiye'nin ihracatının ithalat içeriğini girdi-çıkı modeli kullanarak incelemiş ve ortalama ithalat içeriğinin üretim için %18, ihracat için %31 olduğunu bulmuştur. En çok ithal ara mala ihtiyaç duyan sektörler arasında kok, rafine petrol ürünleri ve temel metal yer almakta, en az ihtiyaç duyan sektörler ise tarım, ormancılık ve madencilik olarak belirlenmiştir. Yükseler (2019), 1985-2012 yılları arasındaki verilerle ithalat bağımlılığını analiz etmiş ve imalat sanayinde ithal girdi oranının %14,8'den %21'e yükseldiğini ortaya koymuştur. 2012 itibarıyla en yüksek ithal girdi bağımlılığına sahip sektörler petrol ürünleri, ana metal sanayi ve motorlu kara taşıtları olmuştur. Alkin (2020), ikili ticaret bağlamında ihracatın yurtiçi ve yabancı katma değer oranlarını tahmin ederek, Türkiye'nin küresel değer zincirindeki potansiyelinin sınırlı olduğunu ve imalat sanayi ile hizmetler sektörlerinde yüksek ithalat bağımlılığı gözlemlendiğini vurgulamıştır. Bu çalışmalar, Türkiye'nin dış ticaret yapısının ve sektörel bağımlılıklarının anlaşılması açısından önemli katkılar sunmaktadır.

5. Veri ve Metodoloji

5.1. Veri ve Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmada, 2002-2018 dönemini kapsayan verilerle analizi gerçekleştirilmiştir. Veri analizleri ve tahminleme süreçleri, Stata 17 yazılım paketi kullanılarak yürütülmüştür. Analizde kullanılan değişkenlerin kodları, tanımları ve kaynakları tablo 1'de verilmiştir. Impdep bağımsız değişken olup diğer değişkenler bağımlı değişkenlerdir. Modelde Dikey uzmanlaşma oranını belirleyen temaların bulunması amaçlanmaktadır. Çalışmada OECD, TUIK, Dünya Bankası ve TCMB verilerinden yararlanılmıştır.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımlanması

Değişken	Tanımı
Impdep	Dikey Uzmanlaşma Oranı (OECD) ⁴
Secexport	Sektörel İhracat Değeri (TÜİK)
Secimport	Sektörel İthalat Değeri (TÜİK)
Rnd	Araştırma ve Geliştirme (Dünya Bankası)
Ygrowth	Yıllık Büyüme Oranı (Dünya Bankası)
Inflation	Enflasyon (Dünya Bankası)
Inddesign	Endüstriyel Tasarım Başvurusu (Dünya Bankası)
Fdi	Doğrudan Yabancı Yatırım-GSYİH'ye Oranla (Dünya Bankası)
Patentreg	Patent Başvuru Sayısı (Dünya Bankası)
Realexchange	Reel Efektif Döviz Kuru (TCMB)

Tablo 2’de modelde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır. Değişkenlere ait gözlem sayısı, ortalama değerleri, standart hataları, minimum ve maksimum değerleri verilmektedir.

⁴ Bu çalışmada kullanılan dikey uzmanlaşma oranları OECD’nin Türkiye için sektörel bazda hesaplamış olduğu dikey uzmanlaşma oranlarıdır (OECD.Stat, 2021). Hesaplama formülü aşağıdaki gibidir.

$$\text{İhracatın İthalat İçeriği} = u \cdot Am [I - A^D]^{-1} EX / \Sigma$$

- Am ve A^D sırasıyla ithal ve yerli işlemleri temsil eden girdi çıktı katsayı metrisleridir.
- I birim matrisidir.
- u ise içe aktarma türleri için bileşenlerinin her biri 1 olan 1xn vektörü temsil etmektedir.

Sektörel bazda sunulan ihracatın ithalat içeriği verileri, sektörel bazda dikey uzmanlaşma seviyesini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle mal ve hizmetlerin üretilmesinde kullanılan ithal girdilerin katkı düzeyini göstermektedir.

Tablo 2. Değişkenler ve Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Hata	Minimum	Maksimum
Years	357	2010	4.90	2002	2018
Impdep	357	23.46	11.17	2.9	64.4
industry	357	19.12	9.27	1.02	35
realexchange	357	9.00	11.73	-9.06	31.96
Patentreg	357	3396.52	2353.14	414	8175
Fdi	357	1.68	.83	.45	3.62
Inddesign	357	4741.35	2554.72	635	7912
inflation	357	11.85	9.07	6.25	44.96
ygrowth	357	5.68	3.66	-4.82	11.20
rnd	357	.74	.17	.46	1.025
secexport	357	5.28	6.46	1938507	3.03e+10
Secimport	357	6.88	7.40	1198527	3.60e+10

Oluşturulan panel veride yıl ve sektör boyutu bulunmaktadır. Sektörel dikey uzmanlaşma analizi yapılan bir önceki bölüme göre, panel veri analizinde bağımsız değişkenlere ait sektörel bazda yeterli veri bulunmaması sebebiyle sektör sayısı 21'e düşürülmüştür. Tablo 3'te modelde kullanılan sektörler için temel bilgiler yer almaktadır. Impdep bağımsız değişkeni OECD'den alınmış olup, OECD'den dikey uzmanlaşma oranları alınan sektörler ve endüstri kodları verilmiştir. TÜİK veri tabanından alınan sektörel ihracat ve ithalat verileri, ISIC Rev. 4 karşılığına göre yazar tarafından düzenlenmiştir.

Tablo 3. Modelde Kullanılan Sektör ve Kodları

Endüstri Kodu	ISIC Rev. 4 Karşılığı	Tanım
DO1T02	01, 02	Tarım, Avcılık ve Ormancılık
D03	3	Balıkçılık ve Su Ürünleri Yetiştiriciliği
D05T06	05, 06	Madencilik ve Taş Ocakçılığı, Enerji Üreten Ürünler
D07T08	07, 08	Madencilik ve Taş Ocakçılığı, Enerji Üretmeyen Ürünler
D10T12	10 11 12	Gıda Ürünleri, İçecekler ve Tütün
D13T15	13, 14, 15	Tekstil, Tekstil Ürünleri, Deri ve Ayakkabı
D16	16	Ağaç ve Ağaç ve Mantar Ürünleri
D7118	17, 18	Kâğıt Ürünleri Ve Baskı
D19	19	Kok ve Rafine Petrol Ürünleri
D20	20	Kimyasal ve Kimyasal Ürünler
D21	21	İlaç, Tıbbi Kimyasal ve Botanik Ürünler
D22	22	Kauçuk ve Plastik Ürünler
D23	23	Diğer Metalik Olmayan Mineral Ürünler
D24	24	Temel Metaller
D25	25	Fabrikasyon Metal Ürünler
D26	26	Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman
D27	27	Elektrikli Ekipman
D28	28	Makine ve Ekipman
D29	29	Motorlu Taşıtlar, Römorklar ve Yarı Römorklar
D30	30	Diğer Ulaşım Ekipmanları
D35	35	Elektrik, Gaz, Buhar ve Klima Temini

5.2. Metodoloji

OECD'den alınan ihracatın ithalat içeriği verileri kullanılarak sektörel bazda dikey uzmanlaşma oranları analiz edilip derlenerek Türkiye'nin dış ticaret yapısının dikey uzmanlaşma açısından analizi yapılacaktır. Panel veri analizinde bu dikey uzmanlaşma seviyeleri bağımlı değişken olarak panel veriye dahil edilip, dikey uzmanlaşma düzeyini belirleyen faktörleri ortaya koymak amaçlanmıştır. Analizde havuzlanmış en küçük kareler yöntemi, sabit etkiler ve rassal etkiler modeli kullanılmıştır. Sabit etkiler modelinde, bireyler arası farklılıkların etkileri kontrol altında tutulduğundan, modelin tahminleri zaman içindeki değişimlere dayanır ve bireyler arası sabit etkenlerin etkilerini izole eder (Hsiao, 2003). Öte yandan, rassal etkiler modelinde, bireyler arası varyans rassal bir bileşen olarak ele alınır, bu da modelin daha genel ve kapsamlı sonuçlar sunmasını sağlar (Cameron & Trivedi, 2005). Hausman testi yardımıyla da sabit ve rassal etkiler model sonuçlarının birbirleriyle ne kadar tutarlı olduğuna karar verilmiştir. Bu test, rassal etkiler modelinin tahminlerinin sistematik bir hata içerip içermediğini değerlendirir ve sabit etkiler modelinin uygun olup olmadığını test etmektedir (Hausman, 1978).

5.3. Ampirik Bulgular

Sektörel bazda dikey uzmanlaşma oranlarının analizi, dış ticaret stratejileri geliştirme ve küresel piyasalarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip sektörleri belirleme açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu tür analizler, ihracatın teşvik edilmesi ve ithal girdi kalemlerinin yüksek maliyetli olması durumunda, Türkiye'nin rekabet avantajı sağladığı alanlarda yerli üretimin artırılması gerekliliğini ortaya koyar. Ancak, sadece sektörel bazda dikey uzmanlaşma düzeylerinin belirlenmesi, etkili politikalar geliştirilmesi için yeterli olmayacaktır. Bu nedenle, dikey uzmanlaşmanın belirleyicilerini tahmin edebilmek ve bu süreçte rol oynayan değişkenleri analiz etmek, araştırmanın derinliğini artıracaktır. Bu kapsamda, sektörel dikey uzmanlaşmanın ekonomik, teknolojik, politik ve düzenleyici faktörlerle nasıl şekillendiğinin anlaşılması, daha kapsamlı ve etkili stratejilerin oluşturulmasına olanak tanıyacaktır.

Tablo 4. Panel Veri Analizi Tahmin Sonuçları

Değişkenler	(I) POLS	(II) FE	(III) RE
Secexport	-2,46 (1,00)***	-3,07 (9,93)***	-3,01 (9,93)**
Secimport	7,68 (8,89)***	3,21 (8,05)***	3,41 (7,90)***
Rnd	-,53 (15,38)	,7778 (5,22)	,7124 (5,22)
Ygrowth	,0422 (,1946)	,0730 (,0663)	,0716 (,0663)
Inflation	,0438 (,1043)	,0488 (,0354)	,0485 (,0354)
Inddesign	,0003 (,0007)	,0006 (,0007)***	,0006 (,0002)***
Fdi	,1882 (,7324)	,4144 (,7324)*	,4031 (,2509)*
Patentreg	-,00013 (,00089)	-,00008 (,0003)	-,00008 (,0003)
Realexchange	-,00028 (,0830)	-,02029 (,0283)	-,0193 (,0283)
Sabit terim	17,88 (8,61)**	17,96 (2,92)***	17,96 (3,653) ***
F Prob	0,00	0,00	

Not: Prob < 0,01 ise ***, 0,01 ≤ Prob ≤ 0,05 ise **, 0,05 ≤ Prob ≤ 0,10 ise *

Tablo 4'te havuzlanmış en küçük kareler (POLS), sabit etkiler (FE) ve rassal etkiler (RE) modellerine ait test sonuçları her bir sütunda verilmiştir. I. Modelde sektörel ihracat ve sektörel ithalat değişkenleri istatistiksel olarak %5'te anlamlı bulunmuştur. Diğer değişkenler ise olasılık değerleri %5'in üzerinde olmaları sebebiyle istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bu durumda sektörel bazda ithalatta meydana gelen bir değişim dikey uzmanlaşmayı pozitif yönde etkileyecektir. Sektörel bazda ihracatta meydana gelen bir değişim ise ilgili sektörün üzerinde negatif yönlü bir etki yaratacaktır.

Analiz sabit etkiler modeliyle hesaplandığında daha fazla değişkenin anlamlı çıktığı görülmektedir. Modelde F istatistiği olasılık oranı 0.05'ten küçük olup, model bir bütün olarak anlamlı bulunmuştur. Değişkenler incelendiğinde ise sektörel ihracat, sektörel ithalat, endüstriyel tasarım başvurusu ve doğrudan yabancı yatırımı değişkenleri istatistiksel olarak %5'te anlamlı bulunmuştur. Sektörel ithalatta meydana gelen bir artış dikey uzmanlamayı artırırken, ihracatta meydana gelen bir artışın ise dikey uzmanlaşmayı azalttığını söylemek mümkündür. Endüstriyel tasarım başvurusunda meydana gelen bir değişimin ihracatın ithalat içeriğiyle pozitif yönlü bir ilişkisi olacaktır. Doğrudan yabancı yatırım değerinin GSYİH'ye oranında meydana gelen bir değişimin, ihracatın ithalat içeriğini artırıcı yönde etki yaratacağını söylemek mümkündür. Doğrudan yabancı yatırımın yurtdışından teknoloji transfer ederek ithal girdi miktarını arttırması dolayısıyla sonuçların bu yönde çıkması beklentileri karşılamaktadır. Havuzlanmış en küçük kareler modelinin hem sabit hem de eğim katsayılarının sektör ve zamana göre değişmediği varsayılır. Havuzlanmış En Küçük Kareler yöntemi zamanın farklı noktalarından alınan rastgele örnekleri bir araya getirerek aynı popülasyonu farklı zamanlardan elde ederek örneklem sayısını arttırmaktadır. Bu yöntem bağımsız değişkenler ile bağımlı değişken arasında sabit kalması durumunda anlamlıdır (Wooldridge, 2019). Sabit etkiler modeli sonuçları incelendiğinde havuzlanmış en küçük kareler yöntemine göre daha fazla bağımsız değişkenin istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu görülmektedir. Bu Havuzlanmış en küçük kareler modelinde daha az bağımsız değişkenin istatistiksel olarak anlamlı çıkması bağımlı ve bağımsız değişken ilişkilerinin zamana ve sektöre göre değiştiğini göstermektedir. Dolayısıyla panel veri yönteminde birime özgü gözlemlenemeyen etkileri kontrol etme imkânı sunulmaktadır (Cameron ve Trivedi, 2010).

3. sütunda ise model son olarak rassal etkiler modeliyle tahmin edilmiştir. Analiz sonucunda sektörel ihracat, sektörel ithalat, endüstriyel tasarım başvurusu ve değişkenleri istatistiksel olarak %1'de anlamlı çıkmaktadır. Sonuçlar ve değişkenlerin anlamlılık düzeyleri ve bağımlı değişkene olan etkileri diğer modellerle aynı yönlü hesaplanmıştır. Modelde araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin, yıllık büyümenin, enflasyonun ve reel efektif döviz kurunun ihracatın ithal bağımlılığına anlamlı bir etkisi olmadığını ortaya koymaktadır.

Hesaplanan modellerin rassal etkiler mi yoksa sabit etkiler modeli mi olacağına karar vermek için Hausman testinden yararlanılmıştır(Nart, 2010). Hausman testiyle elde edilen p-değeri 0,81 olarak tahmin edilmiştir. Bu sonuç rassal etkiler modelinin tercih edilmesini gerektirdiğini göstermektedir.

6. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye'nin dış ticaret yapısı dikey uzmanlaşma perspektifinden ele alınmış ve 1995-2018 dönemi için sektörel bazda ihracatın ithalat bağımlılığı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bulgular, ithalat bağımlılığı yüksek olan sektörlerin başında kok ve rafine petrol ürünleri, elektrikli ekipman, motorlu taşıtlar, kauçuk ve plastik ürünler, elektrik, gaz, buhar ve klima, kimyasal ürünler, makine ve ekipman, ağaç ve mantar ürünleri ile temel ve fabrikasyon metal ürünlerinin yer aldığını göstermektedir. Buna karşın, bilişim teknolojileri, eğitim, taşıma ve depolama hizmetleri gibi hizmet sektörlerinde ithalat bağımlılığı düşük seviyelerde kalmaktadır. Çalışmanın bulguları, yüksek maddi değere sahip ürünlerde ithalat bağımlılığının daha fazla olduğuna, düşük maddi değere sahip ürünlerde ise bu bağımlılığın daha az olduğuna işaret etmektedir. Uluslararası ticarete rekabet üstünlüğü olmayan sektörlerde yüksek ihracat gelirleri elde edilememekte, bu durum bu sektörlerin toplam ihracat içindeki payını azaltmakta; aksine, yüksek ithalat bağımlılığına sahip sektörler daha fazla ihracat geliri elde ederek, toplam ihracat içindeki paylarını artırmaktadır.

Türkiye'de dikey uzmanlaşmanın etkisiyle ithal girdi miktarında artış yaşanmış, ancak düşük ve orta teknolojiye sahip ürünlerin ihracatında yüksek paya sahip olması, Türkiye'nin dış ticaret yapısında belirgin bir faktör olarak öne çıkmıştır. 2002-2018 dönemi panel veri analizi sonuçları, sektörel ihracattaki artışın dikey uzmanlaşma seviyesini artırdığını, sektörel ithalatın ise dikey uzmanlaşma üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, doğrudan yabancı yatırımlar ve endüstriyel tasarım başvurularındaki artış, dikey uzmanlaşma seviyeleriyle olumlu bir ilişki göstermektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin dış ticaret yapısında asıl sorunun ihracatın ithalat bağımlılığı olmadığı görülmektedir. Bunun yerine, yüksek teknolojiye sahip ürünlerin ithalatı, ülkenin spesifik alanlarda uzmanlaşma ve ölçek ekonomisi elde etme fırsatını artırmaktadır. Küresel üretim süreçlerinde rekabet üstünlüğü sağlamak ve katma değer elde etmek amacıyla malı en ucuz üreten ülkelerden ithalat yaparak, insan sermayesinin ve coğrafi avantajların etkin kullanılması önemlidir. Bu strateji, Türkiye'nin küresel ticaret süreçlerinde daha etkili bir şekilde yer almasını ve ekonomik katkı sağlamasını mümkün kılacaktır.

Bu çalışmanın sınırlılıkları, sektörel verilerin kısıtlılığı ve verilerin düzenli olarak güncellenmemesi gibi unsurlardan kaynaklanmaktadır. Bu veri kısıtlamaları, analizlerin derinliğini sınırlandırabilir ve bulguların güncelliğini etkileyebilir. Gelecek araştırmalarda, daha kapsamlı ve güncel veri setlerinin kullanılması, bu sınırlamaları aşarak konunun daha detaylı bir şekilde incelenmesine olanak sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Amador, J., ve Cabral, S. (2009). Vertical specialization across the world: A relative measure. *North American Journal of Economics and Finance*, 20(3), 267–280. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2009.05.003>
- Alkın, H. (2020). Türkiye'nin ihracatının katma değer dağılımı ve ithal girdi bağımlılığı: 2000-2014 dönemi için küresel değer zinciri analizi. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20(1), 66-89.
- Balassa, B., 1967. Trade Liberalization Among Industrial Countries. *McGraw-Hill, New York* 2(3), 349-351
- Banga, R. (2013). Measuring value in global value chains. *Background Paper RVC-8. Geneva: UNCTAD.*
- Bayraç, H. N., ve Doğan, E. (2018). Teknoloji Yoksulluğu ve Türkiye'de İhracatın İthalata Olan Bağımlılığı. *International Journal of Social Inquiry*, 11(1), 17-42.
- Cameron, A. C., ve Trivedi, P. K. (2005). *Microeconometrics: Methods and applications. Cambridge University Press.*
- Cameron, A. C., ve Trivedi, P. K. (2010). *Microeconometrics using Stata (Vol. 2). Stata Press.*
- Clark, D. P. (2006). Country and industry-level determinants of vertical specialization-based trade. *International Economic Journal*, 20(2), 211–225. <https://doi.org/10.1080/10168730600699515>
- Dağıstan, N. (2017). Küresel Değer Zincirlerinin Türkiye'nin Dış Ticaret ve Üretim Yapısına Etkileri. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 824-835.
- Dağıstan, N. (2019). Türkiye'nin dış ticaretindeki dikey uzmanlaşmanın girdi-çıkı modeli ile analizi. *Fiscaoeconomia*, 3(2), 1–20. <https://doi.org/10.25295/fsecon.2019.02.001>
- Daudin, G., Riffart, C., ve Schweisguth, D. (2011). Who produces for whom in the world economy? *Canadian Economics Association*, 44(4), 1403–1437. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5982.2011.01679.x>
- Dean, J. M., Fung, K. C., ve Wang, Z. (2011). Measuring vertical specialization: The case of China. *Review of International Economics*, 19(4), 609–625. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9396.2011.00969.x>
- De Backer, K., & Yamano, N. (2012). International comparative evidence on global value chains. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2179937>
- Dineri, E., & Işık, N. (2021). İthalat bağımlılığı ve Türkiye ekonomisinde imalat sanayi: Hatemi-J asimetrik nedensellik testi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(1), 68-82.
- Erduman, Y., Eren, O., & Gul, S. (2019). *The evolution of import content of production and exports in Turkey: 2002-2017 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası* 19(09)
- Erkök, B. (2019). Türkiye Sanayisinin Küresel Değer Zincirine Entegrasyonu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(2), 637–666. <https://doi.org/10.33630/ausbf.571631>
- Feenstra, R. C., ve Hanson, G. H. (1996). Globalization, outsourcing and wage inequality. *In National Bureau of Economic Research Working Paper Series (5424)*. <https://doi.org/10.3386/w5424>
- Foster-McGregor, N., ve Stehrer, R. (2013). Value added content of trade: A comprehensive approach. *Economics Letters*, 120(2), 354–357. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2013.05.003>
- Hanson, G. (2001). The Globalization of Production. <https://www.nber.org/reporter/spring-2001/Globalization-of-Production>

- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 1251-1271.
- Hsiao, C. (2003). Analysis of panel data. *Cambridge University Press*.
- Hummels, D., Ishii, J., ve Yi, K.-M. (2001). The nature and growth of vertical specialization in world trade. *Journal of International Economics*, 54, 75–96. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(00\)00093-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(00)00093-0)
- Hummels, D., Rapoport, D., ve Yi, K.-M. (1998). Vertical specialization and the changing nature of world trade. *Economic Policy Review*, 4(2), 79–99.
- IMF. (2008). *Globalization: A Brief Overview*. <https://www.imf.org/external/np/exr/ib/2008/053008.htm> adresinden 2 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Johnson, R. C., ve Noguera, G. (2012). Accounting for intermediates: Production sharing and trade in value added. *Journal of International Economics*, 86(2), 224–236. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2011.10.003>
- Karakaş, A. (2017). İthalata dayalı ihracatın riskli yapısı: Dış ticarete sürdürülebilirliğin Türkiye için analizi. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 261–277.
- Koopman, R., Wang, Z., ve Wei, S. J. (2012). Estimating domestic content in exports when processing trade is pervasive. *Journal of Development Economics*, 99(1), 178–189. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2011.12.004>
- Kundak, S., ve Aydoğuş, İ. (2018). Analysis of the Turkish manufacturing industry's dependence on imports. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(1), 252–266. <https://doi.org/10.21547/jss.348833>
- Leontief, W. W. (1936). Quantitative input and output relations in the economic systems of the United States. *The Review of Economics and Statistics*, 18(3), 105–125. <https://about.jstor.org/terms>
- Nart, E. Ç. (2010). Gümrük birliği'nin Türkiye'nin dış ticareti üzerine etkileri: Panel veri analizi. *Yaşar University Journal*, 17(5), 2874–2885.
- OECD.Stat. (2021). Input-output tables (IOTs) 2021 ed. <https://stats.oecd.org/>
- Oral, A. T.-İ. O. (2020). MİST Ülkelerinde Dış Ticaret İlişkileri ve İthalata Bağımlılık Analizi. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 15(2), 941–958. <https://doi.org/10.29228/turkishstudies.39787>
- Pamuk, Ş. (2019). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sanyal, K. K. (1983). Vertical specialization in a Ricardian model with a continuum of stages of production. *The London School of Economics and Political Science and The Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines*, 50(197), 71–78. <https://www.jstor.org/stable/pdf/2554122.pdf>
- Sönmezler, G., Akduğan, U., ve Gündüz, İ. O. (2017). Türkiye'de cari açık sorununun reel döviz kuru ve ihracatın ithalata bağımlılığı açısından değerlendirilmesi. *Maliye ve Finans Yazıları*, 108, 105–122. <https://doi.org/10.08.2017>
- Tekin, Ü. E. (2017). Dahilde işleme rejiminin ihracat ve ithalat üzerine etkileri (1996-2016). *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies JAVS)*, 3(16), 192–206. <https://doi.org/10.23929/jav.597>

- Wooldridge, J. M. (2019). *Introductory econometrics: A modern approach* (7th ed.). Cengage Learning.
- Yi, K. (2003). *Can Vertical Specialization Explain the Growth of World Trade?* *Journal of Political Economy*, 111(1), 52–102. doi:10.1086/344805
- Yükseler, Z. (2019). 1985-2012 döneminde Türkiye ekonomisinde yapısal değişim ve ithalat bağımlılığı. ResearchGate. https://www.researchgate.net/profile/zaferyuekseler/publication/332704224_19852012_doneminde_turkiye_ekonomisinde_yapısal_degısım_ve_ithalat
- Zhang, J., Van Witteloostuijn, A., ve Zhou, C. (2005). Chinese bilateral intra-industry trade: A panel data study for 50 countries in the 1992-2001 period. *Review of World Economics*, 141(3), 510–540. <https://doi.org/10.1007/s10290-005-0041-9>

Endüstri 5.0'a Geçişte Siber Güvenlik: Yeni Sanayileşen Ülkeler Üzerine Bir İnceleme

Zafer DURAN¹

Endüstri 5.0'a Geçişte Siber Güvenlik: Yeni Sanayileşen Ülkeler Üzerine Bir İnceleme

Cybersecurity in the Transition to Industry 5.0: A Study on Newly Industrializing Countries

Öz

Bu çalışmanın amacı, yeni sanayileşen ülkelerin siber güvenlik düzeylerini derinlemesine değerlendirerek, bu ülkelerin Endüstri 5.0'a geçişlerini güvenli bir biçimde gerçekleştirmelerine yönelik içgörüler sunmaktır. Endüstri 5.0, kişiselleştirilmiş ürün ve hizmetlerin sürdürülebilir bir biçimde sunulmasını sağlayarak dijital dönüşümde yeni bir aşamayı temsil etmekte, ancak bu süreçte ortaya çıkan siber güvenlik riskleri işletmeler için önemli tehditler oluşturmaktadır. İşletmeler bu risklere karşı gerekli önlemleri alsalar da siber güvenliğin etkin bir şekilde sağlanabilmesi ülkelerin benimsediği politikalarla yakından ilişkilidir. Bu nedene ülkelerin siber güvenliğe ilişkin yaklaşımları, Endüstri 5.0'a geçiş sürecini önemli ölçüde şekillendirmektedir. Bu bağlamda, Entropi tabanlı MABAC yöntemiyle yapılan değerlendirme, organizasyonel önlemlerin yeni sanayileşen ülkeler için en kritik siber güvenlik göstergesi olduğunu ve Malezya'nın bu ülkeler arasında siber güvenlik düzeyi bakımından lider konumda olduğunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Endüstri 5.0, Siber güvenlik, Yeni sanayileşen ülkeler, Entropi, MABAC

Abstract

The aim of this study is to provide insights for newly industrialized countries to safely transition to Industry 5.0 by conducting an in-depth evaluation of their cybersecurity levels. Industry 5.0 represents a new stage in digital transformation by enabling the sustainable delivery of personalized products and services; however, the cybersecurity risks that arise during this process pose significant threats to businesses. Although companies take necessary precautions against these risks, the effective provision of cybersecurity is closely related to the policies adopted by countries. For this reason, countries' approaches to cybersecurity significantly shape the transition to Industry 5.0. In this context, the evaluation conducted using the Entropy-based MABAC method revealed that organizational is the most critical cybersecurity indicators for newly industrialized countries, and Malaysia holds a leading position among these countries in terms of cybersecurity levels.

Keywords: Industry 5.0, Cybersecurity, New industrializing countries, Entropy, MABAC

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Gazipaşa Mustafa Rahmi Büyükbali Meslek Yüksekokulu, İşletme Yönetimi Programı, zafer.duran@alanya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7227-4196>

1. Giriş

Endüstri 5.0, Endüstri 4.0'ın attığı temel üzerine inşa edilen ve siber-fiziksel sistemler ile insan odaklı teknolojilerin entegrasyonunu vurgulayan endüstriyel evrimin bir sonraki aşamasını temsil etmektedir (Cotta vd., 2023). Endüstriyel evrimin bu yeni aşaması insan akli ve bilişsel bilgi işlem arasındaki iş birliğine vurgu yaparken, otomasyonu da insanın fiziksel, duyuşsal ve bilişsel kapasitelerinin ek bir artırımı olarak görmektedir (Leng vd., 2022). Bu bağlamda Endüstri 5.0, üretim alanındaki insan görevlerini, çalışanlara fayda sağlayacak şekilde köklü bir şekilde yeniden yapılandırarak insanları tekrar üretim süreçlerine dahil etmektedir (Longo vd., 2020). Bu sayede insanların bilişsel yeteneklerini makinelerin verimliliği ile birleştirerek daha esnek, uyarlanabilir ve sürdürülebilir bir ekosistemi mümkün hale getirmektedir.

Endüstri 5.0, verimlilik ve üretkenliğin ötesine geçen bir paradigma değişimi sağlayarak endüstrinin topluma katkısını vurgulamaktadır (Maddikunta vd., 2022; Sverko vd., 2022; Gervasi vd., 2022). Endüstri 5.0 sürecinde otomasyonlar, cihazlar ve sistemler çalışma ortamına entegre edilerek robotlar, makineler ve insanlar arasındaki iş birliği artırılmaktadır (Güdek, 2023). Bu dönüşüm, insan unsurunun endüstriyel fiziksel ve kültürel çevrelerle karmaşık bir şekilde bütünleşen akıllı siber-fiziksel sosyo-teknik sistemleri yapılandırarak Endüstri 5.0'a geçişte önemli bir rol üstlenmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda, Endüstri 5.0'ın insan merkezli yaklaşımı, endüstriyel dönüşümde insan faktörünün önemini vurgulayarak daha sürdürülebilir ve etkili bir endüstriyel geleceğin inşasına katkı sağlamaktadır (Leng vd., 2022).

Endüstri 5.0, üretim süreçlerini tek bir merkezde toplamaktan ziyade farklı coğrafi konumlardaki tesislere paylaştıran dağıtılmış üretim anlayışı ile karakterize edilmektedir (Raja Santhi ve Muthuswamy, 2023). Bu anlayış değer zincirinin uçtan uca kontrolünü hiç olmadığı kadar mümkün kılarak özelleştirilmiş üretim sistemlerinin önünü açmaktadır (Ahmed vd., 2024). Böylece hiper kişiselleştirilmiş ürün ve hizmetlerin sürdürülebilir bir şekilde sunumu olanaklı hale gelmektedir. Zira Endüstri 5.0, tekrarlayan ve monoton görevleri robotlara/makinelere; eleştirel düşünme gerektiren görevleri ise insanlara atayarak hem kaliteyi artırmakta hem de üretim süreçlerini müşteri ihtiyaçları ve pazar değişiklikleri doğrultusunda koordine edebilmektedir.

Endüstri 5.0, daha esnek ve otonom sistemlerin uygulanması yoluyla işletmeleri bireysel müşterilere özel deneyimler sunma konusunda güçlendiren bir yaklaşıma sahiptir (Ahmed vd., 2024). Ancak, bu yaklaşım, iş modellerini dönüştürerek değer zinciri boyunca tasarım aşamasından satış sonrası hizmetlere kadar köklü değişikliklere neden olmaktadır. Dolayısıyla değer zincirinin tüm yönlerini etkileyen çeşitli zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu zorluklar arasında, özellikle veri toplama ve işleme süreçlerindeki güvenlik, mahremiyet ve etik konular önemli bir yer tutmaktadır (Maddikunta vd., 2022). Bu nedenle, Endüstri 5.0'ın başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için bu alanlardaki sorunlara yönelik etkili çözümlerin geliştirilmesi ve uygulanması büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda siber güvenlik, Endüstri 5.0'ın potansiyel avantajlarını koruma ve güvenlik risklerini en aza indirme noktasında kritik bir konu olarak öne çıkmaktadır. Zira Endüstri 5.0'ın sunduğu esneklik ve kişiselleştirilmiş deneyimler, önemli hacimlerde hassas verinin işlenmesini gerektirmekte ve dolayısıyla siber güvenlik risklerine karşı duyarlılığı artırmaktadır.

Endüstri 5.0'ın teknolojik temeli, birbirine bağlı seriler, siber-fiziksel sistemler, yapay zekâ nesnelerin interneti ve endüstriyel internetten oluşmaktadır (Corallo vd., 2022). Bu teknolojik enstrümanların bir arada kullanımı üretim süreçlerini optimize ederek işletmelere önemli avantajlar sağlamaktadır. Ancak çeşitli sistem ve süreçlerin birbirine internet ağları ile bağlı olması, herhangi bir güvenlik açığı veya arızası durumunda dalgalanma etkisiyle geniş çapta sorunlara neden olabilmektedir. Özellikle siber saldırılar, bu karmaşık ve birbirine bağlı sistemlerin zayıf noktalarını hedef alarak ciddi sorunlara neden olabilmektedir. Keza Endüstri 5.0 enstrümanlarının birbirine

karmaşık bir ağ yapısıyla bağlı olması ve kısmi bağımsızlığı, bilgisayar korsanlarının potansiyel olarak verilere erişmesine veya bunları sistemin verimliliğine saldırmak için kullanılmasına olanak tanıyan kanallar oluşturmaktadır (Czeczot vd., 2023). Bu bağlamda her ne kadar kimlik doğrulama, şifreleme, erişim kontrolü ve veri gizliliği gibi geleneksel güvenlik önlemleri mevcut olsa da tüm paydaşların endüstriyel dönüşüme tam anlamıyla uyum sağlamamış olması, Endüstri 5.0'a geçiş sürecinde araştırmacıların ve uygulayıcıların dikkatlerini siber güvenlik konusuna çekmektedir.

Endüstriyel süreçler giderek daha fazla birbirine bağlı hale geldikçe verilerin, donanımların, sistemlerin ve ağların korunması da giderek daha önemli hale gelmektedir. Bu bağlamda, ülkelerin siber güvenlik konusunda benimsedikleri tutum ve yaklaşımlar, Endüstri 5.0'a geçişi etkileyen kritik bir faktör olarak ön plana çıkmaktadır. Zira düzenleyici çerçeveler ve Ar-Ge yatırımlarından uluslararası iş birliği ve insan sermayesi gelişimine kadar, ülkelerin siber güvenlik sorunlarını ele alırken yaptıkları seçimler, Endüstri 5.0'a geçişin yörüngesini şekillendirmektedir. Bu nedenle günümüzde ülkelerin Endüstri 5.0'ın karmaşıklığı içinde yol alırken siber güvenliğe yönelik proaktif, işbirlikçi ve ileri görüşlü tutum ve yaklaşımları benimsemeleri, endüstriyel inovasyon ve üretkenliğin geleceğini korumak için kaçınılmaz bir gereklilik haline gelmektedir. Nitekim kapsamlı ve dayanıklı siber güvenlik çerçevelerinin oluşturulması, endüstriyel tesislerin siber tehditlere karşı dayanıklılığını artıracak en etkili adımlardan biridir. Dolayısıyla Endüstri 5.0'a başarılı bir geçiş yaparak ekonomik ve sosyal kalkınmada fırsat yakalamak isteyen ülkelerde siber güvenlik düzeyinin izlenmesi ve geliştirilmesi hayati bir önem taşımaktadır.

Ülkelerin siber güvenlik düzeylerinin değerlendirilmesi çok yönlü ve karmaşık bir süreçtir. Uluslararası Telekomünikasyon Birliği, ülkelerin siber güvenlik seviyelerini değerlendirmek için bir çerçeve oluşturmak amacıyla 2015 yılında Küresel Siber Güvenlik Endeksi'ni (KSGİ) geliştirerek bu probleme bir çözüm sunmaya çalışmıştır. KSGİ ülkelerin siber tehditlere karşı daha hazırlıklı olmaları ve siber güvenlik alanındaki güçlü ve zayıf yönlerini tespit etmeleri için bilgi sunarken değerlendirme işleminde indikatörlerin önem derecelerini göz ardı ettiği için eleştirilmektedir. Bu çalışmada KSGİ verileri, Entropi ve MABAC yöntemleriyle değerlendirilerek KSGİ'nin sağladığı bilgiler daha nitelikli hale getirmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Endüstri 5.0'a geçişte büyük potansiyele sahip yeni sanayileşen ülkelere odaklanılarak çalışmadan elde edilecek kazanımların en üst düzeye çıkarılması hedeflenmiştir. Siber güvenlik ihlallerinin ekonomik hasar, üretim kaybı, yaralanma ve hatta ölüm gibi büyük olumsuz etkilere neden olabileceği (Corallo vd., 2022) göz önünde bulundurulduğunda elde edilen sonuçların araştırmacı ve uygulayıcılara kıymetli içgörüler sunacağı düşünülmektedir.

2. Literatür

Endüstri 5.0, siber-fiziksel sistemlerin, nesnelerin internetinin ve endüstriyel internetin birleşimini temsil etmekte ve yüksek düzeyde birbirine bağlı ve otomatikleştirilmiş sistemlerle karakterize edilmektedir. Bu birbirine bağımlılık, siber tehditlere karşı artan güvenlik açıklarını beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte siber uzayın birbirine bağlı doğası ve karmaşıklığı, Endüstri 5.0 paradigması için siber güvenliği oldukça önemli bir konu haline getirmektedir. Nitekim son dönemde yapılan araştırmalar, siber güvenliğin araştırmacılar arasında giderek daha fazla ilgi gören bir konu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda çalışma kapsamında büyük veri tabanlarında kapsamlı bir tarama gerçekleştirilmiş ve öne çıkan çalışmalara ilişkin hususlar, aşağıda belirtilmiştir.

Literatür incelendiğinde, siber güvenlikle ilgili yapılan çalışmaların genellikle işletme bazlı olduğu gözlemlenmiştir. Endüstriyel dönüşümün siber güvenlik yönüne odaklanıldığı için bu çalışmalar arasından sadece endüstri 5.0'a geçiş süreciyle ilgili olanları detaylı bir şekilde irdelenmiştir. Bu bağlamda Ahmed vd. (2024), Endüstri 5.0'ın temel siber güvenlik zorluklarını değerlendirdikleri çalışmalarında, Grafik Teorisi ve Matris Yaklaşımını kullandıkları görülmüştür. Araştırmacılar değerlendirmelerinin sonucunda Endüstri 5.0 teknolojilerinin avantajlarından tam olarak

yararlanabilmek için güçlü siber güvenlik programlarının geliştirilmesi ve siber risklerin azaltılmasının önemini vurgulamışlardır. Benzer şekilde Rajabion (2023) Endüstri 5.0'a geçişte ağları, programları ve sistemleri dijital saldırılara karşı korumada siber güvenliğin önemini araştırdığı çalışmasında finans, bilgi, uygulamalar gibi değerli kaynakların siber tehditlerden korunmasında sağlam siber güvenlik önlemlerinin gerekliliğini ortaya koymuştur. Kumar ve Mallipeddi (2022) ise siber güvenliğin operasyonlar ve tedarik zinciri yönetimi üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmada kuruluşların Endüstri 5.0'a geçişte gelişmiş teknolojiler nedeniyle yeni risklerle karşı karşıya kaldığını ve bu risklerle başa çıkabilmek için siber güvenliğe yönelik sağlam stratejilere ihtiyaç duyduklarını öne sürmüşlerdir.

Endüstri 5.0'a geçiş sürecinde ulusal tutum ve yaklaşımlar, bu dönüşümün yönetilmesi ve etkilerinin dengelenmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle araştırmacılar, son zamanlarda ülkelerin siber güvenlik durumlarına odaklanan çalışmalar da gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda Bustamante vd. (2018) Ekvador için siber güvenlik ve siber savunma modeli geliştirebilmek adına siber güvenliğe ilişkin dünya çapındaki durumu incelemişlerdir. KSGİ doğrultusunda gerçekleştirmiş oldukları analizler, G8 ülkelerinin Siber Güvenlik/Siber Savunma ve Siber Savaş alanlarında en hazırlıklı ve olgun görünen ülkeler olduğunu, Ekvador'un ise yalnızca kapasite geliştirme ve iş birliği konularında olumlu bir tutum sergilediğini; diğer KSGİ indikatörlerinde ise son derece kısıtlı kaldığını gözler önüne sermiştir. Benzer şekilde Maisikeli (2020), Birleşik Arap Emirlikleri'nde siber güvenlik algısı ve risklerini gelişmiş ülkelerle karşılaştırdığı çalışmasında, siber risk davranışının gelişmiş ülkelerle benzer seviyede olduğunu ancak dijital olgunluk, internete erişim ve siber güvenlik farkındalığının diğer gelişmiş ülkelere kıyasla düşük olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle BAE'de siber güvenlik farkındalık programının agresif bir şekilde desteklenmesi gerektiğini savunmuştur. Peter (2017) spesifik bir şekilde Afrika'nın en iyi 12 gelişmekte olan ekonomisinin siber direncini izlemek ve karşılaştırmak amacıyla bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapmış olduğu analizler sonucunda Sudan, Gana, Libya, Zimbabve, Cezayir ve Angola olmak üzere altı ülkenin kritik sistemlerinden ödün verilmesi riskiyle karşı karşıya olduğunu; Mısır, Kenya, Nijerya, Tunus, Fas ve Güney Afrika olmak üzere diğer altı ülkenin siber tehditlere karşı nispeten daha hazır durumda olduklarını öne sürmektedir. Bununla birlikte Peter çalışmasında siber tehditlere karşı dayanıklılığın gelişen değerlendirme kriterleri kullanılarak periyodik olarak yapılması gerektiğini özellikle belirtmiştir. Odebade ve Benkhelifa (2023) ise seçilmiş on ülkenin ulusal siber güvenlik stratejilerini karşılaştırarak güvenlik yaklaşımlarındaki benzerlikleri ve farklılıkları belirlemeye çalışmıştır. Araştırmalarının sonucunda, "Siber Güvenlik" terimine ilişkin ortak bir anlayış olmamasına rağmen ülkelerin kritik varlıkların korunması, araştırma ve geliştirme taahhüdü, gelişmiş ulusal ve uluslararası iş birliği konularında benzerliklere sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca, ülkelerin benimsediği ulusal siber güvenlik stratejilerinin güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koyarak, siber güvenlik stratejilerini geliştirmeyi veya güncellemeyi planlayan ülkelere içgörüler sağlamışlardır.

Literatür taraması sırasında ülkelerin siber güvenlik düzeylerini değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu fark edilmiştir. Yarovenko vd. (2020), Ulusal Siber Güvenlik Endeksi verilerini kullandıkları çalışmada TOPSIS, VIKOR ve MAAM yöntemleriyle ülkeleri siber güvenlik düzeyleri doğrultusunda değerlendirerek sıralamışlardır. Çalışmalarının sonucunda Estonya ve Çek Cumhuriyeti tüm indikatörlerde sahip oldukları ideale yakın değerler nedeniyle en yüksek derecelere sahip olurken Güney Sudan tüm yöntemlerle yapılan hesaplamalarda en düşük derece sahip ülke olmuştur. Ülkelerin siber güvenlik performanslarını değerlendiren bir başka çalışma, Altıntaş (2022) tarafından gerçekleştirilmiştir. G7 ülkelerinin siber güvenlik performanslarının analiz edildiği bu çalışmada KSGİ verilerinden yararlanılarak ülkeler çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılarak sıralanmıştır. Sıralama işleminin sonucunda ABD ilk sırada alırken İtalya sonuncu olmuştur. Vavera vd. (2022) ise Doğu Avrupa ülkelerinin siber güvenlik ve dijital kalkınma performanslarını değerlendirmek için ulusal ve uluslararası dört farklı endeksi bir araya getirmişlerdir. Bu çalışmada, Doğu Avrupa ülkeleri

COPRAS yöntemi kullanılarak sıralanmış ve siber güvenlik ile dijital kalkınma tedbirlerini destekleyebilecek çeşitli öneriler sunulmuştur.

Siber güvenlik, giderek dijitalleşen dünyanın en önemli konularından biri olarak görülmektedir. Bu durum araştırmacıları siber güvenlikle ilgili pek çok konuda araştırma yapmaya yöneltmektedir. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere ülkelerin siber güvenlik düzeylerini konu edinen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla ülkelerin siber güvenlik performanslarını ölçmek için güvenilir metrikler öneren ve performansları değerlendiren çalışmalara olan ihtiyaç, belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu çalışma, Endüstri 5.0'a geçiş sürecinde büyük bir potansiyele sahip olan yeni sanayileşmiş ülkelerin siber güvenlik düzeylerini değerlendirerek ülkelere önemli içgörüler sunmanın yanı sıra literatürdeki bu sınırlılığın giderilmesine de katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Odaklanılan ülkelerin kendine özgü özellikleri, çalışmanın kapsamını derinleştirirken özgünlüğünü de artırmaktadır. Ayrıca bu ülkelerin karşılaştırılması, her birinin benimsediği siber güvenlik yaklaşımının sağladığı avantajların daha iyi anlaşılmasına olanak tanımaktadır.

3. Yöntem

Bu bölümde çalışmada kullanılan veri setine ve değerlendirme işleminde yararlanılan yöntemlere yer verilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak araştırmada kullanılan veriler, ardından da yararlanılan yöntemler açıklanmıştır. Çalışma, Araştırma ve Yayın Etiğine uygun bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

3.1. Veri

Çalışma kapsamında yeni sanayileşen ülkelerin siber güvenlik düzeyleri, KSGİ verileri doğrultusunda değerlendirilmiştir. KSGİ, 2014 yılından bu yana Birleşmiş Milletler' in bilgi ve iletişim teknolojilerinden sorumlu uzmanlık kuruluşu olan Uluslararası Telekomünikasyon Birliği tarafından yayınlanan bir indekstir. Bu indeks, ülkelerin siber güvenliğe ilişkin yeteneklerini ve hazırlıklarını ölçmektedir. Bu bağlamda ülkelerin siber güvenlik yönetimine ilişkin gelişim düzeyini değerlendirmek için kapsamlı bir araç görevi görmektedir. Ülkelerin siber güvenlik çabalarını kıyaslamalarına, iyileştirme alanlarını belirlemelerine ve genel siber güvenlik duruşlarını geliştirmeye yönelik çalışmalarına olanak tanır. KSGİ'yi oluşturan indikatörlere ve çalışma kapsamında atanmış olan kodlarına, Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. KSGİ indikatörleri ve kodları

İndikatörler	KOD
Yasal önlemler	C1
Teknik önlemler	C2
Organizasyonel önlemler	C3
Kapasite geliştirme tedbirleri	C4
İşbirlikçi önlemler	C5

Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.'den anlaşılacağı üzere KSGİ, ülkelerin siber güvenlik stratejilerini ve yaklaşımlarını beş ana indikatör ile ele almaktadır: yasal önlemler, teknik önlemler, organizasyonel önlemler, kapasite geliştirme tedbirleri ve işbirlikçi önlemler. Yasal önlemler indikatörü, siber uzayda yasa dışı faaliyetleri belirleyen mevzuatın oluşturulması ve bu mevzuatın uygulanması için gerekli araçların tanımlanmasını kapsamaktadır. Ayrıca, ulusal paydaşlar için siber güvenlik temellerinin oluşturulması ve uluslararası yükümlülüklerle uyumluluğun sağlanması için prosedürleri ele almaktadır. Teknik önlemler indikatörü, siber güvenlik riskleri ve olaylarıyla başa çıkmak için ulusal düzeyde etkili mekanizmalar ve kurumsal yapıların durumunu incelemektedir. Benzer şekilde organizasyonel önlemler indikatörü de ülkelerdeki siber güvenliği ele alan yönetim ve koordinasyon mekanizmalarına odaklanmaktadır. Bu indikatör aynı zamanda siber güvenliğin en üst düzeyde yürütülmesinin ve

sürdürülmesinin sağlanması, çeşitli ulusal kuruluşlara ilgili rol ve sorumlulukların atanması ve bunların ulusal siber güvenlik duruşundan sorumlu kılınması gibi hususları ele almaktadır. Kapasite geliştirme tedbirleri indikatörü ise ülkelerin siber güvenlik çalışmalarını ayrıntılandırarak bilgi birikimini ve olanaklarını artırarak siber güvenlik direnci oluşturabilme kapasitesini irdelemektedir. Son olarak işbirlikçi önlemler indikatörü, ülkelerin siber riskler ve olaylarla başa çıkabilmek için diğer paydaşlarla yapmış olduğu iş birliklerinin performansını yansıtmaktadır.

KSGİ, ülkelerin siber tehditlere karşı ne kadar hazır olduklarını, riskleri nasıl yönettiklerini ve bu alanda ne kadar ilerleme kaydettiklerini gösteren uluslararası tek ölçüm araçlarıdır. Bu nedenle çalışma kapsamında ülkelerin siber güvenlik düzeylerini değerlendirmek için KSGİ indikatörleri kullanılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın odaklandığı yeni sanayileşmiş ülkelerin KSGİ indikatörlerine ilişkin skorları, Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Yeni sanayileşen ülkelerinin KSGİ indikatörlerine ilişkin skorları

Ülkeler	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
Brezilya	20,00	18,73	18,98	19,48	19,41
Çin	20,00	17,94	16,63	19,04	18,91
Endonezya	18,48	19,08	17,84	19,48	20,00
Filipinler	20,00	13,00	11,85	12,74	19,41
Güney Afrika	16,82	15,85	12,50	15,37	17,93
Hindistan	20,00	19,08	18,41	20,00	20,00
Malezya	20,00	19,08	18,98	20,00	20,00
Meksika	15,61	17,90	14,70	16,13	17,34
Tayland	19,11	15,57	17,64	16,84	17,34
Türkiye	20,00	19,54	17,96	20,00	20,00

Kaynak: (International Telecommunication Union, 2020)

3.1. Araştırmada Kullanılan Yöntemler

Çalışma kapsamında, ülkelerin siber güvenlik düzeylerine ilişkin indikatörleri ağırlıkları Entropi yöntemiyle belirlenmiş, ülkelerin görece sıralamaları ise MABAC yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Böylece iki farklı yöntemin bir araya getirilerek değerlendirme daha hassas bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmada kullanılan bu yöntemler aşağıda detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

3.1.1. Entropi Yöntemi

Entropi kavramı ilk olarak 1865 yılında Rudolph Clausius tarafından sistem içindeki belirsizlik ve kargaşa düzeyini tanımlamak amacıyla tanıtılmıştır (Zhang vd., 2011). Bu yöntem günümüzde var olan veri setinin sahip olduğu yararlı bilgiyi ölçerek karar kriterlerine ilişkin ağırlıkların belirlenmesinde de kullanılmaktadır. (Wu vd., 2011). Alternatifler arasındaki farklılıkları ve bu farklılıkların karar verme sürecine etkisini değerlendirerek karar sürecindeki karmaşıklığı azaltmaya yönelik basit ve pratik bir çözüm sunmaktadır. Ayrıca değerlendirme işleminde karar vericilerin sübjektif düşüncelerini dikkate almadan sadece matematiksel çözümleri kullandığı için objektif bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir (Lotfi ve Fallahnejad, 2010). Bu üstünlükleri nedeniyle çalışma kapsamında indikatör ağırlıklarının belirlenmesinde Entropi yöntemi tercih edilmiştir. Yöntemin işlem adımları şu şekildedir (Li vd., 2011; Wu vd., 2011);

1.Adım: Probleme ilişkin karar matrisi oluşturulur. Bu matris, m sayıdaki alternatifin n sayıdaki kriterlere ilişkin skorlarını gösterir. Oluşturulan matris, 1 numaralı eşitlik formuna sahiptir.

$$D = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

2. Adım: Karar matrisi normalize edilir. Bu işlem esnasında 2 numaralı eşitlik kullanılır.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad (2)$$

3. Adım: Entropi katsayısı ve Entropi değeri hesaplanır. Bu işlemler esnasında Entropi katsayısı için 3 numaralı eşitlik, Entropi katsayısı için ise 4 numaralı eşitlik kullanılır.

$$k = (\ln(m))^{-1} \quad (3)$$

$$e_j = -k \sum_{j=1}^n r_{ij} \ln(r_{ij}) \quad (4)$$

4. Adım: Farklılaşma dereceleri hesaplanır. Bu işlem esnasında 5 numaralı eşitlikten yararlanılır.

$$d_j = 1 - e_j \quad (5)$$

5. Adım: Entropi kriter ağırlıkları hesaplanır. Bu işlem esnasında 6 numaralı eşitlikten yararlanılır.

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j} \quad (6)$$

3.1.2. MABAC Yöntemi

Pamučar ve Ćirović tarafından 2015 yılında geliştirilen MABAC yöntemi, en iyi alternatifi sınır yakınlık karşılaştırması yaparak belirlemeye çalışmaktadır. Yöntemin temel varsayımı, alternatiflerin sınır yaklaşım alanına olan uzaklığının tanımlanmasıdır. Hem nitel hem de nicel kriterleri kullanabilen bu yöntem karmaşık problemlere güvenilir ve istikrarlı çözümler sunabilmektedir. Bu özellikleri nedeniyle bu çalışmada ülkeleri sıralamak için tercih edilmiştir. Yöntemin çözüm adımları aşağıdaki gibidir (Pamučar ve Ćirović, 2015);

1.Adım: Alternatiflerin kriterlere ilişkin performanslarını gösteren X başlangıç karar matrisi oluşturulur. Bu matris, 7 numaralı eşitlik formundadır.

$$X = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \cdots & C_n \\ A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_3 \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (7)$$

Bu matriste $i=1,2,\dots,m$ ve $j=1,2,\dots,n$ olmak üzere her x_{ij} i. alternatifin j. kriterle ilişkin performansını göstermektedir.

2. Adım: Alternatiflerin farklı birimlerle ifade edilen kriterler bakımından karşılaştırılabilmesi için başlangıç karar matrisi normalize edilir. Bu işlem esnasında fayda yönlü kriterler için 8 numaralı eşitlik, maliyet yönlü kriterler için ise 9 numaralı eşitlik kullanılır.

$$n_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^-}{x_j^+ - x_j^-} \quad (8)$$

$$n_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^+}{x_j^- - x_j^+} \quad (9)$$

Normalizasyon işlemi sonrasında alternatiflerin her bir kritere ilişkin 0-1 aralığında değişen değerlerini gösteren normalize karar matrisi (N) elde edilir. Bu yeni matris 10 numaralı eşitlik formuna sahiptir.

$$N = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \cdots & C_n \\ A_1 & n_{11} & n_{12} & \cdots & n_{1n} \\ A_2 & n_{21} & n_{22} & \cdots & n_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ A_m & n_{m1} & n_{m2} & \cdots & n_{mn} \end{matrix} \quad (10)$$

3. Adım: Kriterlere ilişkin ağırlıklar (w_j) doğrultusunda ağırlıklandırılmış karar matrisi (V) oluşturulur. Bu işlem esnasında matrisin her bir elemanı (v_{ij}) 11 numaralı eşitlik yardımıyla hesaplanır.

$$v_{ij} = \omega_j(n_{ij} + 1) \quad (11)$$

Ağırlıklandırma işlemi sonrasında elde edilen matris 12 numaralı eşitlik formundadır.

$$V = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \cdots & v_{1n} \\ v_{21} & v_{22} & \cdots & v_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ v_{m1} & v_{m2} & \cdots & v_{mn} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \omega_1(n_{11} + 1) & \omega_2(n_{12} + 1) & \cdots & \omega_n(n_{1n} + 1) \\ \omega_1(n_{21} + 1) & \omega_2(n_{22} + 1) & \cdots & \omega_n(n_{2n} + 1) \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \omega_1(n_{m1} + 1) & \omega_2(n_{m2} + 1) & \cdots & \omega_n(n_{mn} + 1) \end{bmatrix} \quad (12)$$

4. Adım: 13 numaralı eşitlik yardımıyla her bir kritere ilişkin sınır yakınlık alan değeri (g_j) hesaplanarak sınır yakınlık alan matrisi (G) oluşturulur. Oluşturulan matris 14 numaralı eşitlik formundadır.

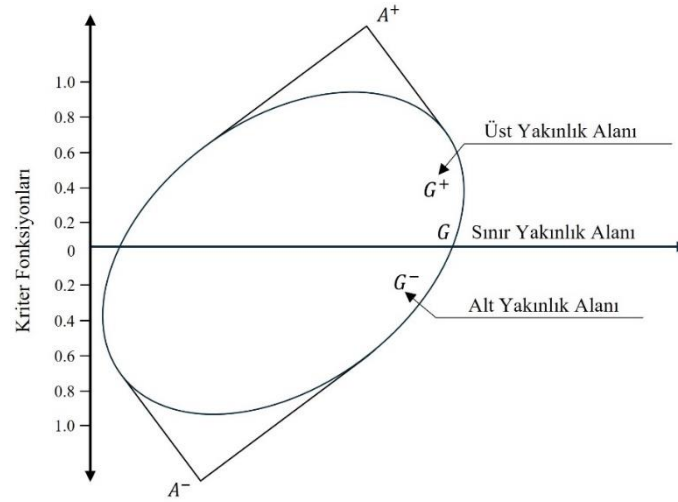
$$g_j = \left(\prod_{i=1}^m v_{ij} \right)^{1/m} \quad (13)$$

$$G = \begin{bmatrix} g_1 & g_2 & \cdots & g_n \\ g_1 & g_2 & \cdots & g_n \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ g_1 & g_2 & \cdots & g_n \end{bmatrix} \quad (14)$$

5. Adım: Ağırlıklandırılmış karar matrisinden (V) sınır yakınlık alan matrisi (G) çıkartılarak alternatiflerin sınır yakınlık alanından uzaklıklarına ilişkin Q matrisi elde edilir. Bu işlem 15 numaralı eşitlikte gösterilmiştir.

$$Q = V - G = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \cdots & v_{1n} \\ v_{21} & v_{22} & \cdots & v_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ v_{m1} & v_{m2} & \cdots & v_{mn} \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} g_1 & g_2 & \cdots & g_n \\ g_1 & g_2 & \cdots & g_n \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ g_1 & g_2 & \cdots & g_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} q_{11} & q_{12} & \cdots & q_{1n} \\ q_{21} & q_{22} & \cdots & q_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ q_{m1} & q_{m2} & \cdots & q_{mn} \end{bmatrix} \quad (15)$$

Bu matriste q_{ij} i. alternatifin j. kriter bakımından sınır yakınlık alanından uzaklığını gösterir. İşlem sonucunda alternatifler üst yakınlık alanı (G^+) veya alt yakınlık alanı (G^-) sınırları içerisinde konumlanabilmektedir. Sınır yakınlık alanları Şekil 1'de gösterildiği gibidir.

Şekil 1. Sınır Yakınlık Alanları

Sınır yakınlığında G^+ alanında yer alacak alternatifler ideal alternatifler olurken; G^- alanında yer alacak olan alternatifler ideal olmayan alternatif durumundadır. Alternatiflerin hangi yakınlık alanında yer alacağı 16 numaralı eşitlik yardımıyla belirlenmektedir.

$$A_i \in \begin{cases} G^+ & \text{ise } q_{ij} > 0 \\ G & \text{ise } q_{ij} = 0 \\ G^- & \text{ise } q_{ij} < 0 \end{cases} \quad (16)$$

Herhangi bir alternatifin (A_i) en iyisi olarak seçilebilmesi için mümkün olduğu kadar çok kriterinin üst yakınlık alanında (G^+) yer alması gerekmektedir.

6. Adım: 17 numaralı eşitlik yardımıyla her bir alternatif için kriter fonksiyon değeri (S_i) hesaplanarak alternatifler S_i değerleri bakımından büyükten küçüğe sıralanır.

$$S_i = \sum_{j=1}^n q_{ij} \quad j = 1, 2, \dots, n, \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (17)$$

Hesaplamalar sonucunda en büyük S_i değerine sahip olan alternatif, en iyi alternatif olarak belirlenmiş olur.

4. Analiz ve Bulgular

Değerlendirme sürecinin ilk aşamasında Entropi yöntemi ile KSGİ indikatörlerinin ağırlıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak yeni sanayileşmiş ülkelerin Tablo 2'de yer alan KSGİ indikatörlerine ilişkin skorları 2 numaralı eşitlik yardımıyla normalize edilmiş ve Tablo 3'te sunulan normalize karar matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 3. Entropi yöntemine ilişkin normalize karar matrisi

Ülkeler	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
Brezilya	0,1053	0,1066	0,1147	0,1088	0,1020
Çin	0,1053	0,1021	0,1005	0,1063	0,0993
Endonezya	0,0973	0,1086	0,1078	0,1088	0,1051
Filipinler	0,1053	0,0740	0,0716	0,0711	0,1020
Güney Afrika	0,0885	0,0902	0,0755	0,0858	0,0942
Hindistan	0,1053	0,1086	0,1112	0,1117	0,1051
Malezya	0,1053	0,1086	0,1147	0,1117	0,1051
Meksika	0,0821	0,1018	0,0888	0,0901	0,0911
Tayland	0,1006	0,0886	0,1066	0,0940	0,0911
Türkiye	0,1053	0,1112	0,1085	0,1117	0,1051

Normalizasyon işleminin ardından 3 numaralı eşitlik yardımıyla Entropi değeri (k) hesaplanmış ve 0,4343 olduğu görülmüştür. Ardından 5 numaralı eşitlik yardımıyla farklılaşma dereceleri, 6 numaralı eşitlik yardımıyla da her bir indikatörün ağırlığı hesaplanmıştır. Bu işlemler sırasında elde edilen değerler **Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**'te yer almaktadır.

Tablo 4. Yeni sanayileşen ülkelerin KSGİ indikatörlerine ilişkin e_j , d_j ve w_j değerleri

Hesaplanan Değerler	İndikatörler				
	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
e_j	0,9986	0,9970	0,9948	0,9960	0,9993
d_j	0,0014	0,0030	0,0052	0,0040	0,0007
w_j	0,0986	0,2079	0,3635	0,2832	0,0468

Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı. incelendiğinde siber güvenlik düzeyine ilişkin en belirleyici indikatörün 0,3635 ağırlık değeri ile C₃ kodlu Organizasyonel önlemler olduğu görülmektedir. Ayrıca bu indikatörü 0,2832 ağırlık değeri ile C₄ kodlu kapasite geliştirme ve 0,2079 ağırlık değeri ile C₂ kodlu teknik yetenekler indikatörlerinin izlediği, diğer indikatörlerin nispeten düşük ağırlık değerlerine sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Değerlendirme işleminin bir sonraki aşamasında yeni sanayileşmiş ülkelerin siber güvenlik düzeyleri MABAC yöntemiyle hesaplanmıştır. Bu bağlamda öncelikle indikatörlere ilişkin skorlar MABAC yöntemine uygun bir şekilde normalize edilmiştir. Bu işlem sırasında tüm indikatörler fayda yönlü olduğu için 8 numaralı eşitlik kullanılmıştır. Oluşturulan normalizasyon matrisi Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. MABAC yöntemine ilişkin normalize karar matrisi

Ülkeler	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
Brezilya	1,0000	0,8761	1,0000	0,9284	0,7782
Çin	1,0000	0,7554	0,6704	0,8678	0,5902
Endonezya	0,6538	0,9297	0,8401	0,9284	1,0000
Filipinler	1,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,7782
Güney Afrika	0,2756	0,4358	0,0912	0,3623	0,2218
Hindistan	1,0000	0,9297	0,9201	1,0000	1,0000
Malezya	1,0000	0,9297	1,0000	1,0000	1,0000
Meksika	0,0000	0,7492	0,3997	0,4669	0,0000
Tayland	0,7973	0,3930	0,8121	0,5647	0,0000
Türkiye	1,0000	1,0000	0,8569	1,0000	1,0000

Normalizasyon işleminin ardından 11 numaralı eşitlik yardımıyla her bir ülkenin indikatörlere ilişkin skorları doğrultusunda ağırlıklandırılmış karar matrisi (V) oluşturulmuştur. Oluşturulan bu matris Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Ağırlıklandırılmış karar matrisi

Ülkeler	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
Brezilya	0,1972	0,3900	0,7270	0,5462	0,0832
Çin	0,1972	0,3649	0,6072	0,5290	0,0744
Endonezya	0,1631	0,4012	0,6689	0,5462	0,0936
Filipinler	0,1972	0,2079	0,3635	0,2832	0,0832
Güney Afrika	0,1258	0,2985	0,3966	0,3858	0,0572
Hindistan	0,1972	0,4012	0,6979	0,5665	0,0936
Malezya	0,1972	0,4012	0,7270	0,5665	0,0936
Meksika	0,0986	0,3637	0,5088	0,4155	0,0468
Tayland	0,1772	0,2896	0,6587	0,4432	0,0468
Türkiye	0,1972	0,4158	0,6750	0,5665	0,0936

Ağırlıklandırma işleminin ardından 13 numaralı eşitlik yardımıyla her bir kritere ilişkin sınır yakınlık alan değeri (g_j) hesaplanarak Tablo 7'de yer alan sınır yakınlık alan matrisi (G) oluşturulmuştur.

Tablo 7. Sınır yakınlık alan değerleri

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
g_j	0,1707	0,3465	0,5873	0,4744	0,0740

Sınır yakınlık alan değerleri belirlendikten sonra MABAC yönteminin işlem adımları doğrultusunda ağırlıklandırılmış karar matrisinden (V) sınır yakınlık alan matrisi (G) çıkartılarak ülkelerin sınır yakınlık alanından uzaklıklarına ilişkin Q matrisi elde edilmiştir. Elde edilen bu matris, Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Ülkelerin Sınır Yakınlık Alanından Uzaklıkları

Ülkeler	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
Brezilya	0,0264	0,0435	0,1396	0,0718	0,0092
Çin	0,0264	0,0184	0,0198	0,0546	0,0004
Endonezya	-0,0077	0,0546	0,0815	0,0718	0,0195
Filipinler	0,0264	-0,1386	-0,2238	-0,1912	0,0092
Güney Afrika	-0,0450	-0,0480	-0,1907	-0,0886	-0,0169
Hindistan	0,0264	0,0546	0,1106	0,0921	0,0195
Malezya	0,0264	0,0546	0,1396	0,0921	0,0195
Meksika	-0,0722	0,0171	-0,0786	-0,0589	-0,0272
Tayland	0,0065	-0,0569	0,0713	-0,0312	-0,0272
Türkiye	0,0264	0,0693	0,0876	0,0921	0,0195

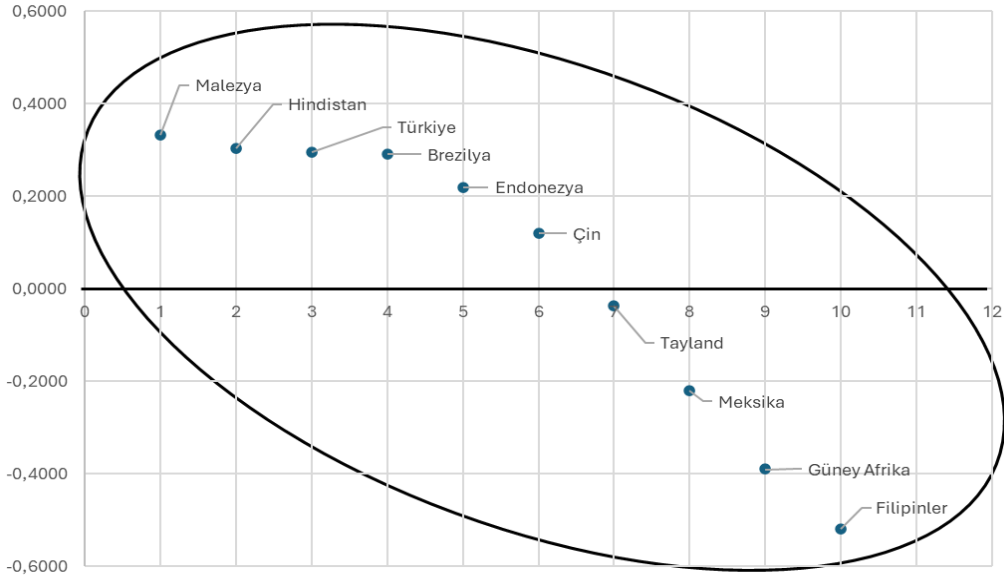
Son olarak 17 numaralı eşitlik yardımıyla yeni sanayileşen ülkelerin kriter fonksiyon değeri (S_i) hesaplanarak ülkeler görece sıralanmıştır. Yapılan sıralamaya ilişkin sonuçlar Tablo 9 yer almaktadır.

Tablo 9. Ülke sıralamaları

Ülkeler	S_i	Sıra
Brezilya	0,2906	4
Çin	0,1197	6
Endonezya	0,2198	5
Filipinler	-0,5180	10
Güney Afrika	-0,3891	9
Hindistan	0,3033	2
Malezya	0,3323	1
Meksika	-0,2197	8
Tayland	-0,0376	7
Türkiye	0,2950	3

Tablo 9'dan anlaşılacağı üzere yeni sanayileşen ülkeler arasında en iyi siber güvenlik düzeyine sahip ülke, Malezya iken en düşük siber güvenlik düzeyine sahip ülke Filipinler olmuştur. Malezya'nın tüm siber güvenlik indikatörlerinde yüksek skorlara sahip olması ve indikatörler bağlamında sınır yakınlık alanından uzaklıklarının tamamının pozitif olması bu bulgunun sebebi olarak görülmektedir. Tablo 9'da dikkat çeken bir diğer husus ise Malezya'yı takip eden Hindistan, Türkiye ve Brezilya'nın çok küçük farklarla sıralanmış olmasıdır. Bu durum ülkeler arasındaki sıralamanın her an değişebileceğine işaret etmektedir.

Son olarak araştırmaya konu olan ülkelerin hesaplanan kriter fonksiyon değerleri ve sıraları doğrultusunda sınır yakınlık alanındaki konumları belirlenmiştir. Bu işlem sonucunda oluşturulan grafik, Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2. Ülkelerin sınır yakınlık alanlarına ilişkin konumları

Şekil 2, ülkelerin S_i değerlerine göre belirlenen göreceli konumlarını görsel olarak ifade etmektedir. Üst sınır yakınlık alanında bulunan ülkeler ile alt sınır yakınlık alanında bulunan ülkeler arasındaki mesafeler dikkate alındığında, üst sınır yakınlık alanındaki ülkelerin siber güvenlik düzeyleri açısından daha rekabetçi bir pozisyona sahip oldukları açıkça görülmektedir.

5. Sonuç

Endüstri 5.0 yaklaşımı, şirketlerin daha esnek ve otonom sistemler aracılığıyla bireysel müşterilere kişiselleştirilmiş deneyimler sunma kapasitesini artırmaktadır. Bununla birlikte, iş modellerinde, tasarımdan satış sonrası hizmete kadar üretim sürecinin her aşamasını etkileyen dönüştürücü değişiklikleri de beraberinde getirmektedir. Otomasyon sistemleri ve robotlar iş yerlerine entegre edilmekte, makinelerin ve insanların iş birliği yaptığı bir üretim yaklaşımı teşvik edilmektedir. Bu bağlamda birbirine bağlı seriler, siber-fiziksel sistemler, yapay zekâ, nesnelere interneti ve endüstriyel internet gibi teknolojiler her geçen gün daha fazla işletme tarafından kabul görmektedir. Bu teknolojik araçların eş zamanlı kullanımı üretim süreçlerini optimize ederek endüstrilere önemli avantajlar sağlasa da çeşitli sistem ve süreçlerin siber ağlar üzerindeki karşılıklı bağımlılığı, istismar edilebilecek potansiyel güvenlik açıkları yaratarak geniş çaplı sorunlara neden olabilmektedir. Zira Endüstri 5.0 teknolojilerinin birbirine bağlı yapısı ve kısmi bağımsızlıkları, kötü niyetli kişilerin değerli verilere erişmesi veya sistemin verimliliğini bozması için potansiyel kanallar oluşturmaktadır. Ayrıca, her birinin kendine ait zayıf noktaları ve riskleri olan birden fazla ortağın yer aldığı günümüz tedarik zincirlerindeki bir güvenlik açığı veya arıza, diğer ortaklar üzerinde oluşturacağı kademeli etkilerle, üretimi kesintiye uğratarak önemli mali kayıplara neden olabilmektedir. Bu nedenle verilerin, cihazların, sistemlerin ve ağların korunması, Endüstri 5.0'a geçiş sürecinde üzerinde durulması gereken en kritik konuların başında gelmektedir.

İşbirliğine dayalı robotik sistemler gibi siber-fiziksel sistemlerin endüstriyel ortamlara entegrasyonu, güvenli çalışmayı sağlamak için sağlam güvenlik önlemlerinin oluşturulmasını gerektirmektedir. Endüstriler, Endüstri 5.0'a doğru ilerlemeye devam ettikçe özellikle de endüstriyel süreçler daha entegre ve birbirine bağlı hale geldikçe siber güvenliğin önemi giderek artmaktadır. Dolayısıyla endüstriyel tesislerin siber tehditlere karşı güvende kalmasını sağlayacak strateji ve çözümlere olan ihtiyaç, her geçen gün kendini daha da hissettirmektedir. Bu bağlamda işletmeler, kullanıcı farkındalığı programları, gelişmiş teknolojik çözümler, özel siber güvenlik kontrolleri ve proaktif tehdit istihbaratı yönetimi gibi girişimlerle siber tehditlere karşı dayanıklılıklarını güçlendirmeye ve kritik endüstriyel operasyonlarını korumaya çalışmaktadırlar. Ancak siber güvenliğin tam manasıyla sağlanabilmesi, kamu kurumlarının aktif katılımını içeren çok yönlü bir yaklaşım gerektirmektedir. Dolayısıyla Endüstri 5.0'a geçiş sürecinde devletlerin tutum ve yaklaşımları, siber güvenlik için hayati bir rol oynamaktadır. Bu nedenle ülkelerin siber güvenliğe ilişkin tutum ve yaklaşımları yakından izlenmeli, yeteneklerini artırmaya ve üstünlüklerini sürdürmeye yönelik önerilere yeteri kadar önem verilmelidir.

Uluslararası Telekomünikasyon Birliği, KSGİ ile ülkelerin siber güvenlik düzeylerini değerlendirmeye yönelik etkili bir çerçeve sunmaktadır. Ancak bu çerçeve ülkelerin siber güvenlik düzeylerini değerlendirirken indikatörlerin ortalamalarını esas almakta ve indikatörlerin önem düzeylerini göz ardı etmektedir. Bu çalışmada KSGİ'nin sunduğu bilgilerin daha etkin bir şekilde değerlendirilmesi amacıyla Entropi ve MABAC yöntemleri birleştirilerek hibrit bir şekilde kullanılmıştır. Entropi yöntemiyle KSGİ indikatörlerinin ağırlıkları belirlenerek her bir indikatörün siber güvenlik düzeyine olan etkisi daha doğru bir şekilde anlaşılmasına çalışılmıştır. MABAC yöntemiyle de Endüstri 5.0'ın hem ekonomik büyüme hem de teknolojik dönüşüm açısından büyük potansiyel oluşturduğu yeni sanayileşmiş ülkelerin siber güvenlik düzeyleri göreceli olarak değerlendirilmiştir.

Değerlendirme işlemlerinde yeni sanayileşmiş ülkelerin siber güvenlik düzeyleri için en önemli indikatörün 0,3635 ağırlık değeri ile organizasyonel önlemler olduğu görülmüştür. Bu sonuç, Altıntaş'ın (2022) G7 ülkeleri üzerine gerçekleştirmiş olduğu çalışmada bulunan 0,276 değerinden bir miktar farklılık göstermektedir. Bu durum, araştırmaya konu olan ülkelerin farklılığından kaynaklanmaktadır. Entropi yönteminin doğası gereği farklı ülke gruplarının incelenmesi halinde ağırlık değerlerinin farklılık göstermesi, olağan bir sonuç olarak görülmektedir. Ülkelerin siber güvenlik düzeyleri bakımından MABAC yöntemiyle gerçekleştirilen sıralama işleminde ise Malezya'nın ilk sırada yer aldığı, bu ülkeyi Hindistan, Türkiye ve Brezilya'nın takip ettiği tespit edilmiştir. Bu sıralamanın çok küçük farklarla

oluşması, bu ülkelerin benzer tutumlar sergilediğini ve yapacakları küçük iyileştirmelerin dahi sıralamayı değiştirebileceğini göstermektedir. Bununla birlikte bu dört ülkenin siber güvenlik ile ilgili tutumları nedeniyle yeni sanayileşen ülkelerde yenilikçi teknolojiler kullanarak üretim yapmak isteyen işletmeler için son derece çekici olacakları düşünülmektedir. Zira bu ülkeler siber güvenlik düzeyleriyle Endüstri 5.0 teknolojilerinin birbirine bağlı yapısı ve kısmi bağımsızlıkları nedeniyle oluşan siber tehditlere karşı yeni sanayileşen ülkeler içerisinde en hazırlıklı ülkelerdir. Sıralamada dikkat çeken bir diğer nokta ise Meksika, Tayland ve Çin'in alt sıralarda yer almalarıdır. Özellikle Çin'in son yıllarda siber güvenlikte önemli ilerlemeler kaydetmesine rağmen sıralamanın üst basamaklarında yer alamaması, güçlü siber güvenlik stratejileri oluşturmanın zorluklarını gözler önüne sermektedir. Nitekim Çin, Siber Güvenlik Yasası'nı uygulamaya almış ve çeşitli ulusal siber güvenlik girişimlerini hayata geçirmiş olsa da KSGİ organizasyonel önlemler indikatöründe henüz yüksek skorlar elde edememiştir. Bu durum, yasal çerçevenin uygulanmasında yaşanan karmaşadan kaynaklanabileceği gibi toplumsal bilincin henüz yeterince gelişmemesinden de kaynaklanıyor olabilir. Çin'in dünya ekonomisindeki payı göz önünde bulundurulduğunda bu tür sorunlar, Endüstri 5.0'a geçiş sürecinde ciddi yatırım kayıplarına neden olabilir.

Siber tehditlere karşı sağlam stratejiler geliştirme ihtiyacı, tüm dünyada Endüstri 5.0 geçiş süreciyle birlikte oldukça belirgin hale gelmiştir. Bu nedenle hem ekonomik büyüme hem de teknolojik dönüşüm açısından büyük potansiyele sahip yeni sanayileşmiş ülkelerde endüstriyel tesislerin siber tehditlerden korunmasına yönelik strateji ve çözümlerin geliştirilmesine öncelik verilmelidir. Bu bağlamda yeni sanayileşen ülkelerde sürekli olarak güvenlik açıkları belirlenerek siber tehditlerin potansiyel etkisini değerlendiren kapsamlı risk analizleri gerçekleştirilmelidir. Siber güvenliğin hem teknolojik hem de insani yönlerini ele alan güvenlik önlemleri alınmalı, kritik sistemleri ve verileri yetkisiz erişime veya manipülasyona karşı korumaya önem verilmelidir. Bununla birlikte müdahale ve kurtarma planları hazırlayarak gelecekte benzer olayların önlenmesi için etkilenen sistemlerin izole edilmesine, operasyonların geri yüklenmesine ve olay sonrası kapsamlı analizlerin yapılmasına yönelik protokoller gözden geçirilmeli; eksiklikleri varsa giderilmelidir. Ayrıca endüstriyel tesislerde çalışanların farkındalığını artıracak proaktif müdahale önlemlerini birleştiren bütünsel bir yaklaşım desteklenmelidir. Böylece siber tehditlerin oluşturduğu riskler etkili bir şekilde azaltılabilir ve operasyonların güvenliği ve sürekliliği sağlanarak daha fazla yatırım çekme fırsatı yakalanabilir.

Bu çalışma Endüstri 5.0'a geçiş sürecinde yeni sanayileşen ülkelerin siber güvenlik düzeylerine odaklanmıştır. Değerlendirme işlemini Uluslararası Telekomünikasyon Birliği tarafından kamuoyu ile paylaşılan KSGİ verileri doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Değerlendirme işleminde ise Entropi ve MABAC yöntemleri kullanılmıştır. Bu nedenle çalışmada elde edilen çıkarımlar bu kıstasların sınırlılıklarını taşımaktadır. Farklı veri kaynaklarının kullanılması, farklı ülke kümelerinin incelenmesi ya da farklı yöntemlerin tercih edilmesi halinde sonuçların bu çalışmada elde edilenlerden farklı olması muhtemeldir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda ülkelerin siber güvenlik düzeylerini ölçmeye yönelik metrikler geliştirilebileceği gibi ülkelerin performansları farklı yöntemlerle ve farklı yaklaşımlarla yeniden değerlendirilebilir. Ayrıca farklı ülke grupları incelenerek ülkelerin benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyulabilir, ülkelere eksikliklerini gidermek ve güçlü yönlerini geliştirmeleri için öneriler geliştirilebilir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %100'dür.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Bu makalede çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Ahmed, I., Hossain, N. U. I., Fazio, S. A., Lezzi, M., ve Islam, M. S. (2024). A decision support model for assessing and prioritization of industry 5.0 cybersecurity challenges. *Sustainable Manufacturing and Service Economics*, (3), 100018. <https://doi.org/10.1016/j.smse.2024.100018>
- Altıntaş, F. F. (2022). G7 ülkelerinin siber güvenlik performanslarının analizi: Entropi tabanlı MABAC yöntemi ile bir uygulama. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 11(1), 263-286. <https://doi.org/10.28956/gbd.1109776>
- Bustamante, F., Fuertes, W., Tulkeredis, T., ve Ron, M. (2018). Situational status of global cybersecurity and cyber defense according to global indicators. Adaptation of a Model for Ecuador. Rocha, Á., Guarda, T. (Eds), *Developments and Advances in Defense and Security (MICRADS 2018)* (s. 1-4) içinde. Cham, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78605-6_2
- Corallo, A., Lazoi, M., Lezzi, M., ve Luperto, A. (2022). Cybersecurity awareness in the context of the industrial internet of things: A systematic literature review. *Computers in Industry*, (137), 103614. <https://doi.org/10.1016/j.compind.2022.103614>
- Cotta, W. A. A., Lopes, S. I., ve Vassallo, R. F. (2023). Towards the cognitive factory in industry 5.0: From concept to implementation. *Smart Cities*, 6(4), 1901-1921. <https://doi.org/10.3390/smartcities6040088>
- Czczot, G., Rojek, I., Mikołajewski, D., ve Sangho, B. (2023). AI in IoT management of cybersecurity for industry 4.0 and industry 5.0 purposes. *Electronics*, 12(18), 3800. <https://doi.org/10.3390/electronics12183800>
- Gervasi, R., Barravecchia, F., Mastrogiacomo, L., ve Franceschini, F. (2022). Applications of affective computing in human-robot interaction: state-of-art and challenges for manufacturing. *Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers Part B Journal of Engineering Manufacture*, 237(6-7), 815-832. <https://doi.org/10.1177/09544054221121888>
- Güdek, B. (2023). Endüstriyel dönüşüm ve endüstri 5.0. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(4), 1129-1142. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.1331731>
- International Telecommunication Union. (2020). Global cybersecurity index. https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-GCI.01-2021-PDF-E.pdf
- Kumar, S., ve Mallipeddi, R. R. (2022). Impact of cybersecurity on operations and supply chain management: Emerging trends and future research directions. *Production and Operations Management*, 31(12), 4488-4500. <https://doi.org/10.1111/poms.13859>
- Leng, J., Sha, W., Wang, B., Zheng, P., Zhuang, C., Liu, Q., ... Wang, L. (2022). Industry 5.0: Prospect and retrospect. *Journal of Manufacturing Systems*, 65, 279-295. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2022.09.017>
- Li, X., Wang, K., Liu, L., Xin, J., Yang, H., ve Gao, C. (2011). Application of the entropy weight and TOPSIS method in safety evaluation of coal mines. *Procedia Engineering*, 26, 2085-2091. <https://doi.org/10.1016/j.proeng.2011.11.2410>
- Longo F, Padovano A, Umbrello S. (2020). Value-oriented and ethical technology engineering in industry 5.0: A human-centric perspective for the design of the factory of the future. *Applied Sciences*, 10(12), 4182. <https://doi.org/10.3390/app10124182>
- Lotfi, F. H., ve Fallahnejad, R. (2010). Imprecise shannon's entropy and multi attribute decision making. *Entropy*, 12(1), 53-62. <https://doi.org/10.3390/e12010053>

- Maddikunta, P. K. R., Pham, Q. V., Prabadevi, B., Deepa, N., Dev, K., Gadekallu, T. R., ... Liyanage, M. (2022). Industry 5.0: A survey on enabling technologies and potential applications. *Journal of Industrial Information Integration*, 26, 100257. <https://doi.org/10.1016/j.jii.2021.100257>
- Odebade, A. T., ve Benkhelifa, E. (2023). A comparative study of national cyber security strategies of ten nations. *Computers and Society*, 13938. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2303.13938>
- Pamučar, D., ve Ćirović, G. (2015). The selection of transport and handling resources in logistics centers using multi-attributive border approximation area comparison (MABAC). *Expert Systems with Applications*, 42(6), 3016-3028. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2014.11.057>
- Peter, A. S. (2017). Cyber resilience preparedness of Africa's top-12 emerging economies. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*, 17, 49-59. <https://doi.org/10.1016/j.ijcip.2017.03.002>
- Raja Santhi, A., ve Muthuswamy, P. (2023). Industry 5.0 or industry 4.0S? Introduction to industry 4.0 and a peek into the prospective industry 5.0 technologies. *International Journal on Interactive Design and Manufacturing*, 17(2), 947-979. <https://doi.org/10.1007/s12008-023-01217-8>
- Rajabion, L. (2023). Industry 5.0 and cyber crime security threats. Bakkar, M.N. ve McKay E. (Ed.), *In Advanced Research and Real-World Applications of Industry 5.0* içinde (s.66-76) IGI Global.
- Maisikeli, S. (2023). *UAE Cybersecurity perception and risk assessments compared to other developed nations*. 3rd International Conference on Information and Computer Technologies (ICICT) (s.432-439) içinde. San Jose, CA, USA: IEE. <https://doi.org/10.1109/ICICT50521.2020.00075>
- Sverko, M., Grbac, T., ve Mikuc, M. (2022). Scada systems with focus on continuous manufacturing and steel industry: A survey on architectures, standards, challenges and industry 5.0. *Ieee Access*, 10, 109395-109430. <https://doi.org/10.1109/access.2022.3211288>
- Vevera, A. V., Cîrnu, C. E., ve Rădulescu, C. Z. (2022). O abordare multi-criterială pentru calculul unui indicator complex de Securitate Cibernetică și Dezvoltare Digitală. *Romanian Journal of Information Technology & Automatic Control/Revista Română de Informatică și Automatică*, 32(4). <https://doi.org/10.33436/v32i4y202202>
- Wu, J., Sun, J., Liang, L., ve Zha, Y. (2011). Determination of weights for ultimate cross efficiency using shannon entropy. *Expert Systems with Applications*, 38(5), 5162-5165. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2010.10.046>
- Yarovenko, H., Kuzmenko, O., ve Stumpo, M. (2020). Strategy for determining country ranking by level of cybersecurity. *Financial Markets, Institutions and Risks*, 4(3), 124-137. [http://doi.org/10.21272/fmir.4\(3\).124-137.2020](http://doi.org/10.21272/fmir.4(3).124-137.2020)
- Zhang, H., Gu, C.I., Gu, L.W., ve Zhang, Y. (2011). The evaluation of tourism destination competitiveness by TOPSIS & information entropy – A Case in the yangtze river delta of China. *Tourism Management*, 32(2), 443-451. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.02.007>

İstanbul'da Kent Tarımını Tartışmak: Sermaye ve Topluluk Temelli Yaklaşımlar¹

Cemil YILDIZCAN²

İstanbul'da Kent Tarımını Tartışmak: Sermaye ve Topluluk Temelli Yaklaşımlar

Debating Urban Agriculture in Istanbul: Capital and Community-Based Approaches

Öz

Bu makale, "gıdayı engelleyen" (Tornaghi, 2017) bir megakent olan İstanbul'daki kent tarımı uygulamalarının dönüştürücü ve güçlendirici boyutlarını eleştirel bir perspektifle tartışıyor. Çalışma, kent tarımının içsel çelişkilerini ve çatışmalarını (McClintock, 2014) neoliberal kentsel bağlamda yerlerinden edilen geleneksel tarım aktörleri ve ilişkileri üzerindeki etkileri bağlamında tartışıyor. Ayrıca, giderek daha fazla kamusal ve özel teşviklerden yararlanan topraksız ve dikey tarım uygulamalarının, toplumsal olarak gömülü geleneksel tarım uygulamalarını ve gıdayı müşterekleştirme imkanlarını yerinden edip etmediğini sorguluyor. Bu bağlamda, sermaye yoğun yeni kent tarımı uygulamalarının, neoliberal bireyselleşme ve piyasalaştırmaya meydan okuma potansiyelinin kısıtlı olduğunu iddia ederken, kentsel gıda müşterekleri söylemi içinde yeniden konumlandırılabilir, kolektif kaynaklar ve topluluk temelli sorumluluk aracılığıyla neoliberal ilişkilerin sömürgeleştirdiği alanlarda toplulukları özgürleştirici ve güçlendirici bazı yanlar barındırdığının da altı çiziliyor.

Abstract

This article critically discusses the transformative and empowering aspects of urban agriculture (UA) practices in Istanbul, a "food-disabling" (Tornaghi, 2017) megacity. The study examines the internal contradictions and conflicts of UA (McClintock, 2014), focusing on its impacts on traditional agricultural actors and relationships displaced within the neoliberal urban context. It also questions whether soilless and vertical farming practices, which increasingly benefit from public and private incentives, displace socially embedded traditional agricultural practices and the possibilities of food communing. In this context, while capital-intensive new UA practices are argued to have limited potential to challenge neoliberal individualisation and marketisation, it is also emphasised that urban agriculture, which can be repositioned within the discourse of urban food commons, carries some emancipatory and empowering aspects through collective resources and community-based responsibility in areas colonised by neoliberal relations.

Anahtar Kelimeler: Kent Tarımı, Dikey Tarım, Topraksız Tarım, Kentsel Gıda Müşterekleri

Keywords: Urban Agriculture, Vertical Farming, Soilless Farming, Urban Food Commons

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Bu çalışma TÜBİTAK tarafından Bideb-2219 programı kapsamında 1059B192100569 başvuru numarası ile desteklenen doktora sonrası araştırmadan ve Galatasaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen #1080 numaralı projeden türetilmiştir.

² Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Bölümü, cyildizcan@gsu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6086-9053>

1. Giriş

Kent tarımının tanımı kendi başına oldukça tartışmalıdır. Kavramın tam olarak neye işaret ettiği üzerinde tüm boyutları ile oluşmuş bir mutabakattan bahsetmek oldukça güçtür. Bugün halen kent tarımı kavramının, kentsel tarım ya da kentte tarım gibi farklı karşılıklarla birbirlerinin yerine kullanımındaki belirsizlik kavramın işaret ettiği olgusal gerçeklik hakkında da bazı bulanıklıklar yaratmaktadır. Kavramı tanımlamaya çalışan bilim ve kamu politikaları çevrelerinde dikkate alınan önemli yaklaşımlardan biri Luc J.A. Mougeot'ya (2000) aittir. Mougeot çalışmasında, kent tarımının kavramsal ayırt ediciliğini eleştirel bir açıdan ele alır. Kent tarımı, çeşitli ekonomik faaliyet türleri, gıda ve gıda dışı ürün kategorileri, kentsel ve yarı-kentsel mekanlar, uygulandığı arazi üzerindeki farklı mülkiyet ve kullanım hakları, farklılaşan üretim sistemleri, pazarlar ve üretim ölçekleri gibi birbirinden çok farklı unsurlarla ilgilidir. Bunların her biri kent tarımını kırsal tarım karşısında ayırıştıran bazı özgül yanları vurgular. Örneğin büyük bir [kentsel] tüketim pazarının içinde ya da hemen ulaşabildiği bir bağlama yerleşen kent tarımı pratiklerinde, coğrafi yakınlık ve hızlı kaynak akışı gibi dinamiklerle tarımsal üretim, pazarlar ve işleme süreçleri kırsal tarımın çoğundan farklı olarak zaman ve mekân içinde daha fazla iç içe geçme eğilimindedir (Mougeot, 2000: 6). Aslında Mougeot'nun yaklaşımını önemli kılan noktalardan biri, kent tarımının uygulandığı alanların mekânsal dağılımını ve bunun etkilerini dikkate alması, genellikle küçük ölçekli, çok parçalı, dağınık ve merkezsizleşmiş üretim kapasitelerinin büyük kentsel sistemler ve pazarlarla nasıl ilişkilendiğini sorgulaması ve bunları sosyal, ekonomik ve çevresel fayda ve maliyetleri açısından tartışmaya açmasıdır.

Bu bağlamda Mougeot'nun çalışmasında kent tarımının "kentsel ekosistemle bağlantısı" özellikle vurgulanır ve bu, kavramın önemli ama ihmal edilen bir yönü olarak tanımlanır (2000: 9). Literatürde, kent besin döngüsü ve kentsel gıda sistemiyle olan bağlantısı gibi bazı boyutlarına ilgi gösteriliyor olsa da kent tarımının kent ekosistemine entegre olmuş ve bu ekosistemle etkileşimde bulunan bir tarımsal faaliyet olarak değerlendirilmesinin büyük oranda ihmal edildiğini savunur. Dolayısıyla, bu entegrasyon üzerindeki vurgu kent tarımını ayırıştıranın onun kentsel konumu değil de Mougeot'nun kentsel ekosistem diye adlandırdığı kentsel ekonomik ve ekolojik sistemin içine gömülü olması ve bununla karşılıklı belirleme ilişkisi içerisinde bulunması olduğunu gösterir. Buradan hareketle kent tarımı için Mougeot'nun önerdiği gözden geçirilmiş bir tanım şu şekildedir:

"Kent tarımı, bir kasaba, şehir veya metropol içinde (*intra-urban*) veya kenarında (*peri-urban*) yer alan ve gıda ve gıda dışı çeşitli ürünler yetiştiren, işleyen ve dağıtan bir endüstridir. Bu süreçte, büyük ölçüde o kentsel alanda ve çevresinde bulunan beşerî ve maddi kaynakları, ürünleri ve hizmetleri (yeniden) kullanır ve karşılığında yine büyük ölçüde bu kentsel alana beşerî ve maddi kaynaklar, ürünler ve hizmetler sağlar." (Mougeot, 2000: 10).

O halde, bu tanımdan hareket edersek kent tarımını yeni bir olgu olarak görmeyi gerektiren tanıma için hiçbir şey yoktur. Bununla birlikte değişen üretim ilişkileri ve sosyo-mekansal dinamikler kent tarımını ve onun çerçevelenme biçimlerini sürekli yeniden belirlemektedir. Bu çalışma kent tarımını sürdürülebilir ve adil gıda başlığı altında hızla yücelenen ya da özellikle topraksız üretim teknikleri ve sermaye yoğun tarımsal girişimlerle ilişkisine yaptıkları vurgudan hareketle onu neoliberal bir yönetimselliğin parçası olarak derin bir kuşkuyla karşılayıp gözden düşüren yaklaşımların ötesinde, eleştirel bir okuma yapma iddiasındadır. Bunu sorgularken kent tarımına için heterojen pratiklerin kent bağlamında özellikle gıda üretimi ile ilişkilenen aktörler açısından tek yönlü bir rolü ve etkisinden bahsetmenin güçlüğü mutlaka vurgulanmalıdır.

Kent tarımının zaman ve mekâna bağlı değişen anlamlarını bu alanda gelişen akademik literatüre dayalı olarak ele alacak olan bu makale, konuyu temelde iki ana başlık altında ele almaktadır. İlk bölüm, tarihsel olarak kentlerde her zaman bir düzeyde tarım yapılmış olduğundan hareketle kent tarımının

yeni bir olgu olarak görülmesinin kısıtlarını tartışmaktadır. Bu bağlamda neoliberal kentleşme süreciyle birlikte kentlerin tarımsızlaşması ve tarımın yeniden kentsel alanda gündeme gelmesi ele alınmaktadır. İkinci bölüm ise, neoliberal kentselliğin yarattığı sorunlara tepki ya da yanıt olarak gündeme gelen kent tarımının özellikle kentteki yoksulların ve farklı türden ayrımcı pratiklere maruz kalan kesimlerin gıda güvenliğini ve adaletini kendi başına garanti etmesinin sınırlarına odaklanmaktadır. Özellikle kapalı ve kontrollü üretim biçimleri ve topraksız üretim teknikleri gibi yüksek ilk yatırım maliyetlerine ihtiyaç duyan kent tarımı pratiklerinin tarım ve tarımla geçinen toplulukların sürdürülebilirliği bağlamındaki etkilerini incelemektedir. Bu inceleme kent tarımının tarımla uğraşan ya da adil ve sağlıklı gıdaya erişmeye çalışan kentsel topluluklar üzerinde yarattığı sonuçlar bağlamında yeniden konumlandırılmasına katkı sunmaktadır. Makale sonuç bölümünde ise, toprağa ve araziye erişimin zorlaştığı neoliberal kentsellik içerisinde, kapitalist olmayan bir mantıkla kent tarımının hayata geçirilmesinin olanaklarını ve kavramı kentsel gıda müşterekleri tartışması içerisinde yeniden çerçevelemenin imkanını tartışarak sonlanmaktadır.

2. Kent Tarımı Yeni Bir Olgu mu?

Tarım tarihsel olarak insan yerleşimleri bağlamında her zaman var olmuştur. Asıl olarak değişenin kentselliğe yüklenen anlamda aranması daha doğru olabilir. Tarımın kentlere ait olup olmama sorununun kökeni, belki de en belirgin şekilde 19. yüzyıldaki üretim ve tüketim alanlarını zamansal-mekânsal olarak birbirinden ayıran sosyo-metabolik dönüşümde (Swyngedouw, 2006: 22) görünür hale gelmiştir. Bu yüzyılın ortalarından itibaren hızla artan nüfuslarıyla çarpıcı bir şekilde büyüyen sanayi şehirleri ve metropollerin, kırsal yaşamın yıkımıyla giderek daha fazla ilişkilendirilen bir kentsel modernitenin doğmasına ve “kentsel yaşam[ın] bir azınlık deneyiminden çoğunluk deneyimine dönüş[mesine]” yol açtığı söylenebilir (Gandy, 2016: 63-64). Bu durum, toprak ve tarımla geçimini sağlayan toplulukların ve ilişkilerin giderek marjinalleşmesi anlamına gelmiştir. Kapitalist gelişmenin bu erken dönemlerinden itibaren izi sürülebilecek tarımdan kopuş eğilimi doğa-toplum, kent-kır gibi ikilikler yaratmış, Marx’ın işaret ettiği toplumsal metabolizmada yarılmaya neden olmuştur. McClintock (2010: 197), metabolik yarığın (*metabolic rift*) toprağın verimini sağlayacak doğal/metabolik döngülerin kesintiye uğramasına dayalı olarak ortaya çıkan ekolojik boyutu³ kadar toprağın ve emeğin metalaşmasına paralel olarak geçimlik tarımsal nüfusun topraktan temizlenmesi/mülksüzleştirilmesi sonucu ortaya çıkan “toplumsal yarığın” (*social rift*) da kentleşme ve tarımsal gıda sistemi arasındaki bağlantıları anlamak için önemini altını çizer.

Ancak, neoliberal kentsellik bağlamında kent tarımının yeni bir anlam kazandığından bahsedilebilir. Bunun önemli bir boyutunu neoliberal politikaların neden olduğu uzun süreli ve sürekli bir tarımsızlaşma (*deagrarianization*) politikasının sonuçları oluşturur. Tarımsızlaşma, tarımsal ve toprağa dayalı geçim kaynaklarının yeniden üretimini olumsuz etkileyen sosyal, maddi ve biyofiziksel koşulların ortaya çıkmasına neden olan bir süreç olarak tanımlanabilir (Hebinck, 2018: 227). Bu süreç, tarıma dayalı geçim kaynaklarının giderek azalmasına, kırsal kesimde yaşayan insanların tarım dışı işlerde çalışmaya yönelmesine ya da şehirlere göç etmeye veya marjinal geçimlik tarımla uğraşmaya zorlanmasına yol açar. Dolayısıyla, tarımsızlaşma, Hebinck’e göre (2018) küçük ölçekli üretimin veya aile çiftçiliğinin toplam tarımsal üretimdeki payının azalmasıyla sonuçlanır. Neoliberal politikaların her yerde aynı yönde ve aynı biçimde ilerlediği ve benzer sonuçlar yarattığını söylemek her zaman doğru olmasa da neoliberal politikaların Türkiye’deki etkilerinin de buna paralel şekillendiğini söylemek yanlış

³ Karl Marx’ın kapitalist üretim ilişkilerinin doğa ve toplum arasındaki metabolik ilişkide neden olduğu bozulmaya yaptığı vurguya dayanan analizler, farklı yönlerde gelişen bir metabolik yarığın düşünce okulu yaratmıştır. John Bellamy Foster, Paul Burkett, Brett Clark ve Jason W. Moore gibi isimlerin bu yaklaşımın güç kazanmasındaki rolleri özellikle vurgulanabilir. Bu düşünce okulunun önemli çalışmalarından biri olan Foster ve Clark’ın (2020) *The Robbery of Nature: Capitalism and the Ecological Rift* adlı çalışması McClintock’un burada işaret ettiği ekolojik yarığın için oldukça açıklayıcı bir kaynaktır.

olmaz. Coşku Çelik (2024), neoliberalizmin basitçe Türkiye’de tarımın ve tarımsal pratiklerin tamamen yok olması anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Ulusal istatistiklerin doğruladığı gibi Türkiye’de tarımın GSYH içindeki payının neoliberal politikaların hâkim olmaya başladığı 1970’lerin sonundan itibaren düzenli olarak düşüyor olması önemli olmakla birlikte toplam tarımsal üretim değerindeki düzenli artış ile birlikte değerlendirilmelidir. Bu nedenle, Çelik’in çalışması da neoliberal politikaların Türkiye’deki tarımsızlaşma bağlamında yarattığı etkiyi tıpkı Hebinck’in altını çizdiği gibi küçük çiftçiliğe dayalı bir yapının yerini, ulusal ve uluslararası tarım şirketlerinin hâkim olduğu bir yapıya bırakması üzerinden yorumlamayı önerir. Dolayısıyla bir yandan tarım ve toprakla uğraşan toplulukların tarımdan kopartıldığı ya da mülksüzleşerek yeniden ilişkilendiği bir süreç söz konusuysen diğer yandan tarımın ulusal ve uluslararası büyük tarım sermayesi için daha karlı bir sektör haline gelmesinin koşullarının oluştuğu daha karmaşık bir neoliberal dönüşüm söz konusudur.

Aslında kabaca şehirlerin merkezinin kitlesel tüketim ve hizmet sektörüne, çeperlerinin lojistik avantajıyla sanayi ve imalat sektörüne ve aynı zamanda mülklü sınıflar için lüks kapalı konut sitelerine (*gated communities*) terk edildiği neoliberal kent tahayyülünde kırsal alanlar da fiziki ve beşerî kaynaklarının ağır bir şekilde sömürüldüğü ekstraktivist bir sermaye mantığının etkisi altında kalmış görünmektedir. Toplulukları mülksüzleştirip tarım ve topraktan kopartırken tarımın büyük sermaye için karlı bir alan haline gelmesini sağlayan bu mantığın kendisidir. Gıda üretiminin sistematik olarak kentsel bağlamdan uzaklaştırıldığı bu mantığın sonucu gıdayı engelleyen (*food disabling*) şehirlerin yaratılması olmuştur (Tornaghi, 2017).

Toplumsal metabolizmayı zedeleyen bu sürecin karmaşık pek çok sonucunun yanında gıda ve tarım bağlamında görünür en doğrudan etkilerinden biri şehirlerde yığılan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için giderek uzayan gıda tedarik zincirlerinin ortaya çıkması olmuştur. Kent tarımını, bu mantığı derinleştiren neoliberal bağlamda yeni ya da alternatif kılan tarımı ilk kez ya da daha farklı biçimlerde kentin gündemine taşınması değil tarımı ve üretim ilişkilerini yerinden eden sermaye mantığını kesintiye uğratan heterojen yeniden tarımlaştırma girişimlerini canlandırması ve gıdayı engelleyen şehirleri gıdayı mümkün kılan (*food-enabling*) şehirlere dönüştürmek için toplulukların ihtiyaç duydukları becerileri yeniden kazanması için performatif bir alan sunmasıdır (Dehaene ve Tornaghi, 2021). Şirketleşmiş tarım-gıda rejiminin ve küresel gıda zincirlerinin dünya genelinde yarattığı üretim fazlasına paralel olarak yoksul topluluklar üzerinde küresel düzeyde sağlıklı ve yeterli gıdaya erişim konusunda yarattığı oldukça eşitsiz ve olumsuz sonuçlar zaman içinde birikmiş, özellikle 2007-2008 dünya finansal krizi ve ardından farklı zamansallıklarda yayılan kemer sıkma politikalarının derinleştirdiği işsizlik ve yoksullukla iç içe geçmiştir. 2000’li yıllarda başta Küresel Kuzey’de olmak üzere hem topluluklar ve aktivistler arasında hem de politika yapıcılar ve araştırmacılar arasında kent tarımına belirgin bir şekilde ilginin artışına tanıklık edilmiştir (Darly ve McClintock, 2017). Bu artan ilginin kolektif deneyimlerde daha kuvvetli bir yankı bulmasında Covid-19 pandemisi sonrasında piyasa mekanizmalarının mülklü sınıfların dahi gıdaya düzenli erişimini sağlayamamasının yarattığı kaygı ve arayışların da özel bir rolü olmuştur. Örneğin İstanbul özelinde pandeminin hemen başlarında şehrin 9 ayrı ilçesinde kurulmuş 29 kolektif bostanın tespit edilmesi de (İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu, 2020) bu durumu teyit eder niteliktedir.

İstanbul’daki bostanlar üzerine çalışan en önemli isimlerden olan Paul Kaldjian’ın araştırmaları, [kapitalist] kentleşmenin bugün neredeyse tamamen ortadan kaldırdığı ya da kentsel mekanın ve toplumun marjlarına sıkıştırdığı bostanların yüzyıllar öncesine dayanan uzun bir geçmişe sahip olduğunu ve İstanbul’un kimliğinin bir parçası olan bostancılık faaliyetinin tarımı kentsel yaşamla mükemmel bir şekilde ilişkilendirmenin yanı sıra bu pratiğin aktörlerine de yüksek bir itibar ve mesleki örgütlülük sunmuş olduğunu göstermektedir (Kaldjian, 2004: 285). Aslında bu önemli saptama tarımın, yalnızca mekânsal olarak değil toplumsal olarak da kent bağlamında marjinalleştirildiğinin altını kuvvetli bir şekilde çizer. İstanbul’da neredeyse Bizans döneminden beri varlığını ve formunu büyük

oranda koruyan bostanlar, 1950'lerden sonra üretim süreçlerindeki değişim ve işgücüne duyulan ihtiyaçla köylerden kentlere doğru yaşanan göçü takiben ve özellikle de 1980'lerde kentin içinde ve çeperinde artan toprak rantının tarım alanlarının daha radikal olarak azalmasına neden olması sonucunda giderek daralmış ve gelişen kentsel alanlar arasında sıkışmış, 1990'lı yıllardan itibaren ise ağırlıklı olarak yerini İstanbul dışındaki ilçe ve bölgelerdeki seracılık faaliyetlerine bırakmıştır (Tandoğan ve Özdamar, 2022: 239-240). İstanbul Planlama Ajansı (İPA) tarafından 2022 yılında açıklanan ve 7 farklı tema altında toplam 38 stratejik amaç ve bunlarla ilişkili 246 hedefin tanımlandığı İstanbul Vizyon 2050 Strateji Belgesi de İstanbul açısından bu durumu teyit eder niteliktedir. Gıda tedarikinde büyük oranda diğer kentlere bağımlı olan ve kent içerisindeki düşük tarımsal üretimin İstanbul'u gıdaya erişim açısından giderek daha kırılgan hale getirdiğini tespit eden Strateji Belgesi, İstanbul'un "2001-2021 yılları arasında tarım alanlarının yaklaşık %20'sini kaybet[tiğini]" ve "en çok tüketilen 20 üründe kendi ihtiyacını karşılama oranı[nın] 2020 yılında sadece %2 olarak hesaplan[dığını]" ortaya koymuştur (İPA, 2022: 230).

Yine de Kaldjian'ın halen kentte tarım işi ile uğraşanlardan aktardığına göre, İstanbul'da bir kısmı yüzyıllardır süregelen üretim faaliyetlerinin kalıntıları, bir kısmı da son yıllarda genellikle şehir merkezinden uzakta veya terk edilmiş arazilerde hayata geçirilmeye çalışılan alanlar olmak üzere bugün yaklaşık 1.000 geleneksel bostanın olduğu düşünülmektedir (Kaldjian, 2004: 287). Bugün şehrin neredeyse tüm eski ilçelerinde adında bostan geçen sayısız sokağın varlığı, aktivistlerin çabaları ile hayatta ve kamuoyunun gündeminde kalmaya çabalayan tarihsel bostanların kalıntıları ve Kaldjian'ın halen mevcut olduğundan bahsedildiğini aktardığı yüzlerce bostan kentte bir zamanlar ciddi bir bostan varlığı olduğunu göstermektedir. Buna karşın bugün kent tarımı faaliyetinin görünmezliğinin ardında bir toplumsal marjinalleştirme olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden, kent tarımını tartışırken bu toplumsal marjinalleşme durumu ve kent tarımının topluluk boyutu özellikle önemlidir.

Bunun yanında gıda üretimini ve hayvan besiciliğini kent bağlamında görünmez kılan yapısal etmenleri de özellikle vurgulamak gerekir. Bundan neoliberal kentsellik içerisinde daha da belirginleşen bir dizi sistematik engelin varlığını anlayabiliriz. Tornaghi'nin gıdayı engelleyen şehirlerden bahsederken özellikle üzerinde durduğu konulardan biri de şehirlerde insanların gıda üretiminde bulunma yetilerini kısıtlayan (*dis-abilities*) formel ve prosedürel engellerdir (2017: 787). Türkiye'de de kentsel alanlarda gıda üretimi ve hayvan yetiştirmeyi sınırlayan pek çok düzenleme söz konusudur. Yasal mevzuat her büyükşehir ve il belediyesine, tarım ve hayvancılık faaliyetlerine yönelik özel düzenlemeler yapabilme yetkisi tanımaktadır. Belediye sınırları içinde bölge halkının "mahallî müşterek nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla her türlü faaliyet ve girişimde bulunmak" (1593 SK m 15/a) ve "kanunların belediyeye verdiği yetki çerçevesinde yönetmelik çıkarmak, belediye yasakları koymak ve uygulamak, kanunlarda belirtilen cezaları vermek" (1593 SK m 15/a) gibi genel yetkiler, halk sağlığına ve çevreye etkisi üzerinden kent yaşamına uygun olmadığı düşünülen tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin sürdürülmesini kırsal alanlar dışında oldukça zorlaştıran önlemler almaya izin verir. Bunun yanı sıra, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun şehir içinde büyükbaş ve küçükbaş hayvan beslenmesini açıkça kısıtlaması (593 SK m 246) gibi doğrudan düzenleyici hükümler de bulunur.

Örnekleri çoğaltılabilecek bu düzenlemelerin yanında bir başka zorluk da 2014 yılında yürürlüğe giren yeni büyükşehir reformunun büyükşehir belediyesi bulunan illerde belediye sınırları ile il mülki idare sınırlarını eşitleyerek bu illerdeki kırsal alanları idari olarak kentsel alana dönüştürmesi olmuştur (6360 SK). 2022 yılında Ankara İli genelinde yürütülen bir saha araştırmasının bulguları büyükşehir reformunun tarım ve hayvancılığı nasıl engellediğini ortaya koyuyor. Reform öncesine kadar köy tüzel kişiliğine ait mera ve otlakların ilçe belediyelerine devredilip bu alanlara erişimin yasaklanması, öncesinde icar yoluyla hem köylü hem de köyün gelir elde edebildiği alanların köylüler yerine mahalle dışındaki kişilere kiralanması ya da tarım alanlarının hobi bahçelerine dönüştürülmesi örneklerinde olduğu gibi satılması veya bu kentsel yerleşimlerde hayvancılığın artık hukuken imkânsız hale gelmesi

gibi gelişmeler bu bağlamda öne çıkmıştır. Araştırmanın vurguladığı diğer bir nokta da toprağa erişimin zorlaşması ve bazı faaliyetlerin yapılabilirliğini yitirmesinin yanı sıra fiilen göz yumulan örnekler de dahil olmak üzere faaliyetlerini sürdüren mahalle sakinlerinin en başta su ve elektrik gibi üretime ilişkin girdilere erişiminin çok daha maliyetli hale gelmesidir (Aydn Koç ve Ömürgönülşen, 2023: 88-89).

Bu tabloyu bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, şehirlerin gıda üretimini engelleyen bu tür idari ve hukuki düzenlemeler tarım ve hayvancılık gibi faaliyetleri ya daha fazla sermayeye sahip olmayı gerektiren şirketleşmiş bir forma doğru yönelmeye zorluyor ya da şehrin çeperlerinde ve çatlaklarına sıkışmış geçimlik ya da çok küçük ölçekli üretimleri olanlara göz yumma gibi pratiklerle büyük bir keyfiyete mahkûm ediyor denilebilir. Dolayısıyla yukarıda bahsedilen mekânsal ve toplumsal marjinalleşmenin tarım ve hayvancılıkla kent bağlamında uğraşanlar için kendilerine ait tanımlamaların, düzenlemelerin yokluğunda formel alanda da yaşandığı ve yeniden üretildiğini, yasal-formel düzlemde de giderek marjinalleştirildiklerini söyleyebiliriz.

O halde, son on yıllarda marjinalleşmiş olsa da tarih boyunca kentsel bağlamda var olduğunu söyleyebileceğimiz kent tarımı kavramı etrafındaki söylemsel canlanma, araştırmacı ve aktivist ilgisi ve bireysel ya da kolektif çabalar nasıl yorumlanabilir? Bu soruya cevap verirken, kentte tarım üzerine yapılan tartışmaların canlandığı ve şehir planlarının geliştirildiği tarihsel momentlere bakmak, bu ilginin tarihsel kriz anlarıyla çakıştığını göstermek açısından önemlidir. Sanayi devriminin mülksüzleştirerek proleterleştirdiği tarımsal emeği korumaya dönük 19. Yüzyıldaki yaklaşımlardan, 1. Dünya Savaşının yarattığı ağır kıtlık, ardından 1929'da Büyük Buhran'ın kitlelerin gıdaya erişimi üzerindeki negatif şoklar, savaş arası dönemin emeğin, toprağın ve kaynakların kullanımındaki tercihlerinin sonuçları ve nihayet 2. Dünya Savaşının ağır tablosuna cevap üretmeye çalışan 20. Yüzyılın teknik ve ütöpik planlarına, ya da gıda tedarik zincirlerini işlemez kılan Covid-19 pandemisi sonrasındaki gelişmeler ve 21. Yüzyılda kent çeperlerindeki büyük tarım alanlarının yerine küçük çiftlikler, bahçeler ve hâttâ ev ölçeğinde tarımı teşvik eden dayanıklı ve kendine yeter kentsel topluluklar oluşturma çabaları bunlara örnek olarak gösterilebilir (Tandoğan ve Özdamar, 2022: 227-238). Bununla birlikte, [özellikle Küresel Güney ülkelerinde] kent tarımı pratiklerinin yoksulların hayatta kalma stratejileri ve gıda tedarikinde kayda değer roller üstlenmesine rağmen, yoksulluğu azaltma etkisinin sınırlı olduğunu savunan görüşlerin varlığına dikkat çeken Hampwaye (2013), aynı zamanda bu pratiklerin yalnızca dar ekonomik etkilerine indirgenemeyecek çevresel, sosyal ve kültürel faydalarını ortaya koyan çalışmaların da dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, kent tarımının yeniden canlanması, farklı boyutlarıyla ele alınması gereken önemli bir konudur.

3. Tarımın Topraksız mı? Kent Tarımında Sorun ya da Tehlike Ne?

Kent tarımının günümüz şehirleri içinde yoğun tarım uygulamalarından yüksek katma değerli ürünlerde uzmanlaşmış üretim pratiklerine ve tarım dışı kullanım alanları ile farklı entegrasyon biçimleri ile şekillenen süreçler sayesinde yeniden canlandığı söylenebilir. Neoliberal kentsellik içindeki bu yeniden canlanmada, kent tarımının küçük ölçekli, dağınık ve dış şoklara ve streslere karşı daha uyumlu yapısıyla yüksek katma değerli ve daha verimli ürünler üreterek kentsel ve kırsal alanlardaki ekonomik fırsatları değerlendirmede görece başarısı önemli rol oynar (Mougeot, 2000: 15). Dolayısıyla kent tarımının kırsal tarımsal sistemlerle karşılaştırıldığında sahip olduğu yüksek uyum kapasitesi ve daha yenilikçi niteliği tarımın kentlerin içinde ve çevresinde yeniden öne çıkmasının önemli bir boyutunu oluşturur.

Bu aynı zamanda, kent tarımının her zaman kentsel ve kırsal ekosistemlerle onarıcı bir biçimde ilişkilendiğini de ortaya koyan bir tanımdır. O halde bir bakıma kent tarımını şehirlerde yaygın bir yeniden tarımlaştırma bağlamında değil de neoliberal kentselliğin ürettiği ve süregiden bir tarımsızlaşma eğilimi karşısında dirençli küçük yapı ve sistemler oluşturma kabiliyeti üzerinden değerlendirmek çok yersiz olmaz. Kent tarımının karmaşık doğasını anlamak için daha sofistike bir

yaklaşımına ihtiyaç olduğunu vurgulayan McClintock (2014: 148), kentsel tarımın ne radikal ne de tamamen neoliberal olduğunu, aslında neoliberalizmin tarihsel ve mekânsal olarak özgül bir biçimini temsil ederken aynı zamanda bu yapıya karşı ortaya çıkan radikal bir hareket olarak diyalektik bir gerilim içinde var olduğunu belirtir. Çünkü kent tarımı, sadece gıda üretimiyle ilgili değildir; aynı zamanda mülkiyet hakları ve toprak kullanımı gibi daha geniş sosyal ve politik konular üzerinde de etki yaratır. Bu yüzden “yerel ve sürdürülebilir gıdalar kadar mülkiyet rejimlerini de üretir” (Glowa, 2017: 236). Glowa’nın altını çizdiği gibi, yerel yönetimlerin toprak kullanım haklarını benimseme biçimleri ve yerel toplulukların bu kullanım haklarına bakış açıları neoliberal prensiplere meydan okuma potansiyelini etkiler. Zaten McClintock’un (2014) bahsettiği diyalektik gerilim, tam da bu bireysel ya da kolektif girişimlerin başlangıç amaçlarını sağlamak için her zaman değilse de bazı durumlarda mevcut üretim, bölüşüm ve mülkiyet ilişkilerine meydan okumalarını gerekli kılan şeydir. O halde, çoğu zaman neoliberal mekanizmalar ya da piyasa dinamikleri karşısında oldukça zayıf görünen bu heterojen pratiklerin dönüştürücü gücü, onların her an kapitalist ilişkilerce yutulma (*co-optation*) tehdidi altındaki çelişkili varlıklarında bulunabilir.

İstanbul, kent tarımını bu çelişkili konumu üzerinden tartışmak için de oldukça ilginç ve önemli bir yerdir. Tarihi bostanları ile tarım yapan bir kentten giderek tarımsızlaşmış ve tarımsal alanlarını farklı kentsel yapılaşmalara kaybetmiş bir mega kent olması bu neoliberal dönüşümün izlerini görmek için olduğu kadar halen tarımsal üretimle farklı biçimlerde ilişki kuran birbirinden çok farklı aktörün ve topluluğun bir aradalığına tanık olmak için de bir fırsat sunmaktadır. Bu bir aradalık, kentin hızla büyümesi yüzünden yoğun yerleşim yerlerinin dibinde ya da arasında kalmış halen sosyolojik anlamda köy tipi bir yaşamın özelliklerini taşıyan yerleşim merkezlerindeki tarımsal faaliyetler⁴, yoğun göçmen nüfusun yoksullukla başa çıkma stratejisi olarak geçimlik bahçecilik uygulamaları, zanaat olarak bostancılık, özellikle kentin çeperindeki çiftçiler ve girişimcilerin üretimleri, kolektif bahçe ve bostan gönüllüleri ve aktivistlerin faaliyetleri, çeşitli teşvik ve yatırım desteği alarak yüksek teknoloji ya da yenilikçi yöntemler kullanan tarımsal üreticiler, yerel yönetimlerin bizzat yürüttüğü ya da destek olduğu üretim faaliyetleri, bireysel özel alanlarda (balkon, bahçe, teras, hobi bahçesi, vb.) sürdürülen küçük çaplı üretimler ve daha pek çok farklı deneyimi üretir. Ne var ki, bugün kent tarımı kavramı bu çeşitliliği bütünüyle kapsıyor görünmemektedir. Bu durum, kavramın resmi raporlarda, akademik yazında ya da politika belgelerinde kullanılma biçiminde açıkça fark edilebilir.

Daha önceki planlardan farklı olarak 31 Ekim 2023 tarihinde TBMM’de kabul edilen 2024 – 2028 yıllarını kapsayan On İkinci Kalkınma Planı (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023) kent tarımını bir tanım olarak doğrudan anmıştır. Plan, öncelikli gelişme alanları arasında sayılan “Tarım ve Gıda” başlığı altında 491.3 no’lu başlıkta şu şekilde bir politika ve tedbir tanımına yer vermiştir: “Ürün kayıplarının ve lojistik maliyetlerin azaltılarak tüketicilerin tarım ürünlerine uygun fiyatla ulaşabilmelerini temin etmek üzere önemli tüketim merkezi kentlerin çeperlerinde kent tarımının geliştirilmesine önem verilecektir” (2023: 99). Bu açıklama özellikle küresel düzeyde gıda tedarikine dair ciddi endişelerin ve sorunların biriktiği Covid-19 pandemisi sonrası dönemin ve ardından Rusya ile Ukrayna arasındaki savaş durumunun yarattığı sosyo-politik iklimle oldukça uyumludur. Vurgunun temel olarak “tüketim merkezi” olarak tanımlanan kentlerin gıdaya erişimini ve erişim maliyetlerini garanti altına alma çabasında olduğu açıkça görülmektedir. Kuşkusuz burada gıda israfı ve karbon salınımının azaltılması gibi diğer çevresel etkilerin de bir rolü bulunuyor. Planda doğrudan kent tarımına atıf yapılan diğer yerlere baktığımızda, “Küresel Gelişmeler ve Eğilimler başlıklı bölümde Gıda Güvenliği ve Suyun Etkin Kullanımı” başlığı altında 59 no’lu maddede “İklim değişikliğine yönelik uluslararası

⁴ İBB’nin tarımsal üretim yapıldığını belirlediği 150 mahalle bulunuyor, bunların arasında Beykoz’da Cumhuriyet, Pendik’te Göçbeyli, Sarıyer’de Gümüşdere, Silivri’de Değirmenköy mahalleleri ya da bugün Kanal İstanbul projesi ile geleceği tamamen belirsizleşmiş Arnavutköy’deki Baklalı, Çilingir, Dursunköy, Yeniköy mahalleleri başta olmak üzere Silivri, Çatalca ve hatta Eyüpsultan’da bu projeden doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmesi beklenen 30’un üzerinde mahalle sayılabilir.

düzyeyde alınan tedbirler ile” (2023: 11) ya da “Sürdürülebilir Şehirler ve Mega Kentler” başlığı altında 92 no’lu maddede yerel yönetimlerin kapasitelerinin geliştirilmesi gereken yenilikçi yaklaşımlar arasında sayılarak doğrudan sürdürülebilirlik ile ilişkilendirildiği (2023: 15) görülüyor.

Planda ilgi çeken bir nokta da kent tarımının anıldığı yerlerde ya yeni girişimcilik alanları ile ya da topraksız tarım uygulamasıyla birlikte ve “yeni nesil uygulamalar” olarak anılıyor olmasıdır. Bunun arkasındaki bir neden Plan’ın “Uzun Vadeli (2024-2053) Gelişmenin Stratejisi ve On İkinci Kalkınma Planının (2024-2028) Temel Amaç ve İlkeleri ile Politikaları” başlıklı ikinci bölümünde 256 no’lu maddede İstanbul gibi mega kentler için paylaşılan öngöründe bulunabilir: “2053 dünyasında şehirleşmenin ve 10 milyon üzeri nüfusa sahip kentlerin artması beklenirken çevre dostu ve akıllı kentlerde ulaşım otonom araçlarla sağlanacak, gıda ihtiyacı susuz tarım, dikey tarım, topraksız tarım ve kent tarımı gibi uygulamalarla karşılanabilecektir” (2023: 45). Bu metinden, kent tarımının sıralı olarak paylaşılan susuz, dikey ve topraksız tarımdan farklı bir şey mi yoksa bunların düşündüğü ve oluşturduğu bir şey mi olduğu konusu çok açıkça anlaşılmamaktadır. Ancak metnin ruhu bir bütün olarak ele alındığında kent tarımı ile daha çok topraksız tarım başta olmak üzere yeni nesil gıda üretme tekniklerinin kastedildiği fark edilmektedir.

Tarım ve Orman Bakanlığının stratejik planları incelendiğinde ulusal kalkınma planı ile paralel bir şekilde 2024-2028 planına kent tarımını yaygınlaştırmak ve tarladan sofraya olan mesafenin kısaltılması yönünde bir stratejiye yer verildiği (2023: 68); aynı zamanda mevzuat yetersizlikleri, tarımda yaşanan nüfusun yenilikçi yaklaşımlara kapalılığı, yüksek ilk yatırım maliyetleri gibi nedenlerle yeterli başarının sağlanamaması, tarımsal işletme büyüklükleri ve ekilen tarım arazilerinin azalması riskleri bağlamında kent tarımında yenilikçi, topraksız ve dikey tarım uygulamalarında mevzuat ve destekleme faaliyetlerinin geliştirilmesi gibi önlemlerin dile getirildiği (2023: 98) görülmektedir. Fakat bu tanımlarda önemli kafa karışıklarının olduğu, uygulamalar konusunda da bir tartışmanın sürdüğü söylenebilir. Örneğin TBMM Plan Bütçe Komisyonu toplantısında bir muhalefet milletvekilinin On İkinci Kalkınma Planı’na dönük eleştirisi ve tercih ettiği ifadeler ilgi çekicidir: “‘Kent tarımı’ diye bir ifadeyi de yeni görüyoruz. Arkadaşlar, kent tarımı bugün kentlerde balkon ve bahçelerde yapılan, aslında ekonomik değeri olmayan bir tarım yöntemi. Ancak bu yöntem özellikle güneşi çok olmayan Orta Avrupa ülkelerinin bazılarında uygulanan bir yöntem ve bu yöntemde güçlü yatırımlara yani büyük yatırımlara ihtiyaç olduğunu öğrendik. ‘Kent tarımı’ diye bir tarım sonuçta ‘ihtiyaç olmayan bir yöntem’ diye ifade edildi işin uzmanları tarafından ama isteyen yaparsa yapar, ancak bunun özel bir devlet teşvikine ihtiyacı olmadığını görmekteyiz” (TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı, 2023: 56). Bu milletvekilinin eleştirisi tarım konusunda yapılması gerekenin öncelikle yaklaşık 40 milyon dekarlık ekilip dikilmeyen tarım alanlarının yeniden tarıma kavuşturulması olduğu yönündeki vurgusuyla devam ediyor. Dolayısıyla kent tarımı ile geleneksel ya da kırsal tarım arasında keskin bir farklılığın hiç değilse toplumsal algı düzeyinde devam ettiğini söylemek yanlış olmaz.

İstanbul ili için hazırlanan Vizyon 2050 Strateji belgesinde tedarik zincirini kısaltırken karbon ayak izi oluşumunu da azaltacak bir önlem olarak “kentsel tarım alanlarının aktif olarak kullanılması” vurgusu dikkat çekmektedir (İPA, 2022: 98). Belgede özellikle İstanbul’un doğu-batı ya da kuzey-güney yönlerinde yayılmaya devam etmesinin yarattığı kentsel saçaklanma (*urban sprawl*) etkisinin tarım, orman ve yutak alanlar ile mevcut yerel doku ve fonksiyonları tehdit ettiğine dönük yapılan tespitler (2022: 168) kent tarımı kavramının dar bir okumasına indirgeyen bir bakışın sürdürülmediğini düşündürmektedir. “Her Koşulda Sağlıklı Gıdaya Erişimi Sağlamak” başlıklı 5 nolu amaç altında tanımlanan “Tarımsal üretimin ve kentsel tarım alanlarının artırılması ve üretimin teşvik edilmesi” hedefi de “[k]entin gıda tedarikinde dayanıklılığını artırmak üzere üretici refahının desteklenmesi; kentsel alanda dikey tarım, kent tarımı, kent bostanları gibi yöntemlerle yeni alanların oluşturulması hedeflenmektedir” (2022: 233) biçiminde tanımlanmıştır. Ancak yapılı çevrenin ve kentsel donatıların

hali hazırda yuttuğu alanlarda kentsel tarım alanlarının artırılması hedefine eşlik eden topraksız tarım uygulamalarının da stratejinin bir parçası haline getirildiği açıkça görülmektedir.

İstanbul'da belediyelerin kent tarımı başlığı altındaki çalışmalarında da son yıllarda topraksız tarım ve akıllı tarım uygulamalarına özel bir önem verildiği görülebilir. İstanbul'da yerel yönetimlerin bu yöndeki ilk somut yatırımı İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin bir belediye iştiraki üzerinden Yıldız Teknik Üniversitesi ile 2017'de imzaladığı protokole dayalı olarak kurulan "Topraksız Tarım Araştırma ve Uygulama Serası" olmuştur. Üniversitenin Davutpaşa Kampüsü içerisinde atıl haldeki 2 dönüm alan üzerindeki sera İBB tarafından yeniden düzenlenerek bir kontrollü tarım birimine dönüştürülmüştür (İBB, 2019). İBB İstanbul için ilk olan bu girişimin amacını, gelişmiş ülkelerin aksine topraksız tarım seralarının toplam seralar içindeki oranının yalnızca yüzde 3 gibi düşük bir rakam olduğu Türkiye'de daha "kaliteli", "sağlıklı" ve "katma değeri yüksek" bir üretimi sağlamak üzere "geleneksel tarım anlayışının dışında kent tarımının gelişmesi" olarak tanımlamıştır.

İstanbul'da belediye-üniversite iş birliğinin tarım alanındaki daha eski bir örneği sayılabilecek, İstanbul'un en önemli tarım merkezlerinden biri olan Silivri'de 2010 yılında Namık Kemal Üniversitesi ile işbirliği içinde 255 dönüm arazide kurulan Silivri Belediyesi Tarımsal Üretim ve Araştırma Merkezi de bu noktada anılabilir. Tarihi çok daha eskiye dayanan bu merkezin çalışmalarında da kent tarımı vurgusu son yıllarda artmış ve "bölge çiftçisine örnek teşkil etmesi amacı ile" merkezdeki ilk topraksız tarım tesisi 2019'da kurulmuştur (Silivri Belediyesi, 2020: 291). Üniversitelerle belediyeler arasındaki iş birlikleri ile geliştirilen projelere bir diğer örnek de Beykoz Belediyesi'nin 2021 yılında Çubuklu mahallesinde belediyeye ait hobi bahçesi içerisinde 450 metre karelik bir alanda Beykoz Üniversitesi ortaklığında kurulan "Topraksız Tarım AR-GE Uygulamaları Serası" olmuştur (Beykoz Üniversitesi, 2021). Yine benzer bir iş birliği örneği İstanbul Kalkınma Ajansı desteği ile Eyüpsultan Belediyesi'nin Kadir Has Üniversitesi ortaklığında 2022 yılında hayata geçirdiği "Tarım 4.0 Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi"dir. Mevcut çiftçilerle etkileşimin daha belirgin olduğu bu çalışmada da, kent tarımı ve yenilikçi/akıllı tarım uygulamalarına, yüksek katma değerli üretime ve girişimcilik boyutuna vurgu yapılıyor (Eyüpsultan Belediyesi, 2022).

Yeni dönem kentsel tarım uygulamaları bir yandan ilgi görürken bazı tartışmaları da beraberinde getiriyor. Kağıthane Belediyesi'nin ev sahipliği yaptığı ve Tarım ve Orman Bakanlığı'nın özel sektör iş birliğiyle hayata geçirdiği "İstanbul Kapalı Dikey Tarım Uygulama Merkezi"nin (Kağıthane Belediyesi, 2022) belediyeye ait kültür merkezi binasının 8. katındaki açılışına katılan Tarım ve Orman Bakanı "Toprağın korunduğu, suyun korunduğu, kimyasalların hiç kullanılmadığı, gübrelerin de minimum düzeyde kullanıldığı, sadece gün ışığını çağrıştıran LED aydınlatma ile fotosentez sürecinin gerçekleştirildiği bir süreci burada vatandaşlarımıza göstermek istiyoruz ama bilhassa gençlerimizin buraları ziyaret etmesini bekliyoruz. Bir şehrin her şeyden önce kendine yetmesini istiyoruz. Bundan dolayı da kent tarımını önceliyoruz." demiştir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022). Bakanın bu tip merkezlerin sayısının artırılacağını söylediği açıklamasında da, neredeyse tüm örneklerde gördüğümüz gibi kent tarımının akıllı tarım uygulamaları ve az toprakla ya da hiç topraksız yüksek verimli gıda üretimi ile daha fazla ilişkilendirildiği görülüyor. Tarım ve Orman Bakanının "güneşi görmemize gerek yok ya da illa 'toprak' dememize gerek yok" diyerek kentleri doyurmak konusunda bu üretim biçiminin sunduğu büyük fırsatı vurguladığı açıklaması bu yaklaşımın ikna edici olduğu kadar tedirgin edici kısmına dair de ipuçları barındırıyor. Kuşkusuz bu en başta, topraksız ve gün ışığı olmadan yapılan tarımın avantajlarının tarımsal arazilerin tarım dışı amaçlarla kullanılmasının bir bahanesi haline gelmesi yönündeki kaygılardır. Yine aynı konuşmasında bakan da bu endişenin altını çiziyor: "'Böyle bir yerde nasılsa üretim oluyor, toprak koruyucu olmaya gerek yokmuş' demek de doğru değil elbette. Çünkü burada yetiştirilebilecek ürünlerle bizim diğer ihtiyacımız olan ürünleri yetiştirebileceğimiz ortamların da aynen korunması ve geliştirilmesi gerekiyor" (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

Neoliberal kentselliğin hiçbir zaman yalnızca tarımsızlaştırma politikalarına indirgenemeyeceği ve buna bu kentselliğin ürettiği mekan ve mülkiyet ilişkilerine paralel gelişen yeniden tarımlaştırma çabalarının eşlik ettiğini ifade eden Özdoğan (2023: 190-192), “bitkiler[in], topraktan ve çevresindeki her türlü ilişkisinden kopartılarak verimliliği -öncekilerle göre- daha otoriter yöntemlerle artırılan bir unsur olarak” değerlendirildiği ve giderek doğal girdilerden çok yüksek sermaye yatırımı gerektiren bu mekanik topraksız tarım uygulamalarının geleneksel ve zanaat olarak tarım pratiklerini yerinden eden ve gıda krizini derinleştiren yönleri olduğunu vurgular. Gıda krizi üzerine politika üreten ulusüstü kuruluşlar da, dikey veya topraksız tarım olarak bilinen ve hidroponik, aeroponik ve akuaponik gibi farklı teknolojileri içeren kontrollü ortam tarımının (*controlled environment agriculture*), bazı ürünler için tarladaki üretime göre yüzlerce kat daha yüksek bir verim sağlaması, su kullanımını azaltması ve toprağa erişim zorluklarını baypas etmesi gibi bazı önemli avantajlar sunsa da yapay aydınlatma ve sıcaklık ile hava kalitesini korumanın getirdiği yüksek enerji maliyetinin bu faaliyeti büyük ölçüde yüksek gelirli ülkelere uygun kıldığını vurgulamaktadır (FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO, 2023: 128). Her ne kadar Birleşmiş Milletler Dünya Gıda Programı’nın “H2Grow” projesi gibi dünyadaki toprağa ve gıdaya erişim güçlüğü çeken kırılğan topluluklar için özel olarak geliştirilmiş daha az uzmanlık ve öz sermaye ile hayata geçirilebilecek uygulamalar üzerine çalışmalar varsa da tarımın bu biçiminin bazı özel teşvik ve destekler olmaksızın hayatını tarımdan geçindiren kitlelerin geniş bölümü için erişilebilirliği halen tartışmalıdır⁵.

Uygulayıcılarını köylü ya da çiftçi olmaktan daha çok (kapitalist) girişimciye dönüştüren bu yüksek ilk yatırım maliyetinin, topraksız tarım ve diğer akıllı tarım uygulamalarını sınıfsal olarak seçici bir çerçeve içinde anlamayı gerektiren bir etkisi olduğu bu anlamda iddia edilebilir. Tarımsal üretimin kendisini bu yüksek verimlilik oranları ile geleneksel üretim süreçleri karşısında görece bir rekabet gücü elde etmesi onu içinde bulunduğu kentsel ekosistemden soyutlanmış bir yatırım aracına dönüştürme riski barındırıyor. Bununla birlikte bir başka boyutun daha önemli olduğu vurgulanabilir. Bu da sermaye yoğun bir üretim biçiminin gelişmesine paralel olarak hem daha izole üretim birimlerinin oluşması hem de daha az emek yoğun bir üretim biçimine geçiliyor olmasıdır. Bu topraksız tarım uygulamalarının farklı emek yoğun ve kolektif üretim biçimleri kentsel alanda yerinden etme riski üzerinden değerlendirdiğimizde topraksız üretimin topraksız olması üzerinden olduğu kadar giderek “insansız” bir üretim biçiminin yerleşmesindeki rolü üzerinden de tartışılmayı hak ettiği söylenebilir.

4. Sonuç: Kent Tarımını Kentsel Gıda Müşterekleri İçerisinde Yeniden Çerçevelemek

Kentsel tarımsal peyzajların gıda üretimi için olduğu kadar topluluk oluşturucu, topluluklar arasında bağlar ve köprüler kuran bir boyutu da vardır (Erişen, 2022). Kuşkusuz bu kolektif bostancılık ve üretim faaliyetlerinde daha belirgindir. Ancak elbette bu söz konusu üretim pratiğinde toprağın kime ait olduğu, kim tarafından ve nasıl işlendiği, ürünün nasıl ve ne amaçla kullanıldığı gibi sorulara yanıtlardaki farklılıklara göre değişen niteliklere sahiptir. Örneğin İstanbul’daki pek çoğu belediyeler tarafından oluşturulan ve işletilen ve daha çok kent sakinlerinin yeşil alan taleplerine belediyenin verdiği yanıtlarmış gibi görünen topluluk bahçeleri, üzerinde geçimini tarımsal üretimden sağlayan hanelerin olduğu bostanlar ya da gecekondulu mahallelerdeki bireysel (hane içi) veya kolektif (komşular ve/veya akrabalar arasında) tüketim için işlenen bahçeler aracılığıyla kurulan ya da geliştirilen topluluk dinamikleri ve kentsel gıda sorunları ile ilişkilendirme biçimleri oldukça farklıdır (Türkkan, 2023).

Bununla birlikte tarım faaliyetlerinin bir düzeyde yer temelli bir dayanışma ve kimliklenmeyi dayattığı ya da ürettiği söylenebilir. Çünkü örneğin belirli bir yerde sağlıklı ve iyi gıdanın üretimi, meralar gibi kırsal, ekolojik ve gıda müştereklerinin artmasına, imece kültürü gibi topluluklar arasındaki dayanışmanın güçlenmesine, toprağın, suyun ve havanın korunması ile pestisitle mücadelenin ise üreticiler arasında yatay, eş düzeyli (*peer-to-peer*) ve topluluk temelli denetim ve güven mekanizmalarına dayanmasına ihtiyaç duyar.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://innovation.wfp.org/project/h2grow-hydroponics>.

Oysa ürün verimliliği üzerine yoğunlaşan tarım pratiklerinin yarattığı asimetri kent ve kent çeperinde tarımla geçinen topluluklarda insan ve insan-ötesi-doğa arasındaki ilişkiyi kopartan yabancılaştırıcı bir etki yaratma tehlikesi barındırır. Daha az kişinin dahil olduğu ve mekanize olmuş üretim süreçleri gıda üretimini artırmadaki başarısının yanında gıdayı toplumsal olarak gömülü olduğu ilişkilerden soyutlama riskini de beraberinde getirir. Burada önemli bir soru bu riskin bertaraf edilip edilemeyeceği ile ilgilidir.

Kent içinde ve kent çeperlerinde yapılan tarımsal faaliyetlerin bütünü, dolayısıyla ticari ve teknoloji odaklı sermaye yoğun üretimlerin yanı sıra yerel toplulukların katılımını ve sosyal ve ekolojik adaleti ön plana çıkaran daha küçük ölçekli ve kolektif girişimleri de kapsayan kent tarımı kavramı her zaman çelişkili bir pratikler kümesine işaret eder. Özellikle toprağa erişimin giderek zorlaştığı neoliberal kentsellik içerisinde kent tarımının kapitalist olmayan bir mantıkla hayata geçirilmesinin yollarının düşünülmesi kentsel ekosistemlerin karşı karşıya olduğu tehlide yanıt üretmek için oldukça önemlidir. Tornaghi'nin belirttiği gibi, kent tarımı, neoliberal kapitalist ilişkilerin sömürgeleştirdiği bir dizi alanda bunlara karşı koyarken kırılğan gruplar açısından daha adil ve erişilebilir bir kentsel gıda alanı oluşturma potansiyeline sahip ama kenarda ve arada kalmış çelişkilerle dolu bir uygulama alanı olmaya devam etmektedir (2017: 782).

Kent tarımının gıda erişimi, beslenme kalitesi ve ulusal gıda egemenliği gibi çeşitli faydalar sunduğunu öne süren savunucuların, yereli otomatik olarak ekolojik sürdürülebilirlik ve adil üretim pratikleriyle ilişkilendirerek gerçekte var olmayan üstün değerler atfettiği ve bu nedenle yanıltıcı varsayımlar üretebileceği riskine dikkat çeken; ayrıca sermaye hareketlerinin etkisiyle kent tarımının ya kentsel arazi piyasalarına yeniden entegre olma ya da mevcut değer üretimine meydan okuduğunda marjinalleşme ihtimallerini göz önünde bulundurmaya öneren eleştirel yaklaşımlar da dikkate alınmalıdır (Sharzer, 2012). İstanbul örneğine odaklanan çalışmalar da kent tarımının, kentsel arazilerin kullanım değerine yaptığı vurguya rağmen mülkiyet rejimine ya da kentsel dönüşüm süreçlerinde yükselen değişim değeri baskısına karşı duramamaktadır; bu nedenle, 1980'lerden bu yana pek çok kentsel bahçe bu süreçler karşısında kaybedilmiştir (Türkkan, 2023: 42).

Yine de kent tarımını tehlikeli ya da riskli kılan pratiğin kendisinden çok onu çerçeveleyen piyasacı mantığın baskınlığı olma olasılığı da dışlanmamalıdır. Kent tarımının geleneksel ve emek yoğun tarım faaliyetlerini ve geçimlik tarım pratiklerini dışarıda bırakan dar anlamını değiştirmek ve daha kuşatıcı bir tanımda ısrar etmek, yalnızca söylemsel bir meydan okuma olmanın ötesine uzanabilir. Kent tarımının toplumsal, ekolojik ve ekonomik etkilerini değerlendirmenin önündeki en büyük zorluklardan birinin ortak bir analitik çerçevenin olmaması olduğunu vurgulamıştık. Dolayısıyla bu yöndeki kolektif bilgi üretme çabalarına ihtiyaç öne çıkmaktadır⁶. Kentsel bağlamda tarımdaki farklı pratiklerin tanımlanması ve bunların her birinin kentsel ekosistemin bir parçası olarak yeniden çerçevelenmesi farklı ve dönüştürücü pratiklerin yeşermesi için de bir fırsat sunabilir. Topraksız tarım uygulamaları da bugün işgal ve savaş koşulları gibi açık alanlara erişimin imkansızlaştığı, önemli kimyasal sızıntı gibi insan kökenli çevre felaketlerinin yaşandığı ya da işlenebilir toprak olsa bile salgınlar gibi tarımsal emeğin hareketinin kısıtlandığı durumlarda onarıcı ve güçlendirici pratikler sunabildiği unutulmamalıdır.

⁶ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi'nin 21 Mayıs 2024'te düzenlediği "Kentte Tarım Paneli: Permakültür, Balkon Tarımı, Kent Bahçeciliği, Şehir Bostanları" başlıklı etkinlik, bu yönde gerçekleştirilen kolektif çabalara yakın tarihli bir örnek olarak verilebilir. Panelde, kavramın kent tarımı, kentsel tarım ve kentte tarım gibi farklı kullanım biçimlerinin ve bu tercihlerin yansımalarının; ayrıca kavramın işaret ettiği birbirinden farklı toprak ve arazi kullanım biçimleri, üretim teknikleri ve üretim ilişkilerinin ve bunları çerçeveleyen toplumsal, siyasi ve idari süreçlerle bağlantılarının ele alındığı çok boyutlu ve eleştirel bir tartışma yürütülmüştür.

Cemil YILDIZCAN

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu araştırma için etik kurul kararına ihtiyaç bulunmamaktadır.

Destek Beyanı

Bu çalışma TÜBİTAK tarafından Bideb-2219 programı kapsamında 1059B192100569 başvuru numarası ile ve Galatasaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen #1080 numaralı projeden kapsamında desteklenmiştir.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Aydın Koç, F. ve Ömürgönülşen, U. (2023). 6360 Sayılı Kanunun getirdiği yeni büyükşehir yönetimi modelinde belediyelerin tarım ve hayvancılığı destekleme görevleri ve mevcut faaliyetleri hakkında kırsal alanda yaşayan halkın memnuniyet düzeyi üzerine bir araştırma: Ankara örneği. *MEMLEKET: Politics & Administration/Siyaset Yönetim*, 18(39), 62-99. <https://doi.org/10.56524/msydergi.1209900>
- Beykoz Üniversitesi (2021). Topraksız tarımda üniversite-belediye iş birliği [Haber bülteni] Erişim adresi https://www.beykoz.edu.tr/content/editor/61233efeb3447_beykozuni-ar-ge-kulubu.pdf
- Çelik, C. (2024, Ağustos). The social reproduction of natural resource extraction and gendered labour regimes in rural Turkey. *Journal of Agrarian Change*, 24(3), e12535. <https://doi.org/10.1111/joac.12535>
- Darly, S. ve McClintock, N. (2017). Introduction to urban agriculture in the neoliberal city: Critical European perspectives. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 16(2), 224-231.
- Dehaene M. ve Tornaghi C. (2021). Conclusions. The programmatic dimension of an agroecological urbanism, C. Tornaghi ve M. Dehaene (Ed). *Resourcing an agroecological urbanism. Political, transformational and territorial dimensions* (s.220-228) içinde, London: Routledge.
- Erişen, Y. (2022). The role of urban agriculture in sustainable urban development, creation of social bonds and community formation. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Eyüpsultan Belediyesi (2022) Tarımda Kalkınma için Kolları Sıvadık: Tarım 4.0 [Haber] 24 Şubat 2022. Erişim adresi <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/news/tarimda-kalkinma-icin-kollari-sivadi-k-tarim-4/16700>
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO. (2023). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2023: Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural–urban continuum Rome*. FAO. <https://doi.org/10.4060/cc3017en>
- Foster, J. B. ve Clark, B. (2020). *The Robbery of Nature: Capitalism and the Ecological Rift*. NYU Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctv1jk0hp8>
- Gandy, M. (2006). Urban nature and the ecological imaginary. N. Heynen, M. Kaika, and E. Swyngedouw (Ed). *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism* (s.62-72) içinde, London: Routledge.
- Glowa, M. (2017). Urban Agriculture, Food Justice, and Neoliberal Urbanization: Rebuilding the Institution of Property. A. Alkon & J. Guthman (Ed). *The New Food Activism: Opposition, Cooperation, and Collective Action* (s.232-256) içinde. Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1515/9780520965652-011>
- Hampwaye, G. (2013). Benefits of urban agriculture: Reality or illusion?. *Geoforum*, 49, R7-R8.
- Hebinck, P. (2018). De-/re-agrarianisation: Global perspectives. *Journal of Rural Studies*, 61, 227-235.
- İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu (2021). *Tarım Yapan Kent İstanbul: Bugünden Yarına Müşterek Hayatlar*, İstanbul Kent Konseyi. Erişim adresi <https://istanbulkentkonseyi.org.tr/wp-content/uploads/2021/10/Tarim-YapanKent-Istanbul.pdf>.
- İPA (2022). *İstanbul Vizyon 2050 Strateji Belgesi*. Erişim adresi https://ipa.istanbul/wp-content/uploads/2022/07/ISTANBULVIZYON2050_Kitap.pdf.
- İBB (2019). İstanbul Topraksız Tarım Serası Kurdu. [Haberler] 11.12.2019. Erişim adresi <https://www.ibb.istanbul/gundem/haberler/ibb-topraksiz-tarim-serasi-kurdu-35196>

- Kağıthane Belediyesi (2022). Bakan Kirişçi'nin Katılımıyla Dünya'nın 2. En Derin Dikey Tarım Merkezi Kâğıthane'de Açıldı [Haber] Erişim adresi https://www.kagithane.istanbul/guncel/haber_detail/bakan-kiriscinin-katilimiyla-dunyanin-2-en-derin-dikey-tarim-merkezi-kagithanede-acildi/76/9999/0
- McClintock, N. (2010). Why farm the city? Theorizing urban agriculture through a lens of metabolic rift. *Cambridge journal of regions, Economy and Society*, 3(2), 191-207.
- McClintock, N. (2014). Radical, reformist, and garden-variety neoliberal: coming to terms with urban agriculture's contradictions. *Local Environment*, 19(2), 147-171. <https://doi.org/10.1080/13549839.2012.752797>
- Mougeot, L. J. A. (2000). Urban agriculture: Definition, presence, potentials and risks, and policy challenges. *Cities feeding people series Rep 31*, Ottawa: International Development Research Centre <https://idl-bnc-idrc.dspacedirect.org/bitstream/10625/26429/12/117785.pdf>
- Sharzer, G. (2012). A critique of localist political economy and urban agriculture. *Historical Materialism*, 20(4), 75-114.
- Silivri Belediyesi (2020). T.C. Silivri Belediyesi 2019 Faaliyet Raporu. Erişim adresi https://www.silivri.bel.tr/uploads/faaliyet_raporu_2019.pdf
- Swyngedouw, E. (2006). Metabolic urbanization: the making of cyborg cities. N. Heynen, M. Kaika, and E. Swyngedouw (Ed). *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism* (s.21-40) içinde, London: Routledge.
- Tandoğan, O. ve Özdamar, E. G. (2022). Kentsel Tarımın Tarihsel Süreç İçinde Değişimi. *İDEALKENT*, 13(35), 221-251.
- TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı (2023), Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve Bütçe Komisyonu 24 Ekim 2023 Salı 6'ncı Toplantı, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 28 Yasama Yılı:2, Erişim adresi https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=3170
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). *On İkinci Kalkınma Planı 2024-2028*. Erişim adresi https://onikinciplan.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/11/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028.pdf
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2023). 2024-2028 Stratejik Plan, Erişim adresi <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/stratejikplan.pdf>
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2022). İstanbul Kapalı Dikey Tarım Uygulama Merkezi Hizmete Açıldı [Haber] 8 Aralık 2022. Erişim adresi <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/5624/Istanbul-Kapali-Dikey-Tarim-Uygulama-Merkezi-Hizmete-Acildi>
- Tornaghi, C. (2017). Urban Agriculture in the Food-Disabling City: (Re)defining Urban Food Justice, Reimagining a Politics of Empowerment. *Antipode*, 49(3), 781-801. <http://dx.doi.org/10.1111/anti.12291>
- Türkkan, C. (2023). Urban Gardens vs. Community Gardens: Tensions and Trajectories for Urban Agriculture in Istanbul. *Moment Dergi*, 10(1), 30-47.

Jeopolitik Risklerin Küresel Enerji ve Gıda Fiyatları Üzerinde Zamanla Değişen Etkileri

Fatih CEYLAN¹

Jeopolitik Risklerin Küresel Enerji ve Gıda Fiyatları Üzerinde Zamanla Değişen Etkileri

Time-Varying Effects of Geopolitical Risks on Global Energy and Food Prices

Öz

Bu çalışma, giderek daha önemli bir belirsizlik faktörü haline gelen jeopolitik risklerin küresel enerji ve gıda fiyatları üzerindeki etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, zamana göre değişen parametrelili vektör otoregresif (TVP-VAR) modelinin kullanıldığı çalışmada 1992:01-2024:02 dönemi aralığı ele alınmıştır. Çalışmada, jeopolitik risklerin enerji fiyatları ve gıda fiyatları üzerindeki zamanla değişen etkisinin yanı sıra enerji fiyatlarının gıda fiyatları üzerindeki etkisi de incelenmiştir. Elde edilen bulgular, jeopolitik risklerin küresel enerji ve gıda fiyatlarına etkilerinin zamanla değiştiğini ve genellikle beklenenden daha düşük düzeylerde olduğunu göstermektedir. Enerji fiyatlarının gıda fiyatları üzerindeki etkisinin ise 2006 sonrasında pozitif olduğu görülmektedir. Bu durum, ekonomik istikrarın sürdürülmesi için uluslararası ekonomik faktörlerin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, politika yapıcıların enflasyon hedeflemesi gibi para politikalarını uygularken jeopolitik riskleri dikkate almaları ve bu risklere yönelik stratejiler geliştirmeleri ekonomik istikrarı destekleyecektir.

Abstract

This study aims to analyse the effects of geopolitical risks, which have become an increasingly important uncertainty factor, on global energy and food prices. To this end, the time-varying parameter vector autoregressive (TVP-VAR) model is used for the period 1992:01-2024:02. The study analyses the time-varying impact of geopolitical risks on energy prices and food prices as well as the impact of energy prices on food prices. The findings show that the effects of geopolitical risks on global energy and food prices change over time and are generally lower than expected. The impact of energy prices on food prices has been positive after 2006. This emphasises the need to take international economic factors into account in order to maintain economic stability. Moreover, policymakers should take geopolitical risks into account when implementing monetary policies such as inflation targeting and develop strategies to address these risks, which will support economic stability.

Anahtar Kelimeler: Jeopolitik Riskler, TVP-VAR Modeli, Gıda Fiyatları, Enerji Fiyatları

Keywords: Geopolitical Risks, TVP-VAR Model, Food Prices, Energy Prices

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Arş. Gr. Dr., Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, fatih.ceylan@usak.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3685-2032>

1. Giriş

Jeopolitik risk kavramı, son yıllarda ekonomik ve politik belirsizlik gibi önemli bir belirsizlik ölçütü olarak öne çıkmakta ve makroekonomik ile finansal değişkenlerle olan etkileşimi yoğun bir şekilde araştırılmaktadır. Jeopolitik riskler, uluslararası ilişkilerdeki gerilimler, savaşlar ve terörizm gibi olumsuz olayların ortaya çıkması veya tırmanmasıyla ilişkilendirilerek tanımlanmaktadır (Caldara ve Iacoviello, 2022). Bu bağlamda Caldara ve Iacoviello (2022), Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Kanada gibi ülkelerdeki önde gelen gazetelerde yer alan jeopolitik olaylarla dair haber makalelerinin sayısının, toplam haberler içindeki payını hesaplayarak yeni bir jeopolitik risk endeksi geliştirmiştir. Bu endeks, Körfez Savaşı, 11 Eylül saldırıları, 2. Körfez Savaşı, Paris saldırıları, Çin-ABD ticaret savaşı, COVID-19 salgını ve son olarak Rusya-Ukrayna Savaşı gibi önemli olayların jeopolitik risk düzeyini artırdığını göstermektedir. Bu durum, politika yapıcılar ve araştırmacılar için jeopolitik risklerin ekonomik ve finansal istikrar üzerindeki etkilerini anlamının ve jeopolitik dinamikleri dikkate alarak etkili ekonomik stratejiler geliştirmenin önemini ortaya koymaktadır.

Jeopolitik dinamiklerin hızla değiştiği günümüzde, bu unsurların birçok sektörü etkilemesinin yanı sıra, bu çalışmanın odaklandığı enerji ve gıda sektörleri üzerindeki etkilerini anlamak son derece önemlidir. Son yıllarda artan jeopolitik gerginlikler ve çatışmalar, özellikle de enerji ihraç eden bölgelerdeki jeopolitik çatışmaların yoğunlaşması, enerji arzını ve talebini etkileyerek küresel enerji piyasalarında istikrarsızlığı artıran bir faktör olarak öne çıkmaktadır (Noguera-Santaella, 2016; Gong ve Xu, 2022; Zhao, Chen, Zhang, 2024). Bu süreçte enerjinin ekonomik kalkınmadaki kritik rolü göz önünde bulundurulduğunda, enerji piyasaları stratejik öneme sahip kaynaklara ve coğrafi olarak farklılaşan arz-talep dengesine bağlı olarak jeopolitik risklere duyarlı olabilmektedir. Bu durum, enerji fiyatlarının istikrarını birçok ülke için hayati bir mesele haline getirmektedir (Su, Khan, Tao, Nicoleta-Claudia, 2019). Ayrıca enerji, üretim süreçlerinde hem doğrudan hem de dolaylı bir etkiye sahiptir; bu sebeple enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar, küresel gıda tedarik zincirlerini etkileyerek gıda fiyatları üzerinde önemli sonuçlar doğurabilmektedir (Taghizadeh-Hesary, Rasoulinezhad, Yoshino, 2019; Jagtap vd., 2022; Sohag, Islam, Tomas Žiković, Mansour, 2023). Özellikle enerji fiyatlarının ABD doları cinsinden işlem görmesi, ulusal para birimlerinin değer kazanması veya kaybetmesiyle birlikte gıda fiyatları üzerinde önemli bir etki yaratabilmektedir (Nazlıoğlu ve Soytaş, 2011). Bu bağlamda yapılan araştırmalar, jeopolitik risklerin neden olduğu belirsizliklerin analiz edilmesinin küresel enerji ve gıda fiyatlarının istikrarı açısından kritik olduğunu ortaya koymaktadır (Tiwari, Boachie, Suleman, Gupta, 2021; Yang, Dong, Du, Du, 2023).

Bu çalışma, Körfez Savaşı, 11 Eylül saldırıları, 2. Körfez Savaşı, 2008 küresel finans krizi, Paris saldırıları, Çin-ABD ticaret savaşı, COVID-19 salgını ve Rusya-Ukrayna Savaşı gibi önemli küresel gelişmeler dikkate alındığında jeopolitik risklerin dinamik rolünün küresel enerji ve gıda fiyatlarına zaman içinde değişen ve doğrusal olmayan etkilerini inceleyerek literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Bu çalışmanın diğer bir amacı ise enflasyon hedeflemesi uygulayan ülkelerde politika yapıcıların jeopolitik risklerin enerji ve gıda fiyatlarına etkilerini göz önünde bulundurarak daha etkili stratejiler geliştirmelerine katkı sağlamaktır. Zira küreselleşme süreciyle birlikte ekonomik istikrarı sağlamak için fiyat istikrarı önemli bir para politikası hedefi olarak öne çıkmaktadır. Ancak Ciccarelli ve Mojon (2010), gelişmiş ülkelerdeki enflasyonun %70'e kadarının küresel faktörlerden kaynaklanabileceğini belirtmişlerdir. Bu durum, özellikle politika yapıcılar için enflasyon hedeflemesi ve para politikalarının yürütülmesi açısından küresel enflasyona katkıda bulunan faktörlerin anlaşılmasının önemini göstermektedir. Jeopolitik riskler, sadece doğrudan etkilendikleri ülkelerin yerel enflasyon oranlarını değil, aynı zamanda uluslararası ticaret ve finansal bağlantılar aracılığıyla diğer ekonomileri ve dolayısıyla küresel enflasyonu da etkileyebilir (Bouri, Gabauer, Gupta, Kinatader, 2023; Asadollah, Carmy, Hoque, Yilmazkuday, 2024). Bu bağlamda, jeopolitik risklerin küresel ekonomik dengeler üzerindeki potansiyel etkilerini değerlendirmek önemlidir. Jeopolitik risklerden

kaynaklı küresel enerji ve gıda fiyatlarında meydana gelen değişimlerin fiyat istikrarına etkilerinin anlaşılması, politika yapımcıların enflasyon hedeflemesi stratejilerini daha etkili bir şekilde uygulamalarına yardımcı olabilir.

Çalışmanın geri kalanı aşağıdaki şekilde yapılandırılmıştır: Bölüm 2 ilgili literatür incelemesini sunmakta; Bölüm 3 kullanılan metodolojiyi ve verileri açıklamakta; Bölüm 4 ampirik sonuçları ortaya koymakta ve Bölüm 5 çalışmanın genel değerlendirmesini ve sonuçlarını içermektedir.

2. Literatür

Küresel piyasaların birbirine bağlı yapısı ve son dönemde jeopolitik olayların artan sıklığı göz önüne alındığında jeopolitik risklerin çeşitli etkileri literatürde çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Özellikle jeopolitik risklerin enerji ve gıda fiyatları üzerindeki etkileri karmaşık ve çok boyutludur. Literatürdeki mevcut çalışmalar, jeopolitik risklerin enerji fiyatlarına etkilerini genellikle petrol, kömür ve doğalgaz gibi fosil yakıtlar özelinde incelemektedir (Antonakakis, Gupta, Kollias, Papadamou, 2017; Qin, Hong, Chen, Zhang, 2020; Peersman, Rüdth, Van der Veken, 2021; Qian, Zeng, Li, 2022; Hudecova ve Rajcaniova, 2023; Liu, Yang, He, Oxley, Guo, 2024) ancak bu etkiler, ülkeler ve bölgeler arasında önemli farklılıklar göstermektedir (Sohag vd., 2023; Adeosun, Tabash, Anagreh, 2023; Foglia, Palomba, Tedeschi, 2023; Olasehinde-Williams, Olanipekun, Usman, 2024; Zhao vd., 2024). Jeopolitik risklerin enerji ve gıda fiyatları üzerindeki etkileri, bu piyasalardaki getiri ve volatilité üzerinde de belirleyici bir rol oynamaktadır (Antonakakis vd., 2017; Qin vd., 2020; Qian vd., 2022; Foglia vd., 2023; Liu vd., 2024; Maimaitijiang, Shen, Yao, 2024; Zhao vd., 2024). Son olarak literatürde yer alan çalışmalar, genellikle jeopolitik risklerden enerji ve gıda fiyatlarına tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmekte; ayrıca bu etkinin doğrusal olmamakla birlikte asimetrik ve zamanla değişkenlik gösterdiği vurgulanmaktadır (Chowdhury, Meo, Aloui, 2021; Saâdaoui, Jabeur, Goodell, 2022; Adeosun vd., 2023; Hudecova ve Rajcaniova, 2023; Olasehinde-Williams vd., 2024; Mo, Nie, Zhao, 2024).

Antonakakis vd. (2017) çalışmalarında jeopolitik risklerin petrol-hisse senedi piyasaları ilişkisi üzerindeki etkilerini belirlemeyi amaçlamışlardır. 1899-2016 dönem aralığına ait aylık veri setiyle VAR-BEKK GARCH modelinden yararlanılan çalışmada petrol piyasası endeksinin ortalama getiri ve ortalamadaki değişkenlik açısından jeopolitik risk endeksinden belirgin bir şekilde etkilendiği görülmüştür. Benzer bulgular Liu vd. (2024) tarafından GARCH-MIDAS yöntemi ile gerçekleştirilen analizlerde elde edilmiştir. Bu çalışmada, jeopolitik risk endekslerinin Brent ham petrol ve doğal gaz fiyatlarındaki oynaklık ve korelasyon üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Qin vd. (2020) ise çalışmalarında jeopolitik risklerin enerji (ham petrol, gaz ve kalorifer yakıtı) getirileri ve oynaklığı üzerindeki asimetrik etkilerini 28 Haziran 1990-31 Ekim 2018 tarihleri arasındaki günlük verilere dayanarak, farklı piyasa koşullarında kantil regresyon modeli kullanarak araştırmışlardır. Sonuçlar, jeopolitik risklerin düşüş piyasasında ham petrol getirileri üzerinde ve önemli ölçüde negatif etkiye sahip olduğunu, ancak gaz getirileri üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir. Qian vd. (2022) jeopolitik riskin petrol piyasası oynaklığı üzerindeki öngörülebilirliğini otoregresif Markov-rejim değişim modeli aracılığıyla analiz etmiştir. 02.01.1986-31.05.2018 dönem aralığında gerçekleştirilen analiz bulguları, jeopolitik riskin yüksek olduğu dönemlerde petrol piyasalarındaki oynaklık düzeyinin de artan bir trende sahip olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra jeopolitik risklerin özellikle durgunluk dönemlerinde petrol piyasasındaki oynaklığın öngörülmesinde önemli bilgiler sunduğu belirtilmiştir. Bir başka çalışmada Hudecova ve Rajcaniova (2023) jeopolitik riskin oynaklığının 2 Ocak 2020-29 Temmuz 2022 döneminde enerji emtia fiyatları üzerindeki simetrik ve asimetrik etkilerini doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL modelleri uygulayarak test etmiştir. Elde edilen bulgular, uzun vadede jeopolitik risk ve enerji fiyatları arasında doğrusal bir ilişki olmadığını göstermektedir. Öte yandan, jeopolitik risk ve finansal oynaklığın ham petrol, benzin ve kalorifer yakıtı fiyatları üzerinde uzun ve kısa vadede istatistiksel olarak anlamlı asimetrik etkileri olduğunu kömür ve

doğal gaz fiyatlarının incelenen dönem boyunca jeopolitik riskteki değişimlere tepki vermediğini tespit edilmiştir.

Foglia vd. (2023) çalışmalarında ise ülkelere özgü jeopolitik risk endekslerinin G8 ülkelerinde emtia piyasası fiyatları üzerindeki etkisini ele almışlardır. 2001:1-2022:10 dönem aralığının dikkate alındığı çalışmada zamanla değişen dinamik ilişkiyi analiz etmek için ilk olarak TVP-VAR modeli kullanılmış, sonrasında son yirmi yılda gerçekleşmiş olan önemli siyasi ve ekonomik olayların dikkate alındığı etki-tepki analizi yapılmıştır. Analizden elde edilen bulgular jeopolitik risk aktarımının ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini ve genellikle coğrafi yakınlığa bağlı olduğunu göstermiştir. Ayrıca jeopolitik riskin enerji sektörünü, metal ve gıda sektörüne kıyasla daha fazla etkilediği ve şokların etkilerinin bir yıl içinde ortadan kalkma eğiliminde olduğu sonucu elde edilmiştir. Adeosun vd. (2023) Nijerya'ya ait aylık verileri kullandıkları çalışmalarında hem petrol fiyatlarının hem de jeopolitik risklerin gıda fiyatları üzerinde uzun ve kısa vadede, kısa vadede küçük bir büyüklükle de olsa, pozitif ve anlamlı etkileri olduğunu ortaya koymaktadır. Asimetrik model, petrol fiyat şoklarının (pozitif ve negatif) uzun vadede gıda fiyatları üzerinde pozitif bir etki yaratırken, kısa vadede jeopolitik riskler hesaba katıldığında petrol fiyat şoklarının etkilerinin farklılaştığını göstermektedir. Çalışma hem petrol fiyatlarının hem de jeopolitik risklerin gıda fiyatları üzerinde uzun ve kısa vadede pozitif ve anlamlı etkileri olduğunu, ancak kısa vadede küçük bir büyüklüğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Sağlık kontrolleri, doğrusal ve doğrusal olmayan modeller altında petrol fiyatları ve jeopolitik risklerden gıda fiyatlarına doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Zhao vd. (2024) bölgesel farklılıkları dikkate aldığı çalışmalarında jeopolitik risklerin küresel enerji piyasaları üzerinde doğrusal olmayan, asimetrik ve zamanla değişen yayılma etkilerini tespit ederken, BRICS ülkelerinde G7 ülkelerine kıyasla daha önemli etkiler gözlemlenmiştir. Olasehinde-Williams vd. (2024) Avrupa Ekonomik Alanı'nda (European Economic Area) yer alan ülkeleri dikkate aldıkları çalışmalarında 1990-2015 yılları arasında enerji enflasyonunun jeopolitik risklere verdiği tepkiyi incelemeyi amaçlamışlardır. Araştırmanın bulguları, jeopolitik gerilimlerin artmasıyla enerji fiyatlarının yükseldiği ancak bu etkinin zamanla azaldığı ve daha düşük enflasyon oranına sahip ülkelerin jeopolitik risklerden daha az etkilendiğini ortaya koymaktadır. Çin hisse senedi piyasasındaki çeşitli sektörlerin (tüketim, finans, petrol ve petrokimya, kömür, elektronik, temel kimya) jeopolitik riske karşı duyarlılık düzeylerini analiz eden Maimaitijiang vd. (2024) çalışmalarında 2007:1-2024:4 tarihlerini kapsayan verilerle TVP VAR-SV modeli kullanmışlardır. Çalışma sonucunda jeopolitik risk unsurunun ele alınan sektörler üzerindeki etkisinin zaman içinde değiştiği ve uzun vadeye kıyasla kısa ve orta vadede daha belirgin olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra ilgili risk unsurunun kömür endüstrisi hariç, tüm endüstriler üzerindeki etkilerinin hem kısa hem de orta vadede pozitiften negatife doğru bir yöneliminin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Dünyadaki belirsizliğin, son COVID-19 da dahil olmak üzere küresel salgınların ve jeopolitik riskin küresel gıda ve enerji emtiaları piyasaları üzerinde çeşitli etkileri değerlendirildiğinde; Mhalla (2020), COVID-19'un hava yolculuğunu ciddi şekilde etkilediğini ve havacılık endüstrisindeki petrol talebini azalttığını, bunun da petrol fiyatını önemli ölçüde etkilediğini tespit etmiştir. Ajami (2020), dünyadaki petrol talebinin başlıca üreticisi ve dayanak noktası olan Çin'deki ekonomik faaliyetlerin pandemi döneminde kısıtlanmasının petrol fiyatlarının düşmesine neden olduğunu savunmaktadır. Chowdhury vd. (2021) 1996:Q1-2020:Q1 dönemleri kapsayan çalışmada kantil-kantil regresyon (QQR) ve kantil nedensellik testi kullanmışlardır. Çalışma sonuçları ağırlıklı olarak dünya belirsizliğinin, küresel salgının ve jeopolitik riskin küresel gıda ve enerji emtiaları üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, kantil nedensellik testi, dünya belirsizliği, küresel pandemi belirsizliği ve jeopolitik riskten dünya gıda ve enerji piyasalarına doğru tek yönlü nedenselliği doğrulamaktadır. Saâdaoui vd. (2022) çalışmalarında jeopolitik riskler ile temel gıda ürünlerinin (pirinç, mısır ve buğday) fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmişlerdir. Rusya-Ukrayna Savaşı'nın yanı sıra Brexit ve COVID-19 gibi önemli dönemlerin dikkate alındığı çalışma jeopolitik risklerden gıda fiyatlarına doğru tek yönlü bir

nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Sohag vd. (2023) gıda fiyatlarının Rusya'nın jeopolitik risklerine ve küresel enerji fiyatlarına tepkisini ölçmeyi çalıştıkları çalışmaları çapraz kantilogram (CQ) yaklaşımını kullanmışlardır. Elde edilen bulgular jeopolitik riskin kısa vadede Doğu Avrupa'da gıda fiyatlarını düşürdüğünü ancak Batı Avrupa'da gıda fiyatlarını artırdığını bulmuşlardır. Ayrıca, Rusya'nın jeopolitik risk olayları ve küresel enerji fiyatları, uzun hafıza altında gıda enflasyonunu artırmaktadır. Jeopolitik riskin, kısa hafıza (aylık ve üç aylık) altında düşüş ve yükseliş durumlarında gıda enflasyonunu düşürdüğünü ortaya koymuşlardır. Küresel enerji fiyatlarının, özellikle de petrol fiyatlarının Doğu Avrupa'da gıda enflasyonunu yükseltmeye yardımcı olduğunu ifade etmişlerdir. Mo vd. (2024) ise jeopolitik risk unsurunun özellikle gıda ve içecek ile tarımsal hammaddeler gibi enerji dışı emtia piyasalarında önemli bir etkiye sahip olmadığını göstermiştir. Ancak, petrol, gaz ve kömür gibi enerji sektörlerinde, 11 Eylül, 2003 Irak işgali ve 2014 Rusya-Ukrayna krizi gibi olaylar sırasında söz konusu etkilerin önemli boyutlara ulaştığı sonucuna varılmıştır.

Literatür incelendiğinde mevcut çalışmaların çoğunlukla jeopolitik risklerin kaynağı olan belirli bölgeler ve ülkeler üzerine odaklandığı, dolayısıyla küresel ölçekli çalışmaların sınırlı kaldığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte mevcut çalışmaların genelinde jeopolitik risklerin enerji ve gıda fiyatları üzerindeki etkilerinin genellikle tek yönlü bir nedensellik ilişkisi içerdiği, asimetrik ve doğrusal olmayan dinamikler barındırdığı ve zamana göre değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda jeopolitik risklerin küresel enerji ve gıda fiyatları üzerindeki etkileri hem küresel çapta hem de daha uzun vadeli veri setleri kullanılarak incelenmiştir. Ayrıca TVP-VAR yöntemi ile doğrusal olmayan dinamik etkilerin zaman içindeki değişimleri analiz edilmiştir. Böylece jeopolitik risk ile küresel enerji ve gıda fiyatları arasındaki dinamik ilişkilerin daha kapsamlı bir perspektiften analiz edilerek literatüre katkı sunması beklenmektedir.

3. Veri Seti ve Yöntem

Jeopolitik risklerin küresel enerji ve gıda fiyatlarına etkisi analiz edilen bu çalışmada, TVP-VAR modelinde sırasıyla jeopolitik risk, küresel enerji fiyatı, küresel gıda fiyatı değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan örneklem dönemi, 1992:01-2024:02 tarihlerini kapsayan aylık verilerden oluşmakta olup örneklem döneminin belirlenmesinde verilerin erişilebilirliği göz önünde bulundurulmuştur. Enerji ve gıda fiyatlarının ölçüsü olarak, küresel enerji ve gıda fiyatları endeksi, 2016 yılı baz alınarak nominal ABD doları cinsinden ortalama aylık fiyat şeklinde Federal Merkez Bankasının (FRED) ekonomik araştırma bölümü veri tabanından temin edilmiştir. Jeopolitik risk² değişkeni için Caldara ve Iacoviello (2022) tarafından geliştirilen jeopolitik risk endeksi kullanılmıştır. Bu gösterge, her ay için önde gelen 11 gazetede altı jeopolitik olay ve gerilim kategorisiyle ilgili makale sayısının araştırılmasına dayalı olarak geliştirilmiştir. Tüm değişkenler logaritmik forma dönüştürülmüştür.

Tablo 1. Çalışmada kullanılan değişkenler

Değişkenler	Kısaltma	Veri Kaynağı
Jeopolitik Risk Endeksi	GEO	https://www.matteoiacoviello.com//gpr.htm
Küresel Enerji Fiyatları Endeksi	EP	FRED veri tabanı
Küresel Gıda Fiyatları Endeksi	FP	FRED veri tabanı

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Makroekonomik konuların analizinde genellikle doğrusal yöntemler tercih edilmekte olsa da son dönemde makroekonomik değişkenlerin dinamik yapısının dikkate alınmasıyla birlikte Markov Rejim Değişim (Akdeniz ve İlhan, 2021; Qian vd. 2022), TVP-VAR (Primiceri, 2005; Nakajima, 2011; Koop, 2012; Akdeniz ve Çatık, 2019) modeli gibi doğrusal olmayan modellerin daha sık kullanıldığı gözlemlenmektedir. TVP-VAR modeli doğrusal olmayan modellere göre önemli avantajlar sunmaktadır.

² Jeopolitik risk endeksi <https://www.matteoiacoviello.com//gpr.htm> adresinden elde edilmiştir.

Bu model, değişkenler arasındaki zamana bağlı ilişkileri zamana göre değişen parametreler aracılığıyla elde etmektedir. Eşik modellerin aksine TVP-VAR modelinde rejimler arasındaki ilişkinin belirlenmesi için eşik değişkene ihtiyaç duyulmamaktadır. Ayrıca TVP-VAR modellerinin tahmin edilmesinin ardından varyans-kovaryans matrisi kullanılarak zamana göre değişen şokların etki-tepki fonksiyonları hesaplanabilir (Nakajima, 2011; Akdeniz ve Çatık, 2019; Caporale, Çatık, Helmi, Akdeniz, İlhan, 2024).

TVP regresyon modelinin tahmini için kullanılan eşitlik şu şekilde gösterilmektedir (Nakajima, 2011):

$$y_t = a_t + \beta_{1,t}y_{t-1} + \dots + \beta_{n,t}y_{t-n} + \varepsilon_t, \varepsilon_t \sim N(0, \Sigma_t), \quad t = 1, \dots, n, \quad (1)$$

Burada a_t sabit katsayıların ($k \times 1$) vektörünü, $\beta_{1,t}$ zamana göre değişen katsayıların ($p \times 1$) vektörünü göstermektedir. Hata teriminin normal dağıldığı varsayımı altında zamanla değişen kovaryans matrisi Σ_t 'dir. Bu matris yapısal bir şokun anlık etkilerinin özyineli tanımlaması yapılarak şu şekilde ifade edilmesi mümkündür:

$$\Sigma_t = A_t^{-1} B_t (A_t^{-1}) \quad (2)$$

$$B_t = \begin{pmatrix} \sigma_{1,t} & 0 & \dots & 0 \\ 0 & \ddots & \ddots & \vdots \\ \vdots & \ddots & \ddots & 0 \\ 0 & \dots & 0 & \sigma_{k,t} \end{pmatrix} \quad A_t = \begin{pmatrix} 1 & 0 & \dots & 0 \\ a_{21,t} & \ddots & \ddots & \vdots \\ \vdots & \ddots & \ddots & 0 \\ a_{k1,t} & \dots & a_{k,k-1,t} & 1 \end{pmatrix} \quad (3)$$

Primiceri (2005) çalışmasından hareketle zamanla değişen parametrelerin yapısı aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır (Nakajima, 2011).

$$\beta_{t+1} = \beta_t + u_{\beta t},$$

$$a_{t+1} = a_t + u_{a t}, \quad \begin{bmatrix} \varepsilon_t \\ u_{\beta t} \\ u_{a t} \\ u_{h t} \end{bmatrix} \sim N \left[0, \begin{bmatrix} I & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \omega_{\beta} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & \omega_{\alpha} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & \omega_h \end{bmatrix} \right] \quad (4)$$

$$h_{t+1} = h_t + u_{h t},$$

4. Bulgular

Çalışmada öncelikle kullanılan değişkenlerin durağanlık durumları Phillips-Perron (1988) ve Kwiatkowski, Philips, Schmidt ve Shin (1992) birim kök testleri aracılığıyla belirlenmiştir. Literatürde geleneksel birim kök testleri olarak tanımlanan bu testler, özellikle PP ve KPSS birim kök testleri olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. PP birim kök testi, boş hipotez olarak serinin birim kök içerdiğini; KPSS testi ise serinin durağan olduğunu öne sürmekte olup bu iki test birbirini tamamlamak üzere tercih edilmiştir. Tablo 2’de geleneksel birim kök test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2. PP ve KPSS birim kök testi sonuçları

Değişkenler	PP		KPSS	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
GEO	-6,37***	-6,57***	0,23	0,09
EP	-1,72	-2,35	1,62***	0,33***
D(EP)	-14,50***	-14,48***	0,05	0,03
FP	-0,96	-2,41	2,01***	0,18**
D(FP)	-15,46***	-15,44***	0,04	0,04

Not: ***, **, ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

PP ve KPSS birim kök testi sonuçları jeopolitik risk değişkeninin her iki testte de düzeyde durağan olduğunu, enerji ve gıda fiyatı değişkenlerinin ise birinci fark alındığında durağan hale geldiğini göstermektedir. Çalışmada ele alınan dönem aralığında meydana gelen yapısal değişimlerin, değişkenlerin durağanlık durumu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla Lee-Strazicizh (2003) tarafından önerilen iki kırılmalı birim kök testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, geleneksel birim kök testlerini desteklemekte olup, yapısal kırılmalar dikkate alındığında jeopolitik risk değişkeninin düzeyde durağan olduğu, enerji ve gıda fiyatlarının ise birinci farkta durağan hale geldiği görülmektedir. Buna göre enerji ve gıda fiyatı değişkenleri, birinci farkları alınarak modele dâhil edilmiştir. Kırılma tarihleri incelendiğinde jeopolitik risk değişkeninde 2. Körfez Savaşı'nın etkili olduğu ifade edilebilir. Enerji ve gıda fiyatlarında ise, 2. Körfez Savaşı ve 2008 küresel finans krizi sonrası dönemlerde yapısal kırılmalar tespit edilmiştir. İki kırılmalı Lee-Strazicizh (2003) birim kök testi sonuçları Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3. Lee-Strazicizh (2003) iki kırılmalı birim kök testi sonuçları

Lee-Strazicizh Birim Kök Testi						
Değişkenler	Model A	Kritik değer	Kırılma tarihi	Model C	Kritik değer	Kırılma tarihi
GEO	-5,47***	-4,18	2000M09	-7,26***	-5,71	2001M07
		-3,62	2005M07		-5,09	2003M07
		-3,31			-4,79	
EP	-3,17	-4,18	2003M01	-4,85	-5,74	2004M12
		-3,62	2014M02		-5,22	2015M06
		-3,31			-4,99	
D(EP)	-7,26***	-4,18	2008M11	-9,96***	-5,65	2018M05
		-3,62	2009M01		-5,01	2020M04
		-3,31			-4,74	
FP	-2,95	-4,18	2003M08	-3,87	-5,73	2003M06
		-3,62	2006M04		-5,24	2014M11
		-3,31			-4,98	
D(FP)	-11,93***	-4,18	2008M09	-12,03***	-5,72	2011M05
		-3,62	2008M11		-5,21	2020M07
		-3,31			-4,88	

Not: ***, **, ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Test istatistiğine ilişkin kritik değerler Lee-Strazicizh (2003)'ün çalışmasından elde edilmiştir. Model A sabitte kırılmayı, Model C ise hem sabitte hem de trendde kırılmayı ifade etmektedir.

TVP-VAR modelini tahmin etmeden önce doğrusal VAR modeli tahmin edilmiş olup elde edilen artıkların doğrusal olup olmadığı Brock, Scheinkman, Dechert, LeBaron, (1996) tarafından geliştirilen BDS testi ile test edilmiştir. BDS test sonuçları Tablo 4'te gösterilmektedir. Gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriterine göre bir (1) olarak belirlenen VAR (1) modelinde tüm boyutlarda seri bağımlılığının olmadığı boş hipotezi reddedilmektedir. Bu sonuçlar çalışmada kullanılan modelde doğrusal olmayan bir ilişkiye yönelik bulgular sunmaktadır. Bu durum jeopolitik risk, enerji ve gıda fiyatları arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığını ve TVP-VAR modelinin kullanılmasının daha uygun olduğunu göstermektedir.

Çalışmada TVP-VAR modelinin tercih edilmesinin diğer bir nedeni olarak doğrusal VAR modelinden elde edilen özinyemeli artıkların iki standart hata güven aralıklarının dışına çıktığı görülmektedir³. Bu durum parametrelerin istikrarsız olduklarını ve dolayısıyla ele alınan değişkenlerin yapısal değişikliklere uğradığını göstermektedir. Jeopolitik risk değişkeninin özellikle 2. Körfez Savaşı sırasında, küresel enerji fiyatları değişkeninin ise 2. Körfez Savaşı yanı sıra 2008 küresel finans krizi, pandemi ve Rusya-Ukrayna Savaşı döneminde, küresel gıda fiyatları değişkeninin ise küresel enerji fiyatlarına ek olarak 1997 Asya mali krizi döneminde güven aralıklarının dışında kaldığı görülmektedir. Bu bulgular jeopolitik risklerin

³ Doğrusal VAR modelinin özinyemeli artıklarının grafikleri Ek 1'de gösterilmektedir.

enerji ve gıda fiyatları üzerindeki etkisinin doğrusal ve sabit olmayıp zaman göre değişebileceğini göstermektedir.

Tablo 4. BDS testi sonuçları

Değişkenler	Boyutlar				
	2	3	4	5	6
GEO	0,0005	0,0003	0,0004	0,0020	0,0008
EP	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
FP	0,0001	0,0000	0,0001	0,0002	0,0007

Not: VAR (1) modeli denkleminde elde edilen artıklara uygulanan BDS test istatistiğinin p-değerini göstermektedir.

Çalışmada ilk olarak Tablo 5'te MCMC tahminine dayalı TVP-VAR modelinin seçilmiş parametrelerinin tanımlayıcı istatistikleri sunulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre Geweke (1992) CD test istatistiklerinin sonsal dağılımın yakınsama boş hipotezi reddedilememiştir. Dolayısıyla MCMC algoritmasının sonsal çözümlerinin etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte TVP-VAR modeli için seçilen parametrelerin otokorelasyon fonksiyonları, örnek patikaları ve sonsal yoğunluklarının grafikleri çizilmiştir⁴. CD testi ile parametrelerin örnek patikalarının ve otokorelasyon fonksiyonlarının sıfıra, dağılımlarının normal dağılıma yakınsaması nedeniyle istikrarlı olduğu ifade edilebilir. Bu çerçevede TVP-VAR modeli tahmin sonuçları etkin bir şekilde yorumlanabilecektir.

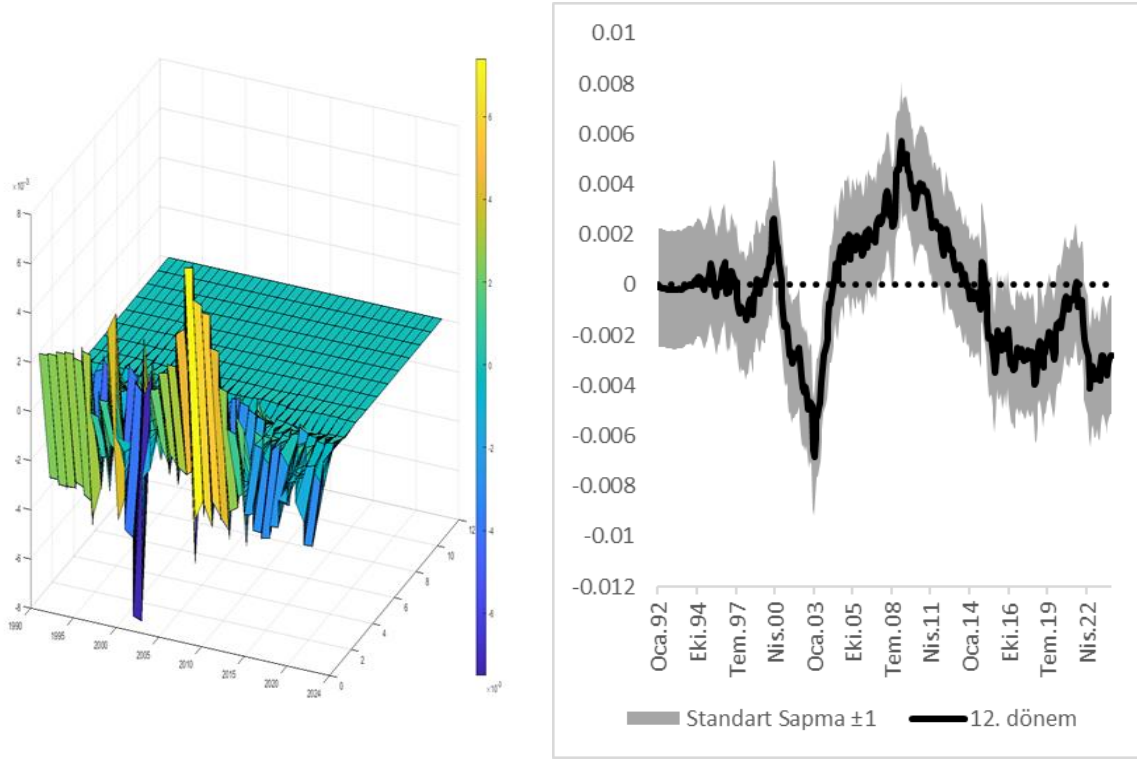
Tablo 5. TVP-VAR modelinde parametrelerin tahmin sonuçları

Parametreler	Ortalama	Standart Sapma	%95L	%95U	Geweke CD	Etkinsizlik
$(\omega_\beta)_1$	0,0195	0,0018	0,0164	0,0233	0,378	13,54
$(\omega_\beta)_2$	0,0227	0,0026	0,0183	0,0284	0,298	27,54
$(\omega_\alpha)_1$	0,0759	0,0253	0,0413	0,1416	0,630	134,53
$(\omega_\alpha)_2$	0,0785	0,0272	0,0428	0,1377	0,419	127,67
$(\omega_h)_1$	0,6287	0,0739	0,4978	0,7897	0,664	129,67
$(\omega_h)_2$	0,5284	0,0884	0,3632	0,7045	0,642	62,72

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

TVP-VAR modeli tahmininde parametrelerin birleşik ardıl dağılımları (joint posterior distribution) hesaplanırken Nakajima'nın (2011) çalışmasına benzer şekilde 2.000'i zamanla değişen parametrelerin yakınsamasında kullanılmak üzere toplam 20.000 iterasyon yapılmıştır. Elde edilen TVP-VAR modellerinden sonra varyans- kovaryans matrisi üzerinden zamanla değişen etki-tepki fonksiyonları hesaplanmıştır. Zamanla değişen etki-tepki fonksiyonları yatay ekseninde $t = 0,1,2,...12$ olmak üzere şok sonrası geçen dönemi göstermektedir. Dikey ekseninde ise zamanla değişen tepkileri göstermektedir. Bu nedenle zamanla değişen etki-tepki fonksiyonları üç boyutlu grafikler ile gösterilmiştir. Ayrıca, değişen tepkilerin istatistiksel anlamlılıklarının değerlendirilmesi amacıyla, şok sonrası dönemdeki (12 dönem) tepkilerin birikimli etkisi hesaplanmış ve bu etkilerin güven aralıkları bir standart sapma kullanılarak sunulmuştur.

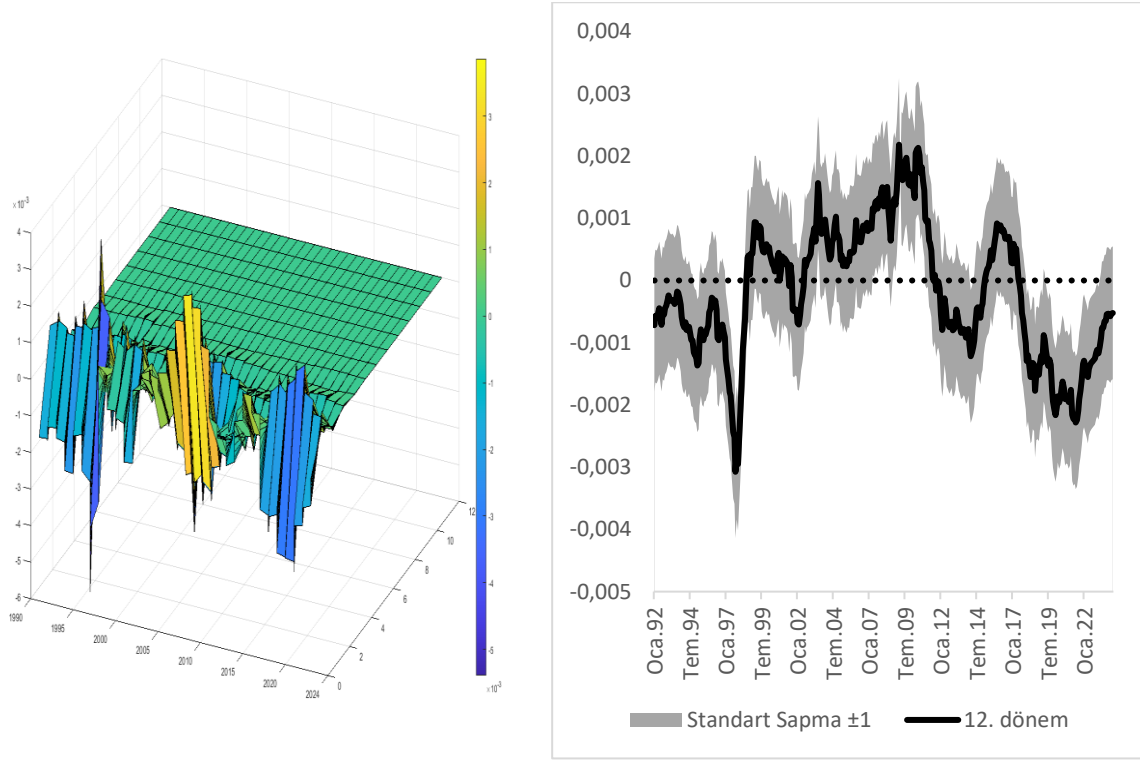
⁴ İlgili grafikler EK 2'de sunulmuştur.

Şekil 1. Jeopolitik risk şoklarına küresel enerji fiyatlarının zaman göre değişen tepkileri

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Küresel enerji fiyatlarının jeopolitik risk şoklarına zamana göre değişen tepkileri Grafik 1’ de gösterilmektedir. Jeopolitik risk şoklarının küresel enerji fiyatlarına etkileri zamanla değişmekle birlikte genellikle negatif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilerin olduğu görülmektedir. Özellikle jeopolitik risk endeksinin en yüksek seviyeye çıktığı 11 Eylül saldırıları ve akabindeki ABD-İrak Savaşı dönemleri küresel enerji fiyatlarında en büyük ve negatif etkilerin gözlemlendiği dönemlerdir. Benzer şekilde Rusya’nın Kırım ilhakı ve ardından başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı sürecinde de jeopolitik risk şoklarının küresel enerji fiyatları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif etkileri olduğu tespit edilmiştir. Pandemi döneminde devam eden negatif etkiler istatistiksel olarak anlamlı olmamakla birlikte, Rusya-Ukrayna arasında askeri operasyonların başlamasıyla bu etkiler anlamlı hale gelmiştir. Pandemi başlangıcında hızlıca yükselen küresel enerji fiyatlarının, Rusya-Ukrayna Savaşı’nın başlamasıyla ani bir şekilde düşüş göstermesi bu bulguları desteklemektedir. 2004:06-2013:09 dönemleri arasında ise jeopolitik risk şoklarının küresel enerji fiyatlarını pozitif etkilediği, özellikle 2007:06-2011:09 arasındaki dönemde bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu dönemde Londra intihar bombası saldırıları ve ABD’nin Usame Bin Ladin’in öldürüldüğünü açıklaması gibi jeopolitik riskleri artıran olayların, 2008 küresel finans krizi sonrası enerji fiyatlarında meydana gelen ani düşüşe rağmen, enerji fiyatlarını pozitif yönde desteklediği ifade edilebilir.

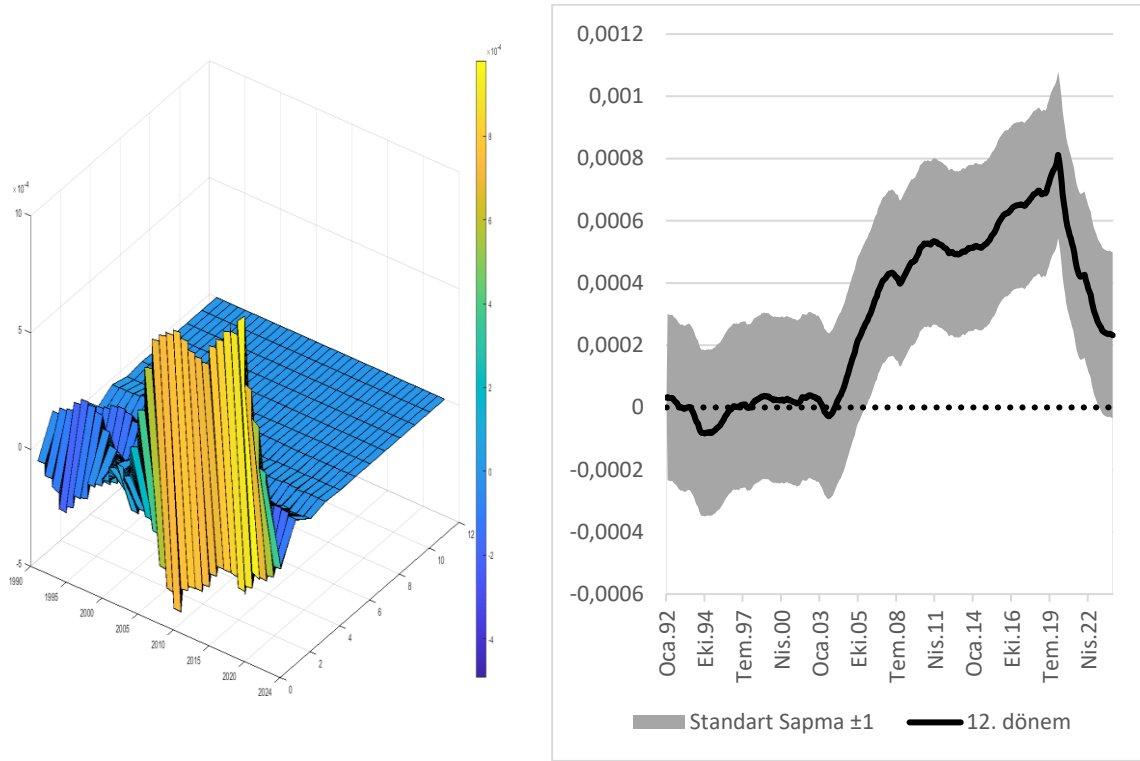
Şekil 2. Jeopolitik risk şoklarına küresel gıda fiyatlarının zaman göre değişen tepkileri

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Küresel gıda fiyatlarının jeopolitik risk şoklarına verdiği zamana göre değişen tepkiler Grafik 2’de gösterilmektedir. Çalışmada ele alınan dönem itibarıyla, gıda fiyatlarının jeopolitik risklere verdiği tepkilerin zamana göre değiştiği ve son dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilerin ön plana çıktığı ifade edilebilir. Özellikle 1990’lı yıllarda ABD-İrak gerginliğinin etkisiyle, jeopolitik risk şoklarının küresel gıda fiyatları üzerinde negatif etkiler yarattığı ve 1994:10-1995:02 ile 1997:01-1998:03 dönemlerinde bu negatif etkilerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu dönemde küresel gıda fiyatlarının istikrarı ön plana çıkarken, 2000’li yılların başından 2008 küresel finans krizine geçen süreçte gıda fiyatlarının artış trendine girdiği ve jeopolitik risk şoklarının bu fiyat artışlarını desteklediği ifade edilebilir. 2008 küresel finans krizinin de etkisiyle gıda fiyatlarının dalgalı bir seyir izlediği bu dönemde jeopolitik risk şoklarının küresel gıda fiyatlarını istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir şekilde etkilediği görülmektedir. Küresel enerji fiyatları tepkilerinde olduğu gibi küresel gıda fiyatlarının da jeopolitik risk şoklarına benzer dönemlerde pozitif tepkiler verdiği ve bu dönemde enerji fiyatlarında meydana gelen pozitif tepkilerin gıda fiyatlarına yansıdığı söylenebilir. Son olarak, pandemi döneminde ile hızlı bir şekilde yükselen, ardından Rusya-Ukrayna Savaşı ile ani bir düşüş yaşayan küresel gıda fiyatlarının, bu süreçte yaşanan jeopolitik risk şoklarına karşı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı tepkiler verdiği tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgular jeopolitik risk şoklarına küresel enerji ve gıda fiyatlarının zamana göre değişen tepkiler verdiği ve bu tepkilerin doğrusal olmayıp asimetrik olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar Qin vd. (2020), Chowdhury vd. (2021), Adeosun vd. (2023), Hudecova ve Rajcaniova (2023), Olasehinde-Williams vd. (2024), Mo vd. (2024), Zhao vd. (2024) çalışmalarını desteklemektedir. Aynı zamanda, bulgular, pandemi döneminin başında hızla artan enerji ve gıda fiyatlarına rağmen pandemi belirsizliğinin arttığı dönemde küresel ekonomik faaliyetin durgunlaşmasının petrol talebini önemli ölçüde azalttığını ve bu durumun hem küresel enerji fiyatlarını hem de gıda fiyatlarını baskıladığını

göstermektedir (Chowdhury vd., 2021). Son olarak, Foglia vd. (2023) çalışmasının bulgularını destekler şekilde, jeopolitik risk şoklarının küresel enerji fiyatlarına, küresel gıda fiyatlarına kıyasla daha büyük tepkiler verdiği görülmektedir. Ancak, bu etkilerin hem enerji hem de gıda fiyatları üzerinde görece küçük olduğu ortaya çıkmaktadır. Jeopolitik riskler her zaman petrol fiyatlarının temel itici güçlerinden biri olarak görülmüş olsa da bu risklerin görece küçük ve istatistiksel olarak anlamlı olmayan etkileri petrol fiyatlarının talep faktörlerinden ya da riskten korunma veya yatırım fırsatlarından daha fazla etkilenmesinden kaynaklanabilmektedir (Cuñado, Gupta, Lau, Sheng, 2020). Ayrıca son dönemde jeopolitik risklerin enerji fiyatları üzerindeki sınırlı etkilerinin, enerji çeşitliliğinin artması ve yenilenebilir enerjiye geçişin yaygınlaşmasından kaynaklandığı ifade edilebilir (Olasehinde-Williams vd., 2024).

Şekil 3. Küresel enerji fiyatları şoklarına gıda fiyatlarının zaman göre değişen tepkileri

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Küresel gıda fiyatlarının enerji fiyatları şoklarına verdiği zamana göre değişen tepkiler Grafik 3'te gösterilmektedir. Küresel enerji fiyatlarında meydana gelen şokların gıda fiyatları üzerinde etkisinin genellikle pozitif ve asimetric olduğu görülmektedir. Örneklemin başlangıcından 2000'li yıllara kadar Peersman vd. (2021) çalışmalarına benzer şekilde küresel enerji fiyatlarının gıda fiyatlarına istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir. Ancak istatistiksel olarak anlamlı etkilerin 2006 Mayıs ayından itibaren artan bir trend izlediği ve pandemi döneminin başında zirveye geldiği görülmektedir. Bu sonuç, artan küresel enerji fiyatlarının, özellikle de petrol arzı kesintilerinin neden olduğu petrol fiyat artışlarının, gıda enflasyonunu yükseltmeye yardımcı olduğunu göstermektedir (Peersman vd., 2021, Sohag vd., 2023, Adeosun vd., 2023). Sonraki süreçte küresel enerji fiyatlarının gıda fiyatları üzerindeki pozitif etkileri devam etmesine rağmen etki büyüklüğünün azaldığı ifade edilebilir. Pandemi döneminde üretim ve tedarik zincirinin aksamasına bağlı olarak enerji ve gıda fiyatlarında meydana gelen önemli artışlara rağmen küresel enerji fiyatlarının gıda fiyatları üzerinde etkisi giderek azalmıştır.

Bu durumun Rusya-Ukrayna Savaşı'nın küresel enerji ve gıda fiyatları üzerindeki olumsuz etkilerinden kaynaklandığı ifade edilebilir.

5. Sonuç

Bu çalışmada jeopolitik risklerin küresel enerji ve gıda fiyatları üzerinde asimetric ve doğrusal olmayan etkileri 1992:01-2024:02 dönem aralığında incelenmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlerde yapısal kırılmalar ve tahmin edilen doğrusal modellerde parametre istikrarsızlıklarının tespit edilmesi nedeniyle jeopolitik çatışmaların küresel enerji ve gıda fiyatları üzerinde zamanla değişen dinamik etkilerini tespit edebilmek amacıyla analizde stokastik oynaklığı sahip TVP-VAR modelleri kullanılmıştır

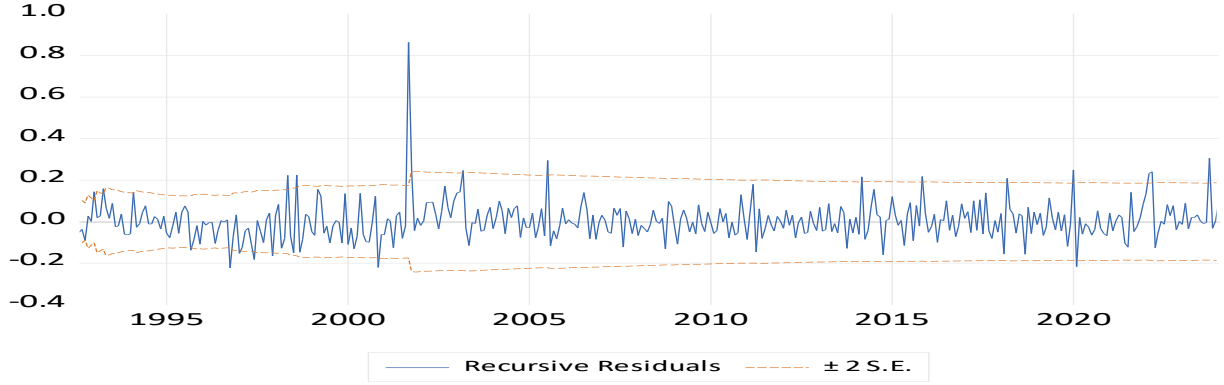
Elde edilen ampirik bulgular, son dönemde önemi giderek artan jeopolitik risklerin hem küresel enerji hem de gıda fiyatları üzerinde asimetric ve zamanla değişen etkileri olduğunu göstermektedir. Ancak bu etkilerin büyüklüğü ve yönü, jeopolitik olayın niteliğine, piyasa koşullarına ve farklı zaman dilimlerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Jeopolitik risk şoklarının küresel enerji fiyatları üzerindeki istatistiksel olarak anlamlı ve en büyük negatif etkileri 11 Eylül olayları ve ABD-Irak Savaşı dönemlerinde gözlemlenmiştir. Ancak bu etkiler 5 aylık bir süreçte sönümlenmekte birlikte küçük bir etki büyüklüğüne sahiptir. Benzer şekilde, jeopolitik risk şoklarının gıda fiyatları üzerinde etkisi de ABD-Irak ve Rusya-Ukrayna Savaşı dönemlerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif olarak ortaya çıkmakta olup, bu etkiler 7 aylık bir süreçte sönümlenmektedir. Son olarak küresel enerji fiyatları şoklarının, özellikle 2006 yılı sonrası dönemde gıda fiyatları üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede, politika yapıcıların para politikası stratejilerini belirlerken jeopolitik risklerden kaynaklanan küresel fiyat değişimlerini dikkate almaları önemlidir.

Bu çalışma jeopolitik riskler ile kısıtlanmış olmakla birlikte, bu risklerin küresel enerji ve gıda fiyatları üzerindeki etkileri çeşitli belirsizlik faktörlerinin (ekonomik politika belirsizliği endeksi, dünya belirsizlik endeksi vb.) küresel enerji ve gıda fiyatları üzerindeki etkileriyle analiz edilip karşılaştırılabilir. Ayrıca jeopolitik risklerin ülke özelinde ortaya çıkan etkileri farklı makroekonomik değişkenlerin modele eklenmesiyle daha kapsamlı bir şekilde analiz edilebilir. Dolayısıyla, bu bağlamda gerçekleştirilecek daha ileri araştırmaların hem akademik literatüre katkıda bulunacağı hem de politika yapıcılar için pratik öneriler sunacağı düşünülmektedir.

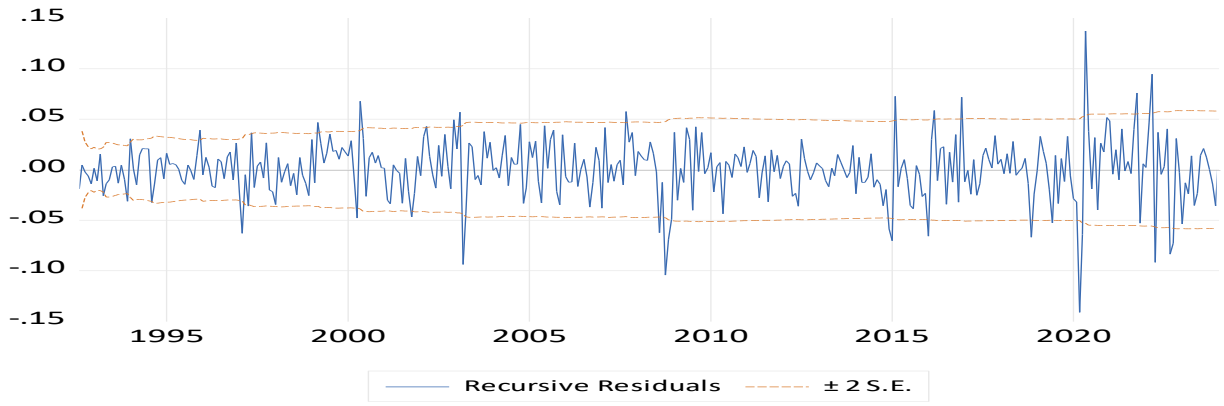
Ekler

EK-1

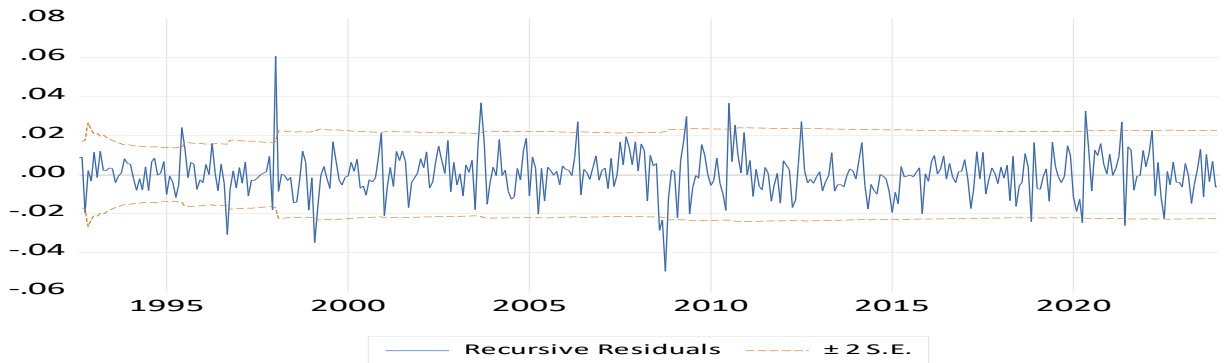
Jeopolitik risk endeksi (GEO)

Küresel Enerji Fiyatları (EP)

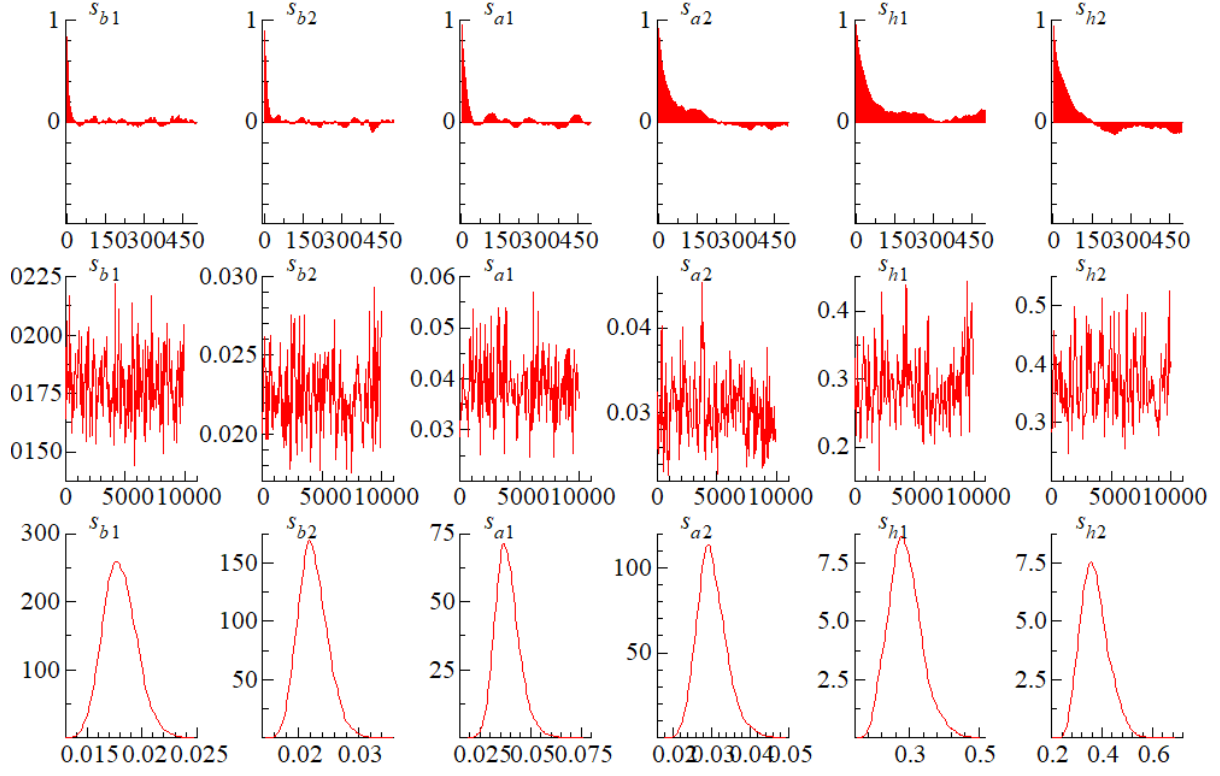
Küresel gıda fiyatları (FP)

Şekil 4. Doğrusal VAR modeli özyinemeli artıkları

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK-2

Not: En üstteki grafikler örneklem otokorelasyonlarını (sample autocorrelations), ortadaki grafikler örneklem patikalarını (sample paths), alttaki grafikler sonsal yoğunlukları (posterior densities) göstermektedir.

Şekil 5. TVP-VAR modelinde seçilmiş parametrelerin tahmin sonuçları

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır. Etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %100 dür.

Destek Beyanı

Yazar, bu çalışma kapsamında herhangi bir finansal destek almamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın çalışma kapsamında herhangi bir kişisel veya finansal çıkarı yoktur.

Kaynaklar

- Adeosun, O., Tabash, M., ve Anagreh, S. (2023). Revisiting the oil prices–domestic food inflation nexus in Nigeria: the role of global geopolitical risk. *African Journal of Economic and Management Studies*. <https://doi.org/10.1108/ajems-09-2022-0399>.
- Ajami, R. (2020). Globalization, the challenge of COVID-19 and oil price uncertainty. *Journal of Asia-Pacific Business*, 21(2), 77-79. <https://doi.org/10.1080/10599231.2020.1745046>.
- Akdeniz, C. ve İlhan, A. (2021). Dynamic Optics in Economics: Quantitative, Experimental and Econometric Analyses. Kırer Silva Lecuna (Ed.), *The validity of the real interest differential model for Turkey with Markov regime switching*(s.99-115) içinde. Berlin, Germany: Peter Lang Verlag.
- Akdeniz, C., ve Çatık, N. (2019). Parasal aktarım mekanizmalarının işleyişinde finansal koşulların önemi: TVP-VAR modellerinden bulgular. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (34), 73-96. <https://doi.org/10.30794/pausbed.421112>.
- Antonakakis, N., Gupta, R., Kollias, C. ve Papadamou, S. (2017). Geopolitical risks and the oil-stock nexus over 1899–2016. *Finance Research Letters*, 23, 165-173. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2017.07.017>.
- Asadollah, O., Carmy, L. S., Hoque, M. R., ve Yilmazkuday, H. (2024). Geopolitical risk, supply chains, and global inflation. *The World Economy*. <https://doi.org/10.1111/twec.13585>.
- Bouri, E., Gabauer, D., Gupta, R., ve Kinateder, H. (2023). Global geopolitical risk and inflation spillovers across European and North American economies. *Research in International Business and Finance*, 66, 102048. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2023.102048>.
- Brock, W. A., Scheinkman, J. A., Dechert, W. D., ve LeBaron, B. (1996). A test for independence based on the correlation dimension. *Econometric Reviews*, 15(3), 197-235. <https://doi.org/10.1080/07474939608800353>.
- Caldara, D., ve Iacoviello, M. (2022). Measuring geopolitical risk. *American Economic Review*, 112(4), 1194-1225. [10.1257/aer.20191823](https://doi.org/10.1257/aer.20191823).
- Caporale, G. M., Çatık, A. N., Helmi, M. H., Akdeniz, C., ve İlhan, A. (2024). Time-varying effects of the COVID-19 pandemic on stock markets and economic activity: evidence from the US and Europe. *Empirica*, 51(2), 529-558. <https://doi.org/10.1007/s10663-024-09608-0>.
- Chowdhury, M., Meo, M., ve Aloui, C. (2021). How world uncertainties and global pandemics destabilized food, energy and stock markets? Fresh evidence from quantile on quantile regressions. *International Review of Financial Analysis*. <https://doi.org/10.1016/J.IRFA.2021.101759>.
- Ciccarelli, M., ve Mojon, B. (2010). Global inflation. *The Review of Economics and Statistics*, 92(3), 524-535. https://doi.org/10.1162/REST_a_00008.
- Cuñado, J., Gupta, R., Lau, C., ve Sheng, X. (2020). Time-Varying impact of geopolitical risks on oil prices. *Defence and Peace Economics*, 31, 692 - 706. <https://doi.org/10.1080/10242694.2018.1563854>.
- Foglia, M., Palomba, G. ve Tedeschi, M. (2023). Disentangling the geopolitical risk and its effects on commodities. Evidence from a panel of G8 countries. *Resources Policy*, 85, Part B, 104056, <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104056>.
- Geweke, J. (1992). Evaluating the accuracy of sampling-based approaches to the calculation of posterior moments. *Bayesian Stat.* 4, 169–193.

- Gong, X., ve Xu, J. (2022). Geopolitical risk and dynamic connectedness between commodity markets. *Energy Economics*, 110, 106028. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.106028>.
- Hudecova, K., ve Rajcaniova, M. (2023). Geopolitical risk and energy market. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 29, 171- 187. <https://doi.org/10.1515/peps-2022-0033>.
- Jagtap, S., Trollman, H., Trollman, F., Garcia-Garcia, G., Parra-López, C., Duong, L., ... Afy-Shararah, M. (2022). The Russia-Ukraine conflict: Its implications for the global food supply chains. *Foods*, 11(14), 2098. <https://doi.org/10.3390/foods11142098>.
- Koop, G. (2012). Using VARs and TVP-VARs with many macroeconomic variables, *Central European Journal of Economic Modelling and Econometrics, CEJEME*, 4(3), 143-167.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. CB., Schmidt P. ve Shin Y. (1992), Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root, *Journal Of Econometrics* (54), 159-178.
- Lee, J. and Strazicizh, M. C. (2003). Minimum lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *The Review of Economics and Statistics* 85(4):1082-1089. <https://doi.org/10.1162/003465303772815961>.
- Liu, H., Yang, P., He, Y., Oxley, L. ve Guo, P. (2024). Exploring the influence of the geopolitical risks on the natural resource price volatility and correlation: Evidence from DCC-MIDAS-X model. *Energy Economics*, 129, 107204. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107204>.
- Maimaitijiang, S., Shen,Y. ve Yao, X. (2024). Impacts of geopolitical risk on China stock market: A dynamic resilience analysis. *Procedia Computer Science*, 242, 318-325, <https://doi.org/10.1016/j.procs.2024.08.224>.
- Mhalla, M. (2020). The impact of novel coronavirus (COVID-19) on the global oil and aviation markets. *Journal of Asian Scientific Research*, 10(2), 96.
- Mo, B., Nie, H. ve Zhao, R. (2024). Dynamic nonlinear effects of geopolitical risks on commodities: Fresh evidence from quantile methods. *Energy*, 288, 129759, <https://doi.org/10.1016/j.energy.2023.129759>.
- Nakajima, J. (2011). Time-varying parameter VAR model with stochastic volatility: An overview of methodology and empirical applications. *Monetary and Economic Studies*, 29, 107-142.
- Nazlioglu, S. ve Soytas, U. (2011). World oil prices and agricultural commodity prices: Evidence from an emerging market. *Energy Economics*, 33(3), 488-496. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2010.11.012>.
- Noguera-Santaella, J. (2016). Geopolitics and the oil price. *Economic Modelling*, 52, 301-309. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2015.08.018>.
- Olasehinde-Williams, G., Olanipekun, I. ve Usman, O. (2024). Does geopolitics trigger energy inflation in the European economic area? Evidence from a panel time-varying regression. *International Journal of Energy Sector Management*. <https://doi.org/10.1108/ijesm-05-2023-0027>.
- Peersman, G., R uth, S. K. ve Van der Veken, W. (2021). The interplay between oil and food commodity prices: Has it changed over time? *Journal of International Economics*, 133, 103540. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2021.103540>.
- Phillips, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 71, 599-607.
- Primiceri, G. E. (2005). Time varying structural vector autoregressions and monetary policy. *The Review of Economic Studies*, 72(3), 821-852. <https://doi.org/10.1111/j.1467-937X.2005.00353.x>.

- Qian, L., Zeng, Q. ve Li, T. (2022). Geopolitical risk and oil price volatility: Evidence from Markov-switching model. *International Review of Economics & Finance*, 81, 29-38, <https://doi.org/10.1016/j.iref.2022.05.002>.
- Qin, Y., Hong, K., Chen, J. ve Zhang, Z. (2020). Asymmetric effects of geopolitical risks on energy returns and volatility under different market conditions. *Energy Economics*, 90, 104851. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104851>.
- Saâdaoui, F., Jabeur, S.B. ve Goodell J.W. (2022). Causality of geopolitical risk on food prices: Considering the Russo–Ukrainian conflict. *Finance Research Letters*, 49, 103103, <https://doi.org/10.1016/j.frl.2022.103103>.
- Sohag, K., Islam, M. M., Tomas Žiković, I. ve Mansour, H. (2023). Food inflation and geopolitical risks: analyzing European regions amid the Russia-Ukraine war. *British Food Journal*, 125(7), 2368-2391. <https://doi.org/10.1108/bfj-09-2022-0793>.
- Su, C. W., Khan, K., Tao, R. ve Nicoleta-Claudia, M. (2019). Does geopolitical risk strengthen or depress oil prices and financial liquidity? Evidence from Saudi Arabia. *Energy*, 187, 116003. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2019.116003>.
- Taghizadeh-Hesary, F., Rasoulinezhad, E. ve Yoshino, N. (2019). Energy and food security: Linkages through price volatility. *Energy policy*, 128, 796-806. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.12.043>.
- Tiwari, A. K., Boachie, M. K., Suleman, M. T. ve Gupta, R. (2021). Structure dependence between oil and agricultural commodities returns: The role of geopolitical risks. *Energy*, 219, 119584. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2020.119584>.
- Yang, T., Dong, Q., Du, M. ve Du, Q. (2023). Geopolitical risks, oil price shocks and inflation: Evidence from a TVP–SV–VAR approach. *Energy Economics*, 127, 107099. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107099>.
- Zhao, Y., Chen, L. ve Zhang, Y. (2024). Spillover effects of geopolitical risks on global energy markets: Evidence from CoVaR and CAViaR-EGARCH model. *Energy Exploration & Exploitation*, 42(2), 772-788. <https://doi.org/10.1177/01445987231196617>.

Research on the Effect of Social Media Implementations for Improved Customer Relations and Services

Özge HABİBOĞLU¹, Ceyda Aysuna TÜRKİYILMAZ², Cenk Arsun YÜKSEL³, Serdar PİRTİNİ⁴

Gelişmiş Müşteri İlişkileri ve Hizmetleri İçin Sosyal Medya Uygulamalarının Etkisinin Araştırılması

Öz

Bu çalışmanın temel motivasyonu, sosyal medya kullanımındaki artış ve bu artışın ana nedenlerini incelemektir. Bu doğrultuda, sosyal medya uygulamalarının (SMU) müşteri ilişkileri ve hizmetleri üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Ampirik analiz için Türkiye'de faaliyet gösteren 195 firmadan toplanan veriler, regresyon analizi kullanılarak değerlendirilmiştir. Bulgular, Sosyal Medya Kullanımının (SMK) müşteri ilişkileri ve hizmetleri açısından önemli bir unsur olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, SMU'nun müşteri ilişkilerini iyileştirici bir etkisi olduğu ve firmaların uyguladığı müşteri etkileşimi inisiyatifleri (MEİ) ile sosyal medya stratejilerinin (SMS), gelişmiş müşteri ilişkileri ve hizmetleri (GMİH) ile güçlü bir bağlantıya sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmanın, sosyal medya kullanımının firma düzeyindeki etkilerini analiz ederek literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Firmaların Sosyal Medya Kullanımı, Müşteri Hizmetleri ve Servisi, Sosyal Medya Uygulamaları

Research on the Effect of Social Media Implementations for Improved Customer Relations and Services

Abstract

The primary motivation of this study is to examine the increase in social media usage and the primary reasons behind it. The effects of social media implementations (SMI) on customer relations and services have been investigated in this context. Data were collected from 195 firms operating in Turkey and analyzed using regression analysis. The findings revealed that Social Media Usage (SMU) is essential to customer relations and services. Additionally, it was found that SMIs have a positive impact on improving customer relationships and that the customer engagement initiatives (CEI) and social media strategies (SMS) implemented by firms are strongly associated with improved customer relations and services (ICRS). This research is expected to contribute to the literature by analyzing the effects of social media usage at the firm level.

Keywords: Social Media Usage of Firms, Customer Relations and Services, Social Media Implementations

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Çorlu Meslek Yüksekokulu, Pazarlama Programı, ohabiboglu@nku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5312-5024>

² Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, caysuna@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9015-4980>

³ Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, cenka@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2249-2806>

⁴ Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, serdarpirtini@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7838-4863>

1. Introduction

Email first paved the way for the introduction of social media (SM) in 1971. Subsequently, applications in which individuals participated in sharing began to emerge and continued to accelerate with the establishment of Facebook in 2004. According to a report compiled at the beginning of 2024, 62.3% of the global population uses SM. Over the past year, 266 million new social media users have been added, with the average user spending 2 hours and 23 minutes on these platforms daily (Smartsights, 2024). Considering the time spent on the internet in Türkiye in 2023, it is 7 hours and 24 minutes daily. While % 83.4 of the Turkish people are internet users, % of mobile connection users are %95.4 of the total population and % 73.1 active users (Sare, 2024). SM platforms have become environments where individuals obtain daily news and express their feelings and ideas. SM, which facilitates communication with text, images, videos, and live links, attracts new users each year. It is a valuable resource not only for individuals but also for companies. Remarkably, social media investment of companies has increased in recent years. For instance, by the end of 2022, SM video ad expenditure is anticipated to rise by 20.1% to 24.35 billion dollars, while annual advertising spending is anticipated to reach 134 billion dollars, an increase of over 17% compared to the previous year (Hootsuite, 2022). Consumers are six times more likely to purchase from an SM product page with photos, and influencers base their purchases on 37% of product recommendations and 7% of celebrity recommendations, according to research on consumer purchasing behaviour (Sproutsocial, 2022). It is well known that firms are facing the relentless rise of SM, and consumer-oriented firms are paying more and more attention to SM due to its interactive, user-generated content-focused characteristics (Ananda et al., 2016).

SM is radically altering how we communicate, consume, create, and collaborate. For businesses, it is an undeniable fact that information and communication technology (ICT) has one of the most revolutionary impacts on both their internal and external operations (Aral et al., 2013). According to Kietzmann et al. (2011), the functions of SM are existence, relationship, sharing, identity creation, conversation, and reputation building. They also emphasize that corporate communication has been democratized, noting that individuals and communities now hold power because they create, share, and consume content.

Regardless of size, firms can utilize social media (SM) to generate value and improve their commercial activities (Braojos-Gomez et al., 2015). Social media can be employed for a variety of purposes, including marketing initiatives, talent acquisition, conducting research, product or service testing and reviews, as well as feedback, notifications, and complaint management (Chung et al., 2017). Additionally, it can be used for customer relationship management (CRM), new product development, innovation management, and brand management (Foltean et al., 2019).

Previous research has explored the relationship between social media (SM) technologies and customer relations. Reinhold and Alt (2012) investigated the use of SM in CRM processes and their functional needs. Trainor et al. (2014) examined the correlation between the implementation of SM technologies by firms, social customer relationship management, and customer relationship performance. Maecker et al. (2016) examined the role of SM interactions in customer relationship management. Foltean et al. (2019) investigated CRM capabilities as a moderating factor when analyzing the impact of SM use on firm performance. In addition to existing literature, the present study examines the link between specific social media implementations (SMIs) (active presence (AP), customer engagement initiatives (CEI), social media analytics (SMA), and social media strategy (SMS)) and customer relations and services. While previous research largely viewed SM as a tool, this study explores the relationship between SM usage (SMU) and its specific implementations. The purpose of this study is to examine the relationship between SMI and improved customer relations and services (ICRS). First, the theoretical relationship between SM and customer relations was investigated, and

then a conceptual model for analyzing these relationships was proposed. Data gathered from firms in Türkiye were analyzed according to the study's conceptual model.

2. Literature Review

2.1. Social media usage for building improved customer relations and services

SM is a powerful tool that can be utilized to manage customer relations and bring them closer to the firms (Elena, 2016). Today's customers do not passively wait for firms to send them various messages; instead, they actively engage with firms and seek to play a role in customer relationship management. SM platforms facilitate two-way communication between customers and firms. These environments assist firms in understanding their consumers' needs and facilitate communication that enables them to respond proactively to these needs (Parveen et al., 2016).

Conventional customer relationship management models fall short in fostering long-term relationships, while social media offers a more dynamic and interactive solution (Zhou et al., 2023). Social media provides powerful and highly effective tools for firms and customers (Al-Dwairi et al., 2024). The stronger the emotional and social connections a company establishes and sustains between its customers and its brands, the closer and more robust its relationship with those customers will become.

SM facilitates these benefits by enhancing customer engagement, playing a crucial role in communication, and managing relationships (Alalwan et al., 2017). Effective SM communication management allows firms to achieve their targeted results. According to Maecker et al. (2016), customers who engage with the company on SM are ultimately more profitable. Consumers can share their post-purchase opinions or product usage on SM. If the relationships with these shares are well-managed, firms can increase their visibility to potential customers, creating an ideal environment for acquiring new customers (Maecker et al., 2016).

Prior studies have demonstrated the potential significance of firms' SM use in customer relations: Kim and Ko (2010) investigated the effect of SM on intimacy and trust in customer relations; Choudhury and Harrigan (2014) evaluated the influence of SM technology on customer relationship management; Sasatanun and Charoensukmongkol (2016) examined entrepreneurs' use of SM for customer connections and analyzed aspects such as cost reduction and market expansion; Alavi (2016) assessed the importance of SM platforms in developing customer connections; Wang and Kim (2017) studied the influence of SM use on the relationship between new CRM capabilities and job performance; Kantorová and Bachmann (2018) evaluated social customer relationship management systems and consumer information, integration, and utilization based on SM; Guha et al. (2018) surveyed business managers to understand how they benefited from SM in customer relations; Dewnarain et al. (2019) examined the impact of SM technology on customer relationship management; Foltean et al. (2019) explored the association between SM technology usage and customer relationship management competencies; Gashi and Ahmeti (2021) analyzed the importance of social media in developing enterprises within customer relations; Cao and Weerawardena (2023), stated that market orientation using SM is an essential part of market-sensing capability, and it improves customer relationship management and causes more excellent marketing performance. Shah et al. (2024) found that SM usage is positively related to customer relations.

The current study further investigates the effect of SM on customer relations. It seeks to contribute to the literature by examining this relationship through SM applications and behaviors, building upon prior research.

2.2. Social media implementation

Tafesse and Wien (2018) discussed SMI as a synchronized organizational process in which firms use SM to steer their strategic marketing initiatives. These elements, which also impact the firms' SM performance, are examined in terms of their practical applicability. Firms apply theoretical and practical SMI to fully benefit from SM. The current study tries to give a distinct strategy by focusing on customer relations from this perspective, and according to Tafesse and Wien's (2018) research, AP, CEI, SMS, and SMA are discussed.

2.2.1. Active presence

Active presence refers to the communication and engagement between firms and their customers through the creation of content on SM using images, texts, photos, videos, and other visuals. Once a company decides to use SM for business, it is essential to generate content and strive remain active on platforms where customers frequently engage (Kaplan and Haenlein, 2010). The structure of SM platforms enables both firms and consumers to create content and respond to one another's content through features such as comments and likes. Effective content also affects consumers' engagement efforts (Dolan et al., 2019). In addition to fostering a more dynamic relationship with their consumers, the fact that corporations actively create material that appeals to them also makes their relationships with them more dynamic. Based on these factors, it is claimed that a firm's involvement in SM has a positive relationship with the communication they establish with customers and the quality of service they provide.

H1a: The use of social media for customer relations affects active presence.

2.2.2. Customer engagement initiatives

Since the early 2000s, marketers have attempted to develop better customer relations by emphasizing their service. They have come to realize that building emotional connections with consumers will make them more valuable for a lifetime. To achieve this objective, they have focused on personalizing communication and encouraging customers to build relationships with the firm (Pansari and Kumar, 2017). Vivek et al. (2012) defined customer engagement as an individual's level of involvement and engagement with a company's product or organizational activities (p.133). The use of SM by consumers is tied to their experiences (Brodie et al., 2013). Providing engaging experiences through collecting relevant and vital data on online platforms is crucial to increasing consumer engagement (Dessart et al., 2016). In an SM ecosystem, the information and experiences that firms provide on SM platforms are the primary sources of consumer engagement (Tafesse and Wien, 2018). Therefore, it is assumed that organizations' efforts to encourage customer engagement are favorably associated with the communication they build with customers and the service they deliver.

H1b: The use of social media for customer relations affects consumer engagement initiative.

2.2.3. Social media strategy

Several industries are greatly affected by the use of SM for marketing and communication (Capitello et al., 2014). SM has become the dominant strategy in digital marketing campaigns due to the fact that it has become a vital component of customers' online activity (Jami Pour et al., 2021). SM can be defined as a communication technology that enables social actors to communicate via bilateral ties (Peters et al., 2013). This system is a subset of strategic decision-making, especially a collection of digitally based information systems (Effing and Spil, 2016), and it is increasingly gaining prominence as a component of enterprises' strategy portfolios (Li. et al., 2021). A well-planned and implemented SM strategy is believed to positively affect communication and customer service.

H1c: The use of social media for customer relations affects social media strategy.

2.2.4. Social media analytics

Consumers leave digital footprints on SM platforms. These footprints result in the accumulation of large volumes of data on SM platforms (Akın Gürsoy Şimşek, 2018). SMA is the field that analyses SM data (Stieglitz et al., 2018). On SM platforms, the data to be analyzed consists of digital interactions that organizations must monitor, store, and analyze, such as reactions to company content, consumer messages, page visits, and shares. By transforming the data obtained through SMA into actionable insights, firms can unlock opportunities in sales, marketing communication, pricing, customer communication (Sabuncu and Atmis, 2020), advertising, public relations, customer relationship management (CRM), and business intelligence (BI) (Stieglitz et al., 2014). It is assumed that SMA has a positive relationship with the communication between firms and their customers.

H_{1d}: The use of social media for customer relations affects social media analytics.

In accordance with the current study aims, the following research hypotheses were generated based on existing literature;

H₂: The use of social media for customer relations affects improved customer relations and services

H₃: Social media implementations affect improved customer relations and services.

H_{3a}: Active presence affects improved customer relations and services.

H_{3b}: Customer engagement affects improved customer relations and services.

H_{3c}: Social media strategy affects improved customer relations and services.

H_{3d}: Social media analytics affects improved customer relations and services.

Figure 1 depicts the conceptual model developed in response to the literature review and hypotheses. SMI is affected by the usage of SM for customer relations. This variable is also anticipated to affect the enhancement of customer relations and services. In addition, it is anticipated that the theoretical and practical applications of enterprises in SM will be linked to the development of customer services.

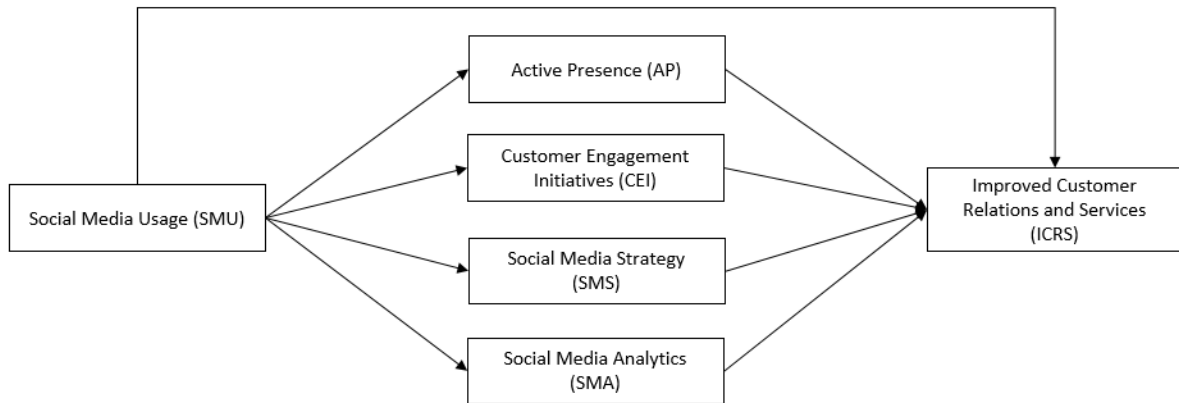

Figure 1. Conceptual Model of This Study

3. Methodology

3.1 Data Analysis

To obtain empirical data, a questionnaire was constructed based on the literature. Survey is constituted by five-point Likert-type closed items in the survey, ranging from 1 = "strongly disagree" to 5 = "strongly agree." Additionally, the survey includes questions such as company size and year of SM use, from which we can collect information about the companies. The SMU scale (has 6 expressions) for customer relations was adapted from Tajudeen et al. (2018). The sub-dimensions of SMI (AP (has 3 expressions), CEI (has 4 expressions), SMS (has 4 expressions), and SMA (has 5 expressions), were adopted from Tafesse and Wien (2018). The scale for ICRS (has 3 expressions) was also derived from Tajudeen et al. (2018). The scale items, initially written in English, were first translated into Turkish and then back into English to avoid any loss of meaning. Before the pilot study, a group of experts, including academics and private sector professionals, reviewed the questionnaire.

A pilot study was conducted after confirming the appropriateness of the questionnaire expression. The questionnaire was distributed to the companies reached via social media, followed by interviews with all participants. After the findings of the pilot study were evaluated and deemed appropriate and sufficient based on the relevant literature, the full distribution of the questionnaire began. Ethics committee permission was obtained before distributing the survey (Tekirdağ Namık Kemal University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Board, 2024-04-02, T2024-1948).

The data were collected through an online survey conducted in April and May. A questionnaire was sent to 3,000 firms via social media (SM) by convenience sampling method; however, only 195 responses were received. Table 1 presents data from the firms that participated in the survey.

Table 1. Sample characteristics

	N	%		N	%
Local	52	26.7	B2B Market	29	14.9
National	59	30.3	B2C	67	34.4
International	84	43.1	B2B&B2C	99	50.8
Dealer	4	2.1	0-10 Employees	67	34.4
Branch office	5	2.6	11-50 Employees	44	22.6
Private Enterprise	177	90.8	51-250 Employees	34	17.4
Public Enterprise	9	4.6	251 + Employees	50	25.6
Total 195					

According to Tabachnick and Fidell (2013), a skewness and kurtosis coefficient ranging from -1.5 to +1.5 is considered to be a normal distribution. Table 2 contains the outcomes of the analysis. Examining the results of the normal distribution test reveals that, according to the literature, the skewness and kurtosis value intervals conform to the normal distribution.

Table 2. Normality test results

	Mean	Std. Deviation	Skewness	Kurtosis
SMU	4.1103	0.77064	-0.685	-0.116
AP	4.1726	0.87628	-1.231	1.040
CEI	3.9910	0.83511	-0.737	0.033
SMS	3.8897	0.82917	-0.746	0.517
SMA	3.8267	0.96394	-0.613	-0.328
ICRS	3.9265	0.80645	-0.522	0.116

The study revealed that the KMO values of the scales were greater than 0.50. A result of less than 0.05 for the Bartlett sphericity test suggests a suitable level of interaction. The results of an explanatory factor analysis indicate that research scales are appropriate for analysis (Durmuş et al., 2016). All statements were used because there were no items with a KMO value below 0.05. Table 3 provides the results.

Table 3. Exploratory factor and reliability analysis

Factor	Items	Loadings	KMO	k ²	df	p	Variance %	α
SMU	SMU1	0.882	0.895	746.66	15	0.000	69.725	0.911
	SMU2	0.870						
	SMU3	0.856						
	SMU4	0.819						
	SMU5	0.742						
	SMU6	0.834						
AP	AP1	0.935	0.718	343.885	3	0.000	81.786	0.888
	AP2	0.899						
	AP3	0.879						
CEI	CEI1	0.913	0.760	368.311	6	0.000	68.328	0.837
	CEI2	0.875						
	CEI3	0.742						
	CEI4	0.763						
SMS	SMS1	0.855	0.831	455.608	6	0.000	75.833	0.890
	SMS2	0.893						
	SMS3	0.836						
	SMS4	0.893						
SMA	SMA1	0.912	0.860	908.828	10	0.000	80.671	0.940
	SMA2	0.921						
	SMA3	0.889						
	SMA4	0.912						
	SMA5	0.855						
ICRS	ICRS1	0.888	0.705	317.807	3	0.000	80.187	0.871
	ICRS2	0.866						
	ICRS3	0.932						

Before evaluating the research hypotheses, the common method variance between variables was investigated. In this study, the variables were subjected to a correlation analysis to determine the common method variance among them. To accept that there is no common method variance, the

correlation coefficient between variables cannot exceed 0.90. (Bagozzi et al., 1991; Tehseen et al., 2017). The findings of the correlation analysis are displayed in Table 4. The findings of the research indicate that there is no common method variance.

Table 4. Common method variance bias

		SMU	AP	CEI	SMS	SMA	ICRS
SMU	Pearson Correlation	1	.465**	.577**	.604**	.427**	.580**
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
AP	Pearson Correlation	.465**	1	.808**	.734**	.741**	.511**
	Sig. (2-tailed)	0.000		0.000	0.000	0.000	0.000
CEI	Pearson Correlation	.577**	.808**	1	.782**	.694**	.615**
	Sig. (2-tailed)	0.000	0.000		0.000	0.000	0.000
SMS	Pearson Correlation	.604**	.734**	.782**	1	.731**	.640**
	Sig. (2-tailed)	0.000	0.000	0.000		0.000	0.000
SMA	Pearson Correlation	.427**	.741**	.694**	.731**	1	.470**
	Sig. (2-tailed)	0.000	0.000	0.000	0.000		0.000
ICRS	Pearson Correlation	.580**	.511**	.615**	.640**	.470**	1
	Sig. (2-tailed)	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	
N		195	195	195	195	195	195

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

4. Findings

In the conceptual model, it is assumed that there is a relationship between the variables. Consequently, regression analysis was used to test hypotheses. The regression analysis determined that the Anova p significance level must be below 0.05, VIF values must be less than 10 for the regression assumption to exist, and the beta value must be greater than 0 for the relationship to be considered positive (Durmuş et al., 2016). The outcomes of all hypotheses are shown in Table 5. Each of the H₁ hypotheses was accepted. As anticipated, this study demonstrates that SMU is strongly and positively associated with SM applications. Additionally, the H₂ hypothesis was accepted. Among the H₃ hypotheses, it was determined that AP and SMA had no significant relationship with ICRS.

Table 5. Regression analysis results

H	Independent variable	Dependent variable	R ²	β	F	t	Sig.	VIF	Tolerance	Results
H _{1a}	SMU	AB	0.216	0.529	53.202	7.294	0.000	1.000	1.000	Supported
H _{1b}	SMU	CEI	0.333	0.626	96.439	9.820	0.000	1.000	1.000	Supported
H _{1c}	SMU	SMS	0.362	0.650	110.832	4.722	0.000	1.000	1.000	Supported
H _{1d}	SMU	SMA	0.182	0.534	43.077	6.563	0.000	1.000	1.000	Supported
H ₂	SMU	ICRS	0.336	0.607	97.775	9.888	0.000	1.000	1.000	Supported
H _{3a}	AB	ICRS	0.447	-0.580	38.445	-0.618	0.538	0.280	3.571	Not Supported
H _{3b}	CEI	ICRS	0.447	0.337	38.445	3.360	0.001	0.269	3.716	Supported
H _{3c}	SMS	ICRS	0.447	0.444	38.445	4.763	0.000	0.316	3.165	Supported
H _{3d}	SMA	ICRS	0.447	-0.050	38.445	-0.673	0.502	0.374	2.673	Not Supported

5. Discussion

The purpose of the present study was to examine the customer-oriented SMU of firms in Türkiye. To achieve this objective, the study takes a holistic approach, analyzing the activities and strategies connecting SMU with its expected causes and effects. It aimed to explore the relationship between firms' reasons for SMU and SMI, as well as the relationship between SMI and targeted customer services and relations. In the conceptual model, 9 hypotheses were explored based on previous research.

In the current study, H₁ sub-hypotheses were supported. Based on the findings, the use of SM in customer relations is significantly and positively related to the company's active use of SM accounts, ongoing communication with customers, encouragement of interaction, prioritization of customer relations in SMS development, and selection of SMA. This study did not contradict previous research that examined the relationship between these concepts in the literature. Our findings align with the results of previous studies that have shown SM's positive impact on customer relations (Maecker et al., 2016; Sasatanun and Charoensukmongkol, 2016; Wang and Kim, 2017; Dewnarain et al., 2019; Gashi and Ahmeti, 2021). While SM is often viewed as a tool in previous research, this study, which uses SMI scale adapted from Tafesse and Wien (2018), also examines company activities and strategies in SM. It is anticipated that this study will contribute to the literature in this area

As a result of the H₂ hypothesis, it was determined that customer-oriented SMU was significantly and positively associated with customer relations and services. This finding aligns with previous research that has explored the relationship between SM and customer communication and service (Kim and Ko, 2010; Parveen et al., 2015; Alalwan et al., 2017; Kantorová and Bachmann, 2018; Tajudeen et al., 2018). Despite variations in country and sample, these results underscore the universal importance of SM for enhancing customer relations.

The relationship between SMI and customer relations and services is investigated in the H₃ hypothesis. It was found that CEI and SMS were significantly and positively associated with customer relations and services. It has been observed that AP and SMA have no relationship with the dependent variable. To better understand these findings, which deviate from the previous literature, evaluating the SMI of companies and their ability to utilize SMA will be essential. Researchers stated SM's

importance, and this study tried to state the benefits of examining SM in detail for better customer relations.

In today's competitive environment, as it has become increasingly challenging to differentiate only through product offerings, the importance of customer relationships and the services they provide has become even more evident. Numerous studies argue that developing these two factors is crucial to achieving the desired results. Since SM is vital to many companies, this channel has also become an essential business tool. Examining the findings obtained from the study's sample limitation reveals that process inputs should be customer-focused to produce outputs related to customer service and relationships. This finding shows that it would be advantageous for companies to consider the customer before acting on SM. When considering the use of SM as a process, it is clear that customer-centered thinking and the organization successfully achieve the necessary goals to achieve the desired results in customer relationships. The main contribution of the study is that it considers SM, which is generally seen as only a tool in the existing literature, as an essential strategic element in customer relationships, reveals the importance of being customer-focused at every step for companies and shows that it is crucial for companies to separate SM into meaningful components and analyze each part in terms of their own specific goals instead of treating it as a single entity.

Statement of Research and Publication Ethics

This study was performed in line with the rules of scientific research and publication ethics. Approval was granted by the Tekirdağ Namık Kemal University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Board, 2024-04-02, T2024-1948.

Informed consent

Informed consent was obtained from all participants in the study.

Contributions of the Authors to the Article

The entire study was created by sharing among four authors.

Conflict of interest

There is no conflict of interest in this study.

References

- Akın, B. and Gürsoy Şimşek, U. T. (2018). Sosyal Medya Analitiği ile Değer Yaratma: Duygu Analizi ile Geleceğe Yönelim. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 797–811. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.435804>
- Alalwan, A. A., Rana, N. P., Dwivedi, Y. K. and Algharabat, R. (2017). Social Media in Marketing: A Review and Analysis of the Existing Literature. *Telematics and Informatics*, 34(7), 1177–1190. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2017.05.008>
- Alavi, S. (2016). New Paradigm of Digital Marketing in Emerging Markets: From Social Media to Social Customer Relationship Management. *International Journal of Management Practice*, 9(1), 56–73. <https://doi.org/10.1504/IJMP.2016.074889>
- Al-Dwairi, R., Shehabat, I., Zahrawi, A., and Hammouri, Q. (2024). Building Customer Trust, Loyalty, and Satisfaction: The Power of Social Media in E-Commerce Environments. *International Journal of Data and Network Science*, 8(3), 1883-1894.
- Ananda, A. S., Hernández-García, Á. and Lamberti, L. (2016). N-REL: A Comprehensive Framework of Social Media Marketing Strategic Actions For Marketing Organizations. *Journal of Innovation and Knowledge*, 1(3), 170–180. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2016.01.003>
- Aral, S., Dellarocas, C. and Godes, D. (2013). Social Media and Business Transformation: A Framework For Research. *Information Systems Research*, 24(1), 3–13. <https://doi.org/10.1287/isre.1120.0470>
- Bagozzi, R. P., Yi, Y. and Phillips, L. W. (1991). *Assessing Construct Validity in Organizational Research Author (s): Richard P . Bagozzi , Youjae Yi and Lynn W . Phillips Published by : Sage Publications , Inc . on behalf of the Johnson Graduate School of Management , Cornell University Stable URL : h. 36(3), 421–458.*
- Braojos-Gomez, J., Benitez-Amado, J. and Javier Llorens-Montes, F. (2015). How Do Small Firms Learn to Develop A Social Media Competence? *International Journal of Information Management*, 35(4), 443–458. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2015.04.003>
- Brodie, R. J., Ilic, A., Juric, B. and Hollebeek, L. (2013). Consumer Engagement in a Virtual Brand Community: An Exploratory Analysis. *Journal of Business Research*, 66(1), 105–114. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.07.029>
- Capitello, R., Agnoli, L., Begalli, D. and Codurri, S. (2014). Social Media Strategies and Corporate Brand Visibility in the Wine Industry: Lessons From an Italian Case Study. *EuroMed Journal of Business*, 9(2), 129–148. <https://doi.org/10.1108/EMJB-10-2013-0046>
- Cao, G., and Weerawardena, J. (2023). Strategic Use of Social Media in Marketing and Financial Performance: The B2B SME Context. *Industrial Marketing Management*, 111, 41-54.
- Choudhury, M. M. and Harrigan, P. (2014). CRM to Social CRM: The Integration of New Technologies into Customer Relationship Management. *Journal of Strategic Marketing*, 22(2), 149–176. <https://doi.org/10.1080/0965254X.2013.876069>
- Chung, A. Q. H., Andreev, P., Benyoucef, M., Duane, A. and O'Reilly, P. (2017). Managing an Organisation's Social Media Presence: An Empirical Stages of Growth Model. *International Journal of Information Management*, 37(1), 1405–1417. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2016.10.003>
- Dessart, L., Veloutsou, C. and Morgan-Thomas, A. (2016). Capturing Consumer Engagement: Duality, Dimensionality and Measurement. *Journal of Marketing Management*, 32(5–6), 399–426. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2015.1130738>

- Dewnarain, S., Ramkissoon, H. and Mavondo, F. (2019). Social Customer Relationship Management: An Integrated Conceptual Framework. *Journal of Hospitality Marketing and Management*, 28(2), 172–188. <https://doi.org/10.1080/19368623.2018.1516588>
- Dolan, R., Conduit, J., Frethey-Bentham, C., Fahy, J. and Goodman, S. (2019). Social Media Engagement Behavior: A Framework for Engaging Customers Through Social Media Content. *European Journal of Marketing*, 53(10), 2213–2243. <https://doi.org/10.1108/EJM-03-2017-0182>
- Durmuş, B., Yurtkoru, E. S. and Çinko, M. (2016). *Sosyal Bilimlerde SPSS’le Veri Analizi*. İstanbul: Beta
- Effing, R. and Spil, T. A. M. (2016). The Social Strategy Cone: Towards Framework for Evaluating Social Media Strategies. *International Journal of Information Management*, 36(1), 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2015.07.009>
- Elena, C. A. (2016). Social Media – A Strategy in Developing Customer Relationship Management. *Procedia Economics and Finance*, 39, 785–790. [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(16\)30266-0](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(16)30266-0)
- Foltean, F. S., Trif, S. M. and Tuleu, D. L. (2019). Customer Relationship Management Capabilities and Social Media Technology Use: Consequences on Firm Performance. *Journal of Business Research*, 104, 563–575. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.10.047>
- Gashi, R. and Ahmeti, H. G. (2021). Impact of Social Media on the Development of New Products, Marketing and Customer Relationship Management in Kosovo. *Emerging Science Journal*, 5(2), 125–138. <https://doi.org/10.28991/esj-2021-01263>
- Guha, S., Harrigan, P. and Soutar, G. (2018). Linking Social Media to Customer Relationship Management (CRM): A Qualitative Study on SMEs. *Journal of Small Business and Entrepreneurship*, 30(3), 193–214. <https://doi.org/10.1080/08276331.2017.1399628>
- Jami Pour, M., Hosseinzadeh, M. and Amoozad Mahdiraji, H. (2021). Exploring and Evaluating Success Factors of Social Media Marketing Strategy: A Multi-Dimensional-Multi-Criteria Framework. *Foresight*, 23(6), 655–678. <https://doi.org/10.1108/FS-01-2021-0005>
- Kantorová, K. and Bachmann, P. (2018). Social Customer Relationship Management and Organizational Characteristics. *Information*, 9(12), 1-9 <https://doi.org/10.3390/info9120306>
- Kaplan, A. M., and Haenlein, M. (2010). Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>
- Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P. and Silvestre, B. S. (2011). Social Media? Get Serious! Understanding the Functional Building Blocks of Social Media. *Business Horizons*, 54(3), 241–251. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2011.01.005>
- Kim, A. J. and Ko, E. (2010). Impacts of Luxury Fashion Brand’s Social Media Marketing on Customer Relationship and Purchase Intention. *Journal of Global Fashion Marketing*, 1(3), 164–171. <https://doi.org/10.1080/20932685.2010.10593068>
- Li, F., Larimo, J. and Leonidou, L. C. (2021). Social Media Marketing Strategy: Definition, Conceptualization, Taxonomy, Validation, and Future Agenda. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49(1), 51–70). <https://doi.org/10.1007/s11747-020-00733-3>
- Maecker, O., Barrot, C. and Becker, J. U. (2016). The Effect of Social Media Interactions on Customer Relationship Management. *Business Research*, 9(1), 133–155. <https://doi.org/10.1007/s40685-016-0027-6>
- Pansari, A. and Kumar, V. (2017). Customer Engagement: The Construct, Antecedents, and Consequences. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45(3), 294–311.

<https://doi.org/10.1007/s11747-016-0485-6>

- Parveen, F., Jaafar, N. I. and Ainin, S. (2016). Social Media's Impact on Organizational Performance and Entrepreneurial Orientation in Organizations. *Management Decision*, 54(9), 2208–2234. <https://doi.org/10.1108/MD-08-2015-0336>
- Peters, K., Chen, Y., Kaplan, A. M., Ognibeni, B. and Pauwels, K. (2013). Social Media Metrics :A Framework and Guidelines for Managing Social Media. *Journal of Interactive Marketing*, 27(4), 281–298). <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2013.09.007>
- Reinhold, O. and Alt, R. (2012). Association for Information Systems AIS Electronic Library (AISeL) Social Customer Relationship Management: State of the Art and Learnings from Current Projects. 25th Bled EConference EDependability: Reliable and Trustworthy EStructures, *EProcesses, EOperations and EServices for the Future*, 155–169.
- Sabuncu, İ. and Atmis, M. (2020). Social Media Analytics for Brand Image Tracking: A Case Study Application for Turkish Airlines. *Yönetim Bilişim Sistemleri Dergisi*, 6(1), 26–41. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1104512>
- Sasatanun, P. and Charoensukmongkol, P. (2016). Antecedents and Outcomes Associated with Social Media Use in Customer Relationship Management of Thai Microenterprises. *International Journal of Technoentrepreneurship*, 3(2), 127–149. <https://doi.org/10.1504/IJTE.2016.080258>
- Shah, S. A., Shoukat, M. H., Ahmad, M. S., and Khan, B. (2024). Role of Social Media Technologies and Customer Relationship Management Capabilities 2.0 in Creating Customer Loyalty and University Reputation. *Journal of Marketing for Higher Education*, 34(1), 344-367.
- Stieglitz, S., Dang-Xuan, L., Bruns, A. and Neuberger, C. (2014). Social Media Analytics, An Interdisciplinary Approach and Its Implications for Information Systems. *Business and Information Systems Engineering*, 2, 89–96.
- Stieglitz, S., Mirbabaie, M., Ross, B. and Neuberger, C. (2018). Social Media Analytics: Challenges in Topic Discovery, Data Collection, and Data Preparation. *International Journal of Information Management*, 3, 156–168. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2017.12.002>
- Tabachnick, B. G. and Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6th ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Tafesse, W. and Wien, A. (2018). Implementing Social Media Marketing Strategically: An Empirical Assessment. *Journal of Marketing Management*, 34(9–10), 732–749. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2018.1482365>
- Tajudeen, F. P., Jaafar, N. I. and Ainin, S. (2018). Understanding the Impact of Social Media Usage Among Organizations. *Information and Management*, 55(3), 308–321. <https://doi.org/10.1016/j.im.2017.08.004>
- Tehseen, S., Ramayah, T. and Sajilan, S. (2017). Testing and Controlling for Common Method Variance: A Review of Available Methods. *Journal of Management Sciences*, 4(2), 142-168. <https://doi.org/10.20547/jms.2014.1704202>
- Trainor, K. J., Andzulis, J., Rapp, A. and Agnihotri, R. (2014). Social Media Technology Usage and Customer Relationship Performance: A Capabilities-Based Examination of Social CRM. *Journal of Business Research*, 67(6), 1201–1208. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2013.05.002>
- Vivek, S. D., Beatty, S. E. and Morgan, R. M. (2012). Customer Engagement: Exploring Customer Relationships Beyond Purchase. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 20(2), 122–146.

<https://doi.org/10.2753/MTP1069-6679200201>

- Wang, Z. and Kim, H. G. (2017). Can Social Media Marketing Improve Customer Relationship Capabilities and Firm Performance? Dynamic Capability Perspective. *Journal of Interactive Marketing, 39*, 15–26. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2017.02.004>
- Zhou , X., Ahmad, N., Lho, L. H., and Han, H. (2023). Social ripple: Unraveling the Impact of Customer Relationship Management via Social Media on Consumer Emotions and Behavior. *Social Behavior and Personality, 51*(10), e12716
- Hootsuite (2022). Mesleki rapor. <https://blog.hootsuite.com/social-media-statistics-for-social-media-managers/> adresinden 30.03.2022 tarihinde alınmıştır.
- We Are Social (2023). Mesleki rapor. <https://www.saremedya.com/blog/sosyal-medya/we-are-social-dijital-2023-raporu-yayinlandi#:~:text=2023%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20i%C3%A7in%20internet%20ge%C3%A7irilen,aktif%20olarak%20sosyal%20medya%20kullan%C4%B1yor.> Adresinden 23.03.2024 tarihinde alınmıştır.
- Smartinsight (2024, 1 Mayıs). Mesleki rapor. <https://www.smartinsights.com/social-media-marketing/social-media-strategy/new-global-social-media-research//> adresinden 22.03.2024 tarihinde alınmıştır.
- Sproutsocial (2024, 8 Ocak). Mesleki rapor. <https://sproutsocial.com/insights/social-media-statistics/> adresinden 30.03.2024 tarihinde alınmıştır.

Türkiye’de Gelir Dağılımının Yapısal Kırılmalar Altında Belirleyicileri: Genişletilmiş Kuznets Eğrisi Hipotezi Geçerli mi?

Fatih YETER¹, Bünyamin DEMİRGİL²

Türkiye’de Gelir Dağılımının Yapısal Kırılmalar Altında Belirleyicileri: Genişletilmiş Kuznets Eğrisi Hipotezi Geçerli mi ?

Öz

Çalışmada Türkiye’de gelir dağılımı eşitsizliğinin makro iktisadi belirleyicilerinin uzun dönemli dinamiklerini araştırılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışma Kuznets eğrisi hipotezindeki gelir dağılımı ve büyüme arasındaki doğrusal olmayan ilişkinin kamu harcamaları ve enflasyon ile genişletilmiş versiyonundan kanıtlar sunmaktadır. Çalışmada bulgular Fourier fonksiyonlarına ve kalıntılar ile genişletilmiş Yılancı vd. (2023) tarafından önerilen RALS-Fourier-ADL eş bütünleşme testi ve Dinamik En Küçük Kareler yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Sonuçlar, Türkiye’de Kuznets hipotezinin geçerli olduğunu, genişletici maliye politikasının gelir eşitsizliğini azaltıcı olduğunu, enflasyonla ise ilişki olmadığını göstermektedir. Politika yapıcıların refah artıcı politikaları tersine dönen gelir eşitsizliğini artırmasına karşılık, kamu politika tercihleri alt ve orta gelir düzeyindeki hane halklarına yöneltmesinin eşitsizliği azaltabileceği düşünülmektedir. Politika yapıcılar gelir dağılımı eşitsizliğine karşı maliye politikasını daha aktif bir şekilde kullanabilir.

Anahtar Kelimeler: Gelir Dağılımı, Eşitsizlik, Maliye Politikası, Enflasyon

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Determinants of Income Distribution in Türkiye under Structural Breaks: Is the Extended Kuznets Curve Hypothesis Valid?

Abstract

The study investigates the long-run dynamics of the macroeconomic determinants of income inequality in Türkiye. To this end, the study provides evidence from the Kuznets curve hypothesis of a non-linear relationship between income distribution and growth extended with public expenditures and inflation. The findings are obtained by using the RALS-Fourier-ADL co-integration test and Dynamic Least Squares method proposed by Yilanci et al. (2023) extended with Fourier functions and residuals. The results show that the Kuznets hypothesis is valid in Türkiye, expansionary fiscal policy reduces income inequality, while there is no relationship with inflation. While welfare-enhancing policies of policymakers may increase income inequality, it is thought that public policy preferences directed towards lower and middle income households may reduce inequality. Policymakers can use fiscal policy more actively against income inequality.

Keywords: Income Distribution, Inequality, Fiscal Policy, Inflation

Paper Type: Research Article

¹ Öğr. Gör. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Pazar M.Y.O., Ulaştırma Hizmetleri Bölümü, fatih.yeter@gop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8769-9122>

² Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, bdemirgil@cumhuriyet.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1150-0225>

1. Giriş

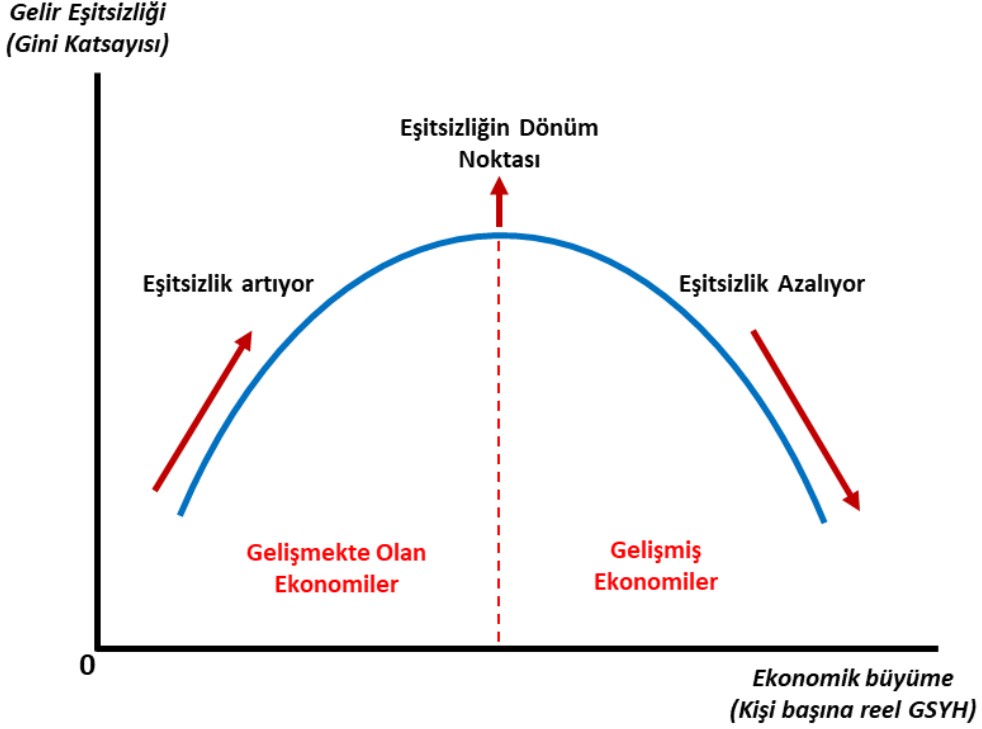
Gelir dağılımı sorunu, birey ve toplum ile iktisadi, sosyal ve siyasal süreçleri temelden etkileyen önemli bir konudur (Bükey ve Çetin, 2017:104). Ekonomik kalkınma ve büyüme sürecinde toplam refahın ve ortaya çıkan gelirin toplumun tüm kesimleri arasında daha dengeli biçimde dağıtılması, sosyal adalet ve toplumsal barışın tesisi açısından çok önemlidir (Karaman ve Özçalık, 2007:26). Ekonomik büyümeye karşın ortaya çıkan gelir sektörel, bölgesel, kişisel ve fonksiyonel olarak adil olarak dağıtılmamış ise gerçekleştirilen üretim artışı refahı artırmamaktadır. Bu nedenle ekonomik büyümenin refahı artırması için gelirin üretimi gerçekleştiren birimler arasında adil dağıtılması gerekmektedir (Takım vd., 2020:229).

İktisadi literatüründe büyüme ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiye yönelik görüş farklılıkları yer almaktadır. Bu kapsamda klasik yaklaşıma göre ekonomik büyümenin lokomotifi tasarruflardır. Kâr oranlarındaki artış sermaye birikimine, bu da daha fazla yatırıma neden olur. Yatırımlar ise tasarruflar tarafından belirlendiğinden gelirin sermaye sınıfından ücretli kesime doğru yeniden dağılımı, tasarrufları azaltarak iktisadi büyümenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Dolayısıyla klasik yaklaşımda, ekonomik büyüme ve gelir dağılımı arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Klasik yaklaşıma karşın Keynesyen yaklaşım ise gelirin yeniden dağılımının ayarlanması sonucunda ekonomik büyümenin gerçekleşeceğini savunmaktadırlar. Keynes'e göre gelirin yeniden adil olarak dağılımını sağlayacak önlemlerin alınması tüketim eğilimini artırmaktadır. Tüketim eğiliminin artması ise büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir (Oğuş, 2004:3).

Ekonomik büyüme ve gelir dağılımı ilişkisi sistematik olarak ilk defa Simon Kuznets (1955) tarafından ortaya atılmıştır. Şekil 1'de kabaca bir ülkede gelir dağılımı eşitsizliği (düşey eksen) ve ekonomik büyüme (yatay eksen) yer almakta ve gelir dağılımı eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasında ilişki ters U biçiminde gösterilmektedir. Bu ilişkinin uzun dönemde durağan değil dinamik bir ilişki olduğunu ve her ülkenin tarihsel süreçte kabaca üç aşamadan geçtiğini belirtilmektedir. Buna göre;

- *Birinci aşama:* Az gelişmiş bir ülkede hâkim iktisadi faaliyetlerin tarımsal faaliyetler olmasının düşük üretkenlik düzeyi, istikrarsız üretim düzeyi vb. kapsayıcı negatif dışsallıklar ya da iyi geçen hasat mevsimi dönemi gibi kapsayıcı pozitif dışsallıklar nedeniyle gelir düzeyindeki azalışların ya da artışların gelir dağılımı üzerindeki etkilerinin sınırlı düzeyde olmasını sağlamaktadır. Bu nedenle ülke ekonomilerinin iktisadi tarihlerinde tarım toplumu ve düşük gelir düzeyi altında olduklarında gelir dağılımının daha eşit dağılımı söz konusudur.
- *İkinci aşama:* Kaldor (1966) gelişmiş ekonomilerin gelişmişlik düzeyine gelirken tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişin tarım toplumlarındaki istikrarsız büyümeden sanayi sektörünün gelişmesi ile ekonomik büyümenin istikrarı/sürdürülebilirliği üzerinde durmuştur. Kuznets (1955) ise sanayileşme ile teknolojik gelişmeler yeni üretim süreçleri beraberinde verimlilik artışını sağlayacağını ifade etmektedir. İmalat sanayisinin toplam gelir üzerindeki payının artması görece daha fazla nüfusa sahip tarımsal faaliyetler ile uğraşan hane halkının gelirden aldığı payın nispi olarak düşmesine yol açacaktır (Kuznets, 1955:12-17). Bu durumda Kaldor (1966)'da bahsedildiği üzere sanayileşme sürecinde iktisadi kalkınma gerçekleşirken gelir eşitsizliğinin artmasına yol açmaktadır. Bu aşama Şekil 1 üzerinde yer alan Kuznets eğrisinin gelir eşitsizliği ile ekonomik büyümenin pozitif ilişkiyi gösteren sol bacağına oluşturmaktadır.
- *Üçüncü aşama:* Eğrinin tepe (dönüm) noktası iktisadi gelişim sürecinde bir ülkenin az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülke ekonomisi kategorisinden gelişmiş ülke ekonomisine geçişini göstermektedir. Bu noktadan sonra ekonomik büyüme ile birlikte toplumsal yapıda yer alan kurumların değişmesine, örneğin sosyal güvenlik sistemlerinin güçlenmesine, eğitim seviyesinin artmasına, işçi haklarının başta daha yüksek ücret düzeyi olmak üzere

çalışma koşullarının iyileşmesini sağlayan sendikal güçlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak gelir dağılımını iyileştiren mekanizmaların devreye girmesi beklenir.

Şekil 1. Kuznets Eğrisi

Kuznets Eğrisi hipotezi gelir eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasında temel bir çerçeve sunması ve gelir eşitsizliğinin gelirin zaman içerisindeki değişimi -bir başka deyişle ekonomik büyüme ile- yakından ilişkili olması açısından iktisadi kalkınma literatüründe önemli yeri bulunmaktadır. İktisadi kalkınmanın iki önemli konusu olan ve Kaldor (1966) ile başlayan ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği perspektifi ile Kuznets (1955) ile başlayan başka bir literatür ağını ifade eden artan gelir düzeyi ile gelir eşitsizliğinin azaltılması ya da artan gelir düzeyinden toplumun tüm kesimlerin olabildiğince eşit pay almasını sağlayan kapsayıcı büyümeyi ifade etmektedir. Bu nedenle gelir eşitsizliğinin azaltılmasının en az sürdürülebilir ekonomik büyüme kadar önemli olduğu gerçeği daha fazla gelir eşitsizliği üzerine ampirik bulguların yapılmasına haklı bir gerekçe sunmaktadır. Bu nedenle Türkiye gibi gelişmekte olan ancak erken sanayisizleşme sürecine girmiş bir ekonomide iktisadi kalkınma dinamiklerinin uzun dönem perspektifinde ele alınması gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de ekonomik büyüme ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi Kuznets hipotezi çerçevesinde incelemektir. Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda literatürün büyük kısmından farklı olarak salt Kuznets eğrisi hipotezi yerine kamu harcamaları ve enflasyon gibi iki makro ekonomik faktör ile genişletilmiş çerçevede araştırılmıştır. Yine literatürün dışına çıkarak genişletilmiş Kuznets eğrisi hipotezi çoklu yumuşak yapısal kırılmalı yöntemler ile bu ilişkiler ağı incelenmiştir. Çalışma giriş bölümü dâhil olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde ekonomik büyüme ve gelir dağılımı ile ilgili literatür özetlenmiş, üçüncü bölümde ekonometrik model ve analizlere ilişkin sonuçlara yer verilmiştir. Dördüncü bölümde literatür ve ampirik bulgular tartışılmış ve son bölümde çalışmanın bulguları değerlendirilmiş ve önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür özeti

Ekonomik büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişkinin Kuznets hipotezi kapsamında incelenmesine yönelik çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Çalışmaların sonuçları ülkelere, dönemlere, değişkenlere ve kullanılan yöntemlere göre farklılıklar göstermektedir. Kuznets hipotezini test etmeye yönelik ilk dönem çalışmalarda yoğun olarak yatay kesit veri yöntemi kullanılmıştır. Bu durum gelir dağılımı eşitsizliğini belirleyen dinamiklerin uzun dönem etkilerinin olması nedeniyle kısıtlı bilgi veren bulgular elde edilmiştir. Bu durum gelir dağılımı veri setlerinin birçok gelişmekte olan ülkelerde söz konusu uzun dönem dinamiklere yeterli olmaması nedeniyle söz konusu yatay kesit verilerine dayanan ampirik bulguların daha çok yer almasına neden olmuştur. Burada literatür taraması Türkiye dışında ülke ya da ülke gruplarının yer aldığı panel veri analizi ve zaman serisi analizine dayanan yatay kesit veri analizine dayanan ampirik bulgular ile Türkiye üzerine yapılmış çalışmalardan oluşmaktadır.

Kuznets (1955) çalışması ile başlayan gelir eşitsizliği ve gelir arasındaki ilişkinin incelendiği literatür Paukert (1973), Ahluwalia (1976), Papanek ve Kyn (1986) gibi ilk çalışmalarda yatay kesit veri analizine dayanan bulgulara yer vermektedir. Bu çalışmalardan Paukert (1973), Ahluwalia (1976) çalışmaları gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yer aldığı ülke gruplarından elde edilen veriler sonucunda Kuznets eğrisi hipotezini doğrulayan ampirik bulgular elde etmiştir. Papanek ve Kyn (1986) ise 86 ülkeden oluşan daha geniş veri seti ile incelediği çalışmada ise Kuznets eğrisi hipotezinin gelir eşitsizliğinin azaldığı, sonraki aşamada ise ilişkin kanıtların yeterince güçlü olmadığı dolayısıyla söz konusu eğrinin düzleşebileceğini başka bir deyişle gelir eşitsizliğinin ekonomik büyüme ilişkiz olabileceğini ileri sürmektedir. Ancak daha sonra yapılan yatay kesit veri analizine dayanan çalışmalar genellikle Kuznets eğrisi hipotezini doğrulayan ampirik kanıtlara ulaşmışlardır. Bu çalışmalara Ogwang (1995), Jha (1996), Dawson (1997), Zang (1998) ve Deutsch ve Silber (2004) çalışmaları örnek olarak gösterilebilir. Nispeten daha yakın dönem panel veri analizine dayanan çalışmalardan Barro (2000), Thornton (2001), Theyson ve Heller (2015) çalışmaları gelir eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasında ters U şeklinde ilişkiyi doğrulayan kanıtlar elde etmişlerdir. Bu çalışmaların dışında Kuştepeli (2006), Angeles (2010), Zhou ve Li (2011) ve Huang, vd. (2012) Kuznets eğrisi hipotezini reddeden kanıtlara ulaşmışlardır. Bu çalışmalardan Zhou ve Li (2011) Kuznets eğrisi hipotezinin geçerli olabilmesi için ülkelerin gelişmişlik düzeyinin dönüm noktasını dik kesen gelir düzeyinin üzerinde olması gerektiği, aksi durumda hipotezin sınanamayacağını belirtmektedir. Huang, vd. (2012) çalışması ise ABD üzerinde yaptığı çalışmada uzun tarihsel kayıtlar ile 1917-2007 dönemi verilerine göre gelir eşitsizliği ve kişi başına gelir düzeyi arasında U şeklinde ilişki olduğunu ileri sürmektedir. Bahmani-Oskooee ve Gelan (2008) tarafından yine ABD için yapılan çalışmada kısa dönem ve uzun dönem ilişkiler araştırılmış ve kısa dönemde büyüme ile eşitsizlik arasında pozitif bir ilişki bulunurken, uzun dönemde negatif bir ilişkinin olduğu ileri sürülmüştür. Son yıllarda yapılan çalışmalardan Piketty (2013) ve Milanovic (2016) çalışmaları eşitsizliğin özellikle gelişmiş ülkelerde arttığına ilişkin kanıtlara yer vermektedir. Milanovic (2016) bu yeni olguya "*ikinci Kuznets eğrisi hipotezi*" adını vermektedir. Ancak Martínez-Navarro vd. (2022) 1970-2016 dönemi için ve 187 ülke için yaptığı kapsamlı çalışmada elde edilen sonuçların Kuznets eğrisi hipotezinin hala geçerli olduğunu göstermektedir.

Kuznets eğrisi hipotezin Türkiye için geçerli olup olmadığını inceleyen ilk çalışmalar da yatay kesit veri analizine dayanırken daha sonra yapılan çalışmalarda veri kısıtının ortadan kalkması ile zaman serisi analizine dayanan ampirik bulgular elde edilmiştir. Bu anlamda Türkiye kapsamında testine yönelik ilk çalışmalardan Tokatlıoğlu ve Atan (2007), çalışmalarında 2003 yılına ait düzey-2 yatay kesit verileri kullanarak Kuznets hipotezinin geçerliliğini test etmişlerdir. Çalışma sonucunda hipotezin Türkiye için geçerli olmadığını tespit etmişlerdir. Dişbudak ve Süslü (2007), Türkiye ekonomisi 1963-1998 dönemi için ARDL yöntemi kullanarak kişisel gelir dağılımının belirleyenlerini araştırdıkları çalışmalarında iktisadi büyüme ve dışa açıklığın gelir dağılımını düzeltici etkileri olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Diğer çalışmalarında Dişbudak ve Süslü (2009), Türkiye'de 1963-1998 dönemi için

Kuznets hipotezinin geçerli olup olamayacağını UTIP gelir eşitsizliği, kişi başına düşen GSYİH ve dışa açıklık verilerini kullanarak ARDL sınır testi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda Kuznets'in öngörüsünün tersi sonuçlara ulaşılmıştır. Yani gelir artışları gelir dağılımı önce düzelmiş ve sonra ise bozulma göstermiştir.

Akıncı ve Akıncı (2016), Türkiye ekonomisi 1960-2014 dönemi için ekonomik büyüme, finansal kalkınma ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiler Kuznets hipotezi Enders-Siklos eşbütünleşme analizi ve kapsamında incelenmiştir. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Enders-Siklos eşbütünleşme analizi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi ile incelenmiştir. Çalışma sonucuna göre Türkiye ekonomisinde Kuznets hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Limanlı (2020), çalışmasında Kuznets hipotezinin Türkiye için geçerli olup olmadığını 1964-2015 dönemi için ARDL sınır testi yaklaşımı ile analiz etmiştir. Analiz sonucu elde edilen bulgulara göre Türkiye'de iktisadi gelişme ve gelir eşitsizliği arasında ters-U ilişkisi söz konusudur. Takım vd. (2020), çalışmalarında 1980-2017 verilerini kullanarak Türkiye'de ekonomik büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ile incelenmiş, elde edilen bulgulara göre iki değişken arasında kısa dönemde negatif, uzun dönemde pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonucu göre ilgili dönemde Kuznets hipotezinin aksi olarak değişkenler arasında U şeklinde ilişki tespit edilmiştir. Demirgil (2020), 1980-2018 dönemi için Türkiye'de gelir dağılımı etkileyen faktörlerin tespitine yönelik uygulama çalışmasında değişkenler arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ile incelemiştir. Test sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiş olup, uzun dönemde ekonomik büyüme ile birlikte gelir eşitsizliğinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayan ve Durgun Kaygısız (2023), çalışmalarında Türkiye'nin 1986-2021 dönemi için Kuznets hipotezinin geçerliliğini ARDL sınır testi ile sınınamışlardır. Test sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiş olmasına rağmen ilgili dönemde Türkiye'de Kuznets hipotezinin aksine gelir düzeyi arttıkça eşitsizlik ilk olarak azalmakta, daha sonra ise artmaktadır. Bu sonuç Türkiye için Kuznets hipotezinin geçersiz olduğunu göstermektedir.

Literatürde ilişkinin Kuznets eğrisi hipotezi aksine ilişkinin U şeklinde olduğunu ileri süren Türkiye üzerine yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır. Ak ve Altıntaş (2016) 1986-2012 dönemi için ARDL yöntemiyle inceledikleri çalışma sonucuna göre Türkiye için incelenen dönemde Kuznets hipotezinin iddia ettiği ters U ilişkisi yerine U ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Abdioğlu vd. (2018), çalışması da Kuznets hipotezinin geçerliliğini Türkiye'ye ait 1978-2016 dönemi için ARDL sınır testi yaklaşımı ile araştırmışlardır. Çalışma Ak ve Altıntaş (2016) sonuçlarına benzer şekilde söz konusu ilişkinin U şeklinde olduğunu tespit edilmiştir. Bir diğer çalışma olan Akalın vd. (2018), literatürden farklı olarak kuadratik model çerçevesinde elde edilen bulgular Türkiye'de gelir eşitsizliği ve gelir büyümesi arasında N şeklinde bir ilişki bulunmuştur.

Gelir ile eşitsizlik ilişkisinin önce pozitif sonrasında negatif bir ilişki içerisinde olduğunu bunun ters U şeklini olduğunu gösteren Kuznets hipotezinin Türkiye için literatürde yapılan çalışmalarda ters U ilişkisini doğrulayan çalışmalar olduğunu göstermesine karşılık U veya kuadratik model ile N şeklinde olduğunu gösteren ya da Kuznets hipotezinin geçerli olmadığını gösteren çalışmalar da bulunmaktadır. Literatürdeki bulguların bu tutarsızlığı daha kapsamlı modeller kullanılarak daha gelişmiş testler ile çalışma yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda Kuznets eğrisi hipotezini iki değişken arasındaki ilişki olarak modellenmiş olsa da gelir dağılımı belirleyen diğer makro iktisadi değişkenler ile genişleterek daha tutarlı sonuçlar elde edilmektedir. Ayrıca uzun dönem makro iktisadi ilişkilerde politika yapıcıların köklü politika değişiklikleri gibi içsel özellikte yapısal değişimler ya da ekonomik kriz, doğal afet, savaş vb. gibi dışsal yapısal şoklarda bu ilişkilerde değişiklikler yapabilmektedir. Dolayısıyla literatürde kaynaklanan farklı bulgular dışlanmış önemli değişkenler, yapısal kırılmaların modele dahil edilmemesi ve kullanılan ekonometrik yöntemlerin sağlam (dirençli) yapıda olmaması gibi sorunlar nedeniyle olabilir. Bu nedenlerden dolayı ayrıntıları sonraki bölümde açıklanacağı üzere bulgular elde edilirken bu hususlara dikkat edilecek ve literatürdeki bu boşluk doldurulmuş olacaktır.

3. Veri Seti ve Yöntem

3.1. Veri Seti

Çalışmada Türkiye’de gelir dağılımının belirleyicilerinin araştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye ekonomisinde Kuznets eğrisi hipotezinin geçerliliğinin araştırılması için gelir dağılımı üzerinde önemli etkisi olduğu kabul edilen kamu harcamaları ve enflasyon ile genişletilmiştir. Literatürde veri kısıtının ortadan kalktığı daha yakın dönem ampirik bulgularda salt şekilde Gelir eşitsizliği ve ekonomik büyüme ilişkisi yerine bu ilişkinin genişletilmiş şekilde ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmalarda Barro (2000) kamu harcamaları ve enflasyonun da yer aldığı geniş veri seti ile genişletmiştir. Benzer şekilde Kuştepeli (2006)'da kamu harcamalarına yer vermiştir. Bunun yanı sıra çalışmalarda eğitim düzeyi, okullaşma oranı, yatırım harcamaları, ölüm oranı, ticari açıklık, demokrasi endeksi, hukukun üstünlüğü döviz kuru gibi birçok değişken kullanılmıştır. Literatürde yine sıkça kullanılsa da gelirin kübik ($gdppc^3$) şekli eklenerek ilişkinin “N” şeklinde olup olmadığı da sınanmıştır. Çalışma literatürün yıkıcı çoğunluğu olan Kuznets eğrisi hipotezine odaklanmış ve yine literatürde yer alan genişletilmiş şekilde söz konusu hipotezin sınanmasına karar verilmiştir. Veri kısıtı altında ve eklenen her değişkenin serbestlik derecesi sorunu ortaya çıkarması ve bağımsız değişken sayısı arttıkça eş bütünleşme testinin sınanması için ilgili test istatistiğine ait kritik değerlerin mevcut olmaması gibi sorunlarla karşılaşmamak adına aşağıdaki şekilde matematiksel model oluşturulmuştur:

$$Gini = f(Gdppc, gdppc^2, Kamuharc, Enf)$$

Kuznets hipotezinin geçerliliğini test edebilmek için refah düzeyi ile refah düzeyinin karesinin yer aldığı değişkenler modele dahil edilerek sınanmaktadır. Buna göre veri seti 1980-2022 dönemini içeren yıllık verilerden oluşmaktadır. Yukarıda matematiksel modelde yer alan *Gini* serisi 1980-2005 verileri Dumlu ve Aydın (2008) çalışmasından 2006-2022 verileri TÜİK veri tabanından diğer serilere ait veriler Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri veri tabanından alınmıştır. Serilerin tamamı doğal logaritması alınmış³ ve kısa tanımları ve sembolleri tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Değişkenlerin Kısa Tanımları

Değişkenler	Kısa Tanımı
<i>LnGini</i>	Geli Dağılımı Göstergesi (Gini katsayısı)
<i>LnKbgsyh</i>	Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (2017 ABD Sabit \$ Fiyatlarıyla)
<i>LnKamuharc</i>	Genel Hükümet Harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla İçindeki Payı
<i>LnEnf</i>	Yıllık Tüketici Fiyat Endeksinin Yüzdelerik Değişimi

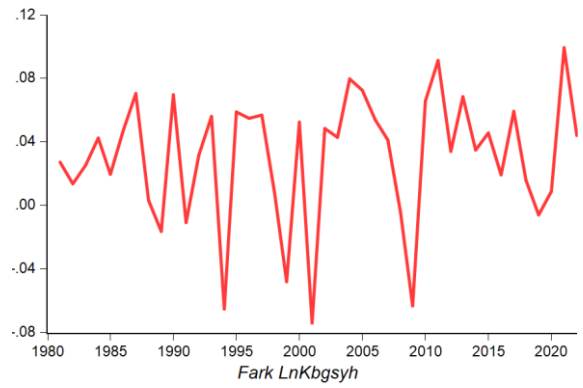
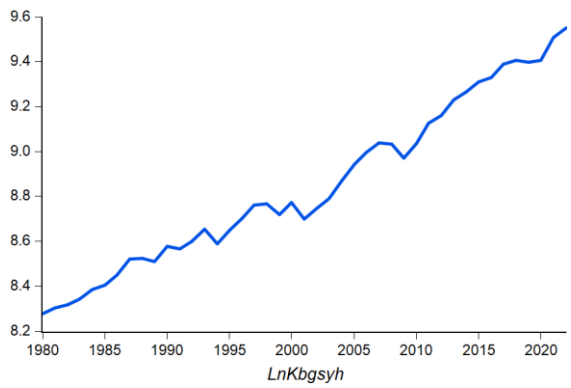
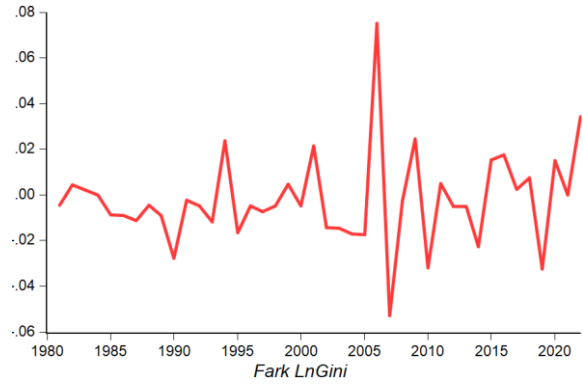
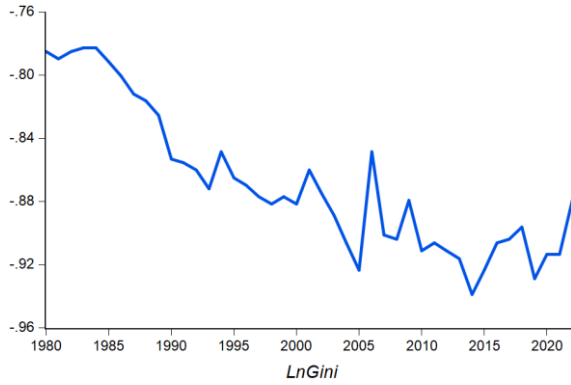
Tablo 2’de serilerin tanımlayıcı istatistikleri yer almaktadır. Serilerin tanımlayıcı istatistiklerine bakıldığında *LnKamuharc* serisi %5 kritik düzeyde normal dağılım özelliği göstermediği, diğer serilerin ise normal dağılım özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır. Seriler arasında standart sapması en yüksek olan *LnEnf* serisi olduğu görülmektedir. Bu durum Türkiye’de enflasyonun yüksek enflasyon olduğu 1990’lar ve 2000’lerin başından itibaren nispeten düşük enflasyon oranları nedeniyle seri de uç değerlerin olmasından kaynaklanmaktadır. Standart sapması en düşük olan serinin *LnGini* serisi olduğu dolayısıyla serinin ortalamadan uzaklaşan uç değerlerinin az olduğunu göstermektedir.

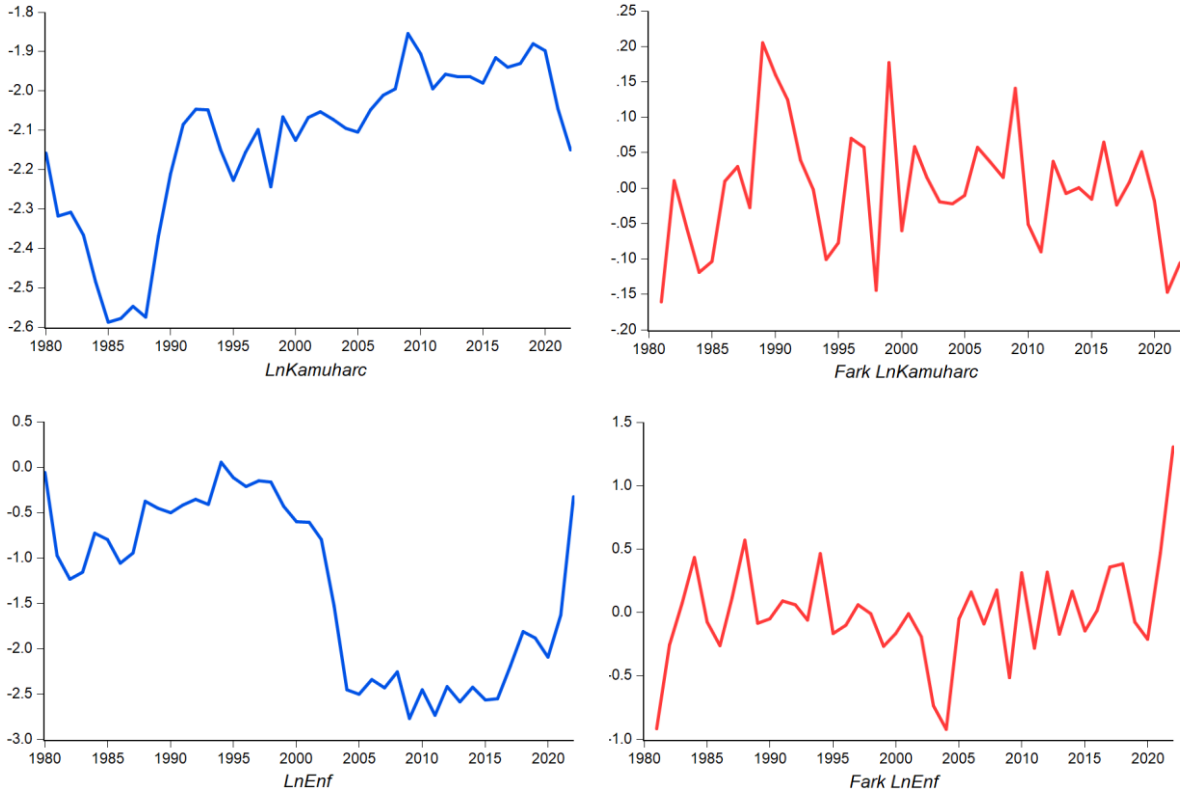
³ *LnKamuharc* ve *LnEnf* serileri yüzdelerik formunda seriler olduğu için Narayan vd. (2011) çalışmasında yöntemi takiben önce yüzdelerik formlarından arındırılmış sonrasında doğal logaritmaları alınmıştır. Örneğin; $LnKamuharc = \log(Kamuharc/100)$ gibi.

Tablo 2. Serilerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	Ortalama	Medyan	Maks.	Min.	Std. Sap.	JB İstat.	JB Olasılık	G. Sayısı
<i>LnGini</i>	-0,869	-0,877	-0,783	-0,939	0,046	3,699	0,157	43
<i>LnKbgsyh</i>	8,851	8,768	9,551	8,277	0,370	2,637	0,268	43
<i>LnKamuharc</i>	-2,130	-2,072	-1,854	-2,588	0,201	6,610	0,037	43
<i>LnEnf</i>	-1,314	-1,061	0,051	-2,772	0,954	4,651	0,098	43

Grafik 1’de seviye ve fark serilerine ait zaman yolu grafikleri görülmektedir. Serilerden *LnGini*’de yaklaşık ilk 25 yılda seri de düşen trendin olduğu, sonraki dönemde serinin durağan olduğu görülmektedir. Diğer taraftan kişi başına düşen gelir düzeyinde artan trendin olduğu kriz dönemlerinde (1994, 2001 ve 2008) kısa dönemli aşağı yönlü şoklar *fark LnKbgsyh* serisinden açıkça anlaşılmaktadır. Kamu harcamalarının 1980 sonrası serbest piyasa ekonomisine geçiş ile düşüş yaşandığı ancak 1990’ların başında artan bütçe açıkları ile kamu harcamalarında artış yaşanmıştır. Son olarak enflasyon son kırk yılda 1980’ler ve 1990’lar yüksek enflasyonun yaşandığı dönemler olmasına karşılık 2001 krizi sonrası Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı sonrası reformlar, Enflasyon Hedeflemesi Rejimi gibi kurumsal yapılar, enflasyonu tek haneli seviyelere düşmesini sağlamış ve 2018 ve 2020 yılındaki kur atakları sonrası fiyatlandırma davranışlarındaki bozulma enflasyonist sürecin tekrar Türkiye ekonomisinde yer almasına yol açmıştır.

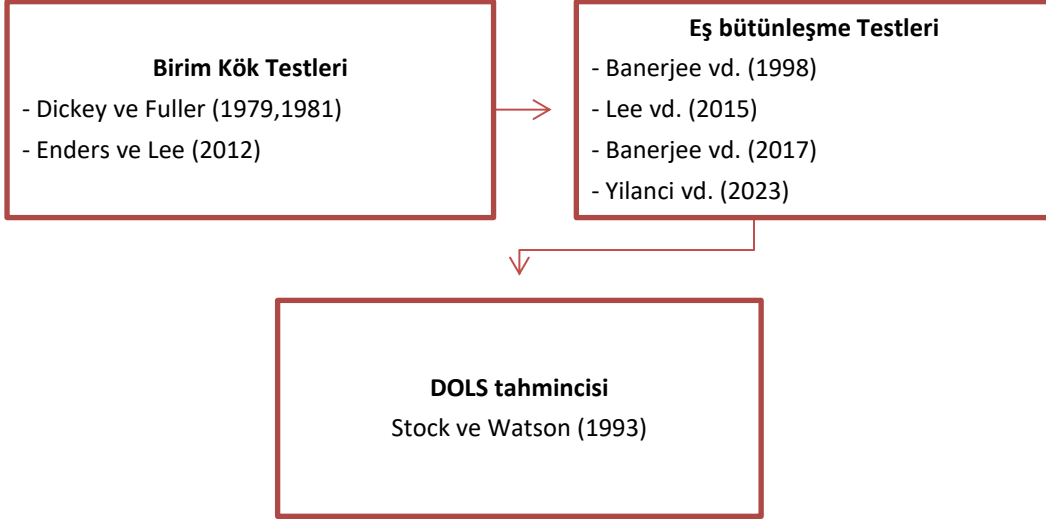

Grafik 1. Serilerin Zaman Yolu Grafikleri

3.2. Ekonometrik Yöntem

Çalışmada gelir dağılımının belirleyicilerinin uzun dönem dinamiklerini belirlemek için serilerin durağanlık düzeylerinin belirlenmesi, başka bir deyişle aynı dereceden tümlşik olup olmadıklarının belirlenmesi birim kök testleri ile yapılmaktadır. Bu nedenle öncelikle serilerin çoklu yumuşak kırılmalar altında durağanlığı araştırılması için Dickey ve Fuller (1979,1981) tarafından önerilen ADF testinin Fourier terimleri ile genişletildiği Enders ve Lee (2012) çalışmasında önerilen birim kök testine yer verilecektir. Makro iktisadi verilerin birinci farklarında genellikle uzun dönemli bilgilerin kaybolduğu ve dolayısıyla yapısal kırılmasız birim kök testi olarak Dickey ve Fuller (1979) tarafından önerilen birim kök testi serilerin birinci farkında uygulanacaktır. Seriler arasında uzun dönemli ilişkinin araştırılması çalışmanın ampirik sürecinin odağında yer alması nedeniyle çalışmada kullanılan eş bütünleşme testleri ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Buna göre birbirlerine adapte edilmiş dört test içerisinde hem yapısal kırılmaları hem de kalıntıların normal dağılmama bilgisini beraberce eş bütünleşme denklemine adapte eden Yilanci vd. (2023) tarafından önerilen eş bütünleşme testi çalışmada kullanılan esas eş bütünleşme testi olmasına karşılık diğer üç teste ilişkin bulgulara da yer verileceği için bu yöntemlerde ayrıntılı incelenmiştir. Son olarak ampirik süreçte Stock ve Watson (1993) tarafından önerilen Dinamik En Küçük Kareler Yöntemi (DOLS) ile uzun dönem katsayıları tahminine yer verilecektir.

Şekil 1. Ampirik Süreç

Eş bütünleşme ilişkisinin test edilmesinde literatürde önemli bir aşamayı temsil eden yapısal kırılmalar altında eş bütünleşme ilişkisinin test edilmesi Gregory ve Hansen (1996) testi ile başlamıştır. Bu teste göre yapısal kırılmalar kukla değişkenler vasıtasıyla kırılmanın içsel olarak belirlendiği bir süreci ifade etmektedir. Bu yöndeki literatür Hatemi-J (2008) ve Maki (2012) çalışmalarında veri aralığı boyunca yapısal kırılmanın birden fazla olması durumunda (çoklu yapısal kırılma altında) eş bütünleşme ilişkisinin test edilmesine olanak sağlamaktadır. Ancak yapısal kırılma ister bir isterse birden fazla olsun iktisadi ilişkilerin doğası gereğince bu çalışmalarda modellendiği gibi keskin şekilde olmadığı gözlemlenmektedir. Bu durum ise söz konusu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testlerinin zayıf yönünü açığa çıkarmaktadır. Literatürde son yıllarda ortaya çıkan çalışmalar eşbütünleşme ilişkisinin araştırılmasında Fourier fonksiyonlarının dahil edilmesi ile daha yumuşak/yavaş gerçekleşen ve çoklu kırılmaların içsel olarak eş bütünleşme denkleminde eklenmesi ile yapısal kırılmaların daha iyi modellenmesine imkân tanımaktadır. Bu yöndeki çalışmalar Tsong vd. (2016) ve Banerjee vd. (2017) çalışmalarında önerilen eşbütünleşme testleri ile başlamıştır.

Bu çalışmada Banerjee vd. (1998) tarafından önerilen yapısal kırılmasız Otoregresif Dağıtılmış Gecikmeli (ADL) eş bütünleşme testi ve Lee vd. (2015) tarafından önerilen kalıntılar ile genişletilmiş ADL testi (RALS-ADL) testleri, Banerjee vd. (2017) çoklu yumuşak yapısal kırılmalı ADL eş bütünleşme testi (Fourier-ADL) ve Yilanci vd. (2023) tarafından önerilen çoklu yumuşak kırılmalar ve kalıntılar ile genişletilmiş ADL eş bütünleşme testi (RALS-Fourier-ADL) kullanılacaktır. Bu testlerin oluşturulmasındaki kronolojik sıra dikkate alınarak incelemesi yapılacaktır. İlk olarak Banerjee vd. (1998) tarafından önerilen eş bütünleşme denklemi aşağıda yer almaktadır:

$$\Delta y_t = d_t + \delta y_{t-1} + \phi \Delta x_t + \sum_{i=1}^k a_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1.1)$$

Gösterim (1.1)'de yer alan d_t sadece sabit terimi ifade ederse sabit terim altında eş bütünleşme test süreci oluşturulur. Ancak d_t sabit terimi ve trend terimini içerdiğinde sabit terim ve trend terimi altında eş bütünleşme testi oluşturulur. Denklem sıradan en küçük kareler yöntemi (SEKK) ile tahmin edildikten sonra eş bütünleşme testi τ_{ADL} hesaplanmaktadır.

$$\tau_{ADL} = \frac{\hat{\delta}}{se(\hat{\delta})} \quad (1.2)$$

Burada $\hat{\delta}$, δ parametresinin tahmini, $se(\hat{\delta})$ ise standart hatasını temsil etmektedir. τ_{ADL} eş bütünleşme testi, eş bütünleşmenin olmadığını ifade eden ($\delta = 0$) sıfır hipotezine karşı eş bütünleşmenin varlığını ifade eden alternatif hipotez ($\delta < 0$) test edilmektedir.

Lee vd. (2015) ADL eş bütünleşme testinde hata teriminin normal dağılım göstermediği durumda testin gücünün azalabileceğini ileri sürmektedir. Bu nedenle eş bütünleşme denkleminde normal dağılmama bilgisinin eklenmesi ile daha güçlü eş bütünleşme testi elde edileceğini belirtmiştir. Bu testin oluşturulması 4 aşamada yapılmaktadır. Buna göre birinci aşamada normal dağılmama bilgisini elde etmek için kalıntıların ikinci ve üçüncü momentler, aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$m_2 = \frac{\sum_{t=1}^T \hat{\varepsilon}_t^2}{T}, \quad m_3 = \frac{\sum_{t=1}^T \hat{\varepsilon}_t^3}{T} \quad (1.3)$$

Gösterim (1.4)'de yer alan m_2 ve m_3 ikinci ve üçüncü momentleri, $\hat{\varepsilon}_t^2$ ve $\hat{\varepsilon}_t^3$ ise sırasıyla denklem (1.3)'den elde edilen kalıntıların kareleri ve küpleri toplamı, T ise gözlem sayısını ifade etmektedir. Burada elde edilen momentler ile ikinci aşamada aşağıda gösterildiği gibi \hat{w}_{2t} ve \hat{w}_{3t} değişkenleri elde edilmektedir.

$$\hat{w}_{2t} = \hat{\varepsilon}_t^2 - m_2 \quad (1.4)$$

$$\hat{w}_{3t} = \hat{\varepsilon}_t^3 - m_3 - 3m_2\hat{\varepsilon}_t \quad (1.5)$$

Elde edilen \hat{w}_{2t} ve \hat{w}_{3t} değişkenleri üçüncü aşamada gösterim (1.1)'de yer alan ADL eş bütünleşme denklemi genişletilerek RALS-ADL eş bütünleşme denklemi elde edilmektedir.

$$\Delta y_t = d_t + \delta y_{t-1} + \phi \Delta x_t + \sum_{i=1}^k a_i \Delta y_{t-i} + \vartheta_1 \hat{w}_{2t} + \vartheta_2 \hat{w}_{3t} + u_t \quad (1.6)$$

Son aşamada ise SEKK ile yukarıdaki denklem tahmin edildikten sonra $\tau_{RALS-FourierADL}$ test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$\tau_{RALS-ADL} = \rho \tau_{ADL} + \sqrt{1 - \rho^2} Z \quad (1.7)$$

Gösterim (1.7)'de yer alan ρ RALS-ADL eş bütünleşme denkleminde yer alan hata terimleri ile ADL eş bütünleşme denkleminde yer alan hata terimleri arasındaki korelasyonu göstermektedir. Hesaplanan $\tau_{RALS-ADL}$ test istatistiği ADL eş bütünleşme testinin sınanmasında kullanılan hipotez testleri kullanılmaktadır ($H_0: \delta = 0$ ve $H_1: \delta < 0$).

Banerjee vd. (2017) tarafından önerilen ADL eşbütünleşme testine Fourier fonksiyonları ile genişletilmesi ile oluşturulmuş eşbütünleşme denklemi ilk aşamada Enders ve Lee (2012) tarafından oluşturulan Fourier terimlerini de içeren deterministik terim ($d_{(t)}$) aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$d_{(t)} = \gamma_0 + \sum_{k=1}^q \gamma_{1,k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^q \gamma_{2,k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right), \quad q \leq T/2 \quad (1.8)$$

Burada γ_0 sabit terim ve trendi içeren olağan deterministik yapıyı temsil etmektedir. Denklemin kalan kısmı yumuşak yapısal kırılmaları ifade eden deterministik yapıyı göstermektedir. Burada k frekans sayısını $k=0,1,\dots,5$ 'e kadar, $k=0$ olduğundan yapısal kırılmanın olmadığını göstermekte ve gösterim (1.8)'de sadece olağan deterministik süreç yer almaktadır. T gözlem sayısını sin ve cos sırasıyla sinüs ve kosinüs terimlerini ifade etmektedir. Gösterim (1.8)'de uygun frekans (k) seçilerek, çeşitli kırılmaları hesaba katmak için birkaç kukla değişken kullanılmadan kaynaklanan potansiyel aşırı uyum sorununu azaltmakta ve bilinmeyen çok sayıda yapısal kırılma modellenmektedir.

Burada denklem (1.2) Banerjee vd. (2001) tarafından önerilen ADL (otoregresif gecikmesi dağıtılmış) test regresyonunu temsil etmekte d_t modeldeki sabit terimi ya da sabit terim ile trend terimini temsil etmektedir. Banerjee vd. (2017) ise bu denkleme d_t yerine çoklu yumuşak yapısal kırılmaları gösterim (1.8)'de ifade edilen $d_{(t)}$ terimi eklenerek Fourier ADL eş bütünleşme denklemi elde edilmiştir.

$$\Delta y_t = \gamma_0 + \sum_{k=1}^q \gamma_{1,k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^q \gamma_{2,k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta y_{t-1} + \phi \Delta x_t + \sum_{i=1}^k a_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1.9)$$

$$\tau_{FourierADL} = \hat{\delta} / se(\hat{\delta}) \quad (1.10)$$

Fourier ADL eş bütünleşme testi SEKK ile tahmin edilerek eş bütünleşme testi ile eş bütünleşmenin olmadığını ifade eden ($\delta = 0$) sıfır hipotezine karşı alternatif hipotezi ($\delta < 0$) test edilmektedir.

Yılancı vd. (2023) çalışmasında bundan önce incelenen üç testin yeni bir test ile birleştirilmesinden oluşmaktadır. ADL eş bütünleşme denkleminin çoklu yumuşak yapısal kırılmaları Fourier terimlerini ve normal dağılımama bilgisini ekleyerek eş bütünleşme denkleminin tahmin gücünü artırmaktadır. Böylelikle yapısal kırılmaların ve normal dağılımama gibi sorunların üzerinden gelinerek daha güçlü bir test istatistiği oluşturulmaktadır. RALS-Fourier-ADL eş bütünleşme denklemi gösterim (1.11)'de yer almaktadır.

$$\Delta y_t = \gamma_0 + \sum_{k=1}^q \gamma_{1,k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^q \gamma_{2,k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta y_{t-1} + \phi \Delta x_t + \sum_{i=1}^k a_i \Delta y_{t-i} + \vartheta_1 \hat{w}_{2t} + \vartheta_2 \hat{w}_{3t} + u_t \quad (1.11)$$

$$\tau_{RALS-Fourier-ADL} = \rho \tau_{Fourier-ADL} + \sqrt{1 - \rho^2} Z \quad (1.12)$$

Denklem (1.12)'de RALS-Fourier-ADL eş bütünleşme testi hesaplanmaktadır. Bu testin hesaplanmasında yer alan ρ gösterim (1.11) ve gösterim (1.12)'de yer alan hata terimleri arasındaki korelasyon katsayısını göstermektedir. $\tau_{Fourier-ADL}$ ise gösterim (1.10)'den elde edilen test istatistiğini temsil etmektedir. Burada elde edilen test istatistiği eşbütünleşik bağımlı değişken sayısına Fourier terimlerinin optimal frekans sayısı, gözlem sayısı ve ρ^2 değerlerine göre Yılancı vd. (2023) tarafından elde edilen kritik değerler ile hipotez testi sınanır. Boş hipotezi eş bütünleşmenin yokluğunu, alternatif hipotez eş bütünleşmenin varlığını göstermektedir. Hesaplanan $\tau_{RALS-FourierADL}$ test istatistiği kritik değerden büyükse yokluk hipotezi reddedilerek eş bütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiş olacaktır.

4. Ampirik Bulgular

Tablo 3'te serilere ait Fourier ADF ve ADF test sonuçları yer almaktadır. Serilerin deterministik yapılarına göre test denklemlerinde farklı prosedürler uygulanmıştır. Buna göre düzeydeki seriler için Tang (2011) çalışmasını göre yapısal kırılmalar altında birim kök testlerinde daha iyi sonuçlar verdiği için sabitli ve trendli model seçilmiştir. Diğer taraftan geleneksel ADF testi uygulanırken serilerin deterministik yapılarının belirlenmesinde Sims vd. (1990) tarafından önerilen ardışık süreç yaklaşımı ile belirlenmiş ve $LnGini$ ve $LnKbgsyh$ serileri sabitli ve trendli; $LnKamuharc$ ve $LnEnf$ serilerinin sabitsiz ve trendsiz olduğu tespit edilmiş ve ADF testleri için bu deterministik yapıya uygun ADF test denklemleri kullanılmıştır.

Serilerin durağanlık düzeylerinin araştırılmasında düzeydeki serilere Fourier ADF testleri uygulanmıştır. Fourier salınımlarını ifade eden frekans sayıları Akaike Bilgi Kriterine (AIC) göre belirlenmiştir. Fourier ADF test denkleminde yer alan Fourier terimlerinin beraberce anlamlılığını test eden F istatistiği sonuçları yer almaktadır. F istatistiği sonuçlarına göre seviyede serilerin Fourier ADF test denkleminde yer alan Fourier terimlerde $LnKbgsyh$ ve $LnEnf$ serileri için %1 olasılık düzeyinde

Fourier terimlerinin beraberce anlamlı olmadığını ifade eden boş hipotez reddedilmektedir. Ancak diğer seriler için boş hipotezin reddedilemediği dolayısıyla bu seriler için Fourier ADF testinin kullanılamayacağı dolayısıyla yapısal kırılmasız geleneksel ADF testi kullanılmıştır.

Fourier terimlerinin anlamlı olduğu *LnKbtsyh* ve *LnEnf* serilerine ait Fourier ADF test istatistikleri %5 anlamlılık düzeyindeki kritik değerlerinden mutlak değerce küçük olduğu için yokluk hipotezi olan “birim kök vardır” hipotezi reddedilememektedir. Bu itibarla bu serilerin seviyede birim kök içerdiği başka bir deyişle durağan olmadığı görülmektedir. Bu serilerin birinci farklarındaki sonuçlar için ADF sonuçlarına göre seriler %1 olasılık düzeyinde yokluk hipotezi reddedilmekte ve bu serilerin birinci farklarında durağan olduğu ortaya çıkmaktadır. Fourier terimlerinin anlamlı olmadığı diğer *LnGini*, *LnKamuharc* serilerinin düzey değerleri için ADF test sonuçlarına göre yokluk hipotezinin reddedilemediği ve bu serilerin düzeyde durağan olmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu serilerin birinci farklarında ADF test sonuçlarına göre durağan olduğu anlaşılmaktadır.

Buna göre serilerin tamamının düzeyde durağan olmadığı, ancak birinci farklarında durağan oldukları görülmektedir. Bu durumda yukarıda yer alan çalışmanın modeli çerçevesinde uzun dönemli ilişkinin araştırılması ve ortaya çıkarılabilmesi için eş bütünleşme testleri uygulanabilmektedir.

Tablo 3. Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Frekans	Min. KKT	F istat.	Fourier ADF Test İstat.	ADF	p değeri	Durağanlık Düzeyi
<i>LnGini</i>	1	0,011	3,88	-3,256(1)	-2,890(0)	0,176	I(1)
Δ <i>LnGini</i>					-9,163(0)	0,000	
<i>LnKbtsyh</i>	1	0,048	10,64*	-4,862(3)			I(1)
Δ <i>LnKbtsyh</i>					-6,724(0)	0,000	
<i>LnKamuharc</i>	5	0,220	4,93	-0,506(9)	-2,181(0)	0,487	I(1)
Δ <i>LnKamuharc</i>					-5,658(0)	0,000	
<i>LnEnf</i>	1	3,089	15,18*	-2,373(3)			I(1)
Δ <i>LnEnf</i>					-4.504(0)	0.000	

F istatistiği için Becker vd. (2006) yer alan kritik değerler Fourier ADF test istatistiği için Enders ve Lee (2012)'de yer alan kritik değerler kullanılmıştır.

*, ** ve *** sırasıyla %1, 5 ve 10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki sayılar gecikme sayılarını göstermektedir.

Tablo 4'te uzun dönem ilişkinin araştırılması için eş bütünleşme testleri yer almaktadır. Eş bütünleşme denklemlerinde sabitli ve trendsiz modeller kullanılmıştır. Panel A'da yapısal kırılmalı ADL ve RALS-ADL test sonuçları, Panel B'de ise çoklu yumuşak yapısal kırılmalı Fourier-ADL ve RALS-Fourier-ADL test sonuçları yer almaktadır. Sonuçlara göre yapısal kırılmaların dahil edilmediği durumda test istatistikleri en az %5 kritik düzeyde yokluk hipotezi olan “eş bütünleşme yoktur” hipotezi reddedilememektedir. Ancak yapısal kırılmaları dikkate alan Fourier-ADL ve RALS-Fourier-ADL test sonuçlarına göre %5 kritik düzeyde yokluk hipotezi reddedilmekte ve serilerin eş bütünleşik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre Türkiye için genişletilmiş Kuznets eğrisi hipotezi modeli yapısal kırılmalar altında uzun dönemli ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 4. Eş Bütünleşme Sonuçları

<i>Panel A: Yapısal Kırılmasız Eş Bütünleşme Test Sonuçları</i>				
ADL (p,q)	ADL test istat.	RALS-ADL test istat.	ρ^2	Min AIC
ADL (1.1.1.1.2)	-3,453	-3,853***	0,99	-5,629

<i>Panel B: Çoklu Yumuşak Yapısal Kırılmalı Eş Bütünleşme Test Sonuçları</i>				
ADL (p,q)	Fourier-ADL test istat,	Fourier-RALS-ADL test istat,	ρ^2	Min AIC
ADL (1.2.2.2.2)	-5,339(5)*	-4,205(5)**	0,95	-5,393

Testlere ait kritik değerler testlerin referans edildiği çalışmalarda yer alan kritik değerler tablolarından alınmıştır. Sadece Fourier-ADL testi için kritik değerler Hepsağ (2022) çalışmasından alınmıştır.

ADL testi için kritik değerler T=50 ve %1, %5 ve %10 olasılık düzeyinde sırasıyla -4,85, -4,05, -3,64

RALS-ADL testi için $\rho^2=1$ ve T=100, kritik değerler %1, %5 ve %10 olasılık düzeyinde sırasıyla -4,822, -4,202, -3,854

Fourier-ADL testi için T=100, k=5, kritik değerler %1, %5 ve %10 olasılık düzeyinde sırasıyla -4,923, -4,202, -3,824

Fourier-RALS-ADL testi için $\rho^2=1$, T=100 ve k=5, kritik değerler %1, %5 ve %10 olasılık düzeyinde sırasıyla -4,925, -4,199, -3,738

*,** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 olasılıklarda test istatistiklerinin anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Seriler arasin uzun dönemli ilişkilerin varlığının tespit edilmesine karşılık seriler arasındaki ilişkinin gücü ve yönü ile ilgili bilgileri elde etmek için DOLS tahmin sonuçlarına başvurulmuş ve bulgular tablo 5'te özetlenmiştir. Tablo 5'e göre modelin açıklama gücünü gösteren R-kare değerinin oldukça yüksek olduğu ve düzeltilmiş R-kare değerine göre model LnGini'deki değişmelerin yaklaşık %94'ünü açıklamaktadır. Sonuçlarda yer alan CC ve SS sırasıyla kosinüs ve sinüs Fourier terimlerini göstermektedir. Fourier salınımlarının uzun dönemde gelir dağılımındaki yapısal kırılmaları düzgün şekilde modellediği Fourier terimlerinin en az birisinin test istatistiğinin anlamlı olması gerekmektedir. Sonuçlara bakıldığından CC değişkenine ait tau istatistiği %1 kritik düzeyde, SS değişkenine ait tau istatistiği %10 kritik düzeyde anlamlı olduğu görülmektedir. Diğer katsayılarının anlamlılık düzeylerine bakıldığında LnEnf serisine ait katsayı dışındaki diğer katsayıların en az %5 olasılık düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. LnGini katsayısı, LnKbgsyh serisi ile pozitif, LnKbgsyh² serisi ile negatif ilişkili olduğu görülmektedir. LnKamuharc serisinde %1'lik artışın LnGini değişkenini ortalama ve yaklaşık olarak %0.23 azaltmaktadır.

Tablo 5. DOLS Tahmin Sonuçları

<i>Bağımlı değişken: LnGini</i>				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t istat.	P-Değeri
<i>LnKbgsyh</i>	2,220**	0,829	2,68	0,022
<i>LnKbgsyh²</i>	-0,124**	0,046	-2,71	0,020
<i>LnKamuharc</i>	-0,230*	0,045	-5,08	0,000
<i>LnEnf</i>	0,002	0,003	0,71	0,492
<i>C</i>	-11,320**	3,857	-2,93	0,014
<i>CC</i>	-0,011*	0,003	-3,48	0,005
<i>SS</i>	0,007***	0,004	1,86	0,089
<i>R-kare</i>	0,981			
<i>Düzeltilmiş R-kare</i>	0,936			

*,** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 olasılıklarda test istatistiklerinin anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Gini katsayısının doğası gereği katsayı değeri arttıkça eşitsizlik artmakta, tersi durumunda gelir eşitsizliği azalmaktadır. Buna göre Türkiye'de incelenen dönemde ekonomik büyümenin gelir eşitsizliğini artırdığı ancak ekonomik büyümenin belirli bir düzeyinden sonra gelir eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki değişmiş ve ekonomik büyümedeki artışlar gelir eşitsizliğini

azaltmıştır. Bu durum Türkiye’de Kuznets hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Kuznets hipotezinin yapısal kırılmalar, enflasyon ve kamu harcamaları ile genişletildiği modelde diğer sonuçlara bakıldığında enflasyonun beklenen aksine gelir eşitsizliği ile ilişkili olmadığı görülmektedir. Kamu harcamalarının gelirin dağıtılmasında önemli bir fonksiyonu olduğu ve bu anlamda gelir eşitsizliğini azaltıcı bir katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yapısal değişimlerin gelir eşitsizliğinde kısıtlayıcı da olsa rol oynadığını göstermektedir.

5. Tartışma

Genişletilmiş Kuznet eğrisi hipotezi, kuşkusuz iktisadi kalkınma literatüründe yerini koruyacak bir literatür damarını oluşturması, onun makro iktisat içerisinde iki önemli konu/soru/sorunu birleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Bunlar ekonomilerin gelişmişlik düzeyi farklılıklarında ekonomik büyüme dinamikleri ne kadar etkilidir? Bir diğer soruda, Toplumlar elde ettikleri geliri nasıl bölüşmesi gerekir? Bu iki soru üretim ve bölüşüm temelindeki sorular olsa da esas olarak ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği etrafında şekillendiği görülmektedir. Literatür taramasından da net bir şekilde görüleceği üzere ampirik bulgular çoğunlukla Kuznets eğrisi hipotezini doğrular nitelikte olsa da bu ilişkinin daha karmaşık bir ilişki olduğu gerçeği yadsınamaz. Bu nedenle Kuznets eğrisi hipotezi zamanlar arası ilişkinin değişimini göstermesine karşılık ilişkinin değiştiği dönüm noktasına denk gelen gelir düzeyinin büyüklüğü ya da eşitsizliğin arttığı/azaldığı sürelerin uzunluğu ülke ekonomilerinin yapısal özellikleri hükümetlerin uyguladığı politikalar gelir dağılımını iyileştirebildiği gibi gelir eşitsizliğini de artırabilir. Bu nedenle gelir eşitsizliğini etkileyen ve ölçülemeyen birçok kurumsal faktör ve yapısal faktörlerin göz ardı edilmesi bu modellerin en büyük eksikliğini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada yer alan kamu harcamaları ve enflasyon ile genişletilmiş Kuznets eğrisi hipotezi Türkiye ekonomisi için yapılan literatürde yer alan diğer çalışmalardan farklı olarak bu ilişkiye ait esas itibariyle ampirik kanıtlar uzun dönemli ilişkinin varlığını ya da yokluğunu gösteren kanıtları göstermesidir. Bu nedenle literatürde yer alan karışık ampirik kanıtlar veri döneminden ve değişken seçiminden (modelden) kaynaklanabileceği gibi belki de daha önemlisi uygulanan ekonometrik yöntemlerden kaynaklanabileceğini göstermektedir. Ampirik stratejide birbirinin zayıf yönlerini gideren dört yöntem ele alınmıştır. Bu yöntemler sırasıyla Banerjee vd. (1998), Lee vd. (2015), Banerjee vd. (2017) ve Yilanci vd. (2023) tarafından önerilen ve çeyrek asırlık bir yöntem evrim sürecini de göstermektedir. Bu yöntemlere göre daha eski yöntemler çerçevesinde söz konusu ilişkinin uzun dönemde var olmadığını söylerken, yapısal kırılmaların dahil edildiği sonraki ve nispeten daha güncel yöntemlerde uzun dönemli ilişkinin var olduğu tespit edilmiştir. Çalışma bu yönüyle ilişkinin ampirik bulgular ile desteklendiği çalışmalarda yöntem vb. etkenlere karşı sonuçların duyarlı olduğunu göstermektedir.

6. Sonuç

Kuznets hipotezi, eski bir hipotez olmasına karşılık halen araştırmacıların ilgi odağında olmaya devam eden bir araştırma alanıdır. Bu durum iktisadi kalkınmanın en önemli dinamiği olan ekonomik büyüme ve bu büyümenin toplumun farklı kesimlerinin ne kadar pay aldığı ile ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Politika yapıcılar için uzun dönemde istikrarlı büyüme kadar kapsayıcı büyümenin de sağlanmış olması önemlidir. Uzun dönemli ve istikrarlı büyüme az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmişlik düzeyinin gelişmiş ülkelere yakınmasını sağlaması açısından anahtar roledir. Ekonomik büyümenin sağlanması kadar önemli olan büyümenin toplumun tüm kesimlerine mümkün olduğunca eşit bir şekilde dağıtılması büyümenin kapsayıcı olma özelliğini göstermektedir.

İktisadi bir fenomen olarak Kuznets eğrisi hipotezi toplumların iktisadi süreçlerinde tarım toplumundan sanayi toplumu özelliğine geçişin sonucunda oluştuğunu, başka bir deyişle ekonomilerin sanayileşme sürecinin sonucudur. Hipoteze göre ilk aşamada sanayileşme süreci arttıkça ekonomik büyümenin itici gücü olan sanayileşmenin payının artmasına karşılık tarım sektörünün geliri azalmaktadır. Bu durum nüfusunun büyük kısmını oluşturan tarımsal faaliyetleri ile gelir elde eden

hane halkının gelirden daha az pay almasına ve gelir eşitsizliğinin artmasına yol açmaktadır. Tarımsal faaliyetlerdeki üretkenliğin az olması, üretim süreçlerinin istikrarsız olması, negatif dışsal etkilere sahip olması ile beraber sanayileşme, taşradaki nüfusun sanayileşmenin merkezleri olan kentlere doğru göçlerin artmasına ve kentleşmenin meydana gelmesini sağlamaktadır. Kentleşme arttıkça t döneminde tarımsal gelir elde eden hane halklarının t+n döneminde kentlere doğru göç sonrasında nispeten daha fazla gelir elde etmeleri ile gelir eşitsizliği azalmaya başlayacaktır. Diğer taraftan artan gelişmişlik düzeyi toplumsal yapıda yer alan kurumların değişmesine, örneğin sosyal güvenlik sistemlerinin güçlenmesine, eğitim seviyesinin artmasına, işçi haklarının başta daha yüksek ücret düzeyi olmak üzere çalışma koşullarının iyileşmesini sağlayan sendikal güçlerin ortaya çıkmasını sağlayabilmektedir.

Türkiye’de incelenen dönem itibariyle sanayileşmenin arttığını, taşradan kente doğru nüfus yoğunluğunun bariz bir şekilde arttığını göstermektedir. Bu durum Kuznets eğrisi hipotezinin önsel olarak Türkiye içinde geçerli olacağını göstermektedir. Çalışmada literatürden farklı olarak Kuznets eğrisi hipotezi yapısal değişmeler, kamu harcamaları ve enflasyon ile genişletilmiş versiyonu test edilmiştir. Burada daha güçlü test istatistikleri üreten kalıntılar ve Fourier fonksiyonları ile genişletilmiş Fourier-RALS-ADL eşbütünleşme testi yapılmıştır. Ampirik sonuçlarda bu testin ADL versiyonunda uzun dönemli ilişki bulunamazken kalıntılar ile genişletilmiş RALS-ADL versiyonunda ancak istatistiksel olarak %10 kritik düzeyinde bir ilişkinin varlığından söz etmek mümkündür. Burada yapısal kırılmalar dikkate alınmadığı takdirde genişletilmiş Kuznets eğrisi hipotezinin Türkiye için geçerli olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Ancak incelenen dönemde Türkiye ekonomisinde yapısal değişimlerin olmadığını söylemek mümkün değildir. Bu durumda yapısal değişmelerin olmadığı kısıtı altında elde edilen bulgular sapmalı olacaktır. Fourier terimlerinin en önemli özelliği yapısal kırılmaların yavaş ve çoklu şekilde gerçekleştiği durumları da başarılı bir şekilde modellemesidir. Gerçekten de gelir eşitsizliğini temsil eden $LnGini$ serisine ait grafiğe bakıldığında keskin bir yapısal kırılmanın olmadığı görülmektedir. Bu itibarla modele Fourier terimleri eklendiğinde yapısal değişmelerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Sonuçlar açık bir şekilde Kuznets eğrisi hipotezinin Türkiye için geçerli olduğunu, incelenen dönem itibariyle Türkiye’nin ekonomik büyüme patikası gelir eşitsizliğini artırırken belirli bir dönem sonrasında ekonomik büyüme patikası gelir eşitsizliğini azaltmaktadır. Ancak katsayıların mutlak değerce büyüklüklerine bakıldığında ikinci aşamada ekonomik büyümenin gelir eşitsizliğinin azaltılmasındaki etkisinin nispeten daha az olduğunu göstermektedir. Bu durum Türkiye’de kurumsal yapıdaki kapsayıcı büyümeye yönelik yapısal değişikliklerin nispeten yavaş olmasına, erken sanayisizleşme olgusu sonucunda artan hizmetler sektörünün payına rağmen bu sektörde çalışanların düşük ücretli yapıda olması, eğitim seviyesindeki artışın yavaş olmasına bağlı olarak daha az nitelikli işgücüne ve dolayısıyla ortalama ücretlerin yeterince artmamasına neden olabilmektedir. Yine bunlar arasında ortalama ücretlerin son yıllarda en düşük kayıtlı çalışan ücret düzeyi olan asgari ücrete yakınsaması sonucunda düşük ücretin yığın ücret olması gelir eşitsizliğini artıran bir unsurdur.

Genişletilmiş Kuznets Eğrisi hipotezinin iki makro değişkeninden biri olan enflasyon ile gelir dağılımı eşitsizliği arasında istatistiksel olarak ilişki bulunamamıştır. Teorik olarak enflasyondaki artışların gelir eşitsizliğini artırması, ücretli kesim aleyhine toplam gelirin tekrar dağıtılması sonuçlarını doğurmaktadır. İncelenen dönemde enflasyonda aşırı oynaklığa karşı gelir dağılımındaki değişim sıklığının benzer yapıda olmadığı görülmektedir. Bu nedenle enflasyondaki aşırı değişimlerin gelir dağılımı üzerinde etkisi olmayabilir. Bulgularda başkaca önemli nokta kamu harcamalarındaki artışların gelir dağılımı eşitsizliğini azalttığına ilişkin bulgulardır. Buna göre genişletici maliye politikası tercihlerinin toplam gelir üzerindeki çarpan etkisinin daha çok, alt ve orta gelirli hane halklarının lehine gelirin dağılımını tesis etmekte ve gelir dağılımı eşitsizliğini azaltmaktadır.

Politika yapıcılar her ne kadar uzun dönemde istikrarlı ekonomik büyüme temel hedef olmasına karşılık büyümenin tüm hane halkı gruplarına daha eşit düzeyde dağılımını sağlayacak politikalar da üretmesi gerekmektedir. Burada aktif maliye politikası ile dezavantajlı hane halkı gruplarının gelir düzeyi artırıcı olarak dizayn edilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan genişletici maliye politikasının enflasyon ve uzun dönem ekonomik büyüme dinamiklerini olumsuz etkilememesi ve gelirin daha adil dağıtımı için vergi politikası, verginin alt gelir grubu hane halkından üst gelir grubu hane halkına doğru artan şekilde gelir vergisinin tesis edilmesi gerekmektedir. Gelir vergisi gibi doğrudan vergilerin toplam vergi gelirleri içerisinde payı artırılarak dolaylı vergilerin payı azaltılması gerekmektedir. Etkin vergilendirme ilkeleri, genişletici maliye politikasının sterilizasyonunu sağlayarak gelir dağılımı eşitsizliğine doğrudan etkisi yanı sıra dolaylı etkileri de oluşturmaktadır.

Araştırmacılar için ufuk açıcı sonuçların yer aldığı bu çalışmada ileriye dönük araştırmacıların yeni araştırma kurgularına da rehberlik edecek düzeydedir. Gelir dağılımı ile gelir arasındaki ilişkinin Kuznets eğrisi hipotezini doğrulamasına karşılık söz konusu hipotezin gelir dağılımının diğer belirleyicileri ile mutlaka genişletilmesi gerekmektedir. Eş bütünleşme testlerinin çok sayıda bağımsız değişken kullanılamaması, serbestlik derecesi gibi yöntemsel kısıtlar daha fazla bağımsız değişken ile modelin genişletilmesini imkân tanınamakta ve bu durum çalışmanın en önemli sınırlılığı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Çalışmanın tamamı iki yazar ile birlikte ve bölümleri yazarlara paylaştırılarak oluşturulmuştur. Bununla birlikte giriş, literatür taraması bölümleri Bünyamin DEMİRGİL; veri seti ve yöntem, ampirik uygulama bölümleri Fatih YETER; sonuç ve özet başlıkları birlikte yazarlar tarafından birlikte yapılmıştır.

Destek Beyanı

Bu çalışmanın finansmanı yoktur.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

- Abdioğlu, Z., Yamak, N. & Yamak, R. (2019). Türkiye’de Gelir Eşitsizliği ve Ekonomik Gelişme Arasındaki Uzun Dönem İlişki. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(3), 721–735.
- Ahluwalia, Montek S (1976). Inequality, Poverty and Development. *Journal of Development Economics*, 3(4): 307-342.
- Ak, M. Z., & Altıntaş, N. (2016). Kuznets’in ters U eğrisi bağlamında Türkiye’de gelir eşitsizliği ve ekonomik büyüme ilişkisi: 1986-2012. Maliye Araştırmaları Dergisi, 2(3), 93-102.
- Akalin, G., Özbek, R. İ. & Çifçi, İ. (2018). Türkiye’de Gelir Dağılımı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20(4), 59–76.
- Akinci, G. Y. & Akinci, M. (2016). Ters-U Hipotezi Bağlamında Ekonomik Büyüme, Finansal Kalkınma ve Gelir Eşitsizliği Mekanizmaları Üzerine. Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, 53(622), 61–77.
- Angeles, L. (2010). An alternative test of Kuznets’ hypothesis. *The Journal of Economic Inequality*, 8, 463-473.
- Ayan, C. & Durgun Kaygısız (2023). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Gelir Dağılımındaki İlişkisi, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, 15(2), 171-186.
- Bahmani-Oskooee, M., & Gelan, A. (2008). Kuznets inverted-U hypothesis revisited: a time-series approach using US data. *Applied Economics Letters*, 15(9), 677-681.
- Banerjee, A., Dolado, J., & Mestre, R. (1998). Error-correction mechanism tests for cointegration in a single-equation framework. *Journal of time series analysis*, 19(3), 267-283.
- Banerjee, P., Arčabić, V., & Lee, H. (2017). Fourier ADL cointegration test to approximate smooth breaks with new evidence from crude oil market. *Economic Modelling*, 67, 114-124.
- Barro, R. J. (2000). Inequality and Growth in a Panel of Countries. *Journal of economic growth*, 5, 5-32.
- Çakmak, A. İ., & Tosun, B. (2017). Ekonomik Büyüme-Gelir Dağılımı İlişkisi: Kuznets Hipotezinin Seçilmiş Ülkeler Üzerine Araştırılması. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi(33), 33-44.
- Dawson, P. J. (1997). On testing Kuznets' economic growth hypothesis. *Applied Economics Letters*, 4(7), 409-410.
- Demirgil, B. (2020). Sosyal Bilimlerde Değişim ve Gelişim Yazıları III, (İçinde: Türkiye’de Gelir Dağılımını Etkileyen Faktörler: Uygulamalı Bir Çalışma, Bölüm Sayfaları:53-88), Editörler: Prof.Dr. Cuma ÇATALOLUK ve Doç.Dr. Doğan BOZDOĞAN, Taşhan Kitap.
- Deutsch, J., & Silber, J. (2004). Measuring the impact of various income sources on the link between inequality and development: Implications for the Kuznets curve. *Review of Development Economics*, 8(1), 110-127.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057-1072.

- Dişbudak, C. & Süslü, B. (2007). Türkiye’de Kişisel Gelir Dağılımını Belirleyen Makroekonomik Faktörler, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 65(18), 3– 25.
- Dişbudak, C. & Süslü, B. (2009). Kalkınma ve Bireysel Gelir Dağılımı: Kuznets Hipotezi Türkiye için Geçerli mi? *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(18), 146– 166.
- Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199.
- Hatemi-j, A. (2008). Tests for cointegration with two unknown regime shifts with an application to financial market integration. *Empirical economics*, 35(3), 497-505.
- Hepsağ, A. (2022). *Ekonometrik zaman serileri analizlerinde güncel yöntemler (WinRats Uygulamalı)*. İstanbul: Der Yayınları.
- Huang, H. C., Lin, Y. C., & Yeh, C. C. (2012). An appropriate test of the Kuznets hypothesis. *Applied Economics Letters*, 19(1), 47-51.
- Jha, S. K. (1996). The Kuznets curve: A reassessment. *World Development*, 24(4): 773-780.
- Kaldor, N. (1966). Marginal productivity and the macro-economic theories of distribution: comment on Samuelson and Modigliani. *The Review of Economic Studies*, 33(4), 309-319.
- Kuştepe, Y. (2006). Income inequality, growth, and the enlargement of the European Union. *Emerging Markets Finance and Trade*, 42(6), 77-88.
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
- Lee, H., Lee, J., & Im, K. (2015). More powerful cointegration tests with non-normal errors. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 19, 397–413.
- Limanlı, Ö. (2020). Kuznets’in Ters-U Hipotezi: Türkiye Özelinde Kısa Bir Tartışma. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 5(12), 156-167.
- Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, 29(5), 2011-2015.
- Milanovic, B. (2016). Introducing Kuznets waves: How income inequality waxes and wanes over the very long run. *Vox CEPR’s Policy Portal*. February 26th.
- Ogwang, T. (1995). The Economic Development-Income Inequality Nexus. *American Journal of Economics and Sociology*, 54(2): 217-229.
- Oğuş, A. (2005). Türkiye’de Gelir Dağılımı, İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, 20(236), 27-40.
- Özdemir, D., Emsen, O.S., Gencer, A. ve Kılıç, C.H. (2011). Ekonomik Büyüme Gelir Dağılımı İlişkileri: Geçiş Ekonomileri Deneyimi. *International Conference On Eurasian Economies*. 440-447.
- Papanek, G. F., & Kyn, O. (1986). The effect on income distribution of development, the growth rate and economic strategy. *Journal of development economics*, 23(1), 55-65.
- Paukert, F. (1973). Income distribution at different levels of development: A survey of evidence. *Int’l Lab. Rev.*, 108, 97.
- Piketty, T., (2013). *Yirmibirinci Yüzyılda Kapital*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Stock, J. H., & Watson, M. W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 783-820.

- Takım, A., Ersungur, Ő. M., Tural Dikmen, A. ve Aksu, L. E. (2020). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile Gelir Dağılımı Arasındaki İlişki. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 227-240.
- Tang, C. F. (2011). Old wine in new bottles: Are Malaysia's tourism markets converging?. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 16(3), 263-272.
- Theyson, K. C., & Heller, L. R. (2015). Development and income inequality: A new specification of the Kuznets hypothesis. *The Journal of Developing Areas*, 49(3), 103-118.
- Thornton, J. (2001). The Kuznets inverted-U hypothesis: panel data evidence from 96 countries. *Applied economics letters*, 8(1), 15-16.
- Tokatlıoğlu, İ. & Atan, M. (2007). Türkiye’de Blgeler Arası Gelişmişlik Düzeyi ve Gelir Dağılımı EŐsitsizliđi: Kuznets Eğrisi Geçerli Mi? *Ekonomik Yaklaşım*, 18(65), 25–58.
- Tsong, C. C., Lee, C. F., Tsai, L. J., & Hu, T. C. (2016). The Fourier approximation and testing for the null of cointegration. *Empirical Economics*, 51, 1085-1113.
- Yilanci, V., Ulucak, R., Zhang, Y., & Andreoni, V. (2023). The role of affluence, urbanization, and human capital for sustainable forest management in China: Robust findings from a new method of Fourier cointegration. *Sustainable Development*, 31(2), 812-824.
- Zang, H. (1998). The stability of the Kuznets Curve: some further evidence. *Applied Economics Letters*, 5(3), 131-133.
- Zhou, X., & Li, K. W. (2011). Inequality and development: Evidence from semiparametric estimation with panel data. *Economics Letters*, 113(3), 203-207.

Sosyal Norm-Hukuki Norm Çatışması: Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması

F. Gökçen ÇETİN-CAN¹

Sosyal Norm- Hukuki Norm Çatışması: Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması

Conflict between Social Norms and Legal Norms: Closure of Lodges and Shrines

Öz

Abstract

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte toplumun modernizasyonu çerçevesinde, dogmatik dinsel düşüncenin toplumu düzenleyici rolünün sonlandırılması amacıyla tekke ve zaviyelerin ilgası uygulanan politikalardan biri olmuştur. Tekke ve zaviyelerin kapatılması kararı, bireyin inanç dünyası ile toplumsal alanın inşası konusunda dogmatik düşünceyi etkisiz kılan toplumsal dönüşümü rasyonel çerçevede önceleyen bir anlayışın yansıması olarak uygulanmıştır. Bu bağlamda tekke ve zaviyelerin kapatılmasının hukuki bir norm olarak önemi, dinsel bir baskıdan ziyade, salt inanç değerinin birleştirici etkisi ile din ve vicdan hürriyeti kapsamında, hak ve özgürlüklerdeki kazanımlarla bireysel ve toplumsal alanın inşasının yeniden dönüştürülmesi ve bireyin özgürlüklerinin hukuki düzlemde koruma altına alınması noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal tecrübeleri ve modernleşme pratikleri dikkate alındığında, normatif bir kurum olarak, dinsel yapıların toplum hayatında bir sosyal amil haline getirilmesi, cumhuriyetin kurucu hukuki normları ile negatif sosyal dönüşümü önceleyen ve bu anlamda eski toplumsal alt belleğin öne çıkartılmasını amaçlayan sosyal norm olarak dini kurumların çatışması süreci esasen sosyal norm- hukuki norm çatışması olarak gözlemlenmektedir.

With the proclamation of the Republic, as part of the modernisation of society, the abolition of dervish lodges was one of the measures taken to put an end to the regulatory role of dogmatic religious thought in society. The decision to close the dervish lodges was implemented as a reflection of an understanding that prioritises social transformation within a rational framework that neutralises dogmatic thought in the construction of the individual's world of belief and the social sphere. In this context, the importance of the closure of the Dervish lodges as a legal norm emerges at the point of re-transforming the construction of the individual and social spheres with the gains in rights and freedoms within the framework of freedom of religion and conscience, with the unifying effect of the value of faith rather than religious pressure, and with the protection of individual freedoms at the legal level. In this framework, taking into account the constitutional experiences and modernisation practices of the Republic of Turkey, the process of transforming religious structures into a social actor in social life as a normative institution and the conflict between the founding legal norms of the Republic and religious institutions as social norms that prioritise negative social transformation and aim to highlight the old social sub memory in this sense, is essentially observed as a social norm-legal norm conflict.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Norm, Hukuki Norm, Tekke ve Zaviye, Modernleşme, Laiklik

Keywords: Social Norm, Legal Norm, Lodge and Shrine, Modernization, Secularism

Makale Türü: Derleme Makale

Paper Type: Review Article

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, GSBMYO, Yerel Yönetimler Bölümü, fgokcencetin@nevsehir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4906-8634>

1. Giriş

Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda tasavvufi hayatın odağında bulunan tekke ve zaviyeler, 1925 yılında 677 sayılı *Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddi'ne ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun* ile kapatılmıştır. Siyasi, ekonomik, kültürel ve ideolojik alanda gerçekleştirilen çok sayıda inkılabın bir parçası olan kanun ile kutsallığın mekânlardan ve pozisyonlardan tasfiyesi ile dinin, inananlara karşı birtakım kişilerce zorlayıcı ve suiistimal edici nitelikte olmasının önlenmesi amaçlanmıştır. Diğer yandan tekke ve zaviyelerin ama esasen bir fenomen olarak tarikatların, modern toplum tahayyülüne uygun düşmemesi ve geç imparatorluk döneminden itibaren içerdiği tüm hiyerarşik ilişki ile potansiyel bir tehdit olarak görülmeleri kapatılma gerekçelerini oluşturmuştur. Yeni rejim tarikatları ve tarikatların mekânları olan tekke ve zaviyeleri, batıl inanç ve hurafelerin kaynağı olarak algılamış; bu nedenle tarikatların, rejim karşıtı hareketlerin baş aktörü olarak ortaya çıkabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmuştur (Subaşı, 2004).

Tarikatların fiziksel mekânları olarak tekke ve zaviyeler, yüzyıllar boyunca belirli kültürel süreçlerle toplumsal kültüre etki eden önemli sosyolojik kurumlar olarak varlık göstermiş, sadece imparatorluk döneminde değil erken cumhuriyet döneminde de siyasal iktidarların toplumsal kabulünde önemli roller üstlenmişlerdir. Zürcher'e (2004) göre Osmanlı yönetici eliti, ulema tarafından korunan ve medreseler aracılığıyla yeniden üretilen İslam kaynaklarına dayalı, Osmanlı'nın kimliğini belirleyen değerler ve görüşler kümesi olarak nitelendirilebilecek klasik medeniyetin koruyucusu olarak, birçok farklı öğeden oluşan bir imparatorlukta bütünleştirici bir güç oluşturmuştur. Bu medeniyetle neredeyse tamamen okuma yazma bilmeyen kırsal nüfus arasında oldukça geniş bir uçurum oluşmuş, bu nüfusun erişimi sadece etrafındaki köylerle ve en iyi ihtimalle pazar kasabasıyla sınırlı kalmıştır. Yönetici elit ile halk arasındaki bağlantı, Mevlevi, Nakşibendi, Rifa'i ve heterodoks Bektaşî tarikatları gibi mistik tarikatlar tarafından oluşturulmuş ve imparatorluğun her tarafına sıkı bir ağa sahip bir şekilde yayılmıştır. Bu tarikatların önde gelen şeyhleri, bürokraside de güçlü bir etki yaratabilmiştir. Diğer yandan Özellikle Kurtuluş Savaşı döneminde, tekke mensupları, Heyet-i Temsiliye, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve TBMM gibi önemli platformlarda görev almışlardır. Hem Birinci Dünya Savaşı sırasında hem de Millî Mücadele sürecinde, toplumu vaaz ve sohbetleriyle harekete geçirmiş, halkın moralini yüksek tutmaya çabalararak Millî Mücadele'ye destek sağlamışlardır. Ayrıca, Mevlevîlerden oluşan Mücâhidîn-i Mevlevîyye Alayı'nın Suriye cephesine ve Bektaşî Birliği'nin Kafkas cephesine gönderilmesi, tarikatlara toplumsal düzeyde ne kadar önem verildiğine işaret etmiştir (İzbudak, 2009). Çalışma, toplumsal pratiklerin birleştirici bir halkası, saray ile bağlantının vazgeçilmez bir unsuru ve erken cumhuriyet döneminde kurucu ideolojinin meşrulaştırılmasına katkı sunan araçsallığıyla yüzyıllarca mevcudiyetini sürdüren tekke ve zaviyelerin imparatorluğun son döneminden itibaren devlet müdahalesi ile ıslahından; Cumhuriyet rejimi tarafından ilgasına uzanan süreci inceleyerek, din eksenli toplumsal dönüşümün hukuki normlarla nasıl sağlanmaya çalışıldığını 1924-1929 yıllarında birbiri ardına gerçekleştirilen laikleşme adımlarını içeren hukuki düzenlemeler ile söz konusu düzenlemelerin sosyal normlarla nasıl çatıştığını ve bu çatışmanın çok partili hayata uzanan süreci nasıl etkilediğini anlaşılır kılmaya çalışacaktır. Bu bağlamda, öncelikle tekke ve zaviye kavramlarının hangi unsurları ihtiva ettiği ve geç Osmanlı döneminde devletin kontrol altında tuttuğu kurumlar olarak nasıl bir işleve sahip olduklarına dair bir alt yapı sunulacak; tekke ve zaviyelerin hukuki varlığının son bulmasına rağmen sosyal yaşamda varlıklarını sürdürürken bu ikilemin toplumsal boyutta nasıl tezahür ettiği irdelenecektir.

2. Geç Osmanlı Döneminde Tekke ve Zaviyelerin İşlevi ve İktidarla İlişkisi

Çeşitli tarikat mensuplarının içerisinde yaşadığı; eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmak ve zikir ya da ayin gibi dini ritüelleri yerine getirmek üzere toplandıkları belirli bir mekân olan tekke, Osmanlı dönemi eski harfli metinlerde tekke şeklinde yazılmakta ve günümüzde tekke olarak kullanılmaktadır. Kelimenin yapısı itibarıyla oturmak veya yaslanmak anlamlarına karşılık gelen ve kee kökünden türetilmiş olabileceği düşünülmektedir. Kimi yazarlara göre bu kelime, Arapçadan alınıp tekke biçiminde Türkçeleştirilmiş; kimi yazarlara göre ise kelime esasen Farsça post yani deri anlamına gelen tekke kelimesinden türetilmiştir. İslam dünyası genişledikçe, ilmi, fikri ve siyasi yapılanmalar da ihtiyaca uygun olarak şekillenmiştir. Medreselerde tefsir ilminden felsefeye kadar çeşitli ilimler öğretilirken, tekkeler daha çok toplumun manevi ve ahlaki eğitimi üzerine odaklanmıştır. İlk tekkeler basit odalardan ibaretken, zaman içinde farklı mimari özelliklere sahip ve çeşitli birimleri içeren tekke yapıları ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde tekkeler farklı isimlerle anılmış, örneğin zâviye, hankah, dergâh, ribât, âsitâne, buk'a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harabat gibi terimler kullanılmıştır. Mescid ve medrese kelimeleri de benzer anlamlarda kullanılmıştır. Kadiriye, Gülşeniyane, Kalenderhâne, Mevlevihâne gibi tekkeler de ait oldukları tarikatın adını almışlardır. Büyükşehirlerde ve ticaret yolları üzerinde inşa edilen tekkeler, dini eğitimin yanı sıra han, muhtaçlara yemek ve kervansaray hizmetleri de sunmuştur. Ayrıca, tekke mensupları, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı desteklerken bürokratlarla daha samimi ilişkiler kurmuşlardır (Ocak, 2011).

Zaviyeler genellikle şehirlerin dışındaki bölgelere veya kasabalara inşa edilen küçük yapıları ihtiva etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, zaviyeler genellikle bir tarikata ait olan ve içinde dervişlerin yaşamlarını sürdürdüğü ve seyyahların ağırlandığı binaları barındırmışlardır. Ayrıca, şehirlerde medrese, mescit ya da hamam gibi çeşitli bölümleri olan külliyesi de içermişler; geçitlerde, yol kenarlarında inşa edilmiş ve yolculara bir tür sığınak olarak hizmet vermişlerdir (Cebecioglu, 2005). Tekke ve zaviyeler Osmanlı İmparatorluğu döneminde dini eğitim kurumları olmalarından başka tarım ve hayvancılıkla uğraşp müritleriyle mikro ekonomik etkinlik alanlarını da ifade etmiş, psikolojik, pedagojik ve tıbbi konuları da kapsayan geniş bir hizmet sahası oluşturmuşlardır. Genellikle boş arazilere yerleşerek buldukları bölgeleri toplumsallaştırmışlar, hatta buralarda birer jandarma görevinde bulunarak askeri sevkiyat ve eşkiya baskınlarına karşı verdikleri hizmetlerle toplumsal hayatın önemli bir unsuru olmuşlardır (Kazıcı, 1999). Tekke ve zaviyeler Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde toplumsal hayatta önemli birer müessese olarak ifade edilmiş ve söz konusu işlevleri yerine getirmişse de islahatlar dönemine girerken bu kurumlar çözülmesi gereken birer soruna dönüşmüştür. Işık'a göre (2017), tarikatların devletle ilişkisi, özellikle tarikat şeyhlerinin tartışmasız dini ve dünyevi liderler olarak kabul edilmesi nedeniyle önemlidir. Bu liderler, tarikat üyeleri arasında devlete veya sultana olan bağlılıklarından daha fazla saygı ve itaat görmüşlerdir. Diğer yandan şeyhler genellikle mistik bir kişilikle tanımlanmış ve ilahi yetilere sahip olduklarına inanılmıştır. Tarikat toplulukları, diğer cemaat türlerinden daha sıkı bağlarla birbirine bağlı olduğu için zaman zaman Müslüman topluluğu içinde politik anlaşmazlıklara ve kutuplaşmalara yol açmıştır. Bu noktada, devletin tarikatlara müdahalesini zorunlu kılan temel sorunlar ortaya çıkmıştır. "Tarikat şeyhliği kimi zaman tevarüs yoluyla ehliyetli kişilerin ellerine geçmeye başlamış, nüfuz yarışı veya dıştan müdahalelerle yapılan atamalar dolayısıyla tarikatlar arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır" (Giritli, 2000: 164). Bu özellikleri ile tarikatlar hem devlet kurumlarına karşı hem de toplum içinde otoriteye karşı gelme veya belirlenen kurallardan kaçınma konusunda önemli avantajlar elde etmiştir.

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda hem içeriden hem de dışarıdan, özellikle Batılı devletlerin emperyal hedeflerinin etkisiyle modernleşme ve merkezileşme talepleri giderek artmıştır. Bu süreç, geleneksel kurumlar için hızlı ve köklü bir değişimi zorunlu kılmıştır. Osmanlı yönetim geleneğinde "Devlet-i ebed müddet" ve "Nizam-ı âlem" ideolojik yapıları, dinî ve geleneksel temellerden; seküler düşünce ile kurumlara doğru kaydırılmıştır. Bu, siyasi, idari, askeri, ekonomik ve

hukuki reformlarla devletin ilişkisini yeniden inşa etme sürecini başlatmıştır. Değişim ve çöküşün bir arada yaşandığı bu dönemde, devletin gücünü arkasına alma, rüşvet verme, borçlandırma ve toprak ağalığı gibi faktörler, iki ayrı güç merkezinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Birincisi, devlet içinde yükselen bürokrasi; diğeri ise toplum içinde yükselen yerel güçlerdir. Bu değişim sürecinde, bir zamanlar ayrıcalıklı sınıflar olanlar artık daha alt kesimlere dönüşmüş ve dolayısıyla devlete bakış açıları değişmiş, kaçış yöntemleri çeşitlenerek artmıştır (Işık, 2017). II. Mahmut döneminde, batılılaşma çabaları, tekke ve zaviyelerin yeniçeri ocağı üzerindeki etkisinin fark edilmesi üzerine dikkatle takip edilmeye başlanmıştır. Bu etki, özellikle Bektaşilerin yeniçerileri kıskırttığı Nakşibendî mensupları tarafından ifade edilmiştir. II. Mahmut, Bektaşî tarikatını yasaklamış, tarikata mensup olanlardan bir kısmı tutuklanmış ve bir kısmı idam edilmiştir. Ayrıca, tarikatın gelirleri ve mülkleri devlete geçirilmiştir. Bu gerilimli durum sonucunda, tekkeler artık devlet tarafından gözetlenen, denetlenen ve sınırlanan kurumlar haline gelmiştir (Ortaylı,1995; Kılıç, 2011). Denetlenen ve gözetlenen birer kurum olarak nitelendirilmeleri bu gerilim ortamından hemen sonraki 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile yapılan düzenlemelerden anlaşılabilir. Bu fermanla hangi dinden olurlarsa olsunlar Osmanlı uyruğundakilerin şeriat şartları gereğince yönetileceği ve din bilgini hocaların dahi şeriat yasalarına yemin etmeleri ve aykırı davranmaları halinde ayrı bir ceza ile cezalandırılmaları kararlaştırılmıştır (İnalçık, 1964). Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ilk kez tekkelerle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı sırasında karşı karşıya gelmiş, yeniçerilikle birlikte bütün Bektaşî tekkeleri de kapatılmıştır. Kapatılmalarından neredeyse kırk yıl sonra, Tanzimat'ın devlet düzenine vermek istediği yeniliğin etkisiyle 1866 yılında Şeyhülislâmlık makamına bağlı olarak Meclis-i Meşayih kurulmuştur (Demirci, 2000). O sırada Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Selahaddin Dede'nin başkanlığında üyelerinden her biri farklı tarikatlara mensup beş üyeden oluşmuştur. Sadiye, Kadiriye, Sünbüliye, Halvetiye ve Nakşibendiye tarikatlarının birer temsilcisinin bulunduğu Meclis-i Meşayih'te üye sayısı 1874 yılında altıya çıkarılmış, Rifaiye tarikatı da Meclis-i Meşayih'e bir aza vermiştir (Aydın, 1998). Söz konusu kurumsallaşma ile iktidar, tarikatları denetleme faaliyetine belli bir seviyede istikrar kazandırmayı amaçlamış, uzun yıllar kendileri tarafından ve kendi prensipleriyle yönetilen tarikatlar, âdeta devletin bir resmi bir organı haline getirilmek istenmiştir. Bu ise, Meclis-i Meşayih aracılığıyla tarikatların mali kaynaklarının denetim altına alınması, zikir ve ayinlerin tekkeler dışında yapılmasının yasaklanması, her tarikatın merkez tekkesinin kontrolünde olacağına kararlaştırılması ve tarikat şeyhlerinin sınavla belirlenmesi gibi yöntemlerle gerçekleşmiştir; böylece tekkelerin, tarikatların ve tarikat şeyhlerinin eski dokunulmazlıkları ortadan kalkmış; tarikatlarla ilgili söz söyleme yetkisi tekkelere ait olmaktan çıkarak müftülere bırakılmış ve tekkeler kademeli olarak medrese denetimi altına alınmıştır (Demirci, 2000). Diğer yandan hürriyet ve yenilik vaat eden 1908 devriminden sonra tarikatların teşkilatlanmalarındaki kapasitelerinin başarıları ve derin nüfuzları İttihat ve Terakki karşıtı bazı cemiyetlerin ve hiziplerin onlardan faydalanmalarına, bu da devletin tarikatlar üzerindeki baskısını artırmasına neden olmuştur (Akın,2017).

3. Erken Cumhuriyet Döneminde Tekke ve Zaviyelerin Durumu ve Kapatılma Süreci

Osmanlı toplumu, imparatorluğun dini esaslar çerçevesinde oluşturduğu hukuk normları ve bu normlarla oluşturulmuş toplumsal pratiklere göre şekillenmişti. Bu bağlamda Türk modernleşmesinin sekülerleşme tecrübesi Akın'ın (2017) da belirttiği gibi, son derece geleneksel bir toplumun kültürel belleğini, geleneğin yeniden üretildiği bir alan olarak dini dönüştürmeyi amaçlamış, söz konusu dönüşüm ise bir dizi reform ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Kemalist reform öncelikle İslam'ın geleneksel kalelerine yönelik olarak devletin, eğitimin ve hukukun sekülerleştirilmesine yönelmiştir. Devletin sekülerleştirilmesine ilişkin adımlar II. Mahmut döneminden itibaren atılmaya başlanarak, 1913-1918 yılları arasında İttihat ve Terakki hükümeti ile devam etmiş, 1922-1924 yılları arasında ise saltanat ve hilafetin kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı ve yeni anayasa ile tamamlanmıştır. Hukukun sekülerleştirilmesi, geç Osmanlı döneminde başlayıp 1926'da Medeni Kanun (İsviçre) ve Ceza Kanunu

(İtalya)'nın kabulü ile gerçekleşmiştir. Medeni Kanun ile şeriat kuralları aileden tasfiye edilirken; Ceza Kanunu, dini temele dayalı derneklerin kurulmasını yasaklamıştır (Zürcher, 2004). Diğer yandan 1924 yılında devlet işlerinin dini kurallara uygunluğunu denetleme ve vakıfları kontrol etme amacıyla faaliyet gösteren Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti, aynı zamanda dini vakıfların yönetiminde bulunan okulları, hastaneleri, camileri ve mescitleri de denetleyerek işlevini yerine getirmekteydi. Ancak, bu tarihten hemen sonra, söz konusu vekâlet kaldırılmış ve onun yerine başbakanlığa bağlı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Aynı dönemde çıkarılan Tevhidi Tedrisat Kanunu ile dini eğitim veren okullar ve medreseler dâhil olmak üzere eğitim-öğretim kurumları birleştirilmiş ve Millî Eğitim Bakanlığı çatısı altında toplanmıştır (Mumcu, 1983). Söz konusu yasalar, içerdikleri yasaklar nedeniyle bir baskı aracı olarak işlev görmüş ve toplumsal yaşamı, geleneksel uygulamalardan arındırarak dönüştürmüştür. Bu, 1920'lerin ikinci yarısının temel karakteristiği haline gelmiş; yeni rejimin otoriter eğilimi, bu yasaların topluma etkisini artırmak için güçlenmiştir. 1924 yılında başlayan Şeyh Sait ayaklanmasının devam etmesi üzerine, 1927 yılında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması, bu eğilimi daha da pekiştirmiştir. Diğer yandan ayaklanma sırasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmış, İstiklal Mahkemeleri kurulmuş ve ardından basın yayın organlarına sansür uygulanmıştır (Bora, 2017).

Osmanlı toplumunda büyük ölçüde dini esaslarla şekillenen sosyal normlar ve bu çerçevede inşa edilen hukuk normları, sekülerleşme reformlarının uygulanmasıyla çatışmaya başlamıştır. Devletin, eğitimin ve hukukun sekülerleştirilmesi girişimleri, toplumsal pratiklerle kimi zaman ters düşmüş, geleneksel dini yapılarla yeni hukuki düzenlemeler arasında ciddi gerilimler yaşanmıştır. Tekke ve zaviyelerin kapatılması bu çatışmanın en somut örneklerinden biri olmuştur. Dini normlar toplumsal yaşamın bir parçası olarak varlığını sürdürmeye çalışırken, hukuki normlar bu yapıları tasfiye etmeye çalışmıştır. Söz konusu yasalar, dini ve geleneksel yapıları dönüştürmek için kullanılırken toplumun önemli bir kesiminde huzursuzluğa neden olmuştur. Bu huzursuzluk, özellikle Şeyh Sait İsyanında görünür hale gelmiştir. İsyân, sosyal normların temsilcisi olan dini grupların, hukuki normlarla sekülerleştirilen devlete karşı bir tepkisi olarak ortaya çıkmıştır. İsyânın bastırılması sürecinde alınan yukarıda sözü geçen sert tedbirler yeni rejimin otoriter eğilimlerini pekiştirerek hukuki normları daha da güçlendirmiş, ancak bu durum sosyal normlarla olan çatışmayı derinleştirmiştir.

Şeyh Sait İsyanı olarak bilinen Doğu Anadolu bölgesinde gerçekleşen ayaklanma, "feodal çıkarlarının yıkılacağı korkusuyla toprak ağalarının neden olduğu, dini gericilik esasına dayalı bağımsız bir Kürdistan devleti kurmayı amaçlayan" (Aybars, 2009: 238) bir oluşumdur. Söz konusu ayrılıkçı isyanın bastırılarak Şeyh Sait ve arkadaşlarının Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmaları sırasında Nakşibendî şeyhi olan Şeyh Sait ve arkadaşlarının, din ve şeriat aracılığı ile bağımsız bir Kürdistan kurmayı amaçladıkları aralarındaki yazışmalardan anlaşılmıştır. Bunun sonucunda 28 Haziran 1925 tarihinde, mahkeme tarafından tekke ve zaviyeler, kötülük yuvaları olarak değerlendirilmiş; bu mekânlarda şeyhlerin, kendilerine Tanrı süsü vererek halkı kendi liderliklerine taptırmak gibi, dini açıdan kabul edilemez fiiller işledikleri gerekçesiyle, Şark İstiklal Mahkemesi'nin yetki alanındaki tüm tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verilmiştir. Özellikle Şeyh Sait ve tekkelerinde isyana hazırlık yapan şeyhler ile isyana katılan aşiret reislerinin bulunduğu kırktan fazla tarikat mensubu ve aşiret üyesi, idam cezasıyla cezalandırılmıştır (Aybars, 2009; Kinross, 2005). Uygulamanın Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı illeri kapsaması öngörülmüş ve takibi sıkı bir biçimde yapılmıştır fakat kapatılma işleminin her il, ilçe ve köyde aynı şekilde gerçekleşmesinin imkansızlığı ve söz konusu ayaklanmanın etkilerinin inkılâpların önünde engel oluşturmaması düşüncesiyle verilen mahkeme kararı, 677 sayılı kanun² ile tüm ülkede uygulamaya konulmuştur (Mumcu, 1983).

² **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddi'ne ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, Resmî Gazete No: 243/ 7/ 113 (30 Aralık 1925), Kanun No: 677. Birinci Madde:** Türkiye Cumhuriyeti dahilinde, gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler, sahiplerinin, diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere, kamilen seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası

Tekke ve zaviyelerin kapatılması, çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma ve toplumu tüm yaşam biçimi ile değiştirmeyi arzulayan düzenlemeler zincirinin ortasında yer almaktadır. Bu düzenlemeler öncelikle siyasi alanda başlamış, 1922 yılında saltanatın ve 1924 yılında halifeliğin ilgasının hemen ardından hukuki ve toplumsal düzenlemelerle devam etmiştir. Toplumsal zeminde bir meşruiyet sağlamak adına hilafetin kaldırılmasına ve yeni rejime karşıymış gibi görünen fakat esasen ayrılıkçı bir ayaklanma olan Şeyh Sait İsyanı ile tekke ve zaviyelerin kapatılması süreci arasındaki organik bağ, rejimi korumak için iktidarın geliştirdiği reflekslerden biri olarak ifade edilebilir. Pratikte tekke ve zaviyelerin kapatılması süreci diğer inkılaplarla birlikte ortaya çıkan kurumsallaşmayı da ihtiva etmektedir. Bu bağlamda Aynı 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan üç önemli kanunla Şeriyeye ve Evkaf Vekilliği'nin kaldırılması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun çıkarılması ile dini kurumların hukuki, siyasi ve eğitim alanından tasfiyesi gerçekleşmiştir. Sekülerleşme yolunda atılan adımlar son olarak 10 Nisan 1928'de Anayasa'dan devlet ile din ilişkisini kuran maddenin kaldırılmasıyla tamamlanmıştır (Berkes, 2017).

Ulusal kimliğin oluşturulmasında, saltanat ve halifelikten ayrılma ile toplumsal değişimi içeren modernleşmenin en radikal yansıması, dil devriminde kendini göstermiştir. Dinî öğelerinden ve unsurlarından ayrılmış bir millet anlayışıyla topluma yeni bir kimlik kazandırılmış; yeni davranış kalıpları belirlemek ve söz konusu kalıpları siyasi, ekonomik ve bilimsel alanlara yansıtmak amacıyla dil devrimi gerçekleştirilmiştir. Latin alfabesinin kabul edilmesinin hemen ardından yeni rejim, İslam'ı Türkleştirmek amacıyla 1930'lardan itibaren önemli adımlar atmıştır. Ocak 1932 tarihinden itibaren İstanbul'daki camilerde Türkçe Kur'an okunmaya başlanmış; Şubat 1932'de, Kadir Gecesi'ne denk gelen tarihte Ayasofya Camii'nde öncelikle mevlit, ardından Kur'an, Türkçe olarak okunmuş ve Türkiye Cumhuriyeti için dua edilmiştir. Aynı tarihte ilk defa Tekbir Türkçe olarak okunmuştur, Ramazan ayının son cuma gününde Mustafa Kemal Atatürk, ilk Türkçe hutbenin okutulmasını istemiş ve Hafız Saadettin Kaynak, İstanbul Süleymaniye Camii'nde ilk Türkçe hutbeyi okumuştur. Türkçe Ezan uygulaması bu son hali ile 1950 yılına kadar kullanılmıştır (Demirel, 2014).

4. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılmasının Toplumsal Etkisi: Sosyal Norm-Hukuki Norm Çatışması

1924 yılında çıkarılan kanunla³ kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, erken Cumhuriyet döneminde dinin, eğitim, hukuk ve devletle ilişkileri açısından geliştirilen ve aynı tarihte çıkarılan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile birlikte toplumsal dönüşümün en önemli atılımlardan biri olarak kabul edilmektedir. O

daresinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ibka edilir. Alelumum tarikatlarla şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyyidlik, çebebilik, babalık, emirlik, nakiblik, halifelik, falcılık, büyüçülük, üfürükçülük ve gaipten haber vermek; murada kavuşturmak maksadile nüshacılık gibi unvan ve sıfatların istimalile bu unvan ve sıfatlara ait hizmet, ifa ve kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde salâtine ait veya bir tarikat veyahut cerri menfaate mesnedolanlarla bilumum sair türbeler mesdud. ve türbedarlıklar mülgadır. Seddedilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya ayini tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezai nakdî ile cezalandırılır.

³ **Şeriyeye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun, Resmî Gazete No: 6/245(3 Mart 1924), Kanun No: 429.** Birinci Madde: Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretile gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilûmum tekkeler ve zaviyeler, sahiblerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere, kamilen seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzu- ası dairesinde filhal cami veya mescid olarak istimal edilenler ibka edilir. Türkiye Cumhuriyetinde muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükûmete ait olup dini mübini islâm bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında makam tesis edilmiştir. İkinci Madde: Şeriyeye ve Evkaf vekâleti mülgadır. Üçüncü Madde: Diyanet işleri reisi başvekilin inhası üzerine Reiscumhur tarafından nasbolunur. Dördüncü Madde: Diyanet işleri reisliği Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir. Beşinci Madde: Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bilcümle cevami ve mesacidi şerifenin ve tokaya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vâiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tâyin ve azillerine Diyanet işleri reisi memurdur.

dönemki ismi ile Diyanet İşleri Reisliği, 3 Mart 1924 yılında kurulmuş olmasına rağmen, 1935 yılına kadar kurumla ilgili herhangi bir teşkilat kanunu çıkarılmamış, teşkilat yapısına ilişkin düzenlemeler bütçe kanunları vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir (Mertcan, 2012). 1920'lerin ortalarından itibaren birçok kurum ve kuruluş, Cumhuriyet ideolojisine uygun olarak yeniden yapılandırılırken, Diyanet İşleri Başkanlığı da bu yeniden yapılanmanın bir parçası olmuştur ancak, geçiş süreci mali ve bürokratik koşulların olgunlaştırılmasını zorunlu kılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da yapısal olarak yeniden tanımlanmasını ve işlevlerinin netleştirilmesi gerekmiş, bu nedenle, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi ve teşkilat yapısının tam olarak kurumsallaşabilmesi için 1935 yılına kadar süren bir düzenleme ve uyum süreci geçirmesi gerekmiştir (Zürcher, 2004). Kuruluş kanununa göre ülke sınırları içindeki bütün cami, mescit, tekke, zaviyelerin yönetimi ile imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin, kayyumlar ve diğer çalışanların atama ve işe alınmaları Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sorumluluğuna, vakıflar ise Evkaf Umum Müdürlüğü'ne bırakılmış; Diyanet İşleri Başkanı'nın, başbakanın önerisiyle cumhurbaşkanı tarafından atanmasına hükmedilmiştir (Parlak, 2020; Mertcan, 2012). Parlak (2020), Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'nin iki ayrı kuruma bölünerek Evkaf Umum Müdürlüğü adıyla Diyanet'ten ayrılmasının vakıfların gelir kaynaklarının tümüyle ortadan kalkmasına neden olduğunu, dolayısıyla Şer'iyye Vekaleti'nin bütçesinden Diyanet'e çok az gelir aktarıldığını vurgularken bu durumun özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşunu izleyen yıllarda başkanlığın bütçe yetersizliği ve kurumsal iyileşme ile imam ve hatiplerin maaşlarının ödenememesi konularında meclis gündeminden düşmeyen önemli bir konu olduğuna dikkat çekmiştir.

Kanunun birinci maddesi itikat ve ibadet alanıyla ilgili işleri yürütülmesi hususunu Diyanet İşleri Reisliğinin görev alanı olarak belirlerken, geri kalan işleri tamamen meclisin yasama yetkisi altına yerleştirmiştir. Kanun ile, "Şeriye ve Evkaf Vekâleti döneminde bakanlık düzeyindeki siyasi yetki, idari görev haline getirilmiş; din hizmetleri genel idare içerisine dahil edilerek devlet denetimine alınmıştır" (Taş, 2002). Böylece tek bir kanunla dinin siyaset alanında vekalet ile temsil edilen varlığı Meclis dışına alınmış; Başbakanlığa bağlı bir Baş müftülük kurulmuştur (Parlak, 2020). Bu bağlamda başkanlık, kuruluş kanunu itibarıyla dinin, devlet eliyle düzenlenmesinde bir araç olarak göze çarpmaktadır. Diğer yandan aynı tarihte çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasındaki ilişki ve Parlak'ın tespitini doğrular niteliktedir. 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türkiye'de tüm eğitim kurumlarını Maarif Vekâleti'ne (Millî Eğitim Bakanlığı) bağlamış ve 429 sayılı Kanun ile lağvedilen Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti tarafından idare edilen bütün medrese ve mektepler Maarif Vekâleti'ne devredilmiştir. Ayrıca Maarif Vekâleti, tüm medreselerin kapatılmasını ve yüksek din alimleri yetiştirmek üzere Dârü'l-fünûnda İlahiyat Fakültesi ile imamlık, hatiplik gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesiyle görevli memurların yetişmesi için de ayrı okullar açılmasını karara bağlanmıştır (Yanardağ, 2012). Fakat medreseler yerine açılan İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültesi eski dinî ağırlıklı genel eğitim anlayışından ayrılıp laik nitelikli bir eğitim anlayışına geçmek isteyenler ile dinî eğitimin olduğu gibi devam etmesini isteyenler arasında özellikle mecliste çatışmalar yaşanmış, tartışmalar neticesinde okullar bir süre sonra kapanmaya başlamıştır (Yanardağ, 2012).

Bu bağlamda kanunun ruhunun, diyanet işlerinin hukuksal ve siyasal alanlardan tasfiye edilmesi; dinleri kanunların sağladığı inanç (vicdan) özgürlüğüne dayalı korunmaya bırakması olduğunu ifade eden Toprak'a göre (2007) bu çerçevede benimsenen laiklik, dinin devletin yönetimi altında olmasını değil, din ile devletin birbirinden bağımsız olmasıdır. Esasen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşu ve rolü üzerindeki tartışmalar, literatürde genellikle iki ana görüş etrafında şekillenmiştir. Bu iki görüş, başkanlığın kuruluşunun devlet kontrollü bir din yaratma amacıyla mı, yoksa sekülerleşmenin mecburi bir istikameti olarak mı gerçekleştirildiği üzerine odaklanmaktadır. Koçak (2010), Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasının bir tür devlet kontrolü altında dinin yeniden yapılandırılması olarak görülebileceğini savunmakta ve bu süreci daha çok cumhuriyetin otoriter yapısının bir tezahürü olarak görmekte, Diyanet'i laik devletin din üzerindeki denetimini sağlamak için oluşturulmuş bir araç olarak

değerlendirmektedir. O'na göre Diyanet'in amacı, halkın dini duygularını devletin kontrolü altında tutarak, devletin laik yapısına zarar verilmesinin önlenmesidir. Benzer bir çizgide Ocak (1996), başkanlığın Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkın dini inançlarını kontrol etmek ve şekillendirmek amacıyla kurulduğunu belirlemekte ve bu kurumun geleneksel dini otoritelerin etkisini kırarak, devletin belirlediği laiklik ilkelerine uygun bir dini anlayışı yaymayı hedeflediğini ifade etmektedir. Koçak ve Ocak tarafından ifade edilen araçsallık, Mardin ve Berkes'e göre, Türk modernleşmesinin doğal bir aşaması ve zorunlu bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mardin (1989), böyle bir kurumsallaşmayı, sekülerleşmenin doğal bir uzantısı olarak ele almakta ve Türkiye'deki laikleşme sürecinin, dini devletin kontrolü altına almayı gerekli kıldığını ifade etmektedir. Bu durum, dini unsurların siyaset ve toplumsal yaşam üzerindeki etkisini sınırlandırmak suretiyle sosyal değişim ve modernleşmeyi hızlandırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Berkes (1998) ise, başkanlığın modern bir devletin kaçınılmaz olarak dini kontrol etmesinin yani sekülerleşmenin zorunlu bir uzantısı olarak kurulduğunu belirtmektedir. O, bu süreci daha geniş bir sosyal değişim ve modernleşme çerçevesinde değerlendirir, yani Diyanet'in kurulması, sadece dinin kontrolü değil, aynı zamanda devletin toplum üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak için atılmış bir adımdır.

Bu düşünceler ışığında Diyanet İşleri Başkanlığını, laikleşme yolunda önemli bir araç olarak değerlendirmek mümkündür. Din eksenli reformların bir parçası olan kurumsallaşma arkasından gerçekleşecek reformlarla birlikte sosyal normları düzenlemeyi amaçlamıştır. İnalçık'a göre (2004) yasal düzenlemelerle toplumu dönüştürmeyi amaçlayan reformlar, Batı'nın yaşam felsefesini benimseme ve onun sembolleri ile değerlerini kabul etme eyleminden hareket etmekte ve söz konusu süreç, tüm sosyal normlarıyla Türk toplumsal düzenini, bu düzenin içerdiği tüm ilişkileri, maddi ve manevi medeniyeti Batı medeniyeti tipine dönüştürmeyi ve dolayısıyla radikal bir toplumsal değişimi ihtiva etmektedir.

Esasen söz konusu radikalleşme 1925 yılı başlarındaki Şeyh Sait Ayaklanması üzerine çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe konulmasının ardından oluşan kanunun toplumsal etkisi altında yapılan şapka ve giyim kuşam devrimleri, tekke ve zaviyeler ile türbelerin seddi dolayısıyla tarikatların yasaklanması, Milat başlangıçlı uluslararası takvimin ve Avrupalı saat sisteminin kabulü, 1926 yılında çeviri yasalarla hukuk devriminin yapılması (Tunçay, 2011) ve Latin harflerinin kabulü ve harf inkılabının tatbiki sürecinde gerçekleşmiştir. Kuru'ya göre (2011) Türkçe namaz kaldırılması, hutbe okunması ve mevlit okumaları ve son olarak 1932-1950 yılları arasında ezanın Türkçe okunmasına ilişkin uygulamalar, dil-din ilişkisinin toplumu dönüştüren bir araç olarak işlev görmesi sürecini başlatmıştır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik anlayışı, sadece din-devlet ilişkilerini düzenleyen bir hukuk ilkesi olmanın ötesinde, devletin resmî ideolojisini tanımlayan işlevsel bir ilke olarak tanımlamaktadır (Tunçay, 2011). Bu ilke ile din, bir toplum mühendisliği nesnesi olarak yeniden tanımlanmış, kültürel alanda "milli din" haline getirilmiştir (Akın, 2017). Laiklik ilkesini önceleyen modernleşme çabaları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, dış görünümü, dil, alfabe ve dinlediği müzik olmak üzere toplumun yaşam şeklini değiştirmeye yönelik dikey bir müdahalenin ötesinde, dinin tamamen devlet denetimine alınması ve dini kurumların özerkliğine son verilerek söz konusu milli dini yaratma idealini içermektedir. Yeniden şekillendirilen İslam, rejimin hedefleri doğrultusunda, gerçek İslam dini olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu da çoğu Jön Türk ve Kemalist düşünürde görülen gerçek/doğru İslam'ın (bilime uygun İslam), aslında halk tarafından gündelik hayat pratiklerine yansıyan ve ruh dünyalarını kuşatan İslam anlayışının keskin bir reddidir. Ancak, bu düşünürler, tarihsel dinin dönüşerek yaşamasını umut etmiştir. Atalay'a (2018) göre Cumhuriyet, 1924'e kadar genel anlamıyla İslam'ı yönetmek için bir araç olarak kullanmış, sonrasında ise 1930'ların başlarına kadar dini dönüştürmeye, çağa ve resmî ideolojiye uyumlu hale getirmeye, dilini Türkçeleştirmeye ve nihayetinde bir Türk İslam'ı oluşturmak suretiyle milliyetçiliğin emrine verme çabasına girmiş; özellikle 1930'dan itibaren, geleneksel din ile yan yana yaşayan ve onu dönüştüren, ondan faydalanan bir sivil dinin ortaya çıkışı belirgin hale gelmiştir.

Karpat'a göre (2009), özellikle din ve eğitim üzerinde denetim sağlamayı amaçlayan söz konusu siyasal tedbirlerin amacı popüler tarikatların ve ulemanın toplumsal düzeyde etkisini sınırlayarak kültürel ve dilsel homojen bir ulus yaratmaktır. Bu bağlamda hukuki normların değiştirilmesi süreci de devam etmiştir. Laiklik ilkesi ile hukuk çerçevesi içinde, Berkes (2017), dinin üç konuda sınırlandırıldığına dikkat çekmektedir: İlk olarak, 1938 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu'na göre mezhep veya tarikatlara dayalı cemiyet kurulmaması ilkesi bulunmaktadır⁴. Bu ilke, medeni kanundaki dini tesislerin geniş bir çerçevede kurulabileceği prensibinin yanlış yorumlanmasını önlemeye yöneliktir ve ilgili hüküm, genel katılıma açık amaçlar için cemiyet kurulmasını engellemezken (örneğin cami yapımı, hayrat işleri, meslek yardımlaşması, dini yapıtların oluşturulması gibi), Sünni, Alevi, Ticiani, Bektaşî, Nakşibendi, Nurcu gibi tarikatların teşekkül etmesini yasaklamaktadır, bu nedenle bu tür cemiyetler tamamen yasaktır. İkinci kısıtlama, belirli bir din grubundan destek almayı amaçlayan siyasi parti kurulmamasını içermektedir. Üçüncü kısıtlama ise 1949'da ceza kanununda yapılan değişikliklerle daha da güçlendirilen ve anayasanın laiklik ilkesine aykırı olan, devletin sosyal, iktisadi, siyasal ve hukuksal düzenlemelerinin kısmen dahi olsa dini esaslara göre değiştirilmesini amaçlayan eylemlerin suç sayılmasıdır⁵.

Tekke ve zaviyelerin kapatılması kararı sonrası yaşanan süreç, tüm bu modernleşme adımları içinde sekülerleşme ve sonrasında laiklik ilkesi ile ele alınırken esasen Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren süregelen İslam siyasetinin neticesini de gözler önüne sermektedir. "Yönetici kadro kentlerde en popüler dini ifadelerin çoğunu bastırmayı başarmış olsa bile, yok edememiş; tarikatlar büyük ölçüde yeraltına çekilmiştir. Özellikle 1940'lı yıllarda giderek popülerliğini kaybeden bir rejimi zorla dayatmak ve popüler İslam'ı bastırmak, dini, muhalefet için bir araç haline getirmiştir" (Zürcher, 2004). Osmanlı geleneksel toplumunda sosyal ve kültürel bir gerçeklik olarak dini gruplar, toplumun önemli bir bölümünün geleneksel yapısı içinde inançların ve değerlerin yeniden üretimini sağlayan yönleri ile sürdürdükleri rollerinin önemini Erken Cumhuriyet döneminden itibaren İslam dininin kültürel alandaki etkinliğinin azaltılması yönünde gelişen laiklik anlayışı karşısında kaybetmeye başlamışlardır. Buna bağlı olarak izlenen politikaların ürettiği "öteki" söyleminin muhatapları tarikatlar olmuştur. Etkinliklerini kamusal alanda sürdürme noktasında çıkmaza giren bu yapılar bulabildikleri her alanda kendilerini yeniden üretmeye çalışmışlardır (Akin, 2017). Lewis'e göre (2017), 1924 reformları esasen ilk önce tekke ve zaviyelerde örgütlenen tarikatlara yönelik değil, ulema sınıfına yöneliktir. Yukarıda bahsedildiği üzere Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluşu ve teşkilatlanmasında aslında ulema, bürokratik kademelerin içine çekilmiştir. Bu hususu Karpat (2009), ulema ve ulema ile ilişkili siyasal elitlerin sekülerleştirilmesi olarak ifade etmiştir. Fakat kısa sürede asıl tehlikenin şeyhleri ile örgütlenen tarikatlar olduğu Şeyh Sait İsyanı ile ortaya çıkmıştır (Lewis, 2017). İsyanın sonradan Mustafa Kemal'in fes, cüppe, şalvar ve diğer geleneksel kıyafetler ile sembolize edilen yaşam tarzına yönelik mücadelesi ivme kazanmış; 1925 tarihinde çıkarılan bir dizi kararname ile resmen tanınmış dinî makamlarda

⁴ Cemiyetler Kanunu, Resmî Gazete No: 3955 (28.06.1938), Kanun No: 3512, İkinci Fasıl: Memur Hükümler: Madde 9: Mevzu ve gayeleri aşağıda yazılı hususlara ait olan cemiyetlerin teşkili yasaktır: e) Din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan cemiyetler.

⁵ Türk Ceza Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun, Resmî Gazete No: 7234 (10.06.1949), Kanun No: 5435, Madde 163: Lâyikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve mancalara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılırlar. Dağılımları emredilmiş olan yukarıda yazılı cemiyetleri, sahte nam altında veya muvazaa şeklinde olsa dahi yeniden tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere artırılır. Lâyikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inancalara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsî nüfuz temin ve tesis eylemek maksadıyla dini veya dinî hissiyatı veya dince mukaddes tanılan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Yukarıdaki fıkrada yazılı fiil yaygın vasıtalarıyla işlendiği takdirde verilecek ceza üçte birden yarıya kadar artırılır.

bulunmayanların dinî kıyafet veya sembol taşıması yasaklanmış; bütün devlet memurlarına Batılı kıyafet ve şapka giyme zorunluluğu getirilmiştir (Karpaz, 2009). İşte bu süreç, Mardin'in (1990) de ifade ettiği üzere, modernleşmenin getirdiği sosyo-kültürel değişimlerin, özellikle merkez-çevre ilişkilerinde çatışma yaratmış; devlet merkezli modernleşmenin, çevredeki dini ve geleneksel yapılarla uyumsuzluğu sosyal norm- hukuki norm çatışmasını ortaya çıkarmıştır. Modernleşmenin laiklik anlayışını güçlendirmeye çalışırken gerçekleştirdiği reformlar karşısında kimi toplumsal yapılar bu sürece direnç göstermiştir. Tarikatlar, modernleşmenin getirdiği hukuki normlara karşı kendi sosyal normlarını oluşturarak direnmiştir. Bu bağlamda Şeyh Sait isyanından sonraki reformlar döneminin hemen ardından gerçekleşen Menemen Olayı, sosyal norm- hukuki norm çatışmasının önemli örneklerinden birine işaret etmektedir. Derviş Mehmet önderliğinde bir grup isyancı, Menemen kasabasına gelerek şeriatın geri getirilmesi için halkı ayaklanmaya davet etmiştir. Ayaklanmayı kontrol altına almak için görevlendirilen genç yedek subay Mustafa Fehmi Kubilay, isyancılar tarafından yakalanmış, kesilen başı sokaklarda dolaştırılmıştır (Mardin, 1990). Bu olay, dini normlar ile modern hukuk sisteminin karşı karşıya geldiği somut bir örnek olması bakımından önem taşımaktadır. Özellikle Cumhuriyet'in laik yapısının korunması için atılan adımların, tarikatlar ve dini gruplar üzerindeki etkilerini gözler önüne sermiştir (Zürcher, 2004).

1925 yılından sonra getirilen yasaklamalar ile tarikatların fiili olarak faaliyetlerinin azaltılması sağlanmış olsa da kendilerine yönelen ve kimliklerini ya da aidiyetlerini tarikatlarda bulan mensuplarının manevi duyguları daha da yoğunlaşıp, onları alternatifler bulmaya yöneltmiştir (Kirman, 2004). Esasen, uygulanan sekülerleşme politikalarının, tarikatlar ve dini cemaatler üzerinde büyük bir etkisi olduğunu vurgulayan Kara (1997), Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasıyla tarikatların sosyal hayat üzerindeki etkisinin sınırlandırıldığını, ancak bu yapıların sosyal normlar aracılığıyla kendilerini yeniden organize ettiklerini savunmaktadır. Bu bağlamda, tarikatlar modern hukuk normlarına karşılık kendi sosyal normlarını sürdürerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bazı tarikatlar faaliyetlerinin çerçevesini siyasal iktidarla ilişkilerine zarar vermeyecek şekilde düzenlemiş; bazıları da modernleşme sürecine direnmeyi tercih etmiştir. Örneğin Mevlevîlik ve Bektaşilik tarikatlarının da faaliyetlerine rejimin yanında yer alarak devam ettiği söylenebilir. 1919 yılı itibarıyla başlayan Millî Mücadele Hareketi esnasında Mustafa Kemal, güçlü nüfuzlu bazı şeyhlere mektuplar yazarak, Millî Mücadele'ye destek vermelerini istemiş, birkaç tekkeyi de bizzat ziyaret etmiştir. 23 Nisan 1920'de Millet Meclisi açılınca, mebuslar arasında yer alan biri Cemaleddin Efendi (Hacı Bektaş dergâhı şeyhi) ve diğeri Abdülhalim Çelebi (Mevlevî dergâhı şeyhi) olmak üzere başkan vekili olarak seçmiştir. Meclis açılışı esnasında, mebuslar Hacı Bayram Camii'ne gitmişler, namazdan sonra orada okunan Kur'an-ı Kerim'in duası mecliste yapılmıştır. Hacı Bayram'ın tarikat sancağı da getirilmiştir. Böylece meclis Hacı Bayram-ı Veli'nin manevi nüfuzu eşliğinde açılmıştır. Abdülhalim Çelebi kurucu ideolojiyi desteklese de tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karşı çıkmıştır (Kılıç, 2007). Bu tarikatlar rejim için bir tehdit oluşturmamışlarsa da özellikle Mevlevîlik sembolik bir anlam ihtiva edecek kadar zayıflamıştır. Fakat rejim karşısında tehlike oluşturan tarikatlar özellikle Güney ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlenmiştir. Bu durumun en iyi örneklerinden birini son dönem Osmanlı âlimi ve Nurculuk hareketinin kurucusu (Açıkgenç, 2018) olarak bilinen Said Nursi oluşturur. Nursi, 1909'daki karşı-devrimde yer almış, ancak aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı esnasında Teşkilât-ı Mahsusa propagandasını yapma görevinde bulunmuş, milli direniş hareketini desteklemiştir. Ancak hareketi 1923'teki laik eğilimlerine karşı uyarmıştır. Şeyh Sait isyanından sonra, diğeri birçok tanınmış Kürt ile birlikte gözaltına alınmış ve Isparta'ya yerleştirilmiştir. 1920'lerden itibaren, vaaz ettiği fikirleri sonraları Risale-i Nur olarak bilinecek olan broşürler ve kitapçıklarda yazmıştır. Bu eserlerde, Müslümanlara Allah'ın birliğini hayatlarının temeli olarak almayı, aynı zamanda modern bilimi ve teknolojiyi çalışmayı ve İslam'ın, onun gözünde toplumsal uyumun tek gerçek temeli olduğu inancıyla kullanmayı emretmiştir. 1935 ile 1953 yılları arasında Said Nursi, dini siyasete alet etmek suçlamalarıyla birkaç kez tutuklanmış ve yargılanmıştır. Ancak hem laikliği hem de milliyetçiliği reddetmiş, 1950'lerin sonlarına kadar da

doğrudan siyasi faaliyette bulunmamıştır. 1949 yılına kadar yazıları yasaklanmış, ancak onun giderek büyüyen müritleri el yazmaları ile kopyalayarak çoğaltmışlardır. Ölümünden sonra, Nurcu hareket olarak adlandırılan bu hareket büyümeye devam etmiştir (Zürcher, 2004). Hareketin büyümesi Mardin'e göre, 1930'lu yıllarda Cumhuriyet'in, Müslümanları ötekileştiren imajı ve kurucu ideolojinin İslam dinini bir dünya görüşü olarak tamamen değiştirememesi, Nakşibendilik geleneğinin yaygın olduğu bir çevrede yetişen Said Nursi liderliğindeki Nurculuk hareketinin etkisini artıran bir ortamın oluşmasına sebep olmuştur (Şeker, 2007).

Esasen çok partili hayat ile birlikte, artık birçok rakibi olan Cumhuriyet Halk Partisi, 1940'lı yıllardan itibaren din politikasında ılımlı bir siyaset izlemeye başlamıştır. Din odaklı toplumsal taleplerin canlanmasıyla birlikte, 1945 yılından itibaren kurulan birçok parti, programlarında özellikle din ve gelenek ile laiklik hususlarına geniş bir yer ayırmış; hatta bazıları, dinci kesimin temsilcisi olma rolünü üstlenmiştir. Demokrat Parti'nin yanı sıra Milli Kalkınma Partisi, Sosyal Adalet Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Türk Muhafazakâr Partisi bu eğilimin önemli örneklerindedir. Mayıs 1950 seçimlerinde, çok sayıda siyasi partinin programında din ve gelenek konularına vurgu yapması, dinin önemli bir seçim argümanı haline geldiğini göstermektedir. CHP, Temmuz 1946'daki ilk çok partili seçimde önemli derecede oy kaybettiği için din politikasında stratejik değişikliklere gitme ihtiyacı hissetmiş ve bu süreçte dinle ilgili politikalarında revizyonlar yapmıştır (Nal, 2005). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 1949-1950 eğitim öğretim yılında faaliyete geçmesi, okullarda isteğe bağlı olarak din dersi verilmesi, İmam ve Hatip Okullarının yeniden açılması ve din eğitiminin Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile yükseköğrenim seviyesine taşınması, din öğretimine yönelik 1930'lardaki otoriter tutumun yumuşamasını sağlamıştır (Meşeci Giorgetti ve Batır, 2008). Diğer yandan gelenekçi tabandan gelen talepler üzerine, 1925 tarih ve 677 sayılı Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılmasına Dair Kanun'un ilk maddesi ve 1950 yılında çıkarılan bir kanun⁶ ile değiştirilmiş ve bu kanuna dayanarak hazırlanan kararnameyle on dokuz türbeye açılış kararı verilmiştir. CHP'nin bir takım liberal ilkeleri benimseyen laiklik anlayışı ile aynı doğrultuda ülkede dinsel bir canlanma başlamış, cumhuriyet dönemi boyunca gizli bir şekilde yaşamaya devam eden tarikatlar canlanmaya başlamıştır (Nal, 2008). Allah'ın emirlerini yerine getirip peygamberin sünnetini temsil etmeyi amaçlayan Ticani tarikatı, M. Kemal Pilavoğlu⁷ liderliğinde çeşitli eylemlere girişmiştir. Ancak tarikatın tehdit unsuru haline gelmesine neden olan olay, tarikat üyelerinin ifade ettiği, heykellerin putlarla; laikliğin dinsizlikle ilişkilendirildiği ve Atatürk'ün halifeliği kaldırdığı için alçak olmakla suçlandığı sloganlarla gerçekleştirdikleri eylemlerdir. Tarikat mensubu iki mürit, 1949'da Meclis'te Türkçe ezanın okutulmasını protesto etmek amacıyla Arapça ezan okuma eylemini gerçekleştirmiştir (Tunaya, 1991). Bu eylem ile gün yüzüne çıkan talepler, aynı zamanda seçmenler tarafından Demokrat Partililere de en fazla iletilen taleplerden biri olmuş; bu taleplerin olumlu bir şekilde karşılanması, ciddi ölçüde oy kazandıracak seçim vaatlerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda, Demokrat Parti Hükümeti'nin programının Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okunmasından birkaç hafta sonra, yani 16 Haziran 1950'de, 5666 sayılı kanun⁸ ile 2 Haziran 1941

⁶ **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Şeddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Meni ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun, Resmî Gazete No: 7448, (4 Mart 1950), 5566 Sayılı Kanun.** Birinci Madde: Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Şeddine ve Türbedarlıklarla birtakım unvanların meni ve ilgasına dair olan 677 sayılı Kanunun birinci maddesinin sonuna aşağıdaki fıkra eklenmiştir. Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Milli Eğitim Bakanlığınca umuma açılabilir. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir. Açılacak türbelerin listesi Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanır ve Bakanlar Kurulunca tasvip olunur.

⁷ "Ticâniyye Türkiye'de, 1906'da Ankara'da doğup hukuk tahsili yapan Kemal Pilavoğlu'nun Ticânî şeyhi olduğu iddiasıyla 1940'lı yıllarda ortaya çıkmasından sonra gündeme gelmiştir. Müridlerinin giriştiği bazı siyasal ve provokatif eylemler sebebiyle 1952'de yargılanıp mahkûm edilen Kemal Pilavoğlu mecburi ikamete tâbi tutulduğu Bozcaada'da vefat etmiştir" (Özköse, Kadir., "TİCÂNÎ, Ahmed b. Muhammed", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ticani-ahmed-b-muhammed>).

⁸ **T.B.M.M Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Oturum, 16 Nisan 1950, C.1., s.8., 4055 sayılı Kanunla değiştirilen Türk Ceza Kanunu'nun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasının değiştirilmesi hakkında Kanun teklifi MADDE 1: 4055 sayılı Kanunla.**

tarihinde çıkarılan ve ezanın Türkiye'de Türkçe okunacağını düzenleyen 4505 sayılı kanun⁹ kaldırılmıştır. Bu yasaya ilişkin tasarı, Demokrat Parti Hükümeti'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunduğu ilk tasarı olması açısından önemlidir (Nal, 2008).

5. Sonuç

Kemalist devrim devletin, hukukun ve eğitimin sekülerleştirilmesi ile toplumsal düzlemde modernleşmeyi amaçlamıştır. Cumhuriyetin ilanı ve ilanı izleyen yıllarda kutsal olanın egemenliğini ulusa devredip; bu süreçte sivil bir din yaratarak geleneksel topluma biçim veren tüm yapılar dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm egemenliğin kaynağının aşkınlığını yitirmesini, siyasal iktidarın meşruluğunun kutsal olana değil dünyevi ve bilimsel bir temele dayanmasını ifade eden laiklik ilkesi ile gerçekleştirilmiştir. Laiklik ile siyasal iktidar, geleneksel toplumu ve topluma biçim veren tüm yapıları revize etmiş, kurum ve kuruluşları, mekânları ve pozisyonları düzenlemiş, kutsallıkla ilgili tüm ibareler devletin nitelikleri arasından çıkarılmıştır. Millî mücadelenin ilk yıllarından Cumhuriyet'in ilan edildiği tarihe kadar halk arasında ulus olma bilincinin zayıflığı kurucu kadronun din temelli dayanışmadan yararlanmasına neden olmuştur. İslami dayanışmanın odağı olan tarikatlarla kurulan ilişkiler yeni rejimin topluma nüfuzunu kolaylaştırırken, toplumsal kabulü ve rızayı da kendiliğinden yaratmıştır. Tarikatların mekânları olan tekke ve zaviyelerin barındırdığı hiyerarşik ilişkilere dayalı geleneksel yapıları modernleşmeye uzanan yolda hukuki normların sekülerleştirilmesi, toplumsal düzlemde karşılık bulamamıştır. Anadolu'nun Türkleşmesinden itibaren dini ve sosyal işlevleriyle tarikatların etkinlikleri Osmanlı İmparatorluğu döneminde devam etmişse de geç Osmanlı döneminde, İmparatorluğun gerilemesi ile bozulmaya başlamıştır. Gerileme döneminde dahi imparatorluğun, tarikatlar ile topluma erişebilme istekleri, onların geleneksel toplumun ayrılmaz bir parçası olduğunu kanıtlar niteliktedir. Aynı eğilim Millî Mücadele döneminde devam etmiştir. Fakat geç Osmanlı'da tarikatların ıslahına varan bozulmalar, yeni rejim tarafından tarikatlar ve tarikatların mekânları olan tekke ve zaviyeler, batıl inanç ve hurafelerin birer kaynağı ve rejim karşıtı hareketlerin sorumlusu olduklarına dair gerekçelerle dikkatle yaklaşılmaması gereken kurumlar olarak Cumhuriyet'e intikal etmiştir. Diğer yandan tarikat mensuplarının, şeyhlerine ve türbelerine bağlılıkları, itaatleri tarikatları modern, merkezi bir ulus devlet için kabul edilemez kılmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte birbiri ardına gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin yanında toplumsal yaşamın sekülerleştirilmesinde en önemli adım 1924 yılında fikri temelleri atılan 1925 yılında uygulamaya konulan tekke ve zaviyelerin kapatılması olmuştur. Şeyh Sait Ayaklanması ile başlayan kapatılma süreci, Şapka Devrimi, tarikatların ve dini unvanların kullanılmasının yasaklanması, uluslararası takvim ve Avrupalı saat sisteminin kabulü ve sonrasında Harf Devrimi ile birlikte İslamiyet'i Türkleştirme hareketinin de bir parçasını oluşturmuştur. Harf devrimi, Türk toplumunu Osmanlı ve Orta Doğu İslam geleneğinden koparmak ve Batı ile bağlantıyı kurabilmek için önem taşımaktadır. Fakat okuma-yazma oranındaki düşüklük ve Anadolu'daki okul sayısının yetersizliği gibi sebepler Harf Devrimi'nin sonuçları hususunda özellikle köylerde beklenen şekilde sonuçlanmamıştır. Yine köyler esasen kuruluş yıllarının kalkınma ve bağımsızlık mücadelesi arasında Kemalist reformların geç sirayet ettiği yerler olmuştur. Tüm bu nedenlerle tarikatlar çekildikleri yerlerde gizli bir şekilde örgütlenmiş, hukuki düzenlemelere ve yasaklamalara rağmen faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Özellikle 1940'lı yıllardan sonra güçlenme

değiştirilen -Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasında yazılı (... veya Arapça ezan, ve kamet okuyanlar) ibaresi kaldırılmıştır.

⁹ **Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun, Resmi Gazete No: 4827(6 Haziran 1941), Kanun No: 4055, Madde 526:** Salahiyetli makamlar tarafından adli muameleler dolayısıyla yahut âmme emniyeti veya âmme intizamı veya umumî hıfzıssıhha mülahazasıyla kanun ve nizamla avkırı olmayarak verilen bir emre itaat etmeyen veya bu volda alınmış bir tedbire riayet eylemeyen kimse fiil ayrı bir sue teşkil etmediği takdirde, bir aya kadar hafif hapis veya elli liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılır. Şapka iktisası hakkında 671 sayılı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikine dair 1353 sayılı kanunun koyduğu memnuniyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar.

sebeplerinden biri de çok partili hayata geçiş sürecinde muhalefetin tarikatlara olan yaklaşımıdır. Bu yıllar aynı zamanda kimi tarikatların tek parti iktidarının meşruluğunun sarsılmaya başlamasıyla güç kazandığı yıllardır. Çok partili hayata geçiş sürecinde din odaklı toplumsal taleplerin artması, kurulan birçok partinin programına dini dahil etmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi, seçim rekabeti ortamında bu tür taleplere daha ılımlı yaklaşmış, söz konusu taleplere çeşitli düzenlemelerle karşılık vermiştir. Yaşanan dinsel canlanma tarikatları da canlandırmış ve Demokrat Parti'nin iktidara geldiği yıllardan itibaren ezanın Arapça okunması ile başlayan çeşitli düzenlemeler DP'nin seçmen kitlesini genişletmiştir.

Tekke ve Zaviyeler, 677 sayılı Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılmasına Dair Kanun ile resmi olarak kapatılmışsa da bu kurumların içlerinde örgütlenen tarikatlar, sosyal normlar aracılığıyla kendilerini yeniden organize etmiştir. Kara'ya göre (1997) özellikle ev toplantıları şeklinde küçük ve gizli yapılar kurarak sürdürdükleri faaliyetleri ile tarikatlar halk arasında sosyal ve dini normları yaşatmaya çalışarak mevcudiyetlerini devam ettirme imkânı bulmuştur. Özellikle 1950'li yıllardan sonra tarikatlar, dernekler ve vakıflar aracılığıyla daha koordineli bir şekilde yeniden kurumsal olarak görünür hale gelmiş, Süleymanlılar ve Nakşibendi gibi en çok bilinen tarikatlar, dernekler ve vakıflar kurarak toplumsal hayatın farklı alanlarında etkilerini sürdürmüştür (Kara, 1997). Günümüzde, bazı tarikatlar dernekler, vakıflar veya eğitim kurumları adı altında faaliyetlerini yürütmekte resmi dini yapıların dışında, sosyal ve kültürel çalışmalar ve dini eğitimler gibi faaliyetleri gerçekleştirebilmek için bu sivil toplum kuruluşlarını kullanmaktadır. Söz konusu faaliyetler, yasal çerçevede eğitim ve sosyal yardım gibi alanlarda gerçekleşmekte ve böylece meşru bir zemin kazanmaktadır (Bulaç, 2016). Yine en çok bilinen örnekleri Semerkand Vakfı ve Beşir Derneği gibi sivil toplum kuruluşlarıyla sosyal yardımlaşma ve eğitim faaliyetleri ile Nakşibendi tarikatı ve benzer amaçlarla Süleymaniye Vakfı ile Süleymanlılar (Atay, 2021) oluşturmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul izni alma gerekliliği yoktur. Etik kurul izni bulunmamaktadır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazarın makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Çalışmadan kaynaklanan herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Açıkgenç, A. (2018). SAİD NURSI. *TDV İslâm ansiklopedisi*. içinde TDV İslâm araştırmaları merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-nursi> adresinden alındı
- Akın, M. H. (2017). Türkiye modernleşmesi karşısında dini gruplar. *İnsan&Toplum*, 7(1), 1-24.
- Atalay, O. (2018). *Türk'e tapmak* (2 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atay, T. (2012). *Batı'dan Doğu'ya İslami cemaatler ve modernite*. İstanbul: İletişim.
- Aybars, E. (2009). *İstiklal mahkemeleri*. Ankara: Ayraç Kitabevi.
- Aydın, B. (1998). Osmanlı Devleti'nde tekkeler reformu ve meclis-i meşayih'in. şeyhülislamlık'a bağlı olarak kuruluşu, faaliyetleri ve arşivi. *İstanbul Araştırmaları*(7), 93-109.
- Berkes, N. (1998). *The development of secularism in turkey*. London: Hurst & Company.
- Berkes, N. (2017). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (24 b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar* (17 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulaç, A. (2016). *Din ve modernizm* (7 b.). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Cebecioglu, E. (2005). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü* (3 b.). İstanbul: Anka Yayınları.
- Demirci, M. (2000). Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinde tarikatlar. M. Demirci (Dü.) içinde, *Türkiye'nin çağdaşlaşma problemi ve İslam* (s. 161-169). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirel, A. (2014). *Tek partinin iktidarı* (2 b.). İstanbul: İletişim.
- Dikici, A. (2012). İbadet dilinin türkçeleştirilmesi bağlamında Türkçe ezan denemesi ve buna gösterilen tepkiler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 77-104.
- Erdoğan, M. (2007). *Anayasa hukuku, Orion Yayınevi* (4 b.). Ankara: Orion Kitabevi.
- Işık, Z. (2017). 19.Yüzyıl Osmanlı toplumunda tarikatların devlet otoritesi karşısındaki tutumları. *Bellekten*, 81(290), 191-226.
- İnalçık, H. (1964). Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu. *Bellekten*, 28(112), 603 - 622. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbellekten/issue/73429/1204674> adresinden alındı
- İzbudak, V. (2009). *Tekke'den meclis'e*. İstanbul: Timaş Yayınları. Kılıç, R. (2009). *Osmanlıdan cumhuriyete sufi geleneğin taşıyıcıları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (1997). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, M. (2011). TEKKE. *TDV İslâm ansiklopedisi*. içinde TDV İslam Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekke#1> adresinden alındı
- Karpat, K. (2009). *Elitler ve din* (2 b.). (A. Güneş, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1999). *İslam medeniyeti ve müesseseleri tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kinross, L. (2005). *Atatürk: bir milletin yeniden doğuşu* (16 b.). (N. Sander, Çev.) İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kirman, M. A. (2004). Türkiye'de toplumsal değişme ve yeni dinî cemaatler. *Muhafazakar Düşünce*, 1(2), 61-78.
- Koçak, C. (2010). *Türkiye'de milli şef dönemi (1938-1945)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kuru, A. T. (2011). *Pasif ve dışlayıcı laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mardin, Ş. (1989). *Religion and social change in modern turkey: the case of bediuzzaman said nursi*. New York: State University of New York Press.
- Mardin, Ş. (1990). *Din ve ideoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meşeci Giorgetti, F., & Batır, B. (2008). İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde eğitim. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0(13-14), 27-56.
- Mertcan, H. (2012). *Bitmeyen kavga laiklik: Türkiye'de din-devlet-diyamet*. Ankara: Tarcan Matbbacılık.
- Mumcu, A. (1983). *Türk devriminin temelleri ve gelişimi* (8 b.). İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Nal, S. (2005). Demokrat partinin1950-1954 dönemi din siyaseti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(3), 137-171. doi:10.1501/SBFder_0000001425
- Ocak, A. Y. (1996). *Cumhuriyet Türkiye'sinde bir mesele olarak islam: laiklik ve diyamet işleri başkanlığı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2011). *Osmanlı sufiliğine bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı , İ. (1995). Tarikatlar ve tanzimat dönemi osmanlı yönetimi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*(6), 281-287.
- Parlak, D. (2020). *Laikleşme sürecinde camiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Subaşı, N. (2004). *Gündelik Hayat ve dinselilik*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şeker, F. M. (2007). *Cumhuriyet ideolojisinin nakşilik tasavvuru Şerif Mardin örneği*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taş, K. (2002). *Türk halkının gözüyle diyamet*. İstanbul: İz Yayınları.
- Toprak, B. (2007). Türkiye'de dinin denetim işlevi. E. Kalaycıoğlu, & A. Y. Sarıbay (Dü) içinde, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (s. 377-389). Bursa: Alfa Yayınevi.
- Tunçay, M. (2011). İknâ (inandırma) yerine tecebbür (zorlama). A. İnel (Dü.) içinde, *Kemalizm* (Cilt 2, s. 92-97). İletişim .
- Tunaya, T. Z. (1991). *İslamcılık akımı*. İstanbul: Simavi Yayınları.
- Yanardağ, A. (2012). Tevhis-i Tedrisat kanunu uygulanmasında diyamet işleri başkanlığı'nın rolü. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(49), 241-264.
- Zürcher, E. J. (2004). *Turkey: a modern history*. I. B. Tauris.